POLIROM

A.J.P. Taylor

ORIGINILE celui de-al doilea război mondial

HISTORIA

Colecţia HISTORIA este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu

A.J.P. Taylor (1906-1990), unul dintre cei mai remarcabili istoriografi britanici, a absolvit Universitatea din Oxford (Oriel College) cu cele mai înalte distincţii. A studiat istoria diplomatică cu profesorul A.F. Pribram. Întîlnirea, la Manchester, cu Lewis Namier îi va marca viaţa şi gîndirea. Între 1938 şi 1963 a fost profesor la Magdalen College, apoi cercetător pînă în 1976 şi cercetător/profesor asociat după aceea. Din 1950 devine membru al echipei din Departamentul Actualităţi şi Analiză din BBC-TV. În 1956 este ales membru al Academiei Britanice. Timp de aproape o jumătate de secol, între 1934 şi 1983, scrie aproape 30 de cărţi de istorie, numeroase studii şi articole.
De acelaşi autor: *The Italian Problem in European Diplomacy (1847-1849)* (1934); *Germany's First Bid for Colonies. 1884-1885: A Move in Bismarck's Policy* (1938); *The Struggle for Maztery in Europe (1848-1918)* (1954); *English History (1914-1945)* (1965); *The Course of German History* (1968); *The Habsburg Monarchy* (1970); *Lord Beaverbrook. A Biography* (1972); *A Personal History* (1983).

Redactor: Cezar Petrilă

Coperta colecţiei: Angela Rotaru-Serbenco

First published by Hamish Hamilton 1961
Published in Penguin Books 1964
Reprinted 1965, 1967, 1969, 1971, 1973, 1974, 1975, 1976
1977, 1979, 1980, 1981, 1982, 1984, 1985
Copyright © A.J.P. Taylor, 1961, 1963
The Origins of the Second World War

© 1999 by POLIROM Co S.A. Iaşi, pentru prezenta traducere

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

TAYLOR, ALAN JOHN PERCIVALE
Originile celui de-al doilea război mondial / A.J.P. Taylor ;
trad. şi note de Lucian Leuştean ; postf. de I. Ciupercă – Iaşi: Polirom, 1999

248 p., 24 cm (HISTORIA)

Tit. orig. (engl.) : *The Origins of the Second World War*

I. Leuştean, Lucian (trad.)
II. Ciupercă, I. (postf.)

1. Război mondial. 2

Bibliogr.
Index

ISBN : 973-683-189-2

CIP : 94(100)"1939/1945"

Printed in ROMANIA

A.J.P. Taylor

Originile celui de-al doilea război mondial

Traducere şi note de Lucian Leuştean

Postfaţă de I. Ciupercă

POLIROM
1999

Cuvînt înainte*

„Criticilor mei"[1]

Am scris această carte pentru a-mi satisface curiozitatea istorică sau, folosind cuvintele unui istoric cu mai mult succes, pentru „a înţelege ce s-a întîmplat şi de ce s-a întîmplat". Adesea istoricilor nu le place ce s-a întîmplat sau doresc să se fi întîmplat altfel. Dar nu se poate face nimic în legătură cu asta. Ei trebuie să afirme adevărul aşa cum îl văd, fără a-şi pune problema dacă şochează sau confirmă prejudecăţile existente. Poate că am fost prea inocent cînd am presupus acest fapt. Ar fi trebuit poate să-l fi atenţionat pe cititor că eu nu m-am apropiat de istorie ca un judecător şi că, atunci cînd vorbesc de moralitate, mă refer doar la sentimentele morale ale timpului despre care scriu. Nu-mi permit să fac nici o judecată morală proprie. Astfel, cînd scriu că „păcii de la Versailles i-a lipsit de la început validitatea morală", eu înţeleg doar faptul că germanii n-au considerat-o ca un aranjament „corect" şi că mulţi oameni din ţările Aliate, ba chiar cei mai mulţi erau de acord cu ei. Cine sînt eu ca să hotărăsc ce este „moral" sau „imoral" în sens abstract? Şi din care punct de vedere - al germanilor, al Aliaţilor, al neutrilor, al bolşevicilor? Unii dintre realizatorii păcii au considerat că ea era morală, unii au văzut-o necesară, iar alţii au privit-o ca imorală şi inutilă. Această ultimă categorie i-a inclus pe Smuts[2], Lloyd George[3], Partidul Laburist britanic şi mulţi americani. Asemenea îndoieli morale au contribuit mai tîrziu la subminarea sistemului de pace. Am scris despre înţelegerea de la München: „A fost un triumf pentru tot ce era mai bun şi mai înţelept în societatea britanică, un triumf pentru adepţii unei justiţii echitabile între popoare, un triumf pentru cei care denunţaseră curajos duritatea şi lipsa de perspectivă a Versailles-ului". Ar fi trebuit probabil să adaug „hohote de rîs aici", în maniera lui Artemus Ward[4]. Dar n-a fost deloc o poantă. În anii dinainte, cei mai bine informaţi şi mai conştienţi analişti ai chestiunilor internaţionale argumentaseră că nu va exista pace în Europa pînă cînd germanii nu vor primi autodeterminarea care li se acordase altora. München-ul a fost, în parte, şi rezultatul scrierilor lor, chiar dacă a luat o formă nefericită; iar punerea sa în practică ar fi fost mult mai dificilă dacă nu s-ar fi simţit că exista ceva dreptate în cererea lui Hitler. Chiar în timpul celui de-al doilea

---

* Al ediţiei din 1963 (n.red.).

1. „Second Thoughts", în original (n.tr.).
2. Jan Christiaan Smuts (1870-1950), mareşal şi om politic din Africa de Sud, unul din conducătorii burilor în războiul anglo-bur (1899-1902); ulterior, a devenit adeptul înţelegerii cu Marea Britanie; a fost prim-ministru al Uniunii Sud-Africane (1919-1924, 1939-1948) (n.tr.).
3. David Lloyd George (1863-1945), om politic britanic, lider al Partidului Liberal, ministru de finanţe (1908-1915), ministru al înzestrării armatei (1915-1916), ministru de război (1916) şi prim-ministru (1916-1922) (n.tr.).
4. Artemus Ward (1834-1867), pseudonim al lui Charles Farrar Browne, unul dintre cei mai buni şi mai renumiţi umorişti americani din secolul al XIX-lea (n.tr.).

război mondial, un profesor de la Colegiul All Souls[5] (din Oxford) l-a întrebat pe preşedintele Beneš[6] dacă nu s-a gîndit că Cehoslovacia ar fi fost mai puternică dacă ar fi avut, să spunem, cu un milion şi jumătate de germani mai puţin. Atît de mult timp s-a menţinut spiritul conciliatorismului. De fapt, nu exista cale de mijloc: sau trei milioane şi jumătate de germani în Cehoslovacia, sau nici unul. Cehii înşişi au înţeles asta expulzîndu-i pe germani după al doilea război mondial. Nu-i treaba mea să susţin sau să condamn cererea lui Hitler, ci doar să explic de ce ea a fost atît de larg sprijinită.

Îmi pare rău dacă îi dezamăgesc pe germanii care s-au autosugestionat şi şi-au imaginat că această carte a mea l-a „justificat" cumva pe Hitler. În orice caz, n-am nici un pic de simpatie pentru germanii care s-au plîns că lucrarea mea a fost bine primită, în mod greşit sau nu, de foştii simpatizanţi ai lui Hitler. Mi se pare un argument prea lipsit de eleganţă pentru a fi folosit împotriva unei opere de istorie. Un istoric nu trebuie să aibă ezitări, chiar şi în cazul în care cartea sa furnizează ajutor şi susţinere inamicilor Reginei (deşi a mea nu face asta) sau chiar duşmanilor comuni ai umanităţii. Din partea mea, eu aş înregistra chiar fapte care vorbesc în favoarea guvernului britanic, dacă aş găsi aşa ceva (din nou rîsete). Nu-i vina mea dacă, potrivit evidenţelor, criza austriacă a fost lansată de Schuschnigg, şi nu de Hitler; nu-i vina mea că guvernul britanic, potrivit documentelor, a luat iniţiativa în privinţa dezmembrării Cehoslovaciei; nu-i vina mea că, în 1939, guvernul britanic i-a dat lui Hitler impresia că era mai interesat să impună concesii polonezilor decît să reziste Germaniei. Dacă aceste lucruri vorbesc în favoarea lui Hitler, vina aparţine legendelor anterioare, care au fost repetate fără nici un fel de examinare de către istorici. Asemenea legende au o viaţă lungă. Bănuiesc că eu însumi am repetat unele dintre ele. Spre exemplu, am crezut pînă în ultima clipă că Hitler l-a convocat pe Hácha[7] la Berlin; abia cînd cartea era finalizată, m-am uitat din nou pe documente şi am descoperit că Hácha ceruse să vină la Berlin, şi nu invers. Fără îndoială că alte legende au reuşit să se strecoare neobservate.

Distrugerea legendelor nu înseamnă justificarea lui Hitler. Este un serviciu adus adevărului istoric, iar cartea mea trebuie să fie provocatoare numai pe aceste baze, şi nu pe cele ale moralei politice de la care unii oameni se revendică. Lucrarea de faţă nu este o contribuţie la „revizionism", cu excepţia acelei nuanţe care sugerează că Hitler a folosit metode diferite de cele care i se atribuie în mod obişnuit. Eu n-am sesizat niciodată sensul chestiunii vinovăţiei sau a inocenţei în privinţa declanşării războiului. Într-o lume a statelor suverane, fiecare îşi are în vedere propriile interese şi poate fi criticat în cel mai rău caz pentru greşeli, nu pentru crime. Bismarck[8], ca de obicei, avea dreptate cînd spunea despre războiul austro-prusac din 1866: „Austria nu greşea atunci cînd se opunea pretenţiilor noastre în momentul prezentării lor". Ca

5. Dl. A.L. Rowse, aşa cum afirmă în cartea sa, *All Souls and Appeasement*.
6. Edvard Beneš (1884-1948), om politic cehoslovac, ministru de externe (1918-1935), prim-ministru (1921-1922) şi preşedinte al Republicii Cehoslovace (1935-1938, 1938-1945 - în emigraţie, 1945-1948) (n.tr.).
7. Emil Hácha (1872-1945), jurist şi om politic cehoslovac, preşedinte al Cehoslovaciei (1938-1939), apoi al Protectoratului german al Cehiei şi Moraviei (1939-1945) (n.tr.).
8. Otto von Bismarck (1815-1898), om politic german. Prim-ministru al Prusiei (1862-1871), artizanul unificării Germaniei, cancelar al Imperiului german (1871-1890) (n.tr.).

simplu cetăţean, eu cred că toată această zbatere enormă pentru măreţie şi dominaţie este lipsită de sens, şi mi-ar plăcea ca ţara mea să nu ia parte la ea. Ca istoric, trebuie să recunosc că Puterile vor fi Puteri. Cartea mea are puţin de-a face, în realitate, cu Hitler. Problema esenţială, mi se pare mie, vizează Marea Britanie şi Franţa. Ele erau ţările învingătoare în primul război mondial. Ele aveau decizia în propriile mîini. Era de domeniul evidenţei că Germania va căuta să devină din nou o Mare Putere; de asemenea, că, după 1933, dominaţia ei va fi, într-un anume fel, barbară. De ce învingătorii nu i-au rezistat? Există diferite răspunsuri: timiditate, orbire, îndoieli morale, poate dorinţa de a îndrepta puterea germană împotriva Rusiei sovietice. Dar oricare ar fi răspunsul, aceasta este chestiunea cu adevărat importantă, iar cartea mea o abordează, după cum abordează şi cealaltă problemă: de ce pînă la urmă ele au rezistat?

Totuşi, unii critici au fost foarte vindicativi la adresa lui Hitler, atribuindu-i întreaga responsabilitate – sau aproape – pentru declanşarea războiului. Din acest motiv, voi discuta partea lui Hitler ceva mai mult, deşi nu într-un spirit polemic. Nu doresc să înving, ci numai să stabilesc lucrurile în mod corect. Versiunile curente despre Hitler sînt, cred eu, două. Într-una din perspective, el a dorit un mare război de dragul războiului. Indubitabil, el s-a gîndit vag şi la rezultate: Germania – cea mai Mare Putere din lume, iar el însuşi – un cuceritor mondial de felul lui Alexandru cel Mare sau Napoleon. Dar, în principal, el a dorit un război pentru distrugerea generală a oamenilor şi a societăţilor implicate. El a fost un maniac, un nihilist, un al doilea Attila. Cea de-a doua perspectivă îl face pe Hitler mai raţional şi, într-un anume sens, mai constructiv, punct de vedere potrivit căruia Hitler a avut un plan coerent, pe termen lung, într-o manieră originală, pe care l-a urmat cu o consecvenţă nezdruncinată. De dragul planului său, el a dorit puterea, iar acest plan a determinat întreaga politică externă a celui de-al Treilea Reich. Hitler a intenţionat să ofere Germaniei un mare imperiu colonial în Europa răsăriteană, prin înfrîngerea Rusiei sovietice, exterminarea tuturor locuitorilor ei şi înlocuirea lor, apoi, cu germani. Acest imperiu de o sută sau două sute de milioane de germani urma să dureze 1000 de ani. Sînt surprins, în acest sens, că susţinătorii acestei perspective nu mi-au aplaudat cartea. Pentru că, dacă Hitler plănuia un mare război împotriva Rusiei sovietice, războiul său împotriva Puterilor occidentale a fost o greşeală. Există aici, evident, un lucru pe care eu nu l-am înţeles.

Bineînţeles că Hitler a făcut o mulţime de speculaţii despre ce făcea, mană cerească pentru analiştii academici care încearcă să confere coerenţă actelor oamenilor de stat contemporani. Probabil că lumea ar fi fost scutită de multe necazuri dacă lui Hitler i s-ar fi putut oferi o slujbă într-un echivalent german al lui Chatman House, unde să-şi dea cu părerea fără folos pînă la sfîrşitul vieţii sale. Dar cum lucrurile n-au stat aşa, el a devenit implicat în lumea acţiunii; şi acolo, cred eu, mai mult a exploatat evenimentele decît a urmărit planuri coerente precise. Povestea despre cum a ajuns el la putere în Germania îmi pare relevantă pentru comportamentul său ulterior în relaţiile internaţionale. El a subliniat mereu că intenţionează să cucerească puterea şi apoi va face lucruri deosebite. Mulţi l-au crezut. Complotul, îndelung premeditat, prin care Hitler a cucerit puterea a fost prima legendă care l-a privit şi, de asemenea, prima care a fost distrusă. N-a fost nici un complot pe termen lung, n-a fost nici o capturare a puterii. Hitler n-avea nici o idee despre cum va ajunge la

putere, ci doar convingerea că va izbîndi. Această „revizuire" nu-l „justifică" pe Hitler, deşi îi discreditează pe Papen[9] şi asociaţii săi. Este doar o revizuire de dragul revizuirii, sau mai degrabă de dragul adevărului istoric.

De asemenea, Hitler, la putere, nu avea deloc habar despre cum va scoate Germania din depresiunea economică, ci numai hotărîrea de a o face. O mare parte din refacere a fost naturală, datorită îmbunătăţirii generale a condiţiilor în lume, schimbare care deja începuse cînd Hitler a ajuns la putere. Hitler însuşi a contribuit cu două lucruri. Unul a fost antisemitismul – în opinia mea, singurul lucru în care el a crezut cu adevărat şi cu constanţă de la începuturile sale în München şi pînă în ultimele zile din buncăr. Susţinerea acestei idei l-ar fi privat de sprijin, ca să nu mai vorbim de putere, într-o ţară civilizată. Din punct de vedere economic, ideea era nerelevantă, ba chiar păguboasă. Cealaltă contribuţie a sa a fost încurajarea cheltuielilor publice pentru drumuri şi clădiri. Potrivit singurei cărţi care s-a preocupat de cele întîmplate în loc să repete ceea ce Hitler şi alţii spuneau că se întîmplă[10], refacerea germană ce a dus la atingerea nivelurilor de prosperitate din 1928 şi 1929 s-a datorat reîntoarcerii la consumul privat şi la tipurile de investiţii caracteristice pentru o perioadă de pace. Reînarmarea a avut puţin de-a face cu asta. Pînă în primăvara lui 1936, „reînarmarea a fost în mare măsură un mit"[11]. În fapt, Hitler n-a aplicat nici un fel de plan economic pregătit dinainte. El a făcut lucrul care îi era cel mai la îndemînă.

Aceeaşi idee este ilustrată de povestea incendierii *Reichstag*-ului. Toată lumea ştie legenda. Naziştii au dorit o scuză pentru introducerea legilor excepţionale ale dictaturii politice. Ei înşişi au dat foc *Reichstag*-ului, pentru a avea această scuză. Poate Goebbels[12] a pus la cale focul, poate Göring[13]; poate Hitler n-a ştiut nimic despre plan. În orice caz, naziştii l-au realizat într-un fel sau altul. Această legendă a fost acum spulberată de către Fritz Tobias, în opinia mea decisiv[14]. Naziştii n-au nimic de-a face cu arderea *Reichstag*-ului. Acel tînăr olandez, van der Lubbe, a făcut totul singur, exact aşa cum a pretins. Hitler şi ceilalţi nazişti au fost luaţi prin surprindere. Ei au crezut cu adevărat că incendiatorii fuseseră comuniştii şi au introdus starea excepţională pentru că au crezut într-adevăr că exista pericolul unei revolte comuniste. Cu certitudine, exista deja o listă a celor care trebuiau arestaţi. Dar nu fusese pregătită de către nazişti. Fusese întocmită de predecesorul lui Göring, social-democratul Severing. Nici aceasta nu este o „justificare" a lui Hitler, ci doar o revizuire a metodelor sale. El a aşteptat un prilej de a acţiona tranşant, iar acesta s-a ivit. E clar că nici comuniştii n-au avut nimic de-a face cu incendierea *Reichstag*-ului. Dar Hitler a crezut că da. El s-a dovedit capabil să exploateze atît de eficient pericolul

9. Franz von Papen (1879-1969), om politic german, unul din liderii Partidului de Centru (catolic), cancelar al Germaniei (1932), vicecancelar (1933-1934), ambasador în Austria (1934-1938) şi în Turcia (1939-1945) (n.tr.).
10. Burton H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (1959). Dl. Klein este economist la Rand Corporation.
11. *Ibidem*, pp. 16-17.
12. Joseph Goebbels, om politic naţional-socialist german, colaborator al lui Hitler, ministru al propagandei şi informaţiei (1933-1945) (n.tr.).
13. Hermann Göring (1893-1946), om politic naţional-socialist german, mareşal, colaborator al lui Hitler, comandant al aviaţiei militare germane (1935-1945) (n.tr.).
14. Fritz Tobias, *Reichstagbrand* (1962).

comunist pentru că el însuşi credea în el. Şi acest fapt ne oferă o paralelă cu atitudinea de mai tîrziu a lui Hitler în relaţiile internaţionale. Cînd alte ţări credeau că el pregătea un război de agresiune împotriva lor, Hitler era şi el convins că acestea intenţionau să împiedice restaurarea Germaniei ca o Mare Putere independentă. Convingerea sa nu era în totalitate nefondată. În orice caz, guvernele britanic şi francez au fost adeseori condamnate pentru că n-au declanşat un război preventiv la timpul potrivit.

Aici, mi se pare mie, se află cheia problemei: dacă Hitler şi-a propus în mod deliberat să pornească un război. E mai puţin probabil că el şi-a propus războiul, decît că se aştepta ca acesta să se întîmple, asta în cazul cînd n-ar fi reuşit să-l evite printr-un truc ingenios, aşa cum evitase războiul civil în Germania. Cei care au intenţii nocive le atribuie cu uşurinţă altora, iar Hitler s-a aşteptat ca alţii să facă ceea ce ar fi făcut el în locul lor. Anglia şi Franţa erau „duşmani răuvoitori"; Rusia sovietică plănuia răsturnarea civilizaţiei europene, o vorbă goală pe care, într-adevăr, bolşevicii au rostit-o adeseori; Roosevelt[15] intenţiona să ruineze Europa. Hitler a cerut cu siguranţă generalilor săi să se pregătească de război. Dar aşa a făcut şi guvernul britanic şi, din acelaşi motiv, toate celelalte guverne. Este treaba statelor-majore să pregătească războiul. Directivele pe care le primesc din partea guvernelor lor le indică pentru ce fel de război trebuie să se pregătească, mai precis ţara vizată, dar asta nu înseamnă că guvernele respective au luat deja hotărîrea. Toate directivele britanice de după 1935 au fost focalizate doar asupra Germaniei; Hitler era preocupat doar de a face Germania mai puternică. De aceea, dacă vrem (în mod greşit) să judecăm intenţiile politice din planurile militare, guvernul britanic ar apărea ca iniţiatorul războiului cu Germania, şi nu invers. Dar, bineînţeles, noi aplicăm comportamentului propriilor noastre guverne o generozitate a interpretării pe care nu o extindem la alţii. Oamenii îl consideră pe Hitler vinovat, iar apoi găsesc dovezi ale vinovăţiei sale în documente, dovezi pe care nu le-ar folosi împotriva altora. De ce aplică ei această măsură dublă? Doar pentru că presupun vinovăţia lui Hitler din start.

Este periculos a deduce intenţiile politice din planurile militare. Spre exemplu, unii istorici au dedus din discuţiile militare anglo-franceze dinainte de 1914 că guvernul britanic a determinat declanşarea războiului cu Germania. Alţi istorici, mai inteligenţi, după părerea mea, au negat că o asemenea deducţie poate fi făcută. Planurile, argumentează ei, erau măsuri de precauţie, nu „un ordin de atac". Însă directivele lui Hitler sînt interpretate, de cele mai multe ori, în acest din urmă mod. Să vă dau un exemplu mai deosebit. La 30 noiembrie 1938, Keitel[16] i-a trimis lui Ribbentrop[17] o schiţă, pregătită după instrucţiunile lui Hitler, pentru discuţiile militare italo-germane. Clauza a treia era următoarea: „Baza politico-militară pentru negocieri. Războiul Germaniei şi Italiei împotriva Franţei şi Marii Britanii, cu obiectivul principal: doborîrea Franţei"[18]. Un critic responsabil a pretins că asta reprezintă

15. Franklin Delano Roosevelt (1882-1945), om politic american, lider al Partidului Democrat, preşedinte al Statelor Unite (1933-1945) (n.tr.).
16. Wilhelm Keitel (1882-1946), feldmareşal german, şeful statului-major general al armatei germane (1938-1945) (n.tr.).
17. Joachim von Ribbentrop (1893-1946), diplomat şi om politic naţional-socialist german, ministru de externe (1938-1945) (n.tr.).
18. Keitel către Ribbentrop, 30 noiembrie 1938, *German Foreign Policy*, series D, IV, No. 411.

dovada clară a intenţiilor lui Hitler, şi astfel distruge întreaga mea argumentaţie. Însă ce ar fi putut discuta generalii germani şi italieni atunci cînd s-au întîlnit, în afară de războiul împotriva Franţei şi Marii Britanii? Era singurul război în care Italia avea, probabil, să fie implicată. Generalii britanici şi francezi discutau războiul împotriva Germaniei şi Italiei chiar în acel moment. Însă asta nu li se reproşează lor, cu atît mai puţin guvernelor lor. Povestea ulterioară a schiţei lui Keitel este instructivă. Italienii, şi nu germanii făcuseră presiuni pentru discuţii militare. După ce proiectul a fost pregătit, nu s-a întîmplat nimic. Cînd Hitler a ocupat Praga, la 15 martie 1939, discuţiile încă nu avuseseră loc. Italienii au devenit nerăbdători. La 22 martie, Hitler a ordonat: „Bazele politico-militare... urmează să fie amînate pentru moment"[19]. Convorbirile au avut loc, în sfîrşit, la 4 aprilie. Keitel a notat: „Discuţiile au debutat cumva brusc, datorită presiunii italiene"[20]. S-a dovedit că italienii, departe de a dori război, au insistat că ei nu vor putea fi gata de război decît cel mai devreme în 1942, iar reprezentanţii germani s-au declarat de acord cu ei. Astfel, nemaipomenita directivă dovedeşte (în cazul cînd vrem neapărat să-i găsim un sens) doar că Hitler nu era interesat în acel moment de un război împotriva Franţei şi Marii Britanii, iar Italia nu era interesată în nici un fel de război. Sau, mai degrabă, ea arată că istoricii nu trebuie să se rezume la o clauză izolată dintr-un document, fără a citi în continuare.

Bineînţeles, în ochii britanicilor, guvernul lor voia doar să menţină lucrurile liniştite, în timp ce Hitler dorea să le agite. Pentru germani, *statu quo*-ul nu însemna pace, ci doar un tratat înrobitor. Totul depinde de punctul de vedere. Puterile învingătoare doreau să conserve fructele victoriei cu anumite modificări, deşi au făcut lucrul acesta în mod ineficient. Puterile învinse doreau să înlăture înfrîngerea. Această din urmă ambiţie, „agresivă" sau nu, nu-i aparţinea doar lui Hitler. Ea era împărtăşită de toţi politicienii germani, de social-democraţii care au încheiat războiul în 1918, la fel de mult ca de Stresemann[21]. Nimeni nu a definit cu precizie ce însemna înlăturarea înfrîngerii din primul război mondial; nici măcar Hitler n-a făcut asta. Ea implica recuperarea teritoriului pierdut atunci, restaurarea dominaţiei germane asupra Europei centrale (care, anterior, fusese obţinută prin alianţa cu Austro-Ungaria), eliminarea tuturor restricţiilor asupra armamentelor germane. Termenii concreţi nu contau. Toţi germanii, inclusiv Hitler, au presupus că Germania va deveni Putere dominantă în Europa de îndată ce vor elimina spectrul înfrîngerii, indiferent dacă lucrul acesta se întîmpla prin intermediul unui război sau altfel, presupunere împărtăşită în general şi de celelalte ţări. Cele două idei – „eliberarea" şi „dominaţia" – se suprapuneau. Nu exista o linie clară de demarcaţie între ele. Erau doar două cuvinte diferite care desemnau acelaşi lucru, iar simpla utilizare a unuia dintre ele decide dacă Hitler era un campion al justiţiei naţionale sau un potenţial cuceritor al Europei.

Un autor german[22] l-a criticat recent pe Hitler pentru că a dorit să redea Germaniei un statut de Mare Putere. Primul război mondial, argumentează autorul, arătase că Germania nu poate fi o Putere independentă la scară mondială, iar Hitler acţionase

19. Directiva lui Keitel, 22 martie 1939, *Ibidem*, VI, Appendix I.
20. Raportul lui Keitel, 4 aprilie 1939, *Ibidem*, Appendix III.
21. Gustav Stresemann (1878-1929), om politic german, fondator şi lider al Partidului Popular, cancelar (1923) şi ministru de externe (1923-1929) al Germaniei (n.tr.).
22. Wolfgang Sauer, *Die nationalsozialistische Machtergreifung* (1960).

prosteşte încercînd să demonstreze contrariul. Ceea ce nu este altceva decît o platitudine. Primul război mondial zguduise toate Marile Puteri implicate, cu excepţia Statelor Unite, acestea din urmă, virtual, neparticipînd la conflict. Poate că toate aceste ţări acţionau prosteşte încercînd să mai fie Mari Puteri după aceea. Războiul total este, probabil, dincolo de putinţele oricărei Mari Puteri. Acum, chiar pregătirile pentru un asemenea război riscă să ruineze acea Mare Putere care le întreprinde. Nimic din toate acestea nu constituie o noutate. În secolul al XVIII-lea, Friedrich cel Mare a condus Prusia pînă în pragul colapsului în efortul de a fi o Mare Putere. Războaiele napoleoniene au deposedat Franţa de înaltul ei statut în Europa, iar ea nu şi-a mai recuperat niciodată vechea măreţie – iată o dilemă ciudată, insolvabilă. Deşi raţiunea de a exista a unei Mari Puteri este aceea de a fi capabilă să lupte într-un mare război, singura cale de a rămîne o Mare Putere este de a nu lupta într-un asemenea război sau de a lupta la o scară limitată. Acesta a fost secretul măreţiei Marii Britanii atît timp cît ea s-a limitat la expansiunea navală şi nu a încercat să devină o putere militară după model continental. Hitler n-avea nevoie de pregătirea unui istoric pentru a aprecia acest fapt. Incapacitatea Germaniei de a lupta într-un război de lungă durată a fost o temă constantă a sa; la fel şi pericolul care ameninţa Germania în caz că celelalte Mari Puteri se aliau împotriva ei. Abordînd asemenea teme, Hitler era mai sensibil decît generalii germani, care îşi închipuiau că totul va fi bine dacă Germania va reveni la poziţia pe care o ocupase înainte de ofensiva lui Ludendorff din martie 1918. Oricum, Hitler nu şi-a însuşit morala că n-ar fi potrivit ca Germania să fie o Mare Putere. În schimb, şi-a propus să abordeze problema cu ingeniozitate, la fel cum făcuseră britanicii odată. În timp ce aceştia se bazaseră pe puterea navală, el s-a bazat pe aparenţe înşelătoare. Nu numai că nu dorea război, dar un război general era ultimul lucru la care aspira. El dorea fructele unei victorii totale, dar fără război total – iar mulţumită stupidităţii altora, aproape le-a obţinut. Celelalte Puteri au crezut că trebuie să facă faţă unei alegeri între războiul total şi capitulare. La început au ales capitularea, iar apoi au ales războiul total, spre distrugerea finală a lui Hitler.

Aceasta nu este o presupunere, fiind clar demonstrată de situaţia înarmării germane înainte de cel de-al doilea război mondial, sau chiar în timpul acestuia. Acest lucru ar fi trebuit să fie evident cu mult timp în urmă, dacă oamenii n-ar fi fost orbiţi de două greşeli. Înainte de război, ei au ascultat ce spunea Hitler în loc să se uite la ceea ce făcea el. După război, au dorit să-i atribuie lui vina pentru tot ceea ce s-a întîmplat, în ciuda oricărei evidenţe – fapt ilustrat, spre exemplu, de credinţa aproape generală că Hitler a declanşat bombardarea nediferenţiată a civililor, pe cînd, de fapt, aceasta a fost începută de către strategii britanici, aşa cum unii dintre ei, cei mai oneşti, au şi recunoscut-o. Oricum, documentaţia, la dispoziţia oricui ar dori s-o folosească, a fost analizată la rece de dl. Burton Klein. Am citat deja concluzia sa în privinţa primilor trei ani ai lui Hitler: pînă în primăvara lui 1936, reînarmarea germană a fost în mare măsură un mit. Asta nu înseamnă doar că primele etape ale reînarmării nu produceau creşterea puterii, aşa cum se întîmplă de obicei, dar ele nici măcar n-au fost abordate serios. Hitler a înşelat puterile străine şi poporul german exact în sensul opus celui care se presupune de obicei. El, sau mai degrabă Göring, a anunţat: „Tunurile înaintea untului". În realitate, el a pus untul înaintea tunurilor. Iau cîteva cifre, la întîmplare, din cartea d-lui Klein. În 1936, potrivit lui

Churchill[23], două estimări independente plasau cheltuielile de reînarmare ale Germaniei la o rată anuală de 12 miliarde de mărci[24]. Cifra reală e sub 5 miliarde de mărci. Hitler însuşi a afirmat că guvernul nazist cheltuise 90 miliarde de mărci pe armament înainte de izbucnirea războiului. De fapt, toate cheltuielile guvernului german, militare şi nemilitare, n-au depăşit cu mult această sumă între 1933 şi 1938. Reînarmarea a costat aproximativ 40 miliarde de mărci în cei şase ani fiscali care s-au încheiat la 31 martie 1939, şi aproximativ 50 miliarde pînă la izbucnirea războiului[25].

Dl. Klein discută de ce reînarmarea germană s-a situat la o asemenea scară redusă. În primul rînd, Hitler era temător să nu-şi afecteze popularitatea prin reducerea nivelului de trai din Germania. Cea mai mare parte a reînarmării înfăptuite a fost pentru a preveni o creştere prea rapidă a acestui standard de viaţă. Chiar şi aşa, germanii trăiau mai bine ca oricînd. Însă sistemul nazist era ineficient, corupt şi confuz. Mai important, Hitler nu avea de gînd să crească impozitele, şi era înspăimîntat de inflaţie. Nici măcar înlăturarea lui Schacht n-a dislocat cu adevărat limitările financiare, chiar dacă adesea s-a presupus astfel. Cel mai important, Hitler nu a făcut pregătiri extinse pentru război pentru că, pur şi simplu, „concepţia sa despre război nu le presupunea". „Mai degrabă el a plănuit să rezolve problema spaţiului vital al Germaniei într-o manieră fragmentară, printr-o serie de mici războaie."[26] Aceasta este concluzia la care am ajuns, în mod independent, din studiul documentelor politice, deşi bănuiesc că Hitler dorea să obţină totul fără nici un fel de război. Sînt de acord că nu exista în mintea sa o linie clară de demarcaţie între ingeniozitatea politică şi micile războaie, cum ar fi atacul asupra Poloniei. Singurul lucru pe care nu l-a plănuit a fost marele război, care adeseori îi este atribuit.

Pretinzînd că se pregăteşte pentru un mare război şi nefăcînd aşa ceva în fapt, acest lucru era o parte esenţială a strategiei politice a lui Hitler, iar cei care au tras semnalul de alarmă în privinţa lui, cum ar fi Churchill, l-au ajutat neintenţionat. Schema era nouă şi i-a înşelat pe toţi. Anterior, guvernele cheltuiau pe armamente mai mult decît le plăcea să admită, aşa cum şi astăzi cele mai multe fac la fel. Această acţiune era făcută, cel mai adesea, pentru a păcăli propriile popoare, dar, uneori, şi un inamic potenţial. În 1909, spre exemplu, guvernul german a fost acuzat de către mulţi britanici de accelerarea secretă a construcţiei de nave fără aprobarea *Reichstag*-ului. Acuzaţia era probabil neadevărată. Dar ea a lăsat o permanentă undă de suspiciune că germanii o vor face din nou, suspiciune întărită de eludarea repetată a clauzelor militare din tratatul de la Versailles, pe care multe guverne germane au practicat-o, deşi fără prea mult succes, după 1919. Hitler a încurajat suspiciunea şi a exploatat-o. Există o foarte bună ilustrare a acestui fapt. La 28 noiembrie 1934, Baldwin[27] a negat declaraţia lui Churchill că puterea aeriană germană era egală cu aceea a Marii Britanii. Cifrele lui Baldwin erau corecte; cele ale lui Churchill, furnizate de

23. Winston Leonard Spencer Churchill (1874-1965), om politic britanic, la început membru al Partidului Liberal (1904-1924), apoi al Partidului Conservator; ministru în repetate rînduri şi prim-ministru (1940-1945, 1951-1955) (n.tr.).
24. Winston Churchill, *The Second World War*, I, p. 226.
25. Burton Klein, *op. cit.*, p. 17.
26. *Ibidem*, p. 26.
27. Stanley Baldwin (1867-1947), om politic britanic, lider al Partidului Conservator, prim-ministru al Marii Britanii (1923, 1924-1929, 1935-1937) (n.tr.).

prof. Lindemann, erau greşite. La 24 martie 1935, Sir John Simon[28] şi Anthony Eden[29] l-au vizitat pe Hitler. El le-a spus că forţa aeriană germană era deja egală cu a Marii Britanii, dacă nu cumva chiar superioară. El a fost crezut imediat, şi de atunci a fost crezut tot timpul. Baldwin a fost discreditat. S-a creat panică. Cum era posibil ca un om de stat să-şi exagereze armamentele în loc să le minimalizeze? Însă Hitler chiar asta a făcut.

Reînarmarea germană a fost în mare măsură un mit pînă în primăvara lui 1936. Apoi Hitler a pus ceva substanţă în acest mit. Motivul său principal a fost teama de Armata Roşie, iar Marea Britanie şi Franţa începuseră să se reînarmeze şi ele. De fapt, Hitler a concurat alături de alţii, şi nu i-a întrecut cu mult. În octombrie 1936, el i-a cerut lui Göring să pregătească economia şi armata germană pentru război în patru ani, însă fără a stabili cerinţele în detaliu. În 1938-1939, ultimul an de pace, Germania a cheltuit pe armament aproximativ 15% din produsul naţional brut. Procentul britanic a fost aproape acelaşi. Plăţile germane pentru armament au fost aproape anulate după München şi au rămas la acest nivel scăzut, astfel încît producţia britanică de avioane, spre exemplu, era mult în faţa celei germane pînă în 1940. Cînd războiul a izbucnit în 1939, Germania avea 1.450 avioane de vînătoare şi 800 de bombardiere; Marea Britanie şi Franţa aveau 950 avioane de luptă şi 1.300 de bombardiere. Germania avea 3.500 de tancuri; Marea Britanie şi Franţa aveau 3.850[30]. În fiecare caz, serviciile de informaţii Aliate au estimat puterea germană la dublul cifrelor reale. Ca de obicei, s-a crezut că Hitler plănuise şi pregătise un mare război. În realitate, el nu făcuse aşa ceva.

Se poate obiecta că cifrele sînt irelevante. Oricare ar fi fost deficienţele înarmării germane pe hîrtie, Hitler a cîştigat un război împotriva a două Mari Puteri europene atunci cînd s-a pus problema testului. Asta înseamnă a merge împotriva sfatului lui Maitland[31] şi a judeca ce s-a întîmplat, şi nu ce se aştepta să se întîmple. Deşi Hitler a învins, el a învins dintr-o eroare – o eroare pe care de altfel a împărtăşit-o. Cu siguranţă că germanii erau încrezători că pot învinge Polonia dacă nu sînt deranjaţi în Apus. Aici, judecata politică a lui Hitler – că francezii nu vor face nimic – s-a dovedit mai aproape de adevăr decît aprehensiunile generalilor germani. Dar el nu era deloc convins, cînd a invadat Belgia şi Olanda, la 10 mai 1940, că va scoate Franţa din război. Era doar o măsură defensivă: să asigure Ruhr-ul împotriva unei invazii Aliate. Cucerirea Franţei a fost o bonificaţie neprevăzută. Chiar şi după asta Hitler nu s-a pregătit pentru un mare război. El şi-a imaginat că va înfrînge Rusia sovietică fără vreun efort serios, aşa cum învinsese Franţa. Producţia germană de armament nu a fost redusă doar în iarna 1940-1941 – ea a fost redusă încă şi mai mult în toamna lui 1941, cînd războiul împotriva Rusiei începuse deja. N-a avut loc nici

28. John Allsebrock Simon (1873-1954), om politic liberal britanic, ministru de interne (1915-1916, 1935-1937), ministru de externe (1931-1935), ministru de finanţe (1937-1940) (n.tr.).
29. Robert Anthony Eden (1897-1977), om politic conservator britanic, de mai multe ori ministru de externe (1935-1938, 1940-1945, 1951-1955) şi o dată prim-ministru (1955-1957) (n.tr.).
30. Burton Klein, *op. cit.*, p. 17.
31. Frederic William Maitland (1850-1906), jurist şi istoric al dreptului; a avut contribuţii importante în privinţa aplicării metodelor comparative şi istorice la dezvoltarea dreptului şi a instituţiilor engleze; operele sale sînt caracterizate prin vigoare, claritate, stil elegant şi reflectă o mare capacitate intelectuală, cunoştinţe vaste, stăpînirea izvoarelor şi respectarea strictă a standardelor academice (n.tr.).

o schimbare semnificativă după primele probleme militare din Rusia, nici chiar după catastrofa de la Stalingrad. Germania a rămas cu „o economie de război ca în timp de pace" (*a peacelike war economy*). Doar bombardarea de către britanici a oraşelor germane i-a determinat pe Hitler şi pe germani să ia războiul în serios. Producţia de război germană a atins apogeul doar atunci cînd şi bombardamentele Aliaţilor au ajuns la punctul lor culminant: în iulie 1944. Chiar în martie 1945, Germania producea în mod semnificativ mai mult material militar decît atunci cînd atacase Rusia, în iunie 1941. De la început pînă la sfîrşit, ingeniozitatea, şi nu forţa militară a constituit secretul succesului lui Hitler. Victoriile germane s-au oprit brusc atunci cînd forţa militară a devenit decisivă, ceea ce Hitler ştiuse dintotdeauna.

Astfel, mă simt justificat în a considera calculele politice mai importante decît simpla forţă în perioada dinainte de război. A existat o anume schimbare de accent în vara lui 1936. Atunci toate Puterile, nu doar Hitler, au început să se gîndească în mod serios la război şi la pregătirile în vederea acestuia. Eu am greşit pentru că n-am subliniat mai clar schimbarea din 1936, şi poate pentru că am notat o schimbare prea mare în toamna lui 1937. Ceea ce arată cît de dificil este să destrami legendele, chiar şi atunci cînd te străduieşti să faci astfel. Am fost indus în eroare de „Memorandumul Hossbach". Deşi mă îndoiam că este atît de important pe cît îl considerau cei mai mulţi dintre specialişti, totuşi am crezut că are o anumită semnificaţie dacă toţi autorii îi acordă o atît de mare atenţie. Am greşit, iar criticii aveau dreptate cînd accentuau momentul 1936, deşi ei, aparent, n-au înţeles că, procedînd astfel, discreditau „Memorandumul Hossbach". Eu am discreditat şi mai mult acest „document oficial", aşa cum l-a numit un istoric. Chestiunea este tehnică, şi ea poate părea nesemnificativă unui cititor obişnuit. Cu toate acestea, de obicei şi în mod corect, savanţii acordă importanţă unor asemenea probleme tehnice. În practica modernă, un document oficial presupune trei lucruri. În primul rînd, la reuniunea respectivă trebuie să participe un secretar care să ia notiţe pe care mai tîrziu le scrie într-o formă ordonată. Apoi schiţa sa trebuie trimisă participanţilor pentru corectare şi aprobare. În sfîrşit, documentul trebuie plasat într-un dosar oficial. Nici una din aceste condiţii n-a fost îndeplinită în privinţa şedinţei din 5 noiembrie 1937, cu excepţia participării lui Hossbach. El nu a luat nici un fel de notiţe, cinci zile mai tîrziu scriind o prezentare a reuniunii bazîndu-se pe memorie. S-a oferit de două ori să-i arate manuscrisul lui Hitler, care a replicat că era prea ocupat ca să-l citească. Era un tratament curios pentru ceea ce se presupune a fi „testamentul său". Se poate ca Blomberg[32] să se fi uitat pe manuscris. Ceilalţi n-au ştiut că el există. Singura dovadă a autenticităţii care i-a putut fi ataşată a fost semnătura lui Hossbach însuşi. Un singur alt om a văzut manuscrisul: Beck, şeful statului-major general, cel mai sceptic în privinţa ideilor lui Hitler dintre generalii germani. El a scris un răspuns la argumentele lui Hitler, la 12 noiembrie 1937, răspuns care mai tîrziu a fost prezentat ca începutul „rezistenţei" germane. S-a sugerat că Hossbach a scris memoriul cu scopul de a provoca un răspuns.

Acestea sînt speculaţii. În acel moment, nimeni nu a acordat importanţă acelei şedinţe. Curînd după aceea, Hossbach a părăsit statul-major. Manuscrisul său a fost

32. Werner von Blomberg (1878-1946), militar german, feldmareşal, ministru de război (1933-1938) şi comandant suprem al forţelor armate (1935-1938) (n.tr.).

pus într-un dosar alături de alte hîrtii fără legătură între ele, şi uitat. În 1943, un ofiţer german, contele Kirchbach, s-a uitat prin dosar şi a copiat manuscrisul pentru departamentul de istorie militară. După război, americanii au găsit copia lui Kirchbach şi au copiat-o, la rîndul lor, pentru actul de acuzare de la Nürnberg. Hossbach şi Kirchbach au considerat că această copie era mai scurtă decît originalul. În special, potrivit lui Kirchbach, originalul cuprindea şi criticile la adresa argumentaţiei lui Hitler, ale lui Neurath, Blomberg şi Fritsch – critici care acum au dispărut. Poate că americanii au „editat" documentul; poate că Kirchbach, asemenea multor germani, încerca să arunce toată vina asupra lui Hitler. Nu există nici o cale de a afla adevărul. Originalul lui Hossbach şi copia lui Kirchbach au dispărut amîndouă. Tot ce supravieţuieşte acum este o copie, poate scurtată, poate „editată", a unei copii după o schiţă neautentificată. Ea conţine teme pe care Hitler le-a folosit în discursurile sale publice: nevoia de *Lebensraum* şi convingerea sa că alte ţări se vor opune restaurării Germaniei ca o Mare Putere independentă. Copia nu conţine nici un fel de directivă pentru acţiune în afară de o dorinţă de sporire a înarmării. Chiar la Nürnberg, „Memorandumul Hossbach" nu a fost înaintat pentru a dovedi vinovăţia lui Hitler în izbucnirea războiului. Aceasta era de la sine înţeleasă. Ce a „dovedit", în forma sa finală pregătită, a fost că cei acuzaţi la Nürnberg – Göring, Raeder şi Neurath – stătuseră alături de Hitler şi-i aprobaseră planurile agresive. Trebuia presupus că planurile erau agresive, pentru a dovedi vinovăţia celor acuzaţi. Cei care au încredere în dovezile aduse în procesele politice pot continua să citeze „Memorandumul Hossbach". Ei ar trebui însă să-şi avertizeze cititorii (aşa cum, spre exemplu, editorii volumelor din *Documents on German Foreign Policy* nu o fac) că memoriul, departe de a fi un „document oficial", e un cartof foarte fierbinte[33].

„Memorandumul Hossbach" nu este singurul pretins plan detaliat al intenţiilor lui Hitler. Într-adevăr, dacă luăm în considerare ceea ce spun unii istorici, Hitler a produs în permanenţă asemenea planuri – influenţat, fără îndoială, de ambiţia sa de a deveni un arhitect (încă un hohot de rîs). Aceşti istorici subestimează chiar productivitatea lui Hitler. Ei sar direct de la *Mein Kampf* la „Memorandumul Hossbach", şi apoi la *Table Talk* din timpul războiului din Rusia[34]. De fapt, Hitler a produs un astfel de plan aproape de fiecare dată cînd a rostit un discurs. Aşa lucra mintea lui. Evident că nu era nici un secret în legătură cu aceste planuri nici în *Mein Kampf*, vîndută în milioane de exemplare după ce Hitler a venit la putere, şi nici în discursurile rostite în faţa unor largi audienţe. De aceea, nimeni nu-şi poate aroga perspicacitatea de a

33. Varianta lui Hossbach: afidavit în *International Military Tribunal*, XLII, p. 228 şi, cu modificări, în Hossbach, *Vom der militarische Verantwortlichkeit in der zeit vor dem Zweiten Weltkrieg* (1948), p. 28. Copia lui Kirchbach şi îndoielile ulterioare: G. Meinck, *Hitler und die deutsche Aufrüstung 1933-1937* (1956), p. 236. Contra-memoriul lui Beck în: W. Foerster, *Ein General kämpft gegen den Krieg* (1949), p. 62. Începutul Rezistenţei: Hans Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler* (1951), p. 71. La Nürnberg, Blomberg, Göring şi Neurath s-au declarat împotriva autenticităţii memoriului. Mărturia lor este în general considerată fără valoare; sau, mai degrabă, merită a fi luată în considerare atît timp cît vorbeşte împotriva lui Hitler.

34. Acum ei se pot opri şi la a doua lucrare a lui Hitler, sau, cum este ea numită în ediţia britanică, la cartea sa secretă, pe care a scris-o în 1928 şi a rămas nepublicată pînă recent. Bineînţeles că nu este nimic secret în privinţa ei. Este o repetare a discursurilor pe care le realiza în perioada respectivă, şi nu a fost publicată doar pentru că nu merita să fie publicată. „Secretul" este tipic pentru abordările romantice cu care este tratat orice are de-a face cu Hitler.

fi descoperit intenţiile lui Hitler. Este la fel de evident că *Lebensraum*-ul apare întotdeauna ca un element constitutiv în aceste planuri. Nu este o idee originală a lui Hitler. Era una larg răspîndită în acea vreme. Spre exemplu, cartea lui Hans Grimm, *Volk ohne Raum*, s-a vîndut mult mai bine decît *Mein Kampf* cînd a fost publicată, în 1928. Din acelaşi motiv, planurile pentru acapararea de noi teritorii au fost intens vehiculate în Germania în timpul primului război mondial. S-a crezut că erau planurile unor teoreticieni de doi bani sau ale unor organizaţii extremiste. Astăzi lucrurile sînt lămurite. În 1961, un profesor german şi-a publicat rezultatele investigaţiilor privitoare la ţelurile de război germane. Acestea erau într-adevăr „un plan de agresiune" sau, cum le-a numit profesorul, „o aspiraţie la puterea mondială" : Belgia sub control german, minele de fier ale Franţei anexate Germaniei, Ucraina să devină germană şi, mai mult decît atît, Polonia şi Ucraina urmau să fie curăţate de locuitorii lor şi colonizate cu germani. Acestea nu erau doar opera statului-major al armatei germane. Ele erau sprijinite de către Ministerul de Externe german şi de către „bunul german", Bethmann-Hollweg[35]. Hitler, departe de a-i depăşi pe aceşti respectabili predecesori, era de fapt mai moderat decît ei atunci cînd căuta „spaţiu vital" numai spre Est, repudiind, în *Mein Kampf*, aventurile înspre vestul Europei. Hitler doar a repetat pălăvrăgelile obişnuite din cercurile de dreapta. Asemenea altor demagogi, Hitler a făcut apel la mase. Spre deosebire de alţi demagogi, care au căutat puterea pentru a pune în practică politici de stînga, Hitler a dominat masele prin metode stîngiste, pentru a le livra apoi dreptei. Iată de ce dreapta l-a acceptat în rîndurile sale.

Întrebarea este dacă „spaţiul vital" a fost singura idee a lui Hitler, cea care i-a dominat gîndirea. Judecînd după *Mein Kampf*, el era obsedat de antisemitism, care ocupă o mare parte din carte. De *Lebensraum* se ocupă în numai şapte din cele 700 de pagini. Totuşi, atunci şi mai tîrziu, această idee a fost considerată concluzia esenţială - un fel de „vîrf al piramidei" - a gîndirii hitleriste, numai bună pentru a justifica tot ceea ce se presupunea că Hitler era pe punctul de a face. Probabil că diferenţa dintre mine şi cei care cred în planul consecvent al lui Hitler în vederea obţinerii spaţiului vital este în privinţa sensului unor cuvinte. Prin „plan" eu înţeleg ceva care este pregătit şi îndeplinit în detaliu. Ceilalţi par să considere „planul" ca o dorinţă pioasă, sau mai puţin pioasă în cazul de faţă. În opinia mea, Hitler n-a avut niciodată un plan pentru obţinerea spaţiului vital. Nu a existat nici un studiu al resurselor din teritoriile care urmau să fie cucerite, nici măcar o definire a ceea ce urmau să fie aceste teritorii. Nu a existat o recrutare a personalului necesar pentru a aplica aceste „planuri", nici o estimare a germanilor care ar putea fi mutaţi, ca să nu mai vorbim de înrolări. Cînd s-au cucerit zone imense din Rusia sovietică, administratorii teritoriilor cucerite s-au găsit ei înşişi prinşi într-un cerc vicios, incapabili să primească vreo directivă dacă să extermine sau să exploateze populaţiile existente, dacă să le trateze ca prieteni sau ca inamici.

Hitler a crezut că era foarte posibil ca Germania să obţină teritorii în Europa răsăriteană şi atunci va deveni din nou o Mare Putere. Aceasta se datora, parţial, credinţei sale în *Lebensraum*. Existau şi alte consideraţii practice. Pentru o lungă

35. Theobald von Bethmann-Hollweg (1856-1921), om politic german, cancelar al *Reich*-ului (1909-1917) (n.tr.).

perioadă de timp, el a considerat, greşit sau nu, că îi va fi mai uşor să înfrîngă Rusia sovietică decît Puterile occidentale. Într-adevăr, el aproape a crezut că bolşevismul se poate prăbuşi fără război, o credinţă împărtăşită de mulţi oameni de stat occidentali. În această eventualitate, el ar fi putut obţine teritorii fără nici un fel de război. Mai mult decît atît, nevoia de spaţiu vital putea fi uşor prezentată ca o cruciadă anti-bolşevică, şi astfel s-ar fi cucerit simpatia acelora din ţările apusene care-l considerau pe Hitler ca un campion al civilizaţiei occidentale. Oricum, Hitler nu era dogmatic în această privinţă. N-a refuzat alte teritorii, dacă puteau fi preluate cu uşurinţă. După înfrîngerea Franţei, el a anexat Alsacia şi Lorena, în pofida declaraţiilor anterioare cum că nu ar avea de gînd să facă asta, a preluat regiunile industriale din Belgia şi nord-estul Franţei, aşa cum Bethmann intenţionase s-o facă mai devreme. Termenii mai degrabă vagi pe care el îi proiectase pentru pacea cu Marea Britanie în vara anului 1940 includeau o garanţie pentru Imperiul Britanic, dar se pare că Hitler intenţiona să revendice Irakul şi, poate, Egiptul, ca aparţinînd sferei germane. Astfel, oricare ar fi fost concepţiile sale, în practică el nu s-a conformat modelului logic al *statu quo*-ului în Vest şi al obţinerii de teritorii în Est. Cel care era un prestidigitator al abstracţiunilor s-a dovedit a fi şi un om de stat de acţiune, care nu-şi limita ţelurile şi metodele doar la ce avusese în vedere la un moment dat.

El a ajuns atît de departe pentru că ceilalţi n-au ştiut ce să facă. Şi aici, eu vreau să-i înţeleg pe „conciliatori", nu să-i justific sau să-i condamn. Eu nu cred că istoricii fac bine atunci cînd îi tratează pe „conciliatori" drept stupizi sau laşi. Acei oameni erau confruntaţi cu probleme reale şi au făcut tot ce-au putut în acele circumstanţe. Ei au recunoscut că o Germanie independentă şi puternică trebuia să existe cumva în Europa. Experienţa ulterioară sugerează că ei aveau dreptate. În orice caz, chiar şi în momentul de faţă ne învîrtim în jurul problemei germane. Ce om întreg la minte poate presupune, spre exemplu, că alte ţări ar fi putut interveni în 1933, prin forţa armelor, pentru a-l răsturna pe Hitler, deşi el ajunsese la putere prin mijloace constituţionale şi aparent era sprijinit de o largă majoritate a poporului german? Exista oare ceva care să-l facă pe Hitler şi mai popular în Germania, dacă nu o intervenţie care să-l alunge din zona renană în 1936? Germanii l-au adus pe Hitler la putere ; ei erau singurii care puteau să-l dea jos. În plus, „conciliatorii" s-au temut că înfrîngerea Germaniei ar fi fost urmată de o dominaţie rusească asupra unei mari părţi a Europei. Experienţa ulterioară sugerează că ei aveau şi aici dreptate. Numai cei care doreau ca Rusia sovietică să ia locul Germaniei sînt îndreptăţiţi să-i condamne pe „conciliatori", iar eu nu pot înţelege cum mulţi dintre cei care îi condamnă sînt acum indignaţi de rezultatul inevitabil al eşecului lor.

De asemenea, nu este adevărat că aceşti „conciliatori" reprezentau un cerc restrîns, care a avut de înfruntat o serioasă opoziţie la momentul respectiv. Judecîndu-se după ce se spune acum, s-ar putea presupune că, practic, toţi conservatorii erau pentru o rezistenţă nezdruncinată, în alianţă cu Rusia sovietică, în faţa Germaniei, şi întregul Partid Laburist cerea o înarmare majoră. Dimpotrivă, puţine cauze erau mai populare decît aceea a concilierii. Toate ziarele din ţară au aplaudat rezultatele Conferinţei de la München, cu excepţia publicaţiei *Reynolds News*. Însă legendele sînt atît de puternice, încît chiar cînd scriu această propoziţie îmi vine foarte greu s-o cred. Bineînţeles că aceşti „conciliatori" s-au gîndit în primul rînd la propriile lor ţări, aşa cum cei mai mulţi oameni de stat fac, şi de obicei sînt lăudaţi pentru asta. Dar ei s-au

gîndit şi la alţii. Existau îndoieli dacă popoarele Europei răsăritene ar fi fost ajutate în cel mai bun mod printr-un război. Poziţia britanică din septembrie 1939 a fost, fără îndoială, una eroică, dar a fost un eroism în principal pe seama altora. Poporul britanic a suferit puţin, comparativ cu altele, de-a lungul celor şase ani de război. Polonezii au suferit o catastrofă în timpul războiului, iar la sfîrşit nu şi-au obţinut independenţa. În 1938, Cehoslovacia a fost trădată. În 1939, Polonia a fost salvată. De-a lungul războiului au murit mai puţin de 100.000 de cehi, în timp ce au fost ucişi 6,5 milioane de polonezi. Cum a fost mai bine, să fii un ceh trădat sau un polonez salvat? Mă bucur că Germania a fost înfrîntă şi Hitler distrus. De asemenea, apreciez faptul că alţii au plătit preţul şi accept onestitatea celor care l-au considerat prea mare.

Acestea sînt controverse care trebuie discutate acum în termeni istorici. Ar fi uşor de trasat o condamnare a „conciliatorilor". Poate că mi-am pierdut interesul pentru aşa ceva de pe vremea cînd am făcut prea des acest lucru şi, după cum îmi aduc aminte, cei care manifestă acum indignare împotriva mea nu erau activi în viaţa publică. Sînt mai interesat să descopăr de ce lucrurile n-au funcţionat aşa cum am dorit, decît să repet vechile denunţări; şi dacă voi condamna vreo greşeală, atunci prefer să le condamn pe ale mele. Oricum, nu intră în datoria istoricului să spună ce ar fi trebuit să se facă. Singura sa obligaţie este să descopere ce s-a făcut şi de ce. Rămîn puţine de descoperit atît timp cît continuăm să-i atribuim lui Hitler tot ceea ce s-a întîmplat. El a reprezentat un puternic element dinamic, dar a fost combustibilul pentru un motor existent. El a fost, în parte, creaţia Versailles-ului, în parte creaţia ideilor comune ale Europei contemporane. Mai mult decît orice, el a fost creaţia istoriei germane şi a prezentului german. El nu ar fi reprezentat nimic fără sprijinul şi cooperarea poporului german. Se pare că astăzi se consideră că Hitler a făcut el însuşi totul, chiar a condus trenurile şi a deschis robinetele pentru a da drumul gazului mortal. Lucrurile nu au stat aşa. Hitler a fost placa de rezonanţă pentru naţiunea germană. Mii, multe sute de mii de germani i-au îndeplinit ordinele criminale fără a clipi sau a-şi pune întrebări. Ca stăpîn suprem al Germaniei, Hitler poartă cea mai mare responsabilitate pentru acte de un rău incomensurabil: distrugerea democraţiei germane, lagărele de concentrare şi, cel mai rău dintre toate, exterminarea oamenilor în timpul celui de-al doilea război mondial. El a dat ordine – pe care germanii le-au executat – de o amoralitate fără precedent în istoria civilizată. Politica sa externă a fost o chestiune diferită. Ea îşi propunea să facă din Germania puterea dominantă în Europa şi, poate, mai tîrziu, chiar în lume. Şi alte puteri au urmărit ţeluri similare, şi o fac şi acum. Şi alte puteri au tratat ţările mici ca sateliţi ai lor. Şi alte puteri au căutat să-şi apere interesele vitale prin forţa armelor. În afacerile internaţionale nu era nimic rău în privinţa lui Hitler, cu excepţia faptului că era german.

CAPITOLUL 1

Problema uitată

Au trecut mai bine de douăzeci de ani de cînd a început al doilea război mondial şi cincisprezece de cînd s-a încheiat. Cei care l-au trăit încă îl simt ca o parte a experienţei lor apropiate. Într-o zi, au înţeles brusc că al doilea război mondial, ca şi predecesorul său, a trecut în istorie. Acest moment vine, pentru un profesor universitar, atunci cînd trebuie să-şi reamintească faptul că studenţii săi nu erau născuţi cînd războiul a început şi nici nu-şi pot aduce aminte de finalul său. Al doilea război mondial este, pentru ei, la fel de îndepărtat cum fusese războiul burilor pentru el; poate că au auzit anecdote despre război de la părinţii lor, dar, mai probabil, ei trebuie să înveţe despre el din cărţi, asta în cazul cînd mai învaţă ceva. Marile figuri au părăsit scena. Hitler, Mussolini, Stalin şi Roosevelt au murit, Churchill s-a retras de la conducere, numai de Gaulle are o a doua perioadă activă. Al doilea război mondial a încetat să fie „astăzi" şi a devenit „ieri", ceea ce determină noi cerinţe pentru istorici. Istoria contemporană, în sens strict, înregistrează evenimente atunci cînd ele încă sînt calde, judecîndu-le din perspectiva momentului respectiv şi presupunînd o disponibilitate corespunzătoare din partea cititorului. Nimeni nu va dispreţui asemenea opere avînd în faţa sa marele exemplu al lui Sir Winston Churchill. Însă vine un moment cînd istoricul se poate uita înapoi şi poate revedea evenimentele care au fost odată contemporane cu detaşarea pe care ar avea-o dacă ar scrie despre conflictul Investiturii sau despre războiul civil englez. Sau cel puţin poate încerca.

Istoricii au încercat acest lucru după primul război mondial, dar cu un accent diferit. A existat un interes relativ mic în privinţa războiului propriu-zis. Disputa asupra marii strategii între occidentali şi răsăriteni a fost considerată ca un război privat între Lloyd George şi generali, peste care istoricii din mediul academic au trecut cu uşurinţă. Istoria militară britanică oficială – ea însăşi o contribuţie polemică la acest război privat – a fost scrisă fără grabă, astfel încît a fost finalizată abia în 1948. Nu s-a făcut nici o încercare de realizare a unei istorii civile oficiale, cu excepţia aceleia pentru Ministerul Înzestrării Armatei (Munitiilor). Foarte puţini au examinat încercările de pace negociată. Nimeni n-a studiat evoluţia ţelurilor de război. A trebuit să aşteptăm aproape pînă în zilele noastre pentru un studiu detaliat asupra unui subiect atît de important ca politica lui Woodrow Wilson[36]. Marele subiect care le-a eclipsat pe toate celelalte şi a monopolizat interesul istoricilor a fost cel privitor la modul cum a început războiul. Fiecare guvern al unei Mari Puteri, cu excepţia celui italian, a făcut dezvăluiri semnificative din arhivele sale diplomatice.

36. Thomas Woodrow Wilson (1856-1924), om politic american, lider al Partidului Democrat, preşedinte al Statelor Unite (1913-1921) (n.tr.).

Istoricul interesat de problemă şi-a văzut rafturile umplîndu-se cu cărţi în toate limbile de circulaţie internaţională şi a regretat că nu poate citi şi în altele. Periodice în franceză, germană şi rusă au fost dedicate exclusiv acestui subiect. Unii istorici şi-au fundamentat reputaţia de autorităţi în privinţa originilor primului război mondial – Gooch în Anglia, Fay şi Schmitt în Statele Unite, Renouvin şi Camille Bloch în Franţa, Thimme, Brandenburg şi von Wegerer în Germania, Pribram în Austria, Pokrovsky în Rusia, pentru a numi doar pe cîţiva.

Unii dintre aceşti autori s-au concentrat asupra evenimentelor din iulie 1914 ; alţii şi-au reorientat cercetările către criza marocană din 1905 sau către diplomaţia lui Bismarck. Dar toţi s-au declarat de acord cu faptul că acela era domeniul de interes pentru istorici. Cursurile universitare se opreau brusc la august 1914, aşa cum unele încă mai fac. Studenţii au aprobat. Ei doreau să audă despre Wilhelm al II-lea şi Poincaré, despre Grey şi Izvolski. Telegrama Kruger le părea mai importantă decît Passchendale, tratatul de la Björkö mai important decît înţelegerea de la St. Jean de Maurienne. Marele eveniment care dăduse formă prezentului era izbucnirea războiului. Ce s-a întîmplat după aceea era doar un rezultat confuz al unor consecinţe inevitabile, fără învăţăminte sau semnificaţie pentru prezent. Dacă înţelegeam de ce a început războiul, atunci trebuia să ştim cum am ajuns unde sîntem – şi, bineînţeles, cum să nu ajungem din nou acolo.

Cu cel de-al doilea război mondial s-a întîmplat aproape exact contrariul. Cel mai mare subiect de interes, pentru cititor şi scriitor în egală măsură, a fost războiul însuşi. Nu doar campaniile, deşi acestea au fost descrise de nenumărate ori. Politicile de război au fost de asemenea examinate, în special relaţiile dintre marii Aliaţi. Ar fi dificil să numeri cărţile despre armistiţiul semnat de Franţa în 1940 sau despre reuniunile celor „Trei Mari" de la Teheran sau Ialta. „Chestiunea poloneză", în privinţa celui de-al doilea război mondial, înseamnă disputele dintre Rusia sovietică şi Puterile occidentale de la sfîrşitul războiului, şi nu pretenţiile germane faţă de Polonia de la începutul confruntării. Originile războiului au fost privite, comparativ, cu puţin interes. În general vorbind, a existat sentimentul că, oricîte detalii ar mai putea apărea, nimic semnificativ n-ar putea fi descoperit. Noi ştim deja răspunsurile, şi nu este nevoie să ne mai punem alte întrebări. Principalii autori spre care ne întoarcem pentru a consulta prezentări ale cauzelor celui de-al doilea război mondial – Namier, Wheeler-Bennett, Wiskemann, în engleză, Baumont, în franceză – şi-au publicat cărţile curînd după ce războiul s-a încheiat şi toţi şi-au exprimat părerile pe care şi le-au format în timpul războiului, sau chiar înainte ca acesta să înceapă. La douăzeci de ani după izbucnirea primei conflagraţii mondiale, puţini oameni ar fi acceptat fără vreo modificare explicaţiile date în august 1914. După mai bine de douăzeci de ani de la declanşarea celui de-al doilea război mondial, aproape toată lumea acceptă explicaţiile care au fost oferite în septembrie 1939.

Bineînţeles că este posibil ca, într-adevăr, să nu existe nimic de descoperit. Poate că al doilea război mondial, ca aproape orice mare eveniment istoric, a avut o explicaţie simplă şi definitivă, care a fost evidentă pentru oricine la momentul respectiv şi care nu va fi niciodată schimbată prin informaţii ulterioare sau cercetare. Dar pare improbabil că istoricii de peste o sută de ani vor privi aceste evenimente exact aşa cum au făcut-o oamenii în 1939, iar istoricul de astăzi ar trebui să anticipeze judecăţile viitorului, şi nu să le repete pe cele ale trecutului. Există cu adevărat

raţiuni practice pentru care istoricii au neglijat această temă. Orice istoric încearcă să fie un cercetător imparţial şi detaşat, alegîndu-şi subiectul şi făcîndu-şi cunoscute opiniile fără a se gîndi prea mult la prezent. Însă, ca fiinţă umană ce trăieşte într-o comunitate, el răspunde, chiar şi inconştient, la necesităţile timpului său. Spre exemplu, marele profesor Tout – a cărui operă a transformat studiul istoriei medievale în această ţară – a schimbat, fără îndoială, accentul de pe politică pe administraţie pur şi simplu din raţiuni academice abstracte. În acelaşi timp, nu este deloc irelevantă următoarea modificare: istoricul veacului XX educă potenţiali membri ai societăţii civile, în timp ce istoricul secolului al XIX-lea educa oameni de stat. Astfel, şi autorii care au scris despre cele două războaie mondiale erau convinşi că iau în considerare lucruri care încă ridicau probleme sau ofereau răspunsuri pentru prezent. Nimeni nu va scrie o carte care nu va interesa şi pe alţii, iar foarte puţini vor scrie o carte care nu i-ar interesa nici pe ei înşişi.

Primul război mondial pare să ridice cîteva probleme din punct de vedere militar. Mulţi oameni, în special din ţările Aliate, au considerat războiul ca o confruntare dură şi sălbatică, asemănătoare unui meci de box profesionist din secolul al XIX-lea, care a continuat pînă cînd un combatant s-a prăbuşit extenuat. Abia cînd minţile oamenilor au început să fie luminate de experienţa celui de-al doilea război mondial, a început o dezbatere serioasă pe tema dacă primul război nu s-ar fi putut încheia mai devreme, printr-o strategie sau o politică superioară. În plus, s-a considerat de către mulţi, după primul război mondial, că nu va mai fi vreodată un altul; de aceea, studierea războiului nu părea să ofere învăţăminte pentru prezent. Pe de altă parte, marea problemă care determinase războiul se afla încă în centrul relaţiilor internaţionale atunci cînd lupta s-a încheiat. Această mare problemă era Germania. Aliaţii puteau pretinde că războiul fusese declanşat de agresiunea germană; germanii puteau răspunde că el fusese cauzat de refuzul lor de a acorda Germaniei locul ce i se cuvenea ca Mare Putere. În orice caz, locul Germaniei era în dispută. Rămăseseră şi alte probleme decît aceea a Germaniei, de la problema Rusiei sovietice pînă la cele ale Extremului Orient. Dar era rezonabil de presupus că acestea erau rezolvabile şi că urma să fie pace în lume numai dacă poporul german se reconcilia cu foştii săi inamici. Din acest motiv, studiul originilor războiului avea o importanţă practică şi imperativă. Dacă popoarele ţărilor Aliate ar fi putut fi convinse de falsitatea „vinovăţiei de război" a Germaniei, ele ar fi „îmblînzit" clauzele punitive din tratatul de la Versailles şi ar fi acceptat că poporul german era o victimă, ca şi ele, a unui cataclism natural. În mod alternativ, dacă germanii ar fi fost convinşi de vinovăţia lor de război, atunci, era de presupus, ar fi acceptat tratatul ca fiind just. În practică, „revizionismul" a urmat doar prima cale din cele două prezentate mai sus. Istoricii britanici şi cei americani – într-o anumită măsură chiar şi cei francezi – au lucrat pentru a demonstra că guvernele Aliate erau mai vinovate şi cel german mai inocent decît au presupus artizanii păcii din 1919. Puţini istorici germani au încercat o demonstraţie contrară. Era destul de natural să fie astfel. Chiar şi cel mai echilibrat istoric simte o emoţie patriotică atunci cînd ţara sa este înfrîntă în război şi apoi umilită. Pe de altă parte, politica externă a fost subiect de controversă în orice ţară Aliată înainte de izbucnirea războiului. Criticii lui Grey în Anglia, cei ai lui Poincaré în Franţa, cei ai lui Woodrow Wilson în Statele Unite – pentru a nu mai aminti de bolşevicii din Rusia, care atacaseră guvernul ţarului – acum au devenit campionii

academici ai perspectivei „revizioniste". Cine avea dreptate în aceste controverse, pe plan internaţional şi pe cel intern, nu mai contează. Este destul că ele au catalizat interesul oamenilor pentru studierea originilor primului război mondial.

Acest catalizator lipsea pentru originile celui de-al doilea război mondial. Pe plan internaţional, Germania, ca Mare Putere, încetase să mai fie problema centrală în lume chiar înainte ca războiul să se fi încheiat. Rusia sovietică a fost aceea care i-a luat locul. Oamenii doreau să cunoască greşelile făcute în relaţia cu Rusia sovietică în timpul războiului, şi nu cele făcute în relaţia cu Germania dinainte de începerea confruntării. Mai mult, deoarece Puterile occidentale şi Rusia îşi propuneau să înregimenteze diferite părţi ale Germaniei ca aliate ale lor, cu cît se vorbea mai puţin despre război, cu atît mai bine. Germanii s-au alăturat acestei neglijări conştiente. După primul război mondial, ei au insistat că trebuie să fie în continuare trataţi ca o Mare Putere. După cel de-al doilea, au sugerat la început că Europa încetase să mai determine evenimentele mondiale, cu implicaţia subînţeleasă că Germania nu va mai putea provoca niciodată un mare război şi, în consecinţă, poate fi lăsată să-şi urmeze calea fără intervenţii din afară sau control. Aproape acelaşi lucru s-a întîmplat şi pe plan intern. Existase o controversă violentă în ţările Aliate înainte de război – cu adevărat mult mai violentă decît orice asemănător înainte de 1914. Dar adversarii şi-au atenuat cearta în timpul războiului, dorind chiar, în cea mai mare parte a lor, s-o uite după aceea. Foştii susţinători ai „concilierii" îşi puteau reînnoi vechea politică cu şi mai mare justificare; foştii susţinători ai rezistenţei au renunţat la vechile lor semnale de alarmă în privinţa Germaniei, consolîndu-se cu sublinierea nevoii de a rezista Rusiei sovietice.

Originile celui de-al doilea război mondial au suscitat puţin interes atît timp cît oamenii studiau deja originile celui de-al treilea. Poate că ar mai fi fost ceva atracţie pentru subiect dacă ar fi existat zone de îndoială sau problematice. Dar era o explicaţie care îi mulţumea pe toţi şi părea să rezolve toate chestiunile controversate: Hitler. El a plănuit cel de-al doilea război mondial. Voinţa sa, singură, l-a cauzat. Explicaţia i-a satisfăcut în mod evident pe „rezistenţi", de la Churchill la Namier. Ei o dăduseră tot timpul, o dădeau deja înainte ca războiul să fi izbucnit. Puteau zice: „V-am spus! Nu exista alternativă la rezistenţa în faţa lui Hitler, din prima clipă". Explicaţia i-a mulţumit, în acelaşi timp, şi pe „conciliatori". Ei au putut pretinde că *appeasement*-ul a fost o politică înţeleaptă şi ar fi putut fi şi una de succes dacă nu ar fi existat faptul neprevăzut că Germania se afla în mîinile unui nebun. Mai mult decît orice, explicaţia i-a satisfăcut pe germani, cu excepţia cîtorva naziştii nepocăiţi. După primul război mondial, germanii au încercat să transfere vinovăţia de la ei spre Aliaţi sau să obţină acceptul cum că nimeni n-ar fi vinovat. Era o operaţiune şi mai simplă să transferi vinovăţia de la germani la Hitler. El era mort în pace. Probabil că Hitler a adus mari daune Germaniei cît timp a fost în viaţă. Dar el şi-a răscumpărat aceste greşeli prin sacrificiul său final din buncăr. Oricît de mare ar fi vinovăţia sa postumă, ea nu-l poate afecta. Oprobriul pentru orice – al doilea război mondial, lagărele de concentrare, camerele de gazare... – a putut fi plasat pe umerii săi impasibili. Cu vinovăţia lui Hitler, orice alt german putea să-şi revendice inocenţa; iar germanii, anterior cei mai viguroşi oponenţi ai vinovăţiei de război, acum au devenit principalii ei avocaţi. Unii germani au reuşit să prezinte amoralitatea lui Hitler într-o manieră ce se remarcă prin eficienţă. Pentru că el era indubitabil un monstru amoral, ar fi trebuit să fie

blocat cu fermitate. Astfel, orice urmă de responsabilitate rămasă după condamnarea lui Hitler ar trebui atribuită francezilor, pentru că au eşuat în a-l înlătura din zona renană în 1936, sau lui Chamberlain, pentru cedările din septembrie 1938.

Toţi au fost de acord, cu bucurie, în privinţa cauzei celui de-al doilea război mondial. Atunci ce nevoie era de „revizionism" ? Cîţiva dintre neutrii în război, în special din Irlanda, au ridicat o umbră de îndoială. Dar, cel mai adesea, participarea în războiul rece împotriva Uniunii Sovietice i-a redus la tăcere chiar şi pe cei care fuseseră neutri în războiul împotriva Germaniei ; o consideraţie similară a funcţionat, dar în sens invers, şi în privinţa istoricilor sovietici. O şcoală de revizionişti insistenţi se menţine în Statele Unite, supravieţuitorii iconoclaştilor de după primul război mondial, cei care consideră încă propriul guvern ca fiind mai imoral decît oricare altul. Operele lor nu sînt semnificative din punct de vedere ştiinţific. În plus, acest revizionism este în principal concentrat asupra războiului cu Japonia, şi nu fără a exista motive serioase în acest sens. Hitler a declarat război Statelor Unite, şi nu invers ; este dificil de văzut cum ar fi putut Roosevelt să-şi implice ţara în războiul european dacă Hitler n-ar fi făcut acest lucru, gratuit, pentru el. Nu prea este posibilă o controversă nici măcar în privinţa Japoniei. Lupta a şters totul de pe afiş. Odată existase o problemă practică : Statele Unite ar trebui să coopereze cu Japonia sau cu China ? Problema a fost acum rezolvată de evenimente, în bună măsură provocînd dezordine în politica americană. E universal convenit că Japonia este singurul prieten pe care Statele Unite se pot baza în Extremul Orient, iar războiul împotriva ei apare, de aceea, ca o greşeală din partea cuiva – deşi, probabil, vina o poartă japonezii.

Aceste consideraţii de politică actuală ne ajută să explicăm de ce originile celui de-al doilea război mondial nu constituie un subiect de controversă serioasă. În acelaşi timp, ele nu sînt suficiente pentru a explica acordul aproape universal dintre istorici. Chiar şi cel mai „angajat" cercetător este afectat de standardele academice, iar mulţi dintre cercetători nu sînt angajaţi mai deloc. Dacă documentaţia ar fi fost suficient de contradictorie, cercetătorii ar fi ajuns curînd să pună în discuţie verdictul popular, oricum general acceptat. Acest fapt nu s-a întîmplat din două motive aparent contradictorii : există, în acelaşi timp, prea multe documente şi prea puţine. Documentaţia prea numeroasă este cea adunată pentru procesele de la Nürnberg ale criminalilor de război. Deşi aceste documente arată impunător în volumele lor fără de sfîrşit, ele reprezintă un material periculos de utilizat pentru un istoric. Ele au fost colectate, în pripă şi aproape la întîmplare, ca o bază pentru expunerile avocaţilor. Nu acesta este modul în care un istoric ar trebui să procedeze. Avocatul îşi propune să demonstreze ceva ; istoricul doreşte să înţeleagă o situaţie. Dovezile care îi conving pe avocaţi, de obicei nu ne mulţumesc pe noi ; metodele noastre par evident imprecise pentru ei. Dar chiar avocaţii trebuie să aibă acum semne de întrebare în legătură cu documentaţia de la Nürnberg. Documentele au fost alese nu numai pentru a demonstra vinovăţia de război a celor aflaţi în proces, dar şi pentru a o eluda pe aceea a Puterilor acuzatoare. Dacă oricare din cele patru Puteri care au alcătuit Tribunalul de la Nürnberg ar fi fost pusă în postura de a decide singură, noroiul ar fi murdărit pe mai mulţi. Puterile occidentale ar fi adus în discuţie Pactul Ribbentrop-Molotov ; Uniunea Sovietică ar fi răspuns făcînd apel la Conferinţa de la München şi la alte tranzacţii mai obscure. Dar, datorită alcătuirii cvadripartite a tribunalului, singurul curs posibil al acţiunii a fost acela de a arunca anticipat întreaga vină asupra Germaniei. Verdictul

a precedat judecata, iar documentele au fost aduse pentru a susţine o concluzie deja stabilită. Bineînţeles că documentele sînt adevărate. Dar ele au fost „încărcate", astfel că oricine se bazează pe ele descoperă că este aproape imposibil să scape de încărcătura care le-a fost atribuită.

Dacă, în schimb, căutăm documente adunate într-o manieră ştiinţifică şi detaşată, descoperim că sîntem într-o situaţie mult mai neplăcută decît erau predecesorii noştri care au studiat originile primului război mondial. În mai puţin de o generaţie după primul război, fiecare Mare Putere, cu excepţia Italiei, şi-a publicat documentele din arhivele diplomatice pentru perioada de dinaintea confruntării. Suplimentar, existau serii vaste de documente publicate, acoperind, cu mai mare sau mai mică intensitate, perioada anterioară – documentele austro-ungare mergînd pînă la 1908, cele britanice pînă la 1898, cele franceze şi germane pînă la 1871; volumele ruseşti, deşi mai fragmentare, erau şi ele numeroase. Existau unele lipsuri evidente. Ne puteam plînge de inexistenţa documentelor edite italiene, fapt care este în curs de remediere; ne puteam plînge, şi încă o mai facem, de lipsa documentelor sîrbeşti. În colecţiile de documente publicate poate că au fost unele omisiuni deliberate, şi nici un istoric responsabil nu se poate declara mulţumit pînă cînd nu vede el însuşi arhivele. Însă, în general vorbind, era posibil să urmăreşti diplomaţia a cinci din cele şase Mari Puteri cu o minuţiozitate fără precedent. Documentaţia nici n-a fost încă folosită în întregime. Deoarece avem prilejul să o parcurgem, găsim noi subiecte de explorat şi noi interpretări de făcut.

Contrastul cu materialul disponibil pentru studierea anilor dinainte de 1939 este într-adevăr descurajant. Austro-Ungaria dispăruse din rîndul Marilor Puteri europene. Din cele cinci rămase, trei nu publicaseră, pînă nu de mult, nici un rînd sau o propoziţie din documentele aflate în arhivele lor. Italienii au început să-şi repare omisiunea: şi-au publicat documentele dintre 22 mai şi 1 septembrie 1939 şi şi-au propus să-şi tipărească actele diplomatice din perioada anterioară, începînd cu 1861. Politicile franceză şi rusească rămîn în continuare complet obscure din perspectiva propriilor arhive. Francezii au o anumită scuză. Cea mai mare parte a documentelor referitoare la anii dintre 1933 şi 1939 au ars la 16 mai 1940, cînd a venit ştirea că germanii rupseseră frontul la Sedan. În momentul de faţă se desfăşoară o acţiune laborioasă de realizare a copiilor după actele trimise în exterior. Motivele tăcerii sovietice sînt, ca orice altceva în politica sovietică, o chestiune de conjunctură. Are guvernul sovietic de ascuns ceva în mod special neplăcut? Se fereşte el să ofere opiniei publice mondiale informaţii despre comportamentul său, chiar îndepărtat? Sau poate nu există nici un fel de arhive, comisariatul poporului pentru afaceri străine fiind prea incompetent pentru a realiza aşa ceva? Sau a învăţat guvernul sovietic lecţia nenumăratelor dispute trecute pe teme istorice, aceea că singurul mod eficient de a avea cîştig de cauză este nefurnizarea cu nici un chip a dovezilor proprii? Oricare au fost raţiunile diverse pentru această tăcere din partea celor trei Mari Puteri, rezultatul este că ne putem baza doar pe documente britanice şi germane pentru o consemnare continuă a tranzacţiilor diplomatice dintre cele două războaie mondiale. De aici derivă impresia, probabil falsă, că relaţiile internaţionale din perioada interbelică au fost de fapt o afacere anglo-germană.

Chiar şi în această privinţă, materialul este mai puţin adecvat decît cel existent pentru perioada dinainte de 1914. Aliaţii au capturat arhivele germane în 1945 şi,

inițial, au intenționat să publice serii complete, din 1918 pînă în 1945. Mai tîrziu s-a renunțat la idee, pentru a se da prioritate anilor de după accederea lui Hitler la putere în 1933. Dar nici acest plan nu este complet: există o ruptură între 1935 și 1937. Arhivele au fost acum redate guvernului german de la Bonn, fapt ce poate conduce foarte bine la întîrzieri suplimentare. În plus, editorii Aliați, oricît de responsabili au fost, au împărtășit punctul de vedere de la Nürnberg asupra vinovăției de război ca fiind clar stabilită. Ca o complicație suplimentară, Ministerul german de Externe, emitentul acestor documente, a pretins adeseori că lucrează împotriva lui Hitler, nu în numele său, astfel că nu vom putea fi niciodată siguri că un anume document reprezintă un fapt real sau a fost fabricat pentru a oferi dovada inocenței autorului său. Documentele britanice vor acoperi în final întreaga perioadă dintre semnarea păcii de la Versailles și izbucnirea războiului în 1939. Dar publicarea lor reprezintă un proces lent. Pentru moment, n-avem nimic referitor la anii '20 și există încă o lipsă între mijlocul lui 1934 și martie 1938. Volumele sînt limitate la politica britanică în acțiune. Ele nu prezintă motivele acestei politici, așa cum au încercat volumele referitoare la perioada dinaintea primului război mondial. Există cîteva sinteze care arată dezbaterea din cadrul *Foreign Office*-ului, dar nici un document despre deliberarea din cadrul guvernului, știut fiind faptul că primul-ministru și Cabinetul au contat mai mult decît Ministerul de Externe în luarea deciziilor, cel puțin în comparație cu perioada anterioară.

Sîntem într-o situație neplăcută și în privința documentelor mai puțin oficiale. Mulți dintre cei care au făcut primul război mondial au supraviețuit și au scris pe larg după aceea, lăudîndu-se sau justificîndu-se. În al doilea război mondial, unii lideri au murit în timp ce conflagrația era în desfășurare, alții au fost omorîți la sfîrșit, cu sau fără proces, iar alții erau prea mîndri sau prea precauți pentru a scrie. Apare un contrast semnificativ dacă punem alături volumele propriu-zise scrise după fiecare război de către cei care, la începutul lor, se aflaseră în posturi-cheie. Iată lista pentru primul război mondial:

MAREA BRITANIE: primul-ministru, ministrul de externe.
FRANȚA: președintele, primul-ministru, care era și ministru de externe.
RUSIA: ministrul de externe.
ITALIA: primul-ministru.
GERMANIA: cancelarul, ministrul de externe.

Lista pentru al doilea război mondial arată astfel:

FRANȚA: ministrul de externe.

Ministrul italian de externe, care a fost împușcat, a lăsat un jurnal. Ministrul german de externe a scris o apărare fragmentară în timp ce aștepta să fie spînzurat. Există cîteva pagini din corespondența primului-ministru britanic și cîteva file din autobiografia ministrului britanic de externe. De la cei trei dictatori – Hitler, Mussolini și Stalin – și de la ministrul rus de externe n-avem nici un rînd, nici un cuvînt. Sîntem obligați să ne folosim de bîrfa personajelor secundare: interpreți, diplomați, jurnaliști, oameni care în general știu ceva mai mult decît marele public.

Oricum, istoricii n-au niciodată la dispoziție destulă documentație care să-i mulțumească. Am îndoieli că se va obține mai mult așteptînd încă zece sau cincisprezece ani. Puținii supraviețuitori ai civilizației s-ar putea să nu mai citească lucrări de istorie pînă atunci, cu atît mai puțin să le scrie. De aceea, am încercat să spun

povestea aşa cum aceasta ar putea să-i apară unui istoric din viitor, ce va avea la dispoziţie documentele. Rezultatul ar putea demonstra că mulţi istorici nu cunosc sau nu înţeleg problemele. Noi trebuie să continuăm să scriem istoria în acelaşi fel. Aidoma succesorului meu imaginar, eu trebuie adeseori să-mi declar ignoranţa. De asemenea, am descoperit că documentele, privite cu detaşare, mă împing de multe ori la interpretări diferite de cele pe care oamenii (inclusiv eu) le-au dat la momentul respectiv. Acest fapt nu îmi oferă consistenţă în nici un fel. Sînt interesat să înţeleg ce s-a întîmplat, nu să justific sau să condamn. Am fost un anticonciliatorist din ziua cînd Hitler a venit la putere, şi nu există nici o îndoială că voi fi la fel în circumstanţe similare. Dar chestiunea n-are nici o relevanţă pentru scrierea istoriei. Privind retrospectiv, deşi mulţi au fost vinovaţi, nimeni n-a fost inocent. Ţelul activităţii politice este pacea şi prosperitatea ; în acest domeniu, toţi oamenii de stat au eşuat, indiferent de motive. Este o poveste fără eroi şi, probabil, chiar fără ticăloşi.

CAPITOLUL 2

Moştenirea primului război mondial

Cel de-al doilea război mondial a fost, în mare parte, o repetare a primului. Au existat şi diferenţe evidente. Italia a luptat de partea adversă, deşi a inversat din nou taberele înainte de finalul confruntării. Războiul care a început în septembrie 1939 s-a desfăşurat în Europa şi nordul Africii; el a coincis în timp, deşi nu şi în spaţiu, cu războiul din Extremul Orient care a debutat în decembrie 1941. Cele două războaie au rămas distincte, deşi cel din Orientul Îndepărtat a creat mari probleme pentru Marea Britanie şi Statele Unite. Germania şi Japonia nu şi-au unit niciodată forţele, singura suprapunere reală fiind atunci cînd atacul japonez de la Pearl Harbour l-a determinat pe Hitler să facă o imensă greşeală: declaraţia de război adresată Statelor Unite. Însă războiul european şi originile sale pot fi tratate ca o poveste de sine stătătoare, Extremul Orient furnizînd doar perturbări ocazionale din culise. În al doilea război mondial, aproximativ aceiaşi aliaţi europeni au luptat cu aproximativ aceiaşi adversari din timpul primului război. Deşi iniţiativa în cadrul confruntării a pendulat între cele două tabere, războiul s-a încheiat aproape la fel: cu înfrîngerea Germaniei. Legătura dintre cele două războaie a fost mai adîncă. Germania a luptat în cel de-al doilea război mondial special pentru a anula verdictul primului şi a distruge pacea care i-a urmat. Oponenţii ei au luptat, deşi într-un mod mai puţin conştient, pentru a o apăra – şi chiar au reuşit, spre propria lor surpriză. Au existat multe proiecte ce pot fi plasate în zona utopiei în timp ce războiul era în desfăşurare, dar la final aproape toate frontierele din Europa şi din Orientul Apropiat s-au refăcut neschimbate, cu excepţia – să admitem, una semnificativă – a Poloniei şi a zonei Balticii. Lăsînd deoparte această regiune din nord-vestul Europei, singura schimbare serioasă a hărţii teritoriului dintre Canalul Mînecii şi Oceanul Indian a fost transferarea Istriei de la Italia la Iugoslavia[37]. Primul război mondial a distrus vechi imperii şi a dus la apariţia a noi state. Cel de-al doilea război mondial n-a creat nici un stat nou şi a distrus doar Estonia, Letonia şi Lituania. Dacă ne-am pune întrebarea mai degrabă rudimentară: „Care a fost motivul?", în cazul primului război mondial răspunsul este: „Pentru a decide cum trebuie refăcută Europa", iar în cazul celui de-al doilea: „Pentru a decide dacă refacerea Europei trebuie să continue". Primul război îl explică pe al doilea şi, în fapt, îl determină în măsura în care un eveniment poate cauza un altul.

Deşi urmarea primului război mondial a fost refacerea Europei, acest proces a fost departe de a constitui cauza sa iniţială sau chiar ţelul conştient. Războiul a avut unele cauze imediate asupra cărora, acum, s-a căzut mai mult sau mai puţin de acord.

37. A.J.P. Taylor pierde din vedere chestiunea Basarabiei (n.tr).

Asasinarea Arhiducelui Franz Ferdinand[38] a determinat Austro-Ungaria să declare război Serbiei; mobilizarea rusească în sprijinul Serbiei a determinat Germania să declare război Rusiei şi aliatei sale, Franţa; refuzul german de a respecta neutralitatea Belgiei a determinat Marea Britanie să declare război Germaniei. În spatele acestor cauze se află altele, mai profunde, în privinţa cărora istoricii se pronunţă încă diferit. Unii accentuează conflictul dintre rasa germanică şi cea slavă în Europa răsăriteană, alţii îl numesc „războiul pentru succesiunea turcească". Unii aruncă vina pe rivalitatea imperialistă din afara Europei, alţii pe prăbuşirea balanţei de putere pe continentul european. Au existat şi subiecte de dispută mai precise: ameninţarea germană a supremaţiei navale britanice, dorinţa Franţei de a recuceri Alsacia şi Lorena, ambiţia Rusiei de a controla Constantinopolul şi Strîmtorile. Chiar această multitudine de explicaţii sugerează că nici una nu poate fi singura corectă. Primul război s-a declanşat pentru toate aceste motive şi pentru nici unul dintre ele. În orice caz, este ceea ce au înţeles toate Puterile în momentul în care s-au trezit în conflict. Oricare ar fi fost planurile, proiectele şi ambiţiile lor înainte de război, acum luptau pur şi simplu pentru victorie, pentru a rezolva dilema lui Humpty-Dumpty: „Cine va fi stăpînul?". Combatanţii au căutat „să-şi impună voinţa asupra inamicului" – pentru a folosi lozinca militară a momentului –, fără a avea vreo idee clară în privinţa a ceea ce va urma. Ambele părţi au găsit dificil să-şi definească ţelurile de război. Cînd germanii au înaintat propuneri de pace, în 1917, Rusiei şi, mai puţin evident, Puterilor occidentale, singura lor preocupare a fost să-şi îmbunătăţească poziţia strategică pentru următorul război, deşi, în realitate, un al doilea război n-ar fi fost necesar dacă germanii l-ar fi cîştigat pe primul. Într-un anume fel, Aliaţii aveau o misiune mai uşoară: ei puteau pretinde, pur şi simplu, ca germanii să renunţe la fructele victoriilor lor iniţiale. Dincolo de asta, Aliaţii au formulat treptat o serie de ţeluri de război idealiste, cu asistenţă americană sau sub imbold american. Cu certitudine, nu acestea erau obiectivele cu care Aliaţii începuseră războiul – ele nici măcar nu reprezentau obiective pentru care, într-o bună măsură, ei luptau la momentul respectiv. Programul idealist a derivat mai degrabă din convingerea că un război, desfăşurat la o asemenea scară şi cu asemenea sacrificii, trebuia să aibă un final măreţ, înnobilant. Idealurile au fost un produs secundar, o glosă la lupta fundamentală, deşi n-au fost fără urmări pentru evenimentele ulterioare. În mod esenţial, victoria a rămas obiectivul războiului. Victoria urma să determine politica ulterioară. Chiar dacă nu s-ar fi întîmplat aşa, în orice caz, victoria urma să furnizeze rezultatul. Şi aşa a fost. Al doilea război mondial s-a dezvoltat din victoriile obţinute în primul şi din modul în care aceste victorii au fost folosite.

Au existat două victorii decisive în primul război mondial, deşi la momentul respectiv una a fost umbrită de cealaltă. În noiembrie 1918, Germania a fost înfrîntă decisiv de Puterile occidentale pe frontul apusean, dar înainte de asta Germania învinsese decisiv Rusia în Răsărit, iar acest fapt a avut un efect profund asupra situaţiei internaţionale în anii interbelici. Înainte de 1914 existase o balanţă de putere în cadrul căreia alianţa franco-rusă a fost iniţiată împotriva Puterilor Centrale. Deşi Marea Britanie a fost asociată cu Franţa şi Rusia în cadrul Triplei Antante, puţini

38. Franz Ferdinand (1863-1914), arhiduce din familia de Habsburg, moştenitor al tronului Austro-Ungariei, asasinat la Sarajevo (28 iunie 1914) de către naţionalişti sîrbi (n.tr.).

considerau că forţa ei era esenţială pentru a dezechilibra balanţa. Războiul, cînd a început, a fost un război continental, desfăşurat pe două fronturi: fiecare Putere continentală a trimis în luptă milioane de oameni, iar britanicii doar o sută de mii. În special pentru francezi, cooperarea cu ruşii părea o necesitate vitală, iar sprijinul britanic – un supliment agreabil. Totul s-a schimbat pe măsură ce războiul s-a prelungit. Britanicii şi-au construit şi ei o armată de masă, trimiţîndu-şi milioanele de oameni pe frontul occidental. Exista perspectiva unor alte milioane, atunci cînd americanii au intrat în război în 1917. Această întărire a frontului apusean a venit prea tîrziu pentru a salva Rusia. Cele două revoluţii din 1917, combinate cu catastrofa militară, au scos-o din luptă. În martie 1918, noii conducători bolşevici au semnat o pace umilitoare la Brest-Litovsk. Înfrîngerea ulterioară din Apus a obligat Germania să abandoneze cîştigurile pe care le realizase atunci. Rusia a ieşit din Europa şi a încetat să existe, pentru moment, ca Mare Putere. Situaţia europeană era profund schimbată, şi, paradoxal, spre avantajul Germaniei. Acolo unde anterior fusese o Mare Putere la graniţa sa răsăriteană, acum era un „*No Man's land*" de state mici, iar dincolo de el neantul. Nimeni nu putea spune, mult timp după 1918, dacă Rusia avea vreo putere şi, dacă avea, cum o va folosi.

La sfîrşitul lui 1918, asta nu părea să conteze prea mult. Faptul semnificativ atunci era acela că Germania fusese înfrîntă fără ajutorul Rusiei, iar înfrîngerea fusese predominant – chiar dacă nu exclusiv – pe frontul occidental. Victoria în această zonă strîmtă şi aglomerată a determinat soarta întregii Europe, dacă nu chiar a întregii lumi. Acest final neaşteptat a dat Europei un caracter diferit de acela pe care ea îl avusese înainte de 1914. Atunci Marile Puteri erau Franţa, Germania, Italia, Austro-Ungaria şi Rusia, cu Marea Britanie doar pe jumătate implicată. Centrul Europei era la Berlin. Acum Marile Puteri erau Franţa, Germania şi Marea Britanie, Italia fiind inclusă doar din curtoazie, iar Statele Unite ocupînd fosta poziţie britanică de la periferie. Centrul acestei noi Europe se afla pe Rin, sau chiar la Geneva, ar putea spune cineva. Rusia încetase să conteze ca Mare Putere ; Monarhia Habsburgică încetase să existe. În sens politic, Europa se mutase înspre Vest. În 1918, şi mulţi ani după aceea – pînă în primăvara lui 1939 –, s-a crezut că soarta lumii stătea în mîinile acelora care fuseseră anterior „Puterile occidentale".

Deşi Rusia şi Germania au fost înfrînte în 1918, rezultatele celor două înfrîngeri au fost diferite. Rusia a dispărut din vedere, guvernul ei revoluţionar şi chiar existenţa sa fiind ignorate de Puterile victorioase. Germania oricum a rămas unită, recunoscută de către învingători. Decizia care în ultimă instanţă a condus către al doilea război mondial a fost luată, din cele mai înalte şi mai judicioase motive, cu cîteva zile înainte de sfîrşitul războiului. A fost decizia de a acorda un armistiţiu poporului german. Hotărîrea a fost adoptată în principal din motive militare. Armata germană fusese bătută pe cîmpul de luptă. Era în retragere. Dar nu era dispersată sau distrusă. Armatele franceză şi britanică, deşi victorioase, erau şi ele aproape de epuizare. Era dificil de intuit, din exterior, extinderea colapsului german. Numai Pershing[39], comandantul american, nu se temea de o nouă campanie. Forţele sale erau proaspete, aproape intacte. Lui i-ar fi plăcut să preseze înspre Berlin. Mai exista şi un alt motiv

39. John Joseph Pershing (1860-1948), general american, comandant al forţelor americane de pe frontul francez (1917-1919) (n.tr.).

atractiv pentru el: pînă în 1919, americanii ar fi ajuns să ducă greul războiului şi astfel ar fi putut dicta Aliaţilor, aproape la fel de mult ca şi germanilor, într-un mod în care nu puteau s-o facă în 1918. Oricum, pentru Puterile europene acesta era un motiv de a încheia cît mai repede războiul, în orice mod posibil.

Americanii n-aveau obiective concrete de război, nici pretenţii teritoriale precise. Şi acest fapt, paradoxal, i-a făcut mai puţin dispuşi să semneze un armistiţiu. Ei doreau doar „capitularea necondiţionată" a Germaniei şi erau gata să continue lupta pînă la atingerea acestui ţel. Şi Aliaţii doreau înfrîngerea Germaniei, dar mai aveau şi scopuri practice urgente. Marea Britanie şi Franţa doreau eliberarea Belgiei, francezii doreau eliberarea nord-estului Franţei, britanicii doreau eliminarea flotei germane. Toate acestea puteau fi asigurate prin intermediul unui armistiţiu. Cum ar fi putut atunci, cele două guverne, să justifice popoarelor lor greu încercate de război o vărsare de sînge suplimentară? Chiar în afară de asta, un armistiţiu în genul celui dorit de guvernul german urma să satisfacă obiectivele şi mai generale ale Aliaţilor. Ei insistaseră întotdeauna că nu doreau distrugerea Germaniei, ci luptau pentru a dovedi nemţilor că un război de agresiune nu poate avea sorţi de izbîndă. Această dovadă urma să fie făcută acum. Era evident, pentru Aliaţi şi pentru comandanţii militari germani, că cel de-al II-lea *Reich* fusese înfrînt; doar mai tîrziu s-a dovedit că această stare de fapt era mai puţin evidentă pentru poporul german. În noiembrie 1918, părea că şi acesta îşi adusese contribuţia la finalizarea războiului. Aliaţii pretinseseră, în general vorbind, deşi nu în unanimitate, că ei luptau cu împăratul german şi consilierii săi militari, nu cu poporul german. Acum Germania devenise o monarhie constituţională care s-a transformat în republică înainte de semnarea armistiţiului. Guvernul german era unul democratic; el a recunoscut înfrîngerea, era gata să renunţe la toate cuceririle Germaniei şi a acceptat, ca bază pentru pacea care urma să vină, principiile idealiste enunţate de preşedintele Wilson în „Cele 14 puncte", principii pe care le acceptaseră, nu din toată inima, şi Aliaţii, cu două rezerve. Astfel, aproape totul era în favoarea semnării unui armistiţiu, şi foarte puţine împotrivă.

Armistiţiul era mai mult decît o încetare a luptei. Termenii săi au fost atent concepuţi, pentru a se obţine asigurarea că Germania nu va mai putea să reînceapă războiul. Trebuia ca nemţii să predea o bună parte din stocurile de materiale de război, să-şi retragă forţele în dreapta Rinului şi să-şi ofere în întregime flota Aliaţilor, care ocupaseră malul stîng al Rinului şi capetele de pod de peste fluviu. Aceşti termeni şi-au atins scopul: cînd, în iunie 1919, germanii discutau dacă să semneze tratatul de pace, Înaltul Comandament a trebuit să declare, în ciuda resentimentelor, că reînceperea războiului era imposibilă. Dar armistiţiul a avut şi un alt aspect: i-a imobilizat pe germani la momentul respectiv, dar i-a legat de mîini şi pe Aliaţi, în viitor. Aceştia din urmă erau dornici să se asigure că naţiunea germană şi-a recunoscut înfrîngerea şi de aceea armistiţiul a fost încheiat cu reprezentanţii guvernului german, nu cu o delegaţie militară. Germanii şi-au recunoscut cu corectitudine înfrîngerea; în schimb – şi aproape fără a înţelege – Aliaţii au recunoscut guvernul german. Unii francezi întreprinzători au încercat mai tîrziu să pună în discuţie, în al treisprezecelea ceas, problema „separatismului"; unii istorici de anvergură s-au lamentat mai apoi că opera lui Bismarck fusese încheiată. Era inutil. Armistiţiul a rezolvat chestiunea unităţii germane, cel puţin din perspectiva primului război mondial. Monarhia Habsburgică şi Imperiul Otoman dispăruseră. *Reich*-ul german şi-a continuat existenţa. Mai mult

decît atît, Aliaţii nu numai că au recunoscut *Reich*-ul german, dar chiar existenţa sa în continuare a devenit esenţială pentru menţinerea armistiţiului. Aliaţii s-au transformat, fără a avea conştiinţa faptului respectiv, în garanţii *Reich*-ului împotriva a orice îl putea ameninţa cu distrugerea: revolte populare, separatism, bolşevism...

Acest fapt a fost continuat prin intermediul tratatului de pace, din nou fără o conştientizare a problemei. Tratatul conţinea multe prevederi dure, sau cel puţin aşa păreau ele celor mai mulţi dintre germani. Acceptul german pentru semnarea tratatului a fost dat cu mare greutate şi resentimente, după o lungă discuţie, dacă n-ar fi mai potrivit un refuz. Acceptul s-a datorat slăbiciunii armatei germane, epuizării poporului german, presiunii blocadei Aliate, şi nu din convingerea că termenii erau corecţi sau chiar tolerabili. Cu toate acestea, guvernul german a acceptat tratatul şi, făcînd astfel, a obţinut un avantaj semnificativ. Tratatul a fost conceput pentru a oferi securitate împotriva unei noi agresiuni germane, însă el putea fi pus în aplicare doar prin cooperare cu guvernul german. Germania urma să fie dezarmată, dar guvernul german trebuia să se ocupe de această problemă, Aliaţii punînd la dispoziţie doar o comisie de control care să supervizeze acţiunea. Germania urma să plătească reparaţii, însă din nou, guvernul german urma să adune banii şi să-i livreze, Aliaţii doar primindu-i. Chiar şi ocupaţia militară în zona renană depindea de bunăvoinţa germană. Administraţia civilă a rămas în mîinile nemţilor, iar un refuz german de a coopera putea produce o stare de confuzie la care tratatul de pace n-a făcut nici o referire. În situaţia din perioada imediat următoare lui 1919, tratatul de pace părea vindicativ şi doborîtor, un *Diktat* sau un tratat înrobitor, aşa cum l-au numit germanii. Într-o perspectivă mai îndepărtată, cel mai important lucru în acest tratat a fost acela că el a fost încheiat cu o Germanie unită. Germania trebuia doar să obţină o modificare a tratatului sau să-l înlăture în întregime pentru ca să apară la fel de puternică, sau aproape la fel de puternică cum fusese în 1914.

Aceasta a fost o urmare decisivă, predestinată a armistiţiului şi a tratatului de pace. Primul război mondial a lăsat „problema germană" nerezolvată, ba chiar, în ultimă instanţă, a acutizat-o. Problema nu era agresivitatea germană, sau militarismul, sau slăbiciunea conducătorilor ei. Acestea, chiar dacă au existat, n-au făcut decît să agraveze problema; sau poate, de fapt, au făcut-o mai puţin ameninţătoare, pentru că au determinat rezistenţa pe principii morale în alte ţări. Problema esenţială era politică, nu morală. Oricît de democratică şi de paşnică ar fi devenit Germania, ea rămînea de departe cea mai Mare Putere de pe continentul european, iar prin dispariţia Rusiei era mai mult decît fusese vreodată. Ea avea populaţia cea mai numeroasă: 65 de milioane, faţă de cele 40 ale Franţei, singura altă putere semnificativă. Preponderenţa ei era chiar mai mare în privinţa resurselor economice de cărbune şi oţel, care în epoca modernă au stat la baza puterii. În momentul 1919, Germania era „la pămînt". Problema presantă era slăbiciunea germană, dar după cîţiva ani de viaţă „normală" urma să apară din nou problema forţei germane. Mai mult decît atît, vechea balanţă de putere – care, anterior, contribuise întru cîtva la blocarea Germaniei – se prăbuşise. Rusia se retrăsese, Austro-Ungaria dispăruse. Doar Franţa şi Italia au rămas, dar amîndouă inferioare ca putere umană şi, mai mult chiar, ca resurse economice, amîndouă epuizate de război. Dacă evenimentele şi-ar fi urmat cursul în vechiul mod „liber", nimic nu-i putea opri pe germani să copleşească Europa, chiar dacă n-ar fi plănuit acest lucru.

Lumea n-a ignorat în nici un caz problema germană în 1919. Cîţiva, e adevărat, i-au negat existenţa. Erau cei care se opuseseră războiului considerîndu-l inutil – o minusculă minoritate în fiecare ţară –, oameni care apreciaseră întotdeauna pericolul german ca fiind imaginar. Chiar unii dintre cei care sprijiniseră războiul şi îl conduseseră cu vigoare erau acum înclinaţi să creadă că Germania era slăbită pentru o lungă perioadă de timp. Un om de stat britanic poate fi iertat pentru faptul de a fi considerat necazurile sale încheiate cîtă vreme flota germană se scufundase. Germania a fost ameninţată cu o revoluţie, torturată de nemulţumiri sociale, şi s-a considerat în general – excepţie făcînd revoluţionarii – că aceste experienţe au subminat forţa ţării. În plus, oamenii crescuţi în lumea economică stabilă a sfîrşitului de secol XIX au presupus că o ţară nu poate înflori fără un buget echilibrat şi un etalon-aur. Pînă la o asemenea situaţie, Germania mai avea un drum lung de parcurs, şi părea mai important, spre binele tuturor, ca ea să se ridice, decît să se prăbuşească. Nici cei mai alarmişti francezi n-au pretins atunci că erau ameninţaţi cu o nouă invazie germană. Pericolul se afla într-un viitor ipotetic, şi cine putea spune ce va aduce viitorul? Orice mare război a fost urmat de zvonul că era doar un armistiţiu şi că Puterea înfrîntă va lovi din nou. Însă ea rareori a făcut astfel, sau a făcut-o cu un efect modest. Franţa, spre exemplu, a aşteptat peste 40 de ani înainte de a acţiona împotriva celor stabilite în 1815, şi fără vreun rezultat spectaculos. Oamenii care au crezut astfel au gîndit greşit, dar aveau istoria de partea lor. Refacerea Germaniei, deşi întîrziată, a fost fără precedent ca viteză şi forţă.

Exista o modalitate alternativă de a nega problema germană. Puterea germană putea fi recunoscută, dar se putea adăuga că ea nu conta. Germania urma să devină din nou puternică şi să-şi reia locul printre Marile Puteri, însă învăţase să nu-şi mai promoveze ţelurile prin război. Dacă ajungea să domine statele mai puţin importante din Europa prin putere economică şi prestigiu politic, acest fapt – departe de a fi periculos – urma să fie privit favorabil. Marele Război produsese state naţionale independente în întrega Europă; destul de ciudat, acest lucru era acum deplîns de mulţi idealişti care, altădată, fuseseră campioni ai naţionalismului. Statele naţionale erau considerate ca reacţionare, militariste, înapoiate din punct de vedere economic. Cu cît Germania le reunea mai repede, cu atît mai bine pentru toţi cei interesaţi. Această perspectivă a fost propusă de timpuriu de luminatul economist de la Cambridge, J.M. Keynes, iar Lloyd George însuşi nu-i era complet ostil. Lucrul cel mai important nu era să se blocheze refacerea Germaniei, ci să se asigure că ea va avea loc într-o formă paşnică. Urmau a se lua precauţii împotriva nemulţumirilor germane, nu împotriva agresiunii germane.

În 1919, această perspectivă părea încă una viabilă. Tratatul de pace era în bună parte conceput din dorinţa de obţinere a securităţii împotriva Germaniei. Acest fapt era adevărat cel puţin în privinţa prevederilor teritoriale, determinate de principiile justiţiei naturale, aşa cum erau ele interpretate atunci. Germania a pierdut doar acele teritorii pe care nu era îndreptăţită să le deţină din motive naţionale. Înşişi germanii nu s-au plîns de pierderea Alsaciei şi Lorenei sau a Schleswig-ului de Nord, sau cel puţin nu în mod deschis. Ei şi-au exprimat nemulţumirea în privinţa cedării de teritorii către Polonia, dar această pierdere era inevitabilă o dată ce existenţa statului polonez a fost recunoscută – şi, deşi Polonia a fost tratată generos, acest fapt a derivat dintr-o exagerare a cererilor sale naţionale, nu din considerente strategice. La un

moment dat, Lloyd George a fost de partea Germaniei împotriva propriilor Aliaţi. Francezii şi americanii au propus ca Danzig-ul, oraş locuit de germani, deşi economic esenţial pentru Polonia, să fie inclus în statul polonez. Lloyd George a insistat ca el să devină un Oraş Liber, sub conducerea unui Înalt Comisar numit de Liga Naţiunilor. În acest mod ciudat, acea nemulţumire a Germaniei – care, aparent, a produs cel de-al doilea război mondial – a fost de fapt gîndită spre beneficiul Germaniei. O prevedere teritorială de natură negativă a fost contrară principiului naţional din raţiuni de securitate. Austriei de limbă germană, baza Monarhiei Habsburgice, i s-a interzis să se unească cu Germania fără permisiunea Ligii Naţiunilor. Aceasta a fost o nemulţumire pentru cei mai mulţi dintre austrieci, inclusiv pentru caporalul german Hitler, care, în acel moment, era încă cetăţean austriac. N-a fost însă o nemulţumire pentru cei mai mulţi dintre germanii *Reich*-ului. Ei crescuseră în Germania lui Bismarck şi considerau Austria ca un stat străin. Nu doreau să alăture problemele acesteia propriilor lor probleme. Acest fapt era cel puţin la fel de adevărat şi în cazul vorbitorilor de limbă germană de pretutindeni – din Cehoslovacia, Ungaria şi România. Ei puteau fi nemulţumiţi devenind cetăţeni ai unor state naţionale străine. Germanii din *Reich* ştiau puţin despre ei şi le păsa şi mai puţin.

O altă prevedere teritorială a fost, la originea sa, de natură strict strategică. E vorba de ocuparea zonei renane de către forţele Aliate. Britanicii şi americanii au propus-o ca măsură temporară de securitate şi au precizat că va dura doar cincisprezece ani. Francezii doreau permanentizarea ei şi, pentru că n-au reuşit să obţină acest lucru prin tratatul de pace, au sperat să realizeze acelaşi rezultat legînd evacuarea de plata satisfăcătoare a reparaţiilor de către germani. Reparaţiile au constituit problema dominantă a următorilor cîţiva ani, cea mai dificilă din cele două probleme existente, care au devenit apoi trei. Aparent, reparaţiile au decurs din cererea justificată ca germanii să plătească pentru distrugerile pe care le-au cauzat. Oricum, francezii au întîrziat orice înţelegere, în speranţa de a rămîne pe Rin. Datoriile de război dintre Aliaţi au adăugat un nou motiv de confuzie. Cînd li s-a cerut britanicilor să returneze creditele luate de la americani, ei au declarat în 1922 că vor cere de la Aliaţii lor doar atît cît era necesar pentru a rezolva datoria faţă de americani. Aliaţii, la rîndul lor, şi-au propus să plătească britanicilor cu ceea ce primeau de la Germania ca reparaţii. Decizia finală a fost astfel pasată, imperceptibil, germanilor. Aceştia semnaseră tratatul, îşi asumaseră o obligaţie şi singuri puteau s-o înlăture. Ei puteau fi de acord să plătească reparaţiile şi în acest mod se realiza o lume paşnică, zona renană urma să fie evacuată, iar chestiunea debitelor de război să-şi piardă caracterul acut. În mod alternativ, ei puteau refuza să plătească sau să-şi demonstreze incapacitatea de a o face. Atunci Aliaţii s-ar fi aflat în faţa următoarei întrebări: ce garanţie de securitate mai posedă, în afara semnăturii guvernului german?

Aceeaşi întrebare era ridicată şi de chestiunea dezarmării germane. Aceasta fusese stabilită ca o măsură de securitate şi nimic altceva, în ciuda remarcii că a fost instituită pentru a face posibilă dezarmarea celorlalţi. Dezarmarea germană se putea realiza numai dacă aceştia nu-i puneau beţe în roate. Dar dacă ar fi vrut să-i pună piedici? Încă o dată, Aliaţii erau puşi în faţa problemei folosirii forţei. Germanii aveau avantajul imens că puteau submina sistemul de securitate conceput împotriva lor doar nefăcînd nimic: neplătind reparaţiile şi nedezarmînd. Ei se puteau comporta aşa cum se comportă în mod normal o ţară independentă. Aliaţii trebuiau să facă un

efort conştient, să folosească expediente „artificiale" pentru ca sistemul de securitate să fie menţinut. Era împotriva bunului-simţ. Se luptase în război pentru clarificarea unor lucruri. La ce bun toate astea, dacă acum trebuiau să fie alianţe noi, armament mai mult şi dificultăţi internaţionale mai complexe decît înainte de război? Întrebarea n-avea un răspuns facil, iar lipsa răspunsului a deschis calea pentru cel de-al doilea război mondial.

Păcii de la Versailles îi lipsea de la început validitatea morală. Ea trebuia impusă pentru că nu putea, aşa cum ar fi trebuit, să se impună singură. Acest fapt era evident în privinţa germanilor. Nici un german n-a considerat tratatul ca o înţelegere corectă între egali, „fără învingători şi învinşi". Toţi germanii se gîndeau la eludarea măcar a unei părţi din tratatul de pace, imediat ce ar fi fost convenabil acest lucru. Ei aveau păreri diferite doar în privinţa momentului - unii doreau să repudieze tratatul imediat, alţii (probabil majoritatea) voiau să lase această acţiune pentru o generaţie viitoare. Însă semnătura germană nu avea în sine nici o greutate şi nici o obligaţie. Exista puţin respect pentru tratat, chiar şi în alte ţări. Oamenii din 1919 aspirau constant să lucreze mai bine decît realizatorii păcii de la Viena, cu un secol înainte, iar cea mai gravă acuzaţie împotriva Congresului de la Viena era încercarea sa de a fixa viitorul într-un „sistem". Marile victorii liberale ale secolului al XIX-lea fuseseră obţinute împotriva acestui „sistem de tratate"; cum puteau, acum, oameni cu gîndire liberală să apere un nou sistem de tratate, o nouă rigiditate? Unii liberali au susţinut acum un „sistem", dar unul foarte diferit de securitatea din tratatul de pace. Pentru că anterior sprijiniseră independenţa naţională pentru toţi, ei au ajuns, prin compensaţie, la credinţa într-o ordine mondială prioritară la orice altceva, ordinea Ligii Naţiunilor. Nu era loc, în această ordine, pentru discriminarea între foştii inamici şi foştii Aliaţi - toţi urmau să se alăture în sistemul conceput pentru asigurarea şi impunerea păcii. Însuşi preşedintele Wilson, care a contribuit la fel de mult ca oricare altul la schiţarea tratatului de pace, a fost de acord cu clauzele direcţionate împotriva Germaniei doar din convingerea că Liga Naţiunilor urma să le înlăture - sau să le facă inutile - de îndată ce îşi începea activitatea.

Impunerea tratatului de pace comporta dificultăţi practice în afara acestor obiecţii morale. Aliaţii puteau ameninţa, dar fiecare ameninţare era mai puţin eficientă şi avea mai puţină greutate decît precedenta. Fusese mai uşor să ameninţi cu prelungirea războiului în noiembrie 1918, decît cu reluarea lui în iunie 1919, mai uşor atunci decît în 1923, iar în cele din urmă practic imposibil să ameninţi cu războiul în vreun fel. Oamenii deveniseră din ce în ce mai reticenţi în a-şi părăsi căminele pentru a lupta într-un război despre care li se spusese deja că l-au cîştigat; contribuabilii erau din ce în ce mai reticenţi în a plăti pentru un nou război, cînd ei deja oftau din pricina costului confruntării precedente. În plus, fiecare ameninţare aducea cu sine întrebarea: dacă nu meritase să se continue războiul pentru asigurarea „capitulării necondiţionate", ce raţiune putea avea acum reluarea lui, pentru un obiectiv mai modest? Puteau fi luate „măsuri pozitive": ocuparea Ruhr-ului sau a altor regiuni industriale ale Germaniei. Dar ce s-ar fi realizat cu asta? Doar o nouă semnătură din partea guvernului german, care putea fi onorată sau nu, la fel ca mai înainte. Mai devreme sau mai tîrziu, forţele de ocupaţie trebuiau să plece. Atunci s-ar fi revenit la vechea situaţie: decizia ar fi stat în mîinile germanilor.

Existau şi alte măsuri coercitive în afară de reînceperea războiului sau ocuparea teritoriului german. Aceste măsuri erau economice – o anume formă de blocadă, despre care se credea că ar fi contribuit în mod decisiv la înfrîngerea Germaniei. Blocada a ajutat la impulsionarea guvernului german pentru a semna tratatul de pace în iunie 1919. Însă o dată înlăturată, ea nu mai putea fi pusă în funcţiune cu rigoarea din timpul războiului, fie şi numai din teama de a fi prea eficientă. Pentru că, dacă Germania urma să fie aruncată într-un haos economic şi guvernul ei doborît, atunci cine va îndeplini termenii tratatului? Negocierile dintre Germania şi Aliaţi au devenit o competiţie de şantaje reciproce, episoade senzaţionale dintr-un film cu gangsteri. Aliaţii, sau unii dintre ei, au ameninţat Germania cu sufocarea; germanii au ameninţat că mor. Nici una dintre părţi n-a îndrăznit să-şi ducă ameninţarea pînă la capăt. Treptat, ameninţările s-au mai potolit, iar locul lor a fost luat de încercări de apropiere. Aliaţii s-au oferit să repună Germania la locul ei cuvenit în lume, dacă cererile lor erau îndeplinite; germanii au răspuns că nu va fi pace în lume pînă cînd aceste cereri nu erau reduse. Exista o credinţă aproape universală – cu excepţia cercurilor bolşevice –, că unicul viitor sigur al umanităţii era reîntoarcerea la sistemul economic liberal al pieţii mondiale libere, care fusese abandonat – temporar, s-a presupus – în timpul războiului. Aliaţii aveau o armă viabilă de tocmeală: oferta de a readmite Germania în această piaţă mondială. Dar şi germanii aveau una: fără ei nu se putea restaura o lume stabilă. Aliaţii au fost astfel conduşi, de propria lor politică, la tratarea Germaniei de pe poziţii de egalitate, întorcîndu-se astfel la vechea problemă insolubilă. Dacă Germania era pusă pe picior de egalitate cu ceilalţi, ea urma să fie cea mai importantă Putere din Europa; dacă erau luate măsuri speciale împotriva ei, nu ar fi primit un tratament egal.

Ceea ce doreau cu adevărat Aliaţii era un sistem de tratate direcţionat împotriva Germaniei pe care germanii să-l accepte voluntar. Este ciudat că cineva, vreodată, a crezut că este posibil aşa ceva; dar acesta a fost un moment al istoriei cînd abstracţiile şi-au făcut loc în relaţiile internaţionale. Vechile monarhii valorizaseră tratatele în măsura în care confereau drepturi; ele nu şi-au bătut prea mult capul cu tratatele care implicau obligaţii. Noua atitudine corespundea cu „sanctitatea contractului", care este elementul fundamental al civilizaţiei burgheze. Regii şi aristocraţii nu-şi plătesc datoriile şi rareori îşi ţin cuvîntul. Sistemul capitalist s-ar nărui dacă oamenii care-l alcătuiesc n-ar onora, fără discuţie, înţelegerile convenite; lumea se aştepta ca germanii să urmeze acum aceeaşi etică. Existau şi raţiuni mai practice pentru această încredere în tratate, cel mai practic motiv fiind acela că nu exista nimic altceva care se putea constitui într-o alternativă. Aici descoperim marele contrast între perioada de după primul război mondial şi epocile anterioare de o natură similară. Problema unei Mari Puteri europene care devine semnificativ mai redutabilă decît celelalte nu era în nici un caz una nouă. Dimpotrivă, ea a apărut în repetate rînduri de-a lungul ultimelor patru veacuri. Oamenii nu s-au bazat pe prevederile tratatelor sau pe promisiunile celor puternici de a nu-şi folosi forţa. Puterile mai slabe, inevitabil mai paşnice, s-au apropiat unele de altele aproape inconştient. Ele au format alianţe sau asociaţii care au învins sau au blocat agresorul. Aşa fusese împotriva Spaniei în secolul al XVI-lea, împotriva Bourbonilor din Franţa în secolul al XVII-lea şi împotriva lui Napoleon în secolul al XIX-lea. Tot aşa fusese, din acelaşi motiv, şi în primul război mondial.

Acest vechi şi încercat sistem n-a mai funcţionat după 1919. Marea coaliţie s-a dizolvat. A existat o motivaţie, iar ea ţinea de un principiu nobil. Deşi învingătorii acţionaseră potrivit doctrinei echilibrului de putere, le era ruşine de aceasta. Mulţi au crezut că echilibrul de putere determinase războiul şi că a-l aplica în continuare însemna a cauza un altul. La un nivel mai practic, echilibrul de putere nu părea necesar. Aliaţii avuseseră o spaimă enormă, dar obţinuseră, de asemenea, o mare victorie. S-au autoconvins cu uşurinţă că aceasta urma să fie definitivă. Cei care cîştigă un război au mari dificultăţi în a concepe că îl pot pierde pe următorul. Fiecare dintre Puterile învingătoare s-a simţit liberă să-şi urmeze propria politică, să-şi urmărească propriile înclinaţii, şi nu s-a întîmplat ca acestea să coincidă. Nu a existat o respingere deliberată a parteneriatului din timpul războiului. Evenimentele i-au împins pe Aliaţi în direcţii diferite şi nici unul dintre ei n-a depus un efort prea mare pentru evitarea acestui proces.

Frontul unit al Aliaţilor n-a supravieţuit prea mult Conferinţei de pace, nici măcar n-a continuat fără probleme de-a lungul Conferinţei înseşi. Francezii au cerut securitate ; americanii şi, într-o anumită măsură, britanicii erau înclinaţi să considere că ei îşi încheiaseră misiunea. Învingătorii au reuşit să convină asupra unui tratat de pace, dar preşedintele Wilson n-a izbutit să-i asigure confirmarea în Senatul american. Deşi aceasta a fost o lovitură dată noii ordini, ea n-a fost una atît de decisivă pe cît s-a susţinut mai tîrziu. Relaţiile Americii cu Europa erau determinate mai mult de geografie decît de politică. Oricare ar fi fost aranjamentele stabilite prin tratate, Statele Unite erau despărţite de Europa de imensul Ocean Atlantic. Trupele americane ar fi fost retrase din Europa chiar dacă Senatul ar fi acceptat tratatul de la Versailles. (Chiar şi aşa cum s-au desfăşurat lucrurile, cîţiva soldaţi au rămas pe Rin.) Fără îndoială că prestigiul Ligii Naţiunilor ar fi crescut dacă statul american ar fi fost membru al respectivei organizaţii, dar politica britanică la Geneva sugerează că o nouă Putere anglo-saxonă în cadrul Ligii n-ar fi transformat-o pe aceasta în mod necesar într-un instrument eficient de securitate, aşa cum îl doreau francezii. Foarte mult a contat eşecul american, în 1919 şi mai tîrziu, de a pune în practică tratatul de garanţii prin care Wilson şi Lloyd George l-au convins pe Clemenceau[40] să renunţe la ocuparea zonei renane. În acelaşi timp, acest tratat inutil oferea doar o securitate pe hîrtie. Nici un fel de trupe americane nu urmau să rămînă în Franţa, nici măcar trupe britanice ; şi, avînd în vedere că ambele forţe, americană şi britanică, urmau să fie reduse la nivelul necesar pe timp de pace, n-ar fi existat nici un fel de trupe de trimis în caz de pericol. Briand[41] a subliniat asta în 1922, cînd Lloyd George a înaintat din nou propunerea, deşi fără participarea americană. Germanii, a spus el, vor avea destul timp să ajungă la Paris şi Bordeaux înainte ca trupele britanice să ajungă pentru a le putea opri, ceea ce s-a şi întîmplat, în ciuda alianţei cu britanicii, în 1940. Garanţia anglo-americană, chiar dacă s-ar fi materializat, nu era decît o promisiune de a elibera Franţa în cazul cuceririi sale de către germani – o promisiune îndeplinită în 1944, chiar fără un tratat. Statele Unite erau îndepărtate, prin

40. Georges Clemenceau (1841-1929), om politic francez, lider al Partidului Radical, prim-ministru (1906-1909, 1917-1920) (n.tr.).

41. Aristide Briand (1862-1932), om politic şi diplomat francez, prim-ministru (1909-1911, 1913, 1915-1917, 1921-1922, 1925-1926, 1929) şi ministru de externe în repetate rînduri (n.tr.).

poziţia geografică şi perspectiva politică, de la apartenenţa la un sistem european de securitate ; în cel mai bun caz, se putea spera din partea lor că vor interveni ulterior, dacă sistemul de securitate eşua.

Retragerea americană nu era totală. Deşi Statele Unite n-au confirmat tratatul de la Versailles, americanii doreau o Europă paşnică şi o ordine economică stabilă. Diplomaţia americană a fost în permanenţă activă în chestiuni europene. Cele două scheme pentru plata reparaţiilor germane, planul Dawes şi planul Young, au fost concepute sub supervizare americană, fiecare dintre ele purtînd numele unui bancher american. Creditele americane au refăcut economia germană, indiferent dacă a fost bine sau rău, tot aşa cum insistenţa americană în privinţa plăţii datoriilor interaliate din timpul războiului a complicat problema reparaţiilor. Reprezentanţi americani au participat la discuţiile îndelungate asupra chestiunii dezarmării. Americanii au constituit, într-adevăr, „opinia mondială" de dragul căreia aceste discuţii, economice şi politice, au fost în mare măsură purtate, iar istoricii americani au făcut campania împotriva „vinovăţiei de război" a Germaniei chiar mai eficientă decît dacă ar fi fost lăsată doar în seama nemţilor. Statele Unite nu se puteau disocia de Europa doar respingînd tratatul de la Versailles. Participarea americană la război determinase în mare parte înfrîngerea Germaniei ; în acelaşi timp, politica americană de după război a determinat în mare măsură refacerea ei. Americanii au fost prost ghidaţi de propria lor forţă. Ei au plecat de la presupunerea (corectă) că Germania, după înfrîngere, nu mai era o ameninţare pentru ei, dar au tras concluzia greşită că ea nu va fi un pericol nici pentru ţările din Europa.

Politica americană ar fi contat mai puţin dacă Marile Puteri europene ar fi fost unite. Franţa, Italia şi Marea Britanie reprezentau o coaliţie formidabilă, în ciuda remarcilor depreciative făcute mai tîrziu la adresa lor. Ele rezistaseră singure împotriva Germaniei, deşi nu reuşiseră s-o înfrîngă. Italia era cea mai slabă din cele trei, şi în privinţa resurselor economice, şi a coerenţei politice. De asemenea, ea era înstrăinată de aliaţii ei datorită resentimentului determinat de faptul că nu-şi primise partea cuvenită din prada de război. „Felia" din Imperiul Otoman la care aspira nu i-a mai fost oferită ; în schimb, după multe plîngeri, i s-a închis gura cu nişte teritorii coloniale fără valoare. Pe de altă parte, ea se bucura de o securitate iluzorie, de o detaşare de Europa care aproape a transformat-o într-o insulă. Inamicul ei fusese Austro-Ungaria, nu Germania, iar cînd Monarhia Habsburgică s-a dezmembrat, Italia s-a trezit cu o mulţime de mici vecini. „Problema germană" îi părea îndepărtată. Oamenii de stat italieni chiar au privit cu satisfacţie complicaţiile pe care această problemă le-a cauzat în Franţa. Uneori au exploatat aceste complicaţii, alteori au pozat ca arbitri imparţiali între Franţa şi Germania. În orice caz, Italia avea prea puţin de contribuit la un sistem de securitate, şi nici acea mică contribuţie nu şi-a oferit-o.

Chiar şi absenţa Italiei ar fi contat mai puţin dacă Marea Britanie şi Franţa ar fi stat alături. Aceasta a fost chestiunea decisivă care a contribuit la surparea coaliţiei din timpul războiului. Cele două ţări au rămas strîns asociate. Discuţiile ocazionale din Marea Britanie despre faptul că Franţa dorea o dominaţie napoleoniană a Europei, sau chiar că ar fi realizat-o, n-au fost altceva decît o aberaţie temporară. În general vorbind, cele două ţări au continuat să acţioneze împreună ca „democraţiile occidentale", garanţi ai Europei şi învingători comuni în Marele Război. Asocierea a fost, dacă se poate spune aşa, prea strînsă, pentru că au reuşit să-şi încurce reciproc

politicile. Britanicii denunţaseră destul de violent acţiunile germane cît timp războiul era în desfăşurare, subliniind cu insistenţă că era o luptă pentru existenţă. Li se părea acum că lupta fusese cîştigată. Flota germană dispăruse, ameninţarea colonială germană se încheiase şi, în chestiuni economice, britanicii erau mai interesaţi să contribuie la refacerea Germaniei decît la menţinerea ei într-o stare de colaps. Conducătorilor armatei li s-a comunicat de timpuriu că nu trebuie să se gîndească la un război important pentru următorii zece ani, iar această indicaţie a fost reînnoită anual pînă în 1932. S-a vorbit mult mai tîrziu despre „exemplul britanic de dezarmare". Dacă prin aceasta se înţelege dezarmarea pînă dincolo de limita securităţii naţionale, aşa cum era ea concepută la momentul respectiv, atunci se poate spune că nu a existat aşa ceva. A existat o dezarmare britanică din spirit de economie, a existat o dezarmare din neglijenţă şi judecată greşită, dar n-a existat nici un fel de dezarmare din principiu. Dimpotrivă, britanicii au considerat că erau mai în siguranţă ca oricînd. Ei şi-au demobilizat armata de masă după Marele Război cu credinţa că nu vor mai fi vreodată obligaţi să lupte în altul, iar cînd mai tîrziu vor eşua în realizarea unor forţe blindate, aceasta s-a datorat sfatului celor mai respectate autorităţi militare, care au susţinut că tancurile erau mai puţin utile decît caii. Dominaţia navală britanică în apele europene era mai mare decît fusese vreodată, oricum, mult mai mare decît înainte de 1914. Toate celelalte flote dispăruseră, cu excepţia celei franceze, şi era de neconceput că Marea Britanie şi Franţa se vor înfrunta vreodată, în ciuda unor ocazionale discuţii mai aprinse.

Dacă „securitatea" însemna pur şi simplu siguranţa propriului teritoriu, atunci Insulele Britanice păreau mai sigure decît în oricare alt moment al istoriei lor. Britanicii şi-au îndreptat sentimentele spre izolare, aşa cum făcuseră adesea după un mare război. Şi-au exprimat îndoiala în legătură cu faptul că războiul îşi meritase preţul, şi-au manifestat resentimentul faţă de foştii aliaţi şi s-au arătat prietenoşi faţă de foştii inamici. Oamenii de stat britanici nu au mers atît de departe. Ei încă doreau să coopereze cu Franţa şi au recunoscut că o Europă paşnică şi stabilă era, în sine, un interes britanic. Dar asta nu i-a făcut să subscrie la orice pretenţie franceză împotriva Germaniei, avînd tendinţa să considere discuţia despre pericolul german drept romantism istoric, ceea ce şi era, în viitorul foarte apropiat. Obsesia franceză în privinţa securităţii nu părea exagerată, ci greşită, astfel încît chiar şi acei lideri britanici care au încercat să se alăture verbal acestei obsesii n-au presupus că va trebui vreodată să-şi pună în practică vorbele. Mai mult decît atît, promisiunile britanice de a sprijini Franţa nu erau oferite drept ceva suplimentar altor măsuri de securitate, ci erau concepute ca o alternativă, cu intenţia ca francezii să aleagă cealaltă variantă. Englezii au reflectat temeinic asupra erorilor politicii lor din perioada antebelică. Unii, bineînţeles, au considerat că Marea Britanie n-ar fi trebuit cu nici un chip să fie implicată în problemele continentale. Dar mulţi dintre cei care au considerat că participarea britanică la război era o necesitate în 1914 au susţinut şi ideea că lupta ar fi putut să fie evitată dacă Marea Britanie ar fi avut o alianţă defensivă formală cu Franţa. Acest act i-ar fi atenţionat pe germani că Marea Britanie va lupta şi, de asemenea, i-ar fi atenţionat pe francezi, şi cu atît mai mult pe ruşi, că ea nu va lupta datorită reminiscenţelor „chestiunii orientale". Acum, după război, alianţa cu Franţa era expresia unei forme modificate de izolare. Marea Britanie, asumîndu-şi responsabilitatea de a apăra frontierele Franţei, arăta în acelaşi timp că nu mai avea nici un alt angajament.

Din acest motiv, politica britanică – chiar şi în forma sa cea mai cooperantă – n-a acţionat împotriva refacerii germane, oferind doar un anume tip de securitate împotriva consecinţelor refacerii. Preţul ajutorului britanic era acela ca Franţa să renunţe la toate interesele ei de la răsărit de Rin, la toate atributele ei de Mare Putere europeană. Aceleaşi cerinţe veniseră din partea Londrei şi înainte de 1914, dar atunci Franţa mai avea şi altă opţiune la dispoziţie. Asocierea cu Marea Britanie i-ar fi oferit un anumit ajutor limitat, dacă Franţa ar fi fost de fapt invadată, dar, în ultimă instanţă, i-a oferit un sprijin mult peste aşteptări, după ce s-a produs invazia. Însă această asociere era secundară în politica franceză, ea fiind legată de izbucnirea războiului. Dar ceea ce i-a oferit Franţei independenţa ca Mare Putere era alianţa cu Rusia, care, automat, înjumătăţea forţa germană. Chiar în 1914, liderii militari francezi acordau (în mod corect) o mai mare importanţă forţelor ruseşti care acţionau în Prusia orientală decît minusculei Forţe Expediţionare Britanice de pe flancul stîng francez. Alianţa cu Rusia a continuat să ofere Franţei independenţa şi o măreţie iluzorie pînă în 1917. Atunci Rusia a fost înfrîntă şi a ieşit din război. Politica europeană a Franţei s-a prăbuşit. Războiul a fost cîştigat doar în Vest – Răsăritul fiind eliberat ca o consecinţă a acestui fapt, şi nu în asociere cu el –, iar Franţa s-a găsit ea însăşi în postura de rudă săracă a democraţiilor occidentale.

Unii lideri francezi s-au bucurat de acestă evoluţie a evenimentelor. În special Clemenceau nu agrease niciodată alianţa cu Rusia, ca străină democraţiei franceze şi ca modalitate de implicare a Franţei în certuri balcanice îndepărtate. El încercase să prevină realizarea alianţei, s-a bucurat cînd ea a dispărut, iar ostilitatea sa violentă faţă de bolşevism a derivat nu doar din resentimentul faţă de „defecţiunea" rusească, ci a fost şi o asigurare că alianţa nu va fi reînnoită. Clemenceau cunoştea Anglia şi Statele Unite mai bine decît cei mai mulţi dintre francezi şi credea cu pasiune că viitorul Franţei şi al umanităţii se baza pe Puterile occidentale. El a vorbit în Cameră la 29 decembrie 1918: „Pentru această alianţă voi face orice sacrificiu". Şi aşa a şi făcut. Faptul că tratatul de la Versailles a fost realizat pînă la urmă a fost posibil pentru că, dintre toţi oamenii de stat francezi, Clemenceau era cel mai favorabil Marii Britanii şi Statelor Unite. Ceilalţi lideri francezi erau mai puţin convinşi. Doar cîţiva demagogi de extremă dreaptă îşi menţineau vechea ură faţă de Anglia şi nimeni, în fond, nu displăcea America. Însă mulţi n-aveau încredere în consecvenţa celor două Puteri anglo-saxone; unii, induşi în eroare de victorie, visau la revenirea Franţei pe poziţia de predominanţă europeană de care se bucurase sub Ludovic al XIV-lea sau chiar înainte de perioada lui Bismarck, iar cei mai modeşti au recunoscut că aliaţii răsăriteni vor contrabalansa superioritatea demografică germană şi vor contribui la refacerea fostei poziţii de Mare Putere a Franţei.

Acest aliat oriental nu putea fi Rusia. Cel mai vizibil motiv era bolşevismul. Puterile occidentale se implicaseră în războaie de intervenţie împotriva conducerii bolşevice chiar dacă războiul cu Germania încă nu se încheiase, apoi au încurajat „cordonul sanitar" format din statele de la frontiera apuseană a Rusiei, iar în cele din urmă s-au resemnat la o politică de nerecunoaştere, susţinută moral chiar şi atunci cînd s-a permis cu mare greutate un anume comerţ cu Rusia. Liderii sovietici, pe de altă parte, au rupt ostentativ relaţiile cu lumea coruptă a capitalismului cînd au pus mîna pe putere în noiembrie 1917 şi au început să se agite pe tema revoluţiei internaţionale. Internaţionala a III-a a continuat să fie, în ochii lor, mai importantă

decît Ministerul sovietic de Externe, chiar şi atunci cînd această revoluţie nu s-a concretizat. Teoretic, relaţiile dintre Rusia sovietică şi Puterile europene au rămas cele ale unui război temporar oprit. Unii istorici chiar consideră că acest război secret ar reprezenta cheia perioadei interbelice. Istoricii sovietici pretind că Marea Britanie şi Franţa doreau să convingă Germania să participe la o cruciadă europeană, un nou război de intervenţie împotriva Rusiei sovietice, iar unii istorici occidentali susţin că liderii sovietici au stîrnit constant probleme în relaţiile internaţionale, în speranţa declanşării revoluţiei. Este ceea ce fiecare parte ar fi trebuit să facă dacă şi-ar fi luat principiile şi credinţele în serios. Dar nimeni n-a făcut aşa. Bolşevicii şi-au declarat implicit opinia despre securitate şi indiferenţa faţă de restul lumii cînd au proclamat teoria „socialismului într-o singură ţară". Oamenii de stat occidentali n-au mai luat niciodată destul de în serios pericolul bolşevic, pentru a plănui noi războaie de intervenţie împotriva lui. Comunismul a continuat să ameninţe Europa ca o fantomă – un nume pe care oamenii l-au dat propriilor temeri şi gafe. Însă cruciada împotriva comunismului a fost chiar mai imaginară decît fantoma comunismului.

Existau alte motive, mai prozaice, pentru faptul că nu s-a mai făcut nici o încercare de a atrage Rusia în chestiunile europene. Înfrîngerea în război i-a distrus reputaţia de Mare Putere, iar revoluţia care i-a urmat, s-a presupus – şi nu complet greşit –, a condamnat-o la slăbiciune timp de o generaţie. În fond, Germania fusese doborîtă de o revoluţie politică cu caracter moderat; mult mai devastatoare trebuie să fi fost, în Rusia, rezultatele unei răsturnări sociale fundamentale. În acelaşi timp, mulţi lideri occidentali erau într-un fel bucuroşi de dispariţia Rusiei. Deşi fusese o contragreutate utilă împotriva Germaniei, ea fusese şi un aliat dificil şi greu de mulţumit. De-a lungul celor douăzeci de ani de alianţă franco-rusească, francezii rezistaseră la cererile ruseşti în privinţa Constantinopolului. Ei cedaseră, cu multă părere de rău, în 1915 şi erau încîntaţi să-şi poată anula promisiunea făcută în timpul războiului. Britanicilor le păsa mai puţin de Constantinopol, dar avuseseră şi ei probleme cu Rusia în Orientul Apropiat şi Mijlociu. Propaganda comunistă postbelică din India, spre exemplu, nu era cu nimic mai ameninţătoare decît vechea activitate rusească din Persia. Chiar în afara unor asemenea probleme specifice, relaţiile internaţionale se desfăşoară întotdeauna cu mai mare uşurinţă fără participarea rusească, aşa cum toată lumea ştie în zilele noastre. Motivul cel mai practic pentru excluderea Rusiei a fost, oricum, o simplă chestiune de geografie. „Cordonul sanitar" şi-a îndeplinit misiunea. El fusese prevăzut de către Balfour[42], aparent numai de el. În şedinţa Cabinetului Imperial de Război din 21 martie 1917, el a declarat: „Dacă faceţi o Polonie complet independentă... rupeţi cu totul Rusia de Occident. Rusia încetează să mai fie un factor în politica apuseană, sau aproape încetează". Iar afirmaţia s-a dovedit adevărată. Rusia nu a putut juca un rol în problemele europene, chiar dacă ar fi vrut. Dar de ce să fi vrut? „Cordonul sanitar" a funcţionat şi în sens invers, deşi acest lucru a fost mai puţin perceput timp de cîţiva ani. El a exclus Rusia din Europa, dar a exclus şi Europa din Rusia. Într-un mod pervers, bariera concepută împotriva Rusiei a devenit protecţia ei.

42. Arthur James Balfour (1848-1930), diplomat şi om politic conservator britanic, prim-ministru (1902-1905) şi ministru de externe (1916-1919) al Marii Britanii (n.tr.).

Noile state naţionale care au alcătuit „cordonul sanitar" aveau, în ochii francezilor, şi o altă funcţie, mai importantă. Ele erau nişte substitute providenţiale pentru aliatul rus dispărut: mai puţin schimbătoare şi independente, mai de încredere şi respectabile. Clemenceau a spus Consiliului celor Patru: „Cea mai fermă garanţie împotriva agresiunii germane este că în spatele Germaniei, într-o poziţie strategică excelentă, se află Cehoslovacia şi Polonia". Dacă însuşi Clemenceau credea asta, nu este surprinzător că alţi francezi au făcut din alianţa cu statele succesoare tema dominantă a politicii externe franceze. Puţini dintre ei au înţeles caracterul ei paradoxal. Noile state erau sateliţi şi clienţi, inspirate de entuziasm naţional, dar cu o independenţă obţinută prin victoria Aliaţilor şi ajutate apoi de banii şi consultanţii militari francezi. Tratatele de alianţă pe care Franţa le-a semnat cu aceste state aveau sens ca tratate de protecţie, precum cele pe care Marea Britanie le-a realizat cu noile state din Orientul Mijlociu. Francezii au văzut lucrurile invers. Ei au considerat alianţele lor răsăritene ca avantaje, nu ca obligaţii, ca aducătoare de protecţie pentru Franţa, nu de angajamente. Ei au recunoscut că noile state aveau nevoie de bani francezi. Tot aşa avusese nevoie şi Rusia, iar suma fusese mult mai mare. Această nevoie urma a fi temporară. În oricare altă privinţă, noile state reprezentau o îmbunătăţire semnificativă a situaţiei. Spre deosebire de Rusia, ele nu vor fi distrase de ambiţii irelevante în Persia sau în Extremul Orient. Spre deosebire de Rusia, ele nu puteau fi vreodată în relaţii strînse cu Germania. Democratice şi naţionale după model francez, ele trebuiau să fie mai stabile pe timp de pace şi mai utile pe timp de război. În plus, nu-şi puteau permite să-şi pună sub semnul întrebării rolul lor istoric: a distrage şi divide forţele germane, spre avantajul Franţei.

A fost o exagerare surprinzătoare a puterii cehoslovace şi poloneze. Francezii au fost induşi în eroare de experienţa războiului recent încheiat. În ciuda faptului că şi-au utilizat pînă la urmă tancurile, ei au continuat să considere infanteria – după spusele lui Petain – „regina cîmpului de luptă", iar numărul de puşti ca factor decisiv. Franţa, cu o populaţie de 40 de milioane, era evident inferioară Germaniei, cu 65 de milioane. Dar dacă se adăugau cele 30 de milioane din Polonia, Franţa devenea egala Germaniei, sau, cu cele 12 milioane de cehoslovaci, chiar superioară. Mai mult decît atît, oamenii se uită spre trecut atunci cînd scrutează viitorul, iar francezii au considerat imposibil de imaginat un război viitor care să nu înceapă cu un atac german asupra lor. În consecinţă, s-au întrebat întotdeauna: cum ne pot ajuta aliaţii noştri răsăriteni? şi niciodată: cum îi putem noi ajuta pe ei? Propriile lor pregătiri militare după 1919 au fost din ce în ce mai defensive. Armata era echipată pentru o confruntare de poziţii, frontiera a fost întărită cu fortificaţii. Diplomaţia şi strategia franceze se aflau în evidentă contradicţie. Era o contradicţie chiar în interiorul sistemului diplomatic. Alianţa anglo-franceză şi alianţele răsăritene nu erau complementare, ci se anulau reciproc. Franţa putea acţiona ofensiv, pentru a ajuta Polonia şi Cehoslovacia, doar cu sprijin britanic, însă acest sprijin era acordat doar dacă acţiona defensiv, pentru a se proteja pe sine, şi nu ţările îndepărtate din Europa răsăriteană. Acest blocaj nu a fost creat de condiţiile schimbate din anii '30. El a existat implicit chiar din primul moment, şi nimeni, fie el francez sau britanic, n-a găsit calea de a-l evita.

Aceste dificultăţi ne sînt foarte clare. Ele erau însă mai puţin evidente oamenilor de atunci. În ciuda dispariţiei Rusiei şi a retragerii Statelor Unite, Marea Britanie şi

Franţa încă alcătuiau Consiliul Suprem, organism care stabilea legea pentru toată Europa. Tot aşa, alianţele şi războaiele viitoare, în egală măsură, erau minimalizate de către noua instituţie înfiinţată de Conferinţa de pace: Liga Naţiunilor. Este adevărat că exista o divergenţă profundă între Anglia şi Franţa în privinţa naturii Ligii. Francezii doreau ca Liga să evolueze spre un sistem de securitate direcţionat împotriva Germaniei, iar britanicii o considerau ca un sistem de conciliere care urma să includă Germania. Francezii credeau că ultimul război fusese cauzat de agresiunea germană, iar britanicii au început să considere, din ce ce în ce mai des, că el fusese declanşat dintr-o greşeală. Cele două ţări nu au ajuns niciodată la o concluzie comună în această privinţă. În schimb, fiecare a pretins că era gata să realizeze un compromis, deşi cu rezerva tacită că nu era convinsă. Fiecare a aşteptat ca evenimentele să dovedească faptul că cealaltă greşea şi fiecare a fost la un anumit moment dat complet satisfăcută, deşi fără nici un rost. În practică s-a impus varianta britanică. Din acest motiv, pactul Ligii Naţiunilor a fost conceput în termeni generali. El era direcţionat împotriva agresiunii, nu împotriva Germaniei; şi era cu adevărat dificil să utilizezi Liga împotriva Germaniei, cîtă vreme ea nu era membră cu drepturi egale. Încă o dată se dovedea că o politică negativă este întotdeauna mai puternică decît una pozitivă: abţinerea este mai uşoară decît acţiunea. Şi, mai presus de orice, perspectiva britanică a derivat inevitabil din decizia din noiembrie 1918: decizia de a încheia un armistiţiu, şi apoi pacea, cu guvernul german. O dată ce se hotărîse să nu se distrugă Germania, mai devreme sau mai tîrziu ea trebuia să se reîntoarcă în comunitatea naţiunilor. Guvernele britanice şi franceze erau prea adesea distrase de dificultăţile interne şi externe pentru a putea avea o politică clară şi coerentă. Însă în măsura în care se poate vorbi de o logică a evenimentelor din perioada interbelică, aceasta este povestea eforturilor de a concilia Germania şi a eşecului lor.

CAPITOLUL 3

Primul deceniu interbelic

Între cele două războaie mondiale, istoria Europei a evoluat în jurul „problemei germane". Dacă aceasta ar fi fost rezolvată, orice altceva ar fi putut fi rezolvat; dacă rămînea nerezolvată, Europa nu ar fi cunoscut pacea. Toate celelalte probleme şi-au pierdut caracterul acut sau păreau nesemnificative în comparaţie cu problema germană. Pericolul bolşevic, spre exemplu, niciodată atît de mare pe cît s-a crezut, s-a sfîrşit brusc atunci cînd Armata Roşie a fost respinsă din faţa Varşoviei în august 1920; din acel moment, de-a lungul următorilor douăzeci de ani, n-a mai existat nici cea mai vagă posibilitate ca bolşevismul să triumfe în vreun loc din Europa, dincolo de frontierele Rusiei. La fel au stat lucrurile şi cu „revizionismul" maghiar, care a făcut mult zgomot în anii '20, mai mult chiar decît cel german din punct de vedere teritorial. El n-a ridicat decît umbra a cel mult unui război local, nicidecum a unuia general. De asemenea, au existat tensiuni între Italia şi Iugoslavia în privinţa chestiunilor Adriaticii, iar peninsularii s-au pretins mai tîrziu a fi o naţiune nesatisfăcută. Însă, în cel mai rău caz, Italia reprezenta o bombă în mass-media, nu un pericol real. Singura care rămînea era problema germană. Situaţia era nouă. Problema puterii germane existase şi înainte de 1914, deşi nerecunoscută complet; însă atunci existau şi alte probleme: pretenţia Rusiei asupra Constantinopolelui, pretenţia Franţei asupra Alsaciei şi Lorenei, iredentismul italian, problema slavilor de sud din cadrul Austro-Ungariei, tensiunile nesfîrşite din Balcani. Acum nu mai exista nimic altceva decît situaţia Germaniei.

Mai exista o diferenţă de mare importanţă. Înainte de 1914, relaţiile dintre Marile Puteri europene au fost adesea determinate de chestiuni din afara Europei: Persia, Egipt, Maroc, Africa tropicală, Turcia asiatică şi Extremul Orient. Anumiţi observatori, altminteri de bună condiţie, au crezut (în mod greşit) că problemele europene îşi pierduseră vitalitatea. H.N. Brailsford, un analist inteligent şi bine informat, a scris la începutul lui 1914: „Pericolele care i-au forţat pe strămoşii noştri să realizeze coaliţii europene şi să lupte în războaie continentale au dispărut, pentru a nu mai reveni vreodată... Este sigur (cît de sigur poate fi ceva în politică) faptul că frontierele statelor noastre naţionale moderne sînt în sfîrşit trasate"[43]. Situaţia s-a dovedit a fi exact opusă. Europa a fost complet răscolită, iar oamenii de stat s-au aflat apoi sub o continuă presiune. Nici una dintre problemele din afara Europei care determinaseră atîtea dificultăţi înainte de 1914 n-a mai cauzat vreo criză serioasă între Puterile europene în perioada interbelică. Nimeni nu putea cu adevărat să presupună, spre exemplu, că Marea Britanie şi Franţa ar putea ajunge la război din cauza Siriei, aşa

43. H.N. Brailsford, *The War of Steel and Gold* (1914), p. 35.

cum s-ar fi putut întîmpla mai demult din cauza Egiptului. Singura excepţie a fost afacerea abisiniană din 1935, dar aceasta era legată de politica europeană din cadrul instituţional al Ligii Naţiunilor; ea n-a fost un conflict din pricina Africii. A existat şi o altă excepţie aparentă: Extremul Orient. Această problemă a cauzat dificultăţi majore în relaţiile internaţionale, însă Marea Britanie a fost singura Putere europeană asupra căreia ea a avut un impact practic.

Şi în acest caz, situaţia era inedită. Marea Britanie era acum singura Putere mondială din Europa. Şi înainte de 1914 ea fusese o Putere mondială de prim rang. Însă Rusia, Germania şi Franţa contaseră şi ele mult în „epoca imperialismului". Acum Rusia se afla în afara Europei şi în alianţă cu revolta antieuropeană a popoarelor coloniale. Germania îşi pierduse coloniile şi renunţase, cel puţin pentru moment, la ambiţiile sale în acest domeniu. Franţa, deşi încă o Putere colonială, era obsedată de dificultăţile europene şi şi-a lăsat imperiul într-o poziţie defavorabilă în disputele cu alţii, inclusiv cu britanicii. Extremul Orient a arătat cum se schimbaseră lucrurile. Înainte de 1914 şi acolo existase o balanţă a puterii, la fel de complicată ca şi cea din Europa. Japonia fusese nevoită să se confrunte cu Rusia, Germania, Franţa, precum şi cu Marea Britanie, iar britanicii puteau uneori să meargă fără probleme alături de Japonia, alteori împotriva ei. Statele Unite au avut o politică activă în Extremul Orient cîţiva ani după război, dar a fost într-adevăr de scurtă durată. În momentul crizei manciuriene din 1931, Marea Britanie trebuia să facă faţă Japoniei în Orientul Îndepărtat realmente singură. E uşor de înţeles de ce Anglia s-a simţit distinctă de Puterile Europei şi de ce a dorit adesea să se retragă din politica europeană.

De asemenea, este uşor de înţeles de ce problema germană părea exclusiv o afacere europeană. Statele Unite şi Japonia nu se simţeau ameninţate de o putere care n-avea flotă şi, aparent, nici interese coloniale. Marea Britanie şi Franţa erau perfect conştiente de faptul că trebuiau să rezolve singure problema germană. Imediat după 1919, ele au presupus că o vor rezolva cu uşurinţă şi rapiditate, în orice caz, în sensul aplicării tratatului de pace în litera şi spiritul său. Nici nu greşeau prea tare. Frontierele Germaniei erau toate clarificate pînă în 1921, cînd un plebiscit, interpretat cumva artificial, a împărţit Silezia Superioară între Germania şi Polonia. Dezarmarea germană se desfăşura mai lent decît se stabilise în tratat, erau unele încercări de eludare, dar se desfăşura. Armata germană a încetat să existe ca forţă de luptă majoră şi nimeni nu trebuia să-şi facă griji în privinţa unui război real cu Germania pentru mulţi ani înainte. Abia mai tîrziu s-a exagerat mult în privinţa încercărilor germane de eludare a termenilor tratatului, într-un moment în care oamenii discutau despre clauzele de dezarmare din tratat ca despre ceva care sau n-a fost respectat vreodată, sau n-avea nici o valoare practică. În fapt, ele şi-au atins scopul atît timp cît au rămas în vigoare. Spre exemplu, pînă în 1934, Germania nu se putea gîndi la un război împotriva Poloniei, pentru a nu mai pomeni de unul cu Franţa. În privinţa altor prevederi ale tratatului, la procesele criminalilor de război s-a renunţat după cîteva încercări nereuşite. Era o cedare parţială în faţa protestelor şi obstrucţiei germane. Deriva în fond din sentimentul că era absurd să continui acţiunea împotriva unor vinovaţi secundari, cît timp principalul acuzat, Wilhelm al II-lea, se afla în siguranţă în Olanda.

Pînă în 1921, o bună parte din tratatul de pace fusese pusă în practică. Era firesc să se presupună că el îşi va pierde treptat caracterul conflictual. Oamenii nu se pot

certa la nesfîrşit pe o chestiune hotărîtă, oricît de furioşi s-au simţit la începùt. Francezii au uitat de Waterloo, ei chiar au avut tendinţa să uite Alsacia şi Lorena, în ciuda angajamentelor repetate că nu vor face astfel. Şi germanii poate că s-au aşteptat să uite, sau cel puţin să accepte, după o perioadă de timp. Problema puterii germane rămînea, dar ea nu ar fi fost agravată de hotărîrea fermă de a distruge înţelegerea din 1919 cu prima ocazie. S-a întîmplat exact invers: resentimentul faţă de tratat a crescut cu fiecare an. Şi asta pentru că o parte a tratatului nu a fost aplicată, iar disputele în privinţa ei au pus constant sub semnul întrebării întreg ansamblul. Chestiunea nerezolvată era plata reparaţiilor, un exemplu spectaculos de bune intenţii – sau, pentru a fi corecţi, de reală ingenuitate – care nu au dus la nimic bun. În 1919, francezii au dorit să se stabilească principiul ferm potrivit căruia Germania trebuia să achite toată nota de plată pentru distrugerile de război, un instrument cu posibilităţi nelimitate care le-ar fi permis în viitor să controleze fiecare pas al refacerii economice germane. Americanii, mai sensibili, au propus să se stabilească o sumă fixă. Lloyd George a apreciat că, în atmosfera încordată din 1919, această sumă ar fi peste posibilităţile Germaniei. El spera că, în timp, oamenii – se includea şi pe sine – se vor linişti: Aliaţii ar fi făcut o cerere raţională, germanii ar fi făcut o ofertă raţională, iar cele două sume ar fi coincis mai mult sau mai puţin. De aceea, liderul britanic s-a alăturat francezilor, deşi pentru motivul exact opus: ei voiau să încarce nota de plată la maximum, iar el dorea să o diminueze cît mai mult. Americanii au concedat. Tratatul de pace a stabilit doar principiul reparaţiilor, totalul lor urmînd a fi precizat cîndva în viitor.

Lloyd George îşi propusese să facă reconcilierea cu Germania mai uşoară. De fapt, el a făcut-o aproape imposibilă. Şi asta deoarece divergenţa dintre punctele de vedere britanic şi francez – care fusese ascunsă în 1919 – a ieşit la suprafaţă de îndată ce s-a încercat stabilirea sumei: francezii nu au renunţat la ideea de a o mări, iar britanicii erau nerăbdători să o micşoreze. Iar germanii n-au manifestat nici cea mai vagă dorinţă de cooperare. Nu numai că nu au făcut nici cea mai mică încercare de a-şi estima capacitatea de plată, dar şi-au ţinut deliberat economia într-o stare de confuzie, ştiind foarte bine că, o dată ce lucrurile în acest domeniu se vor clarifica, va urma nota de plată a reparaţiilor. În 1920 s-au desfăşurat reuniuni furtunoase între Aliaţi, iar apoi conferinţe cu germanii; mai multe conferinţe în 1921; şi mai multe în 1922. În 1923, francezii au încercat să forţeze plata prin ocuparea Ruhr-ului. Germanii au răspuns la început printr-o rezistenţă pasivă, apoi au capitulat cu discreţie, sub povara unei inflaţii catastrofale. Francezii, aproape la fel de epuizaţi ca şi germanii, au fost de acord cu un compromis: planul Dawes, conceput – în mare măsură sub impuls britanic – de o comisie condusă de un bancher american. Deşi această înţelegere temporară îi nemulţumea şi pe francezi, şi pe germani, în fapt, în următorii cinci ani s-au plătit reparaţii. Apoi a avut loc o altă conferinţă – noi tensiuni, noi acuzaţii, noi pretenţii şi noi eschivări. A apărut planul Young, din nou conceput de o comisie cu un şef american. Abia a început să funcţioneze noul sistem financiar, că a izbucnit marea criză economică în Europa. Germanii au pretins că ei nu mai pot plăti. În 1931, Moratoriul Hoover[44] a suspendat plata reparaţiilor pentru

44. Herbert Clark Hoover (1874-1964), om politic republican american, preşedinte al Statelor Unite (1929-1933) (n.tr.).

douăsprezece luni. În 1932, o ultimă conferinţă la Lausanne a încheiat conturile. În cele din urmă s-a ajuns la o înţelegere, dar trecuseră treisprezece ani, ani de enorme suspiciuni şi nemulţumiri din partea tuturor. La sfîrşit, francezii s-au simţit păcăliţi, iar germanii jefuiţi. Reparaţiile ţinuseră treze pasiunile războiului.

Reparaţiile ar fi constituit, fără îndoială, o mare problemă în orice situaţie. Însă incertitudinea şi controversa asupra lor au fost elementele care au cronicizat nemulţumirea. În 1919, mulţi credeau că plata reparaţiilor va aduce în Germania o stare de sărăcie de tip asiatic. J.M. Keynes a susţinut acest punct de vedere, identic cu al tuturor germanilor; probabil că şi mulţi francezi gîndeau la fel, deşi fără a regreta consecinţele. În timpul celui de-al doilea război mondial, un tînăr francez ingenios, Étienne Mantoux, a demonstrat că germanii ar fi putut plăti reparaţii, fără dificultăţi, dacă ar fi vrut, iar Hitler a oferit o demonstraţie practică a acestui fapt cînd a preluat sume enorme din partea guvernului de la Vichy. Chestiunea are doar un interes academic. Fără îndoială că aprehensiunile lui Keynes şi ale germanilor erau exagerate în mod grotesc. Fără îndoială că împovărarea Germaniei s-a datorat războiului, şi nu reparaţiilor. Fără îndoială că germanii ar fi putut plăti reparaţiile, dacă ar fi considerat asta o obligaţie de onoare, asumată onest. În realitate, aşa cum ştie toată lumea astăzi, Germania a ieşit în avantaj din tranzacţiile financiare ale anilor '20 : ea a împrumutat mult mai mult de la investitori americani particulari (şi n-a mai returnat banii), decît a plătit în contul reparaţiilor. Aceasta a fost, bineînţeles, o consolare infimă pentru contribuabilul german, care nu era deloc aceeaşi persoană cu cel care a împrumutat bani americani. Din acelaşi motiv, reparaţiile au oferit o consolare minimă şi pentru contribuabilul din ţările aliate, care a văzut cum sumele primite de ţara sa erau transferate imediat în Statele Unite, pentru achitarea datoriilor de război. Combinînd cele două lucruri, se observă că singurul efect economic al reparaţiilor a fost acela de a da de lucru unui mare număr de contabili. Însă aspectele economice ale problemei reparaţiilor au fost de mică importanţă. Reparaţiile au contat ca simbol. Ele au creat resentimente, suspiciune şi tensiune internaţională. Mai mult decît orice altceva, ele au deschis drumul către cel de-al doilea război mondial.

Reparaţiile au determinat din partea francezilor o atitudine de rezistenţă morocănoasă, dar mai degrabă fără speranţă. Ei aveau o cerinţă în fond justificată. Nord-estul Franţei fusese devastat în timpul războiului şi, indiferent de rezolvarea chestiunii responsabilităţii pentru declanşarea războiului, era rezonabil ca germanii să contribuie la plata daunelor provocate. Însă, curînd, francezii au început să trişeze în problema reparaţiilor, ca toţi ceilalţi. Unii francezi au dorit să ruineze Germania pentru totdeauna. Alţii au sperat că reparaţiile nu vor fi plătite, astfel încît armatele de ocupaţie să rămînă în zona renană. Contribuabililor francezi li se spusese că Germania va plăti pentru război şi s-au arătat indignaţi împotriva germanilor atunci cînd propriile lor impozite au crescut. În final, francezii au fost cei păcăliţi: ei nu au obţinut cu adevărat nimic, cu excepţia vinovăţiei morale de a fi cerut totuşi reparaţii. Aşa cum vedeau lucrurile francezii, ei făcuseră o serie de concesii în privinţa reparaţiilor, pentru a-i mulţumi pe germani. În cele din urmă şi-au abandonat toate cerinţele, iar germanii erau mai nemulţumiţi ca oricînd. Francezii au tras concluzia, din această experienţă, că indiferent de concesii – în domeniul dezarmării sau al frontierelor –, ele vor fi la fel de inutile. De asemenea, au concluzionat (deşi mai puţin conştient) că aceste concesii vor fi făcute. În anii dinaintea celui de-al doilea război mondial,

francezii s-au distins prin lipsa de încredere în liderii lor şi în ei înşişi. Acest cinism disperat a avut o evoluţie îndelungată şi complicată, adeseori analizată de către istorici. Însă povestea reparaţiilor a fost cauza sa practică, imediată. În această privinţă pierduseră cu certitudine francezii, iar liderii lor demonstraseră, la fel de sigur, o incapacitate unică – sau cel puţin un eşec unic – în a-şi respecta promisiunile. Reparaţiile au afectat democraţia în Franţa aproape la fel de mult ca în Germania.

Reparaţiile au avut o influenţă nefericită şi asupra relaţiilor dintre Franţa şi Marea Britanie. În ultimele zile ale războiului, britanicii – politicienii şi oamenii obişnuiţi – au împărtăşit entuziasmul francez în privinţa reparaţiilor. Un om de stat britanic de înaltă competenţă, şi nu un francez a fost acela care a propus să se stoarcă portocala germană pînă plesneşte, iar Lloyd George însuşi fusese mai vehement în chestiunea reparaţiilor decît i-a plăcut să recunoască ulterior. Oricum, în scurt timp, britanicii şi-au inversat poziţia. Au început să denunţe nebunia reparaţiilor de îndată ce ei înşişi preluaseră flota comercială germană. Poate că au fost influenţaţi de scrierile lui Keynes. Însă un motiv mai practic era acela de a restaura viaţa economică a Europei astfel încît să poată promova refacerea propriilor lor industrii exportatoare. Ei au ascultat receptivi poveştile germane despre calamităţile fără sfîrşit care vor urma plăţii reparaţiilor şi, de îndată ce au condamnat reparaţiile, au început să condamne şi alte clauze ale tratatului de pace. Reparaţiile erau imorale. De aceea, dezarmarea Germaniei era imorală, frontiera cu Polonia era imorală, noile state naţionale erau imorale. Şi nu numai imorale: ele erau o nemulţumire germană justificată, iar germanii nu se vor linişti şi nici nu vor prospera pînă cînd această problemă nu va fi rezolvată. Britanicii au devenit din ce în ce mai indignaţi de argumentaţia franceză, de temerea franceză în privinţa refacerii germane şi în special de insistenţa franceză ca tratatele de pace să fie onorate pentru că fuseseră semnate. Pretenţiile franceze la reparaţii erau o prostie periculoasă şi distructivă; de aceea, pretenţia lor la securitate era şi ea periculoasă şi distructivă. Britanicii aveau unele motive plauzibile de a fi nemulţumiţi. În 1931, ei au fost forţaţi să renunţe la etalonul-aur. Francezii, care pretinseseră că erau ruinaţi de pe urma războiului, aveau o monedă stabilă şi cea mai mare rezervă de aur din Europa. A fost un început nefavorabil al anilor de pericol. Neînţelegerile în privinţa reparaţiilor din anii de după primul război mondial au eliminat aproape complet perspectiva ca britanicii şi francezii să se înţeleagă în chestiunea securităţii în anii dinaintea celui de-al doilea război mondial.

Cel mai catastrofal efect al reparaţiilor a fost cel produs chiar asupra germanilor. Bineînţeles că ei ar fi fost afectaţi în orice situaţie: pierduseră nu numai războiul, pierduseră teritorii, fuseseră obligaţi să dezarmeze şi li se pusese pe umeri povara responsabilităţii pentru declanşarea războiului, responsabilitate pe care n-au acceptat-o nici o clipă. Dar toate acestea erau nemulţumiri intelectuale: lucruri potrivite pentru lamentări la ceas de seară, nu cauză a suferinţelor din viaţa de zi cu zi. În schimb, reparaţiile au lovit în fiecare german – sau aşa părea –, în fiecare moment al existenţei sale. Ar fi inutil să discutăm dacă reparaţiile au împovărat cu adevărat Germania şi la fel de inutil a fost de discutat chestiunea în 1919. Nici un german nu era pregătit să accepte afirmaţia pe care Norman Angell a făcut-o în lucrarea *The Great Illusion* (*Marea Iluzie*): că plata unei indemnizaţii de către francezi în 1871 a fost în beneficiul Franţei şi în detrimentul Germaniei. Bunul-simţ al omenirii spune că un om e mai sărac dacă are de dat bani, iar ceea ce este adevărat

pentru un individ pare adevărat şi pentru o naţiune. Germania plătea reparaţii şi de aceea era mai săracă. Printr-o simplificare facilă, reparaţiile au devenit cauza unică a sărăciei germane. Oamenii de afaceri în dificultate, profesorul prost plătit, muncitorul şomer, toţi au aruncat vina pentru necazurile lor pe reparaţii. Strigătul unui copil flămînd era un strigăt împotriva reparaţiilor. Bătrînii alunecau spre morminte din cauza reparaţiilor. Marea inflaţie din 1923 a fost atribuită reparaţiilor, la fel şi marea criză din 1929. Aceste idei nu erau susţinute doar de germanul obişnuit. Ele erau susţinute la fel de puternic de cei mai distinşi experţi financiari şi politici. Campania împotriva tratatului înrobitor nici n-avea prea mare nevoie de agitatori extremişti. Orice umbră de dificultate economică îi făcea pe germani să agite „cătuşele Versailles-ului".

O dată ce oamenii resping un tratat, ei nu-şi mai amintesc, în fond, ce clauză resping. Germanii au început cu convingerea – mai mult sau mai puţin raţională – că erau ruinaţi de reparaţii. Imediat au continuat cu credinţa – mai puţin raţională – că erau ruinaţi de tratatul de pace în ansamblul său. În sfîrşit, refăcînd traseul, au tras concluzia că erau ruinaţi de acele clauze ale tratatului care n-aveau nimic de-a face cu reparaţiile. Dezarmarea germană, spre exemplu, putea fi umilitoare, ea putea expune Germania la o invazie din partea Poloniei sau Franţei, dar din punct de vedere economic era bună atît timp cît n-avea nici un efect[45]. Însă germanul obişnuit n-a simţit lucrul acesta. El a presupus că, de vreme ce reparaţiile l-au făcut mai sărac, dezarmarea a avut o urmare identică. Lucrul era valabil şi în privinţa clauzelor teritoriale ale tratatului. Bineînţeles că reglementarea teritorială nu era perfectă. Frontiera răsăriteană a lăsat prea mulţi germani în Polonia, deşi a lăsat şi prea mulţi polonezi în Germania. Aranjamentul ar fi putut fi îmbunătăţit printr-o trasare diferită a graniţei sau printr-un schimb de populaţii, un expedient care n-a fost avut în vedere în acea atmosferă încărcată de principii nobile. Însă un judecător imparţial – dacă exista aşa ceva – ar fi găsit puţine greşeli în reglementarea teritorială, dacă se considera acceptat principiul statelor naţionale. Aşa-numitul „Coridor" polonez era locuit predominant de către polonezi, iar aranjamentele pentru o circulaţie liberă pe calea ferată spre Prusia orientală erau corespunzătoare. Danzig-ul ar fi avut de cîştigat din punct de vedere economic, dacă ar fi fost inclus în Polonia. În privinţa fostelor colonii germane – de asemenea o cauză majoră de nemulţumire –, ele fuseseră întotdeauna costisitoare, nu o sursă de profit.

Toate acestea au fost pierdute din vedere datorită legăturii dintre reparaţii şi restul tratatului. Germanul credea că el era prost îmbrăcat, flămînd şi şomer pentru că Danzig-ul era Oraş Liber, „Coridorul" despărţise Prusia orientală de *Reich*, sau pentru că Germania n-avea colonii. Chiar un bancher extrem de inteligent ca Schacht atribuia dificultăţile financiare ale Germaniei faptului că ea îşi pierduse coloniile, punct de vedere pe care el a continuat să-l susţină, fără îndoială cu sinceritate, şi după al doilea război mondial. Susţinînd asemenea idei, germanii nu erau egocentrici sau stupizi. Perspectiva aceasta era împărtăşită de englezi liberali, progresişti, precum Keynes, de aproape toţi liderii Partidului Laburist britanic şi de toţi americanii care

45. Cu o ingenuitate remarcabilă, deşi nu unică, generalii germani au reuşit să facă dezarmarea mai scumpă decît fusese înarmarea. L-a costat mai puţin pe contribuabilul german să menţină marea armată şi flota din 1914, decît o mică armată şi lipsa unei flote după 1919.

s-au gîndit la chestiunile europene. Însă este dificil de demonstrat de ce pierderea coloniilor şi a unor teritorii în Europa ar fi subminat Germania din punct de vedere economic. După al doilea război mondial, Germania a avut pierderi teritoriale mult mai serioase, însă a devenit mai prosperă ca oricînd în istoria sa. Nu a putut exista nici o demonstraţie clară cum că dificultăţile economice ale Germaniei în perioada interbelică s-au datorat în primul rînd disfuncţionalităţilor din politica internă, şi nu frontierelor injuste. Demonstraţia a fost fără folos : orice manual continuă să atribuie dificultăţile Germaniei tratatului de la Versailles. Mitul s-a perpetuat, chiar şi în zilele noastre. La început, vina pentru problemele economice ale Germaniei s-a aruncat asupra tratatului. Apoi s-a observat că problemele au continuat, şi astfel s-a tras concluzia că nu s-a făcut nimic pentru a concilia Germania sau pentru a modifica sistemul stabilit în 1919. S-a presupus că s-a încercat „concilierea" abia în 1938, iar atunci era prea tîrziu.

Aceste lucruri sînt departe de adevăr. Chiar reparaţiile au fost revizuite constant, întotdeauna fiind micşorate, deşi, fără îndoială, revizuirea le-a întins pe o perioadă deranjant de lungă. În alte privinţe, concilierea a fost încercată mai devreme şi cu succes. Lloyd George a făcut prima încercare. Datorită dificultăţii de a rezolva încîlcita chestiune a reparaţiilor, el a cerut reunirea unei noi conferinţe de pace, mai adecvată, la care ar fi trebuit să participe toată lumea : Statele Unite, Germania, Rusia sovietică, precum şi Aliaţii. Era nevoie de un nou start pentru crearea unei lumi mai bune. Iniţiativa lui Lloyd George a fost secondată de Briand, pe atunci premier al Franţei (alt vrăjitor politic care putea determina dispariţia problemelor). Parteneriatul a avut un sfîrşit abrupt. În ianuarie 1922, Briand a fost înfrînt în Camera franceză – aparent, pentru că a luat lecţii de golf de la Lloyd George, dar, în realitate, pentru că „slăbea" presiunea în chestiunea tratatului de pace. Poincaré[46], succesorul său, n-a fost impresionat de oferta britanică de a garanta frontiera răsăriteană a Franţei, iar un reprezentant francez a participat la conferinţă – reunită la Genova în aprilie 1922 – doar pentru a insista să se plătească reparaţiile. Americanii au refuzat să participe.

Ruşii şi germanii au participat, dar cu suspiciunea – nu în totalitate nejustificată – că vor fi stîrniţi unii împotriva celorlalţi. Germanii erau invitaţi să se alăture la exploatarea Rusiei, ruşilor li se cerea să pretindă reparaţii de la Germania. În locul acestui curs al evenimentelor, reprezentanţii celor două ţări s-au întîlnit în secret la Rapallo şi au convenit să nu acţioneze una împotriva celeilalte. Tratatul de la Rapallo a subminat conferinţa de la Genova şi a obţinut o mare notorietate în lume. În acel moment, bolşevicii erau consideraţi proscrişi şi de aceea s-a opinat că Germania a făcut dovada unei mari imoralităţi încheind un tratat cu ei. Mai tîrziu, cînd germanii au devenit factorul ofensator, moralitatea îndoielnică a actului de la Rapallo a fost pusă pe seama ruşilor.

În fapt, tratatul de la Rapallo a fost o afacere modestă, fără prea multe rezultate concrete. Este adevărat că el a prevenit o coaliţie europeană în favoarea unui nou război de intervenţie împotriva Rusiei ; de asemenea, a prevenit orice refacere a vechii Triple Antante. Nici una dintre acestea nu a fost, în orice caz, o chestiune

46. Raymond Poincaré (1860-1934), om politic francez, prim-ministru (1912-1913, 1922-1924, 1926-1929) şi preşedinte al Franţei (1913-1920) (n.tr.).

practică, iar tratatul nu a făcut altceva decît să înregistreze faptul. Însă exista o la fel de mică şansă de cooperare activă între cei doi semnatari. Nici unul nu era în poziţia de a ameninţa sistemul tratatelor de pace, ambii necerînd altceva decît să fie lăsaţi în legea lor. De aceea, germanii au furnizat Rusiei sovietice o oarecare asistenţă economică, deşi – destul de absurd – americanii, care nu recunoscuseră deloc Rusia sovietică, au oferit mai mult. Ruşii le-au permis germanilor să eludeze restricţiile tratatului de la Versailles (la care, în fond, ruşii nu erau parte semnatară) prin fondarea unor tabere de antrenament pentru utilizarea armelor chimice şi a unor şcoli pentru piloţi pe teritoriul sovietic. Acestea erau chestiuni minore. Nu a existat sinceritate în prietenia germano-sovietică, şi ambele părţi ştiau asta. Generalii şi conservatorii germani, care au promovat prietenia, îi dispreţuiau pe bolşevici, iar aceştia, la rîndul lor, erau prietenoşi cu Germania numai din perspectiva maximei leniniste conform căreia îl iei pe un om de mînă pentru a-l lua cu cealaltă de gît. Rapallo a tras un semnal de alarmă în privinţa faptului că era uşor pentru Rusia şi Germania să fie prietene în termeni negativi, în timp ce Aliaţii ar fi trebuit să plătească un preţ enorm pentru prietenia oricăreia dintre ele. Însă a fost o atenţionare care s-a verificat într-un viitor relativ îndepărtat.

Conferinţa de la Genova a fost ultimul efort creativ al lui Lloyd George. Poziţia sa ca lider uneori progresist al unei coaliţii obscurantiste i-a făcut imposibilă misiunea de a realiza vreun rezultat remarcabil. În toamna lui 1922, el a pierdut puterea. Guvernul conservator condus de Bonar Law (care l-a succedat) era extrem de sceptic în chestiunile europene. Drumul era liber pentru Poincaré, pe atunci premier al Franţei, pentru a încerca obţinerea prin forţă a reparaţiilor, prin ocuparea Ruhr-ului. A fost singura pauză în evoluţia conciliatorismului, însă o pauză de tip limitat. Oricare ar fi fost speranţele secrete ale unor francezi că Germania s-ar putea dezintegra, unicul ţel al ocupaţiei era obţinerea unei oferte pentru plata reparaţiilor din partea germanilor, iar ea a trebuit încheiată de îndată ce oferta a fost făcută. Ocupaţia a avut un efect teribil asupra francului francez. La început, Poincaré poate s-a gîndit că Franţa putea acţiona independent. La sfîrşitul lui 1923, era la fel de convins ca şi Clemenceau că prima necesitate a Franţei era să fie în relaţii foarte apropiate cu Anglia şi America. Alegătorul francez a dat propriul său verdict în această chestiune, în 1924, prin aducerea la putere a unei coaliţii de stînga, ostilă lui Poincaré. Ocuparea Ruhr-ului s-a dovedit, pe termen lung, cel mai puternic argument în favoarea conciliatorismului. Cum s-a încheiat ocupaţia? Prin noi negocieri cu Germania. S-a demonstrat încă o dată, cu mai multă consistenţă, că tratatul de la Versailles putea fi pus în practică doar prin cooperarea cu guvernul german, iar în acel caz se obţineau mai multe prin conciliere decît prin ameninţări. Argumentul era eficient nu numai în acel moment, el a continuat să fie eficient şi în viitor. Cînd Germania a început să nesocotească pe scară largă condiţiile din tratat, oamenii – în special francezii – s-au uitat înapoi la ocuparea Ruhr-ului şi s-au întrebat: ce s-ar putea obţine prin utilizarea forţei? Doar noi promisiuni germane de a îndeplini promisiunile care erau atunci încălcate. Costul ar fi fost ruinător, iar rezultatul neglijabil. Securitatea putea fi recîştigată doar prin înfrîngerea germanilor, nu prin ameninţarea lor.

Ar fi greşit să se sugereze că ocuparea Ruhr-ului n-a avut nici un efect asupra Germaniei. Deşi ea le-a demonstrat francezilor inutilitatea folosirii forţei, în acelaşi

timp le-a demonstrat germanilor inutilitatea rezistenţei. Cea care s-a predat a fost Germania, şi nu Franţa. Stresemann a venit la putere cu politica declarată de a îndeplini condiţiile tratatului. Bineînţeles că asta nu însemna că el accepta interpretarea franceză a tratatului sau că se identifica cu cererile franceze. Însemna doar că el urma să apere interesele germane prin negocieri, nu prin rezistenţă. Stresemann era la fel de hotărît ca şi cel mai extremist dintre naţionalişti să cureţe întregul tratat de o mulţime de lucruri: reparaţii, dezarmarea germană, ocuparea zonei renane şi frontiera cu Polonia. Însă el intenţiona să facă asta printr-o presiune persistentă asupra evenimentelor, nu prin ameninţări, şi cu atît mai puţin prin război. Dacă alţi germani susţineau că revizuirea tratatului era necesară pentru renaşterea puterii germane, Stresemann credea că renaşterea puterii germane va conduce inevitabil la revizuirea tratatului. A fost o mare indignare în ţările Aliate împotriva lui Stresemann, după moartea sa, cînd publicarea documentelor sale a relevat cu claritate intenţia lui de a distruge tratatul existent. Indignarea era grotesc de nejustificată. Pentru că exista o Germanie Mare – iar Aliaţii contribuiseră consistent la asta, prin acţiunile lor de la sfîrşitul războiului –, era de neconceput ca vreun german să poată accepta tratatul de la Versailles ca pe o înţelegere permanentă. Singura nelămurire era dacă înţelegerea va fi revizuită şi Germania va deveni din nou cea mai Mare Putere din Europa în mod paşnic sau printr-un război. Stresemann a dorit abordarea căii paşnice. El a considerat-o mai sigură, mai eficientă şi mai durabilă pentru ţelul propus: predominanţa germană. Fusese un naţionalist belicos în timpul războiului, iar acum nu era mai înclinat spre pace, din punct de vedere moral, decît fusese Bismarck. Însă, ca şi Bismarck, el credea că pacea era în interesul Germaniei, iar această convingere a sa îi dă dreptul de a fi considerat, alături de Bismarck, un mare om de stat german, sau chiar european. Sau poate chiar mai mare decît Bismarck. Sarcina sa era cu certitudine mai dificilă. Bismarck a trebuit doar să menţină înţelegerea existentă, în timp ce Stresemann a trebuit să acţioneze pentru a o schimba. Măsura succesului său este aceea că, atît cît a trăit el, Europa s-a îndreptat spre pace şi spre revizuirea tratatului în acelaşi timp.

Această realizare nu i se datorează doar lui Stresemann. Şi oamenii de stat Aliaţi şi-au adus propria contribuţie, iar dintre ei trebuie remarcat Ramsay MacDonald[47], venit la putere în 1924, după care, indiferent dacă era sau nu în funcţie, a influenţat politica externă britanică în următorii cincisprezece ani. Politica lui MacDonald a părut a se încheia cu un eşec catastrofal o dată cu izbucnirea celui de-al doilea război mondial în 1939. Numele său este acum dispreţuit, iar existenţa sa ignorată. Însă MacDonald ar trebui să fie sfîntul-patron al fiecărui politician occidental contemporan care sprijină cooperarea cu Germania. Mai mult decît oricare om de stat britanic, MacDonald s-a confruntat cu „problema germană", şi a încercat să o rezolve. Coerciţia era inutilă, aşa cum tocmai dovedise ocupaţia Ruhr-ului. Alternativa de a aduce Rusia înapoi în Europa ca Mare Putere era respinsă de ambele părţi în anii '20, chiar dacă motivele erau diferite. Rămînea doar concilierea Germaniei – iar dacă această linie urma să fie pusă în practică în vreun fel, ar fi trebuit acţionat din toată inima. MacDonald nu ignora anxietăţile franceze. El le-a avut în vedere cu mai multă

47. James Ramsey MacDonald (1866-1937), om politic britanic, lider al Partidului Laburist, prim-ministru (1924, 1929-1931, 1931-1935) (n.tr.).

generozitate decît oricare alt om de stat britanic dinaintea sa şi de după el. El l-a asigurat pe Herriot[48], în iulie 1924, că violarea tratatului „va duce la prăbuşirea fundamentelor permanente pe care este aşezată pacea atît de dureros obţinută" şi a promovat la Liga Naţiunilor acel Protocol ratat de la Geneva, prin care Marea Britanie, alături de ceilalţi membri ai Ligii, ar fi garantat toate frontierele Europei. Însă el era atît de generos cu francezii pentru că era de părere că anxietăţile lor nu aveau o bază reală. Chiar în august 1914, el nu crezuse că Germania era o Putere periculoasă şi agresivă, hotărîtă să domine Europa. Cu siguranţă, nu a crezut asta nici în 1924. De aceea, promisiunile din Protocol, care arătau „Mari... şi negre pe hîrtie", erau în realitate „un drog benign pentru calmarea nervilor". Orice problemă putea fi rezolvată printr-o „energică acţiune binevoitoare". Lucrul cel mai important era demararea negocierilor. Dacă francezii puteau fi ademeniţi la masa tratativelor doar promiţîndu-le securitate, atunci promisiunile trebuiau făcute, la fel cum un copil este ademenit să intre în mare dîndu-i-se asigurări că apa este caldă. Copilul descoperă că asigurările sînt false, dar s-a obişnuit cu frigul, şi curînd învaţă să înoate. Aşa ar trebui să fie şi în relaţiile internaţionale. O dată ce francezii vor fi început reconcilierile cu Germania, ei vor găsi procesul mai puţin alarmant decît şi-au închipuit. Politica britanică trebuia să solicite francezilor să renunţe la mult, iar germanilor să ceară puţin. Aşa cum a spus MacDonald cîţiva ani mai tîrziu: „Să-i lăsăm, în special, să-şi enunţe pretenţiile în aşa fel încît Marea Britanie să poată spune că a sprijinit ambele tabere"[49].

MacDonald a apărut exact la momentul potrivit. Francezii erau gata să se elibereze de încurcătura din Ruhr prin moderarea cererii lor de reparaţii, iar germanii, pe de altă parte, erau gata să facă o ofertă serioasă. Stabilirea temporară a plăţii reparaţiilor prin planul Dawes, ca şi relaxarea mai cuprinzătoare a atmosferei dintre Franţa şi Germania care a însoţit-o, a fost în principal meritul lui MacDonald. Alegerile generale din noiembrie 1924 au pus capăt guvernului laburist, însă, deşi MacDonald a încetat să conducă politica externă britanică, el a continuat să o influenţeze indirect. Calea spre conciliere era, din punct de vedere britanic, prea atractivă pentru a fi abandonată de orice guvern britanic. Austen Chamberlain[50], succesorul conservator al lui MacDonald, s-a specializat în loialitate (fie şi numai pentru a ispăşi activităţile tatălui său[51] în direcţia opusă) şi, în felul său confuz, i-ar fi plăcut să reînnoiască oferta pentru o alianţă directă cu Franţa. Opinia publică britanică - nu numai cea laburistă, dar şi cea conservatoare - se opunea atunci cu hotărîre unui asemenea act. Stresemann a sugerat o cale de ieşire: un tratat de pace între Franţa şi Germania, garantat de Marea Britanie şi Italia. Oferta era extrem de atractivă pentru britanici. O garanţie împotriva unui „agresor" nenumit oferea exact acea justiţie imparţială la care aspirase Grey înainte de război şi pe care o predica acum MacDonald; iar

48. Édouard Herriot (1872-1957), om politic francez, preşedintele Partidului Radical (1919-1957), de mai multe ori ministru; prim-ministru al Franţei (1924-1925, 1926, 1932) (n.tr.).
49. Proces-verbal al reuniunii „Celor Cinci Puteri", 6 decembrie 1932, *Documents on British Foreign Policy*, second series, IV, No. 211.
50. Joseph Austen Chamberlain (1863-1937), om politic conservator britanic, ministru de externe (1924-1929) (n.tr.).
51. Joseph C. Chamberlain (1836-1914), om politic şi diplomat britanic, membru al Partidului Liberal Unionist, ministru al coloniilor (1895-1903) (n.tr.).

prietenii Franţei, ca Austen Chamberlain, se puteau consola cu ideea că singurul agresor posibil ar fi putut fi Germania, astfel încît alianţa anglo-franceză ar fi fost subînţeleasă. Propunerea era, de asemenea, extrem de atractivă pentru italieni, care nu prea avuseseră acces la relaţiile internaţionale de prim rang după război, şi acum erau ridicaţi la acelaşi nivel cu britanicii, ca arbitri între Franţa şi Germania. Ideea era mai puţin atractivă pentru francezi. Chiar dacă zona renană urma să rămînă demilitarizată, ea nu ar mai fi putut oferi Franţei acea poartă deschisă prin care să ameninţe Germania, datorită faptului că era plasată sub o garanţie anglo-italiană.

Însă şi francezii îşi găsiseră omul potrivit pentru acel moment. În 1925, Briand s-a întors ca ministru de externe. El era egalul lui Stresemann ca abilitate diplomatică, egalul lui MacDonald în privinţa aspiraţiilor progresiste şi deasupra tuturor în domeniul exprimării romantice. Alţi oameni de stat francezi vorbeau „dur", însă această duritate era doar o aparenţă. Briand vorbea „blînd", dar asta nu înseamnă că şi gîndea astfel. Finalul ocupării Ruhr-ului dovedise inutilitatea căii dure. Briand avea acum o nouă şansă să obţină securitate pentru Franţa într-un nor de cuvinte. El a spart balonul moralităţii lui Stresemann propunînd ca Germania să promită respectarea tuturor frontierelor sale, în Est, ca şi în Vest. Era o condiţie imposibilă pentru guvernul german. Cei mai mulţi dintre germani se resemnaseră cu pierderea Alsaciei şi Lorenei; foarte puţini dintre ei au ridicat această problemă pînă după înfrîngerea Franţei în 1940. Frontiera cu Polonia era, în schimb, o nemulţumire acută a tuturor germanilor. Ea putea fi tolerată, dar nu confirmată. Stresemann a conceput perioada de înţelegere pe termen lung – în opinia germanilor – atunci cînd a acceptat să încheie tratate de arbitraj cu Polonia şi Cehoslovacia. Chiar şi aşa, el a adăugat că Germania intenţiona să-şi „revizuiască" frontierele cu aceste două ţări cîndva, în viitor, deşi, bineînţeles, o va face pe cale paşnică – o frază favorită a oamenilor de stat care nu sînt încă pregătiţi să pornească războiul, deşi, poate, în cazul lui Stresemann, ea era sinceră.

Aici era marele punct slab al sistemului de securitate – repudierea deschisă din partea lui Stresemann a frontierelor răsăritene ale Germaniei. Dar nu britanicii erau cei care să înlăture acest punct slab. Austen Chamberlain s-a exprimat gomos în privinţa „Coridorului" Polonez, „pentru care nici un guvern britanic, vreodată, nu va risca sau chiar nu va putea risca pierderea unui soldat britanic". Briand a oferit o soluţie alternativă. Franţa şi-a reafirmat alianţele existente cu Cehoslovacia şi Polonia, iar semnatarii acordurilor de la Locarno au fost de acord că acţiunea franceză nu constituia o agresiune împotriva Germaniei. Teoretic, Franţa rămînea astfel liberă să ofere asistenţă aliaţilor ei răsăriteni, peste zona demilitarizată renană, fără a pune în pericol prietenia cu britanicii. Cele două sisteme contradictorii de diplomaţie ale Franţei erau reconciliate, cel puţin pe hîrtie. Locarno a întărit alianţa occidentală cu Marea Britanie, însă a conservat, în acelaşi timp, şi alianţa răsăriteană cu cele două state-satelit.

Acesta a fost tratatul de la Locarno, semnat la 1 decembrie 1925. El a fost un punct de cotitură al anilor dintre cele două războaie. Semnarea sa a încheiat primul război mondial; repudierea sa, unsprezece ani mai tîrziu, a marcat preludiul celui de-al doilea. Dacă obiectul unei înţelegeri internaţionale trebuie să satisfacă pe toată lumea, Locarno a fost într-adevăr un tratat bun. El a satisfăcut pe cele două Puteri garante. Ele au reconciliat Franţa şi Germania şi au adus pacea în Europa fără a-şi

asuma – aşa au presupus ele – altceva în afara unei obligaţii morale, altfel spus, doar vorbe. Nici Marea Britanie, nici Italia nu s-a pregătit vreodată pentru a pune în practică garanţia. Cum ar fi putut să facă ceva, cînd „agresorul" nu va fi cunoscut pînă la momentul respectiv ? Rezultatul practic al tratatului, neaşteptat şi neprevăzut, a fost prevenirea oricărei cooperări militare între Marea Britanie şi Franţa atît timp cît el rămînea în vigoare. Însă Locarno i-a mulţumit şi pe francezi. Germania a acceptat pierderea Alsaciei şi Lorenei ; a fost de acord să menţină zona renană demilitarizată ; Marea Britanie şi Italia au subscris promisiunii germane. Orice om de stat francez din 1914 ar fi fost mai mult decît încîntat în faţa unei asemenea realizări. În acelaşi timp, francezii erau în continuare liberi să-şi pună în funcţiune alianţele răsăritene şi să joace un mare rol în Europa, dacă doreau asta. Germanii puteau şi ei să se declare mulţumiţi. Ei erau protejaţi ferm împotriva unei noi ocupări a Ruhr-ului, erau trataţi ca egali, nu ca inamici înfrînţi, şi li se lăsase o portiţă deschisă pentru revizuirea frontierei lor răsăritene. Un om de stat german din 1919, sau chiar din 1923, n-ar fi putut găsi nici un motiv de nemulţumire. Locarno a reprezentat cel mai mare triumf al „conciliatorismului". Lordul Balfour l-a numit în mod corect „simbolul şi cauza celei mai semnificative ameliorări a sentimentelor publice din Europa".

Locarno a oferit Europei o perioadă de pace şi speranţă. Germania a fost admisă în Liga Naţiunilor, deşi cu o mai mare întîrziere decît era de aşteptat. Stresemann, Chamberlain şi Briand au apărut cu regularitate în Consiliul Ligii Naţiunilor. Geneva părea să fie centrul unei Europe renăscute : „Concertul" era în sfîrşit cu adevărat „în ton", iar chestiunile internaţionale erau reglementate prin discuţii şi nu prin zăngănitul armelor. Nimeni nu s-a mai lamentat în acei ani de absenţa Rusiei şi a Statelor Unite – lucrurile se desfăşurau mai lejer fără ele. Pe de altă parte, nimeni nu a propus în mod serios transformarea Europei geneveze într-un bloc antiamerican sau antisovietic. Departe de a-şi dori independenţa în relaţia cu Statele Unite, toate ţările europene doreau să împrumute bani americani. Cîţiva vizionari sălbatici au discutat despre o cruciadă europeană împotriva comunismului, dar erau doar vorbe goale. Europenii nu doreau să mai facă vreo cruciadă împotriva nimănui. În plus, germanii doreau să menţină prietenia cu Rusia ca o rezervă, o formă de tratat de reasigurare care ar fi putut fi folosit cîndva împotriva alianţelor răsăritene ale Franţei. Imediat după semnarea tratatului de la Locarno, Stresemann a reînnoit cu ruşii înţelegerea convenită la Rapallo în 1922, iar cînd Germania a intrat în Ligă, Stresemann a declarat că ea nu poate participa, datorită dezarmării sale, la sancţiuni – o afirmare transparentă a neutralităţii faţă de Rusia sovietică.

Un defect al sistemului Locarno-Geneva, mai grav chiar decît absenţa Statelor Unite şi a Rusiei sovietice, era prezenţa Italiei. Ea fusese adusă în aranjamentul de la Locarno doar pentru a întări aparenţa britanică de imparţialitate. Nimeni nu credea în acel moment că Italia va putea menţine cu adevărat echilibrul între Germania şi Franţa. Acest fapt n-a contat cîtă vreme Locarno, ca şi Liga, se baza pe raţiune şi bunăvoinţă, nu pe forţa brută. Mai tîrziu, cînd circumstanţele s-au înăsprit, memoria Locarno-ului a contribuit la încurajarea fantasmei că Italia avea forţa necesară pentru a intra „în cărţi", iar liderii italieni înşişi au fost victimele acestei fantasme. În era Locarno, Italia avea un defect chiar mai rău decît lipsa forţei : nu avea nivelul moral corespunzător. Puterile sistemului de la Locarno au pretins că reprezintă marile

principii în numele cărora se purtase războiul, iar Liga s-a pretins a fi o asociaţie de popoare libere. Fără îndoială că era ceva fraudulos în aceste pretenţii. Nici o ţară nu este atît de liberă sau nu acţionează în raport cu principiile moralităţii în stare pură, pe cît ar dori să pară. Însă exista şi ceva adevărat în aceste pretenţii. Marea Britanie a lui Baldwin şi MacDonald, Germania Republicii de la Weimar şi Franţa celei de-a treia Republici erau ţări cu adevărat democratice, cu libertate de expresie, domnia legii şi bune intenţii faţă de alţii. Ele, grupate în cadrul Ligii, erau îndreptăţite să pretindă că puteau oferi cea mai bună speranţă pentru umanitate şi că, în general vorbind, ofereau o ordine socială şi politică superioară celei oferite de Rusia sovietică.

Toate acestea deveneau doar o falsă pretenţie cînd erau extinse şi asupra Italiei. Fascismul n-a posedat niciodată conducerea nemiloasă, ca să nu mai vorbim de forţa materială a naţional-socialismului. Din punct de vedere moral, era la fel de corupt, sau poate chiar mai corupt dacă luăm în calcul şi laşitatea sa. Tot ce era legat de fascism era o impostură. Pericolul social de care el salvase Italia era o impostură, revoluţia prin care cucerise puterea era o impostură, abilitatea şi politica lui Mussolini erau frauduloase. Conducerea fascistă era coruptă, incompetentă şi goală; Mussolini însuşi era un infatuat gafeur şi ridicol, fără idei sau ţeluri. Italia fascistă se afla într-o stare de ilegalitate, iar politica externă fascistă a repudiat de la început principiile geneveze. Însă Ramsey MacDonald i-a trimis scrisori cordiale lui Mussolini – chiar în momentul uciderii lui Matteotti[52] –, Austen Chamberlain şi Mussolini au făcut schimb de fotografii, Winston Churchill l-a gratulat pe Mussolini ca salvator al ţării sale şi mare om de stat european. Cum putea cineva să creadă în sinceritatea liderilor occidentali, cînd ei l-au flatat pe Mussolini în acest fel şi l-au acceptat ca unul de-al lor? Nu este surprinzător că bolşevicii ruşi considerau Liga şi toate acţiunile ei drept o conspiraţie capitalistă, cum de altfel nu surprinde nici faptul că Rusia sovietică şi Italia fascistă au stabilit de timpuriu şi au menţinut în permanenţă relaţii cordiale. Bineînţeles că există întotdeauna o anumită ruptură între teorie şi practică. Însă este dezastruos pentru guvernanţi şi guvernaţi atunci cînd ruptura devine prea mare. Prezenţa Italiei fasciste la Geneva şi prezenţa lui Mussolini la Locarno erau indicii clare ale lipsei de realism în Europa democratică a Ligii Naţiunilor. Oamenii de stat nu-şi mai puteau crede propriile vorbe, iar oamenii simpli le-au urmat exemplul.

Deşi Stresemann şi Briand erau – fiecare în felul său – sinceri, ei nu aveau alături propriile popoare şi fiecare a justificat aranjamentul de la Locarno, în propria ţară, cu argumente contradictorii, sortite să ducă la mari deziluzii. Briand le-a spus francezilor că Locarno era înţelegerea finală, o barieră împotriva concesiilor suplimentare. Stresemann i-a asigurat pe germani că obiectivul sistemului de la Locarno era să aducă noi concesii, într-un ritm chiar mai susţinut. Briand, marele orator, a sperat că un nor de fraze binevoitoare îi va face pe germani să-şi uite nemulţumirile. Stresemann, cu felul său calm de a fi, a crezut că obişnuinţa francezilor de a face concesii va spori în practică. Amîndoi au fost dezamăgiţi, ambii erau pe punctul de a eşua în momentul cînd au murit. S-au făcut concesii suplimentare, dar întotdeauna cu încrîncenare. Comisia de control al dezarmării germane a fost retrasă în 1927. Suma reparaţiilor a fost micşorată prin planul Young în 1929, iar controlul extern

52. Giacomo Matteotti (1885-1924), om politic italian, secretar al Partidului Socialist Unitar (1922-1924), răpit şi asasinat de către fascişti (n.tr.).

asupra finanţelor germane a fost abandonat; forţele de ocupaţie au părăsit zona renană în 1930, cu cinci ani înainte de data stabilită prin tratat. Concilierea nu s-a realizat. Dimpotrivă, resentimentele germane erau mai mari la sfîrşit decît la început. În 1924, naţionaliştii germani participau la guvernare şi au contribuit la îndeplinirea planului Dawes; în 1929, planul Young a fost pus în practică doar împotriva unei opoziţii naţionaliste violente. Stresemann, care readusese Germania printre Marile Puteri, a fost înmormîntat.

Resentimentul german era, în parte, o chestiune de calcul: cel mai clar mod de a obţine mai multe concesii era de a condamna fiecare reuşită ca fiind insuficientă. Germanii aveau o argumentaţie plauzibilă. Locarno îi tratase ca pe nişte egali ce negociază liber un tratat. Care era atunci justificarea pentru menţinerea reparaţiilor sau pentru dezarmarea germană unilaterală? Francezii nu puteau concepe nici un răspuns logic la această întrebare, însă ştiau că, dacă ar ceda, ar urma o preponderenţă germană în Europa. Mulţi dintre contemporani i-au condamnat pe francezi. În special englezii erau de acord din ce în ce mai mult cu MacDonald în privinţa faptului că procesul de conciliere, o dată început, trebuia continuat rapid şi din toată inima. Mai tîrziu au fost condamnaţi germanii, pentru că nu au acceptat înfrîngerea din 1918 ca definitivă. Este complet inutil de presupus că mai multe concesii, sau mai puţine, ar fi determinat o schimbare substanţială. Conflictul dintre Franţa şi Germania era sortit să continue atît timp cît persista iluzia că Europa era încă centrul lumii. Franţa încerca să menţină elementele artificiale de securitate pe care le obţinuse în 1919, iar Germania lupta pentru revenirea la ordinea naturală a lucrurilor. Statele rivale pot fi constrînse să devină prietene doar de către apariţia unui pericol şi mai mare, însă nici Rusia sovietică, nici Statele Unite nu puteau juca acest rol în Europa lui Stresemann şi Briand.

Aceasta nu înseamnă că războiul ameninţa Europa în 1929. Nici chiar liderii sovietici nu mai agitau fantasma unui nou război de intervenţie al capitaliştilor. Întorcînd spatele lumii exterioare cu mai multă hotărîre ca oricînd, ei au tradus lozinca „socialismului într-o singură ţară" în termenii practici ai planului cincinal. Într-adevăr, singurul război pe care profeţii violenţei îl puteau prevedea era cel mai stupid posibil: un război între Marea Britanie şi Statele Unite. În realitate, cele două Puteri căzuseră deja de acord, în 1921, în privinţa egalităţii flotelor militare, prelungind înţelegerea şi la Conferinţa navală de la Londra, din 1930. Exista încă o agitaţie naţionalistă în Germania, însă cei mai mulţi au tras concluzia că procesul de conciliere fusese prea lent. În orice caz, naţionaliştii germani reprezentau o minoritate. Majoritatea, deşi se opunea şi ea Versailles-ului, accepta încă punctul de vedere al lui Stresemann în privinţa metodelor paşnice de dezmembrare a sistemului. Hindenburg, preşedinte din 1925, era simbolul acestei linii politice: feldmareşal şi naţionalist, însă lider responsabil al unei republici democratice, el se plia loial spiritului de la Locarno în politica externă şi conducea o armată pe care tratatul de pace o condamnase la impotenţă. Cea mai populară lozincă în Germania era „Nu mai vrem război!", şi nu „Jos tratatul înrobitor!", iar naţionaliştii au fost grav înfrînţi cînd au organizat un referendum împotriva planului Young. În 1929 s-a publicat în Germania cea mai celebră carte pacifistă, *Nimic nou pe frontul de vest,* a lui Remarque, iar cărţi cu caracter similar au umplut rafturile în Anglia şi Franţa. Se părea că, deşi revizuirea tratatelor va continua gradual, aproape imperceptibil, totuşi va apărea un nou sistem european, fără posibilitatea sesizării momentului exact cînd pericolul va dispărea.

Singura ameninţare posibilă părea a fi reluarea acţiunilor agresive de către Franţa „militaristă", singura ţară cu o mare armată şi, în ciuda afirmaţiilor italiene, singura Mare Putere de pe continentul european. Însă şi aceasta era o temere fără substanţă. Existau motive mai temeinice decît oratoria lui Briand pentru a se presupune că Franţa deja se resemnase cu eşecul. Teoretic, Franţa încă mai putea realiza o acţiune împotriva Germaniei. Zona renană era încă demilitarizată, alianţele cu Polonia şi Cehoslovacia erau încă în funcţiune. În realitate, Franţa deja făcuse pasul decisiv datorită căruia o acţiune împotriva Germaniei devenise imposibilă. Germania era mult mai puternică în oameni şi resurse industriale. De aceea, singura speranţă pentru Franţa era să dea o lovitură copleşitoare înainte ca Germania să-şi poată începe mobilizarea. Franţa avea nevoie de „o armată activă, independentă şi mobilă, gata în orice moment de a penetra teritoriul inamic". Franţa nu a posedat niciodată o asemenea armată. Cea care învinsese în 1918 fusese pregătită doar pentru un război de poziţii şi nu avusese timp să-şi schimbe caracterul de-a lungul scurtei perioade de înaintare rapidă de la finalul confruntării. Iar după 1918 nu s-au introdus reforme în acest sens. Armata franceză a avut dificultăţi cu ocuparea Ruhr-ului, chiar dacă nu i s-a opus nici o forţă germană. Politica internă franceză a contribuit la această stare de lucruri. A existat o cerere permanentă pentru serviciul militar de un an de zile, care s-a şi instituit în 1928. Din acel moment, armatele franceze, chiar complet mobilizate, puteau în cel mai bun caz să fie capabile să apere „teritoriul naţional". Soldaţii au primit echipament şi pregătire pur defensive. Linia Maginot a dotat frontiera răsăriteană cu cel mai gigantic sistem de fortificaţii cunoscut vreodată. Separaţia dintre politica franceză şi strategia franceză a fost totală. Politicienii francezi încă discutau despre o acţiune împotriva Germaniei, însă mijloacele necesare pentru o asemenea acţiune nu existau. Lenin a spus în 1917 că soldaţii ruşi votaseră pentru pace atunci cînd dezertaseră în masă. Tot aşa, francezii, fără a înţelege, votaseră, prin pregătirile lor militare, împotriva sistemului de la Versailles. Ei renunţaseră la fructele victoriei înainte ca disputa asupra acestora să înceapă.

CAPITOLUL 4

Sfîrşitul Versailles-ului

În 1929, sistemul de securitate împotriva Germaniei - stabilit prin tratatul de la Versailles - încă era complet. Germania era dezarmată, zona renană era demilitarizată, învingătorii erau aparent uniţi, iar sistemul era întărit prin autoritatea Ligii Naţiunilor. Şapte ani mai tîrziu, toate acestea dispăruseră fără a se trage un foc de armă. Stabilitatea internaţională a fost la început zguduită de colapsul stabilităţii economice din timpul marii crize care a început în octombrie 1929. Depresiunea economică a fost prea puţin legată de războiul precedent, deşi oamenii n-au crezut asta în acel moment. Ea n-avea nici o legătură cu ce mai supravieţuise din prevederile tratatului de pace. Criza a fost declanşată de prăbuşirea *boom*-ului speculativ din Statele Unite, iar şomajul care a urmat a fost amplificat de incapacitatea puterii de cumpărare de a ţine ritmul cu resursele crescute de producţie. Oricine înţelege asta acum, tot aşa cum înţelege că ieşirea dintr-o criză se face prin sporirea investiţiilor guvernamentale. În 1929, foarte puţini ştiau asta, iar ei erau dintre cei care nu aveau nici o influenţă în politică. În general, se credea că deflaţia era singurul remediu. Trebuie să existe o monedă sănătoasă, bugete echilibrate, reduceri ale cheltuielilor guvernamentale şi micşorarea dobînzilor. Apoi, probabil, preţurile vor deveni cumva îndeajuns de scăzute pentru ca oamenii să poată începe din nou să cumpere.

Această politică a cauzat greutăţi şi nemulţumiri în fiecare ţară unde a fost aplicată. Nu exista nici un motiv pentru care ea ar fi trebuit să determine tensiuni internaţionale. În cele mai multe dintre ţări, criza a condus la izolare internaţională. În Marea Britanie, cele mai scăzute cheltuieli pentru înarmare dintre cele două războaie mondiale au fost cele promovate de către Neville Chamberlain[53], cancelar al eşichierului[54] în guvernul naţional, în 1932. Francezii au devenit chiar mai puţin inflexibili decît fuseseră pînă atunci. Politica americană sub F.D. Roosevelt a devenit, în 1933, sensibil mai izolaţionistă decît fusese sub predecesorul său republican. Germania era un caz special. Germanii experimentaseră greutăţile teribile ale inflaţiei în 1923, iar acum s-au îndreptat la fel de mult în direcţia opusă. Toţi au aplaudat măsurile cînd s-au aplicat la alţii, însă le-au respins cînd trebuiau aplicate la ei. *Reichstag*-ul n-a izbutit să alcătuiască o majoritate pentru a forma un guvern deflaţionist, deşi un asemenea guvern era ceea ce se dorea. În consecinţă, Brüning[55] a guvernat Germania mai mult de doi ani fără o majoritate, impunînd deflaţia prin decret prezidenţial. Progresist şi sincer, el nu putea cîştiga în popularitate prin

53. Arthur Neville Chamberlain (1869-1940), om politic conservator britanic, prim-ministru (1937-1940) (n.tr.).
54. Ministru de finanţe (n.tr.).
55. Heinrich Brüning (1885-1970), om politic german, lider al Partidului de Centru (catolic), cancelar al *Reich*-ului (1930-1932). În 1934 a emigrat în Statele Unite (n.tr.).

micşorarea rigorilor deflaţiei, însă guvernul său a căutat să-şi construiască o reputaţie prin succesul în relaţiile externe. Curtius, ministrul său de externe, a încercat să realizeze uniunea economică cu Austria în 1931 – un proiect care nu oferea nici un avantaj economic –, iar Treviranus, un alt membru al guvernului său, a pornit o campanie împotriva frontierei poloneze. În 1932, Papen, succesorul lui Brüning, a cerut pentru Germania egalitate în privinţa armamentului. Toate aceste lucruri erau irelevante pentru dificultăţile economice, însă nu era de aşteptat ca omul de rînd să înţeleagă asta. Lui i se spusese ani de zile că toate necazurile sale se datorau tratatului de la Versailles, iar acum, cînd avea necazuri, el credea în ceea ce i se spusese. Mai mult decît atît, criza a înlăturat cel mai puternic argument pentru a nu face nimic: prosperitatea. Oamenii care o duc bine îşi uită nemulţumirile; în situaţia contrară, ei nu se gîndesc la nimic altceva decît la acestea.

Existau şi alte motive pentru sporirea dificultăţilor internaţionale. În 1931, Liga Naţiunilor a trebuit să facă faţă primei provocări serioase. La 18 septembrie, forţele japoneze au ocupat Manciuria, care, teoretic, era o parte a Chinei. China a făcut apel la Ligă. Nu era o problemă uşoară. Japonezii aveau argumente consistente. Autoritatea guvernului central chinez – nicăieri prea puternică – nu se exercita în Manciuria, care fusese ani de zile într-o stare de confuzie anarhică. Interesele comerciale japoneze fuseseră afectate într-o mare măsură. Existau multe precedente în China pentru o acţiune unilaterală, ultimul fiind o debarcare britanică la Shanghai, în 1927. În plus, Liga n-avea la dispoziţie nici un fel de mijloc de acţiune. Nici o ţară, în punctul culminant al crizei economice, nu privea cu ochi buni ideea de a bloca şi ultimul rest de comerţ internaţional cu Japonia. Singura Putere implicată în Extremul Orient era Marea Britanie, însă din partea britanicilor acţiunea era ultimul lucru care se putea aştepta în acel moment în care ei erau obligaţi să renunţe la etalonul-aur şi se aflau în preajma alegerilor generale. În orice caz, Marea Britanie, deşi o Putere a Extremului Orient, n-avea la dispoziţie nici un fel de mijloace de acţiune. Tratatul naval de la Washington îi oferise Japoniei supremaţia locală în Orientul Îndepărtat, iar guvernele britanice au confirmat această supremaţie atunci cînd au amînat deliberat construirea unei baze militare la Singapore. Ce s-ar fi putut obţine, dacă Liga ar fi condamnat Japonia? Doar o ilustrare a rectitudinii morale care, atît timp cît nu ar fi avut nici un efect, i-ar fi determinat pe japonezi să acţioneze împotriva intereselor comerciale britanice. Exista un argument în favoarea unei asemenea condamnări morale. Statele Unite, deşi nu făceau parte din Ligă, reprezentau în mod cert o Putere în Extremul Orient şi au propus „nerecunoaşterea" oricărei modificări teritoriale realizate prin forţă. Era un fel de consolare pentru doctrinarii de la Geneva. Însă, cîtă vreme americanii nu şi-au propus să stopeze comerţul lor cu Japonia, acest fapt era mai puţin consolator pentru China şi, în termeni practici, pentru britanici.

Greşit sau nu, guvernul britanic a acordat mai multă importanţă restaurării păcii, decît unei ilustrări a rectitudinii morale. Acest punct de vedere nu era susţinut doar de cinicii înrăiţi care alcătuiau Ministerul de Externe sau de politicienii presupuşi reacţionari – conduşi de MacDonald – care compuneau guvernul naţional. El a fost împărtăşit de Partidul Laburist, care, în momentul respectiv, condamna nu „agresiunea", ci „războiul". Orice acţiune britanică împotriva Japoniei în 1932, dacă aşa ceva ar fi fost posibil, ar fi întîlnit opoziţia unanimă a stîngii, care ar fi etichetat-o drept o apărare imorală a intereselor imperialiste. Ceea ce dorea Partidul Laburist – şi în

acest sens el reprezenta un sentiment general britanic – era ca Marea Britanie să nu profite de pe urma războiului. Laburiştii au propus o interdicţie de a se furniza arme ambelor părţi, China şi Japonia, iar această propunere a fost acceptată de către guvernul naţional. Cabinetul a mers chiar mai departe. Britanicii consideraseră întotdeauna Liga un instrument de conciliere, nu un mecanism de securitate. Acum s-au decis să folosească acest instrument. Liga a stabilit comisia Lytton, de fapt o iniţiativă japoneză, care să stabilească faptele în legătură cu Manciuria şi să propună o soluţie. Comisia nu a emis un verdict simplu. Ea a descoperit că multe din nemulţumirile japoneze erau justificate. Japonia nu a fost condamnată ca agresor, deşi a fost condamnată pentru recurgerea la forţă înainte ca toate mijloacele paşnice de rezolvare a problemei să fi fost epuizate. Japonezii s-au retras din Liga Naţiunilor în semn de protest. Dar, în realitate, politica britanică a reuşit. Chinezii s-au resemnat cu pierderea unei provincii pe care nu o mai controlau de cîţiva ani, iar în 1933 s-a restabilit pacea între China şi Japonia. În anii care au urmat, afacerea manciuriană a căpătat o importanţă mitică. A fost considerată punct de cotitură pe drumul către război, prima „trădare" decisivă a Ligii, în special a guvernului britanic. În realitate, Liga, sub conducere britanică, făcuse ceea ce britanicii crezuseră că era desemnată să facă: limitase un conflict şi îl condusese, oricît de nesatisfăcătoare ar fi fost această acţiune, spre un final. Mai mult decît atît, afacerea manciuriană, departe de a slăbi puterile coercitive ale Ligii, de fapt le-a pus în practică. Mulţumită acestei chestiuni, Liga – din nou datorită impulsului britanic – a stabilit mecanismul, ce lipsea pînă atunci, de organizare a sancţiunilor economice. Acest mecanism, spre nefericirea tuturor, a făcut posibilă acţiunea Ligii în chestiunea Abisiniei, în 1935.

Afacerea manciuriană a avut o importanţă contemporană, deşi nu aceea care i-a fost atribuită ulterior. Ea a distras atenţia de la Europa exact în momentul cînd problemele europene deveneau acute, iar în particular a făcut ca guvernul britanic să fie extrem de nerăbdător în privinţa necazurilor europene. Ea a întărit, cu argumente irefutabile, preferinţa britanică pentru conciliere în locul aceleia pentru securitate. A stabilit modelul pentru argumentele puse acum în discuţie de către reuniunea Conferinţei pentru dezarmare de la începutul lui 1932. Momentul ales pentru această reuniune era în mod clar nepotrivit. Puterile învingătoare îşi asumaseră înfăptuirea unei asemenea acţiuni în permanenţă după 1919, cînd tratatul de pace impusese Germaniei dezarmarea ca un prim pas către „o limitare generală a armamentelor tuturor naţiunilor". Asta nu însemna că învingătorii vor dezarma pînă la nivelul german, însă era o promisiune că vor face ceva. Această promisiune a fost în permanenţă eludată în anii '20. Eludarea a devenit element al argumentaţiei germanilor, care au insistat tot mai mult ca învingătorii să-şi îndeplinească promisiunea sau să înlăture obligaţia germană de a dezarma. Guvernul laburist britanic, care a venit la putere în 1929, a sprijinit această cerinţă germană. Cei mai mulţi dintre englezi susţineau că înarmarea masivă era ea însăşi o cauză de război sau, altfel spus, înarmarea masivă permitea ca neclarităţile sau neînţelegerile să se transforme în război (cum s-a întîmplat în 1914), înainte ca perioada de „calmare a spiritelor" să survină. Ramsay MacDonald, primul-ministru, era dornic să reia iniţiativa pe care o declanşase în 1924 şi să finalizeze opera de conciliere. El este responsabil, în principal, pentru reuşita Conferinţei navale de la Londra din 1930, care a extins limitarea reciprocă a navelor militare şi la alte categorii de vase decît cele convenite de Marea Britanie, Statele Unite şi Japonia în 1921. Însă această conferinţă a adus

cu sine şi o atenţionare sinistră, care a fost desconsiderată la momentul respectiv. Discuţiile de acolo au determinat Italia să ceară egalitate navală cu Franţa, o pretenţie la care francezii erau hotărîţi să nu consimtă. Astfel a început înstrăinarea dintre cele două ţări, care în cele din urmă a dus Italia în tabăra germană.

În cel de-al doilea guvern laburist, MacDonald a cedat cu multă reticenţă Ministerul de Externe lui Arthur Henderson. Cei doi nu se aflau, cu certitudine, în relaţii prea bune. Henderson, spre deosebire de MacDonald, fusese ministru în timpul conflagraţiei mondiale şi cu multă greutate ar fi putut să consimtă că războiul era o nebunie inutilă. În timp ce MacDonald denunţa anxietăţile franceze ca fiind fantezii, Henderson dorea să reconcilieze dezarmarea şi securitatea. El a propus folosirea dezarmării ca mijloc de sporire a angajamentelor britanice faţă de Franţa, în felul în care Austen Chamberlain, înaintea sa, sperase să facă cu Locarno – deşi, bineînţeles, angajamentele ar fi trebuit retrase cînd s-ar fi redus peste tot armamentele. Henderson le-a încurajat francezilor speranţa că, dacă ar coopera în privinţa dezarmării, ar obţine în schimb un sprijin sporit din partea Marii Britanii. Era un tîrg bun din punctul de vedere al francezilor. Deşi puţini francezi – sau poate nici unul – au înţeles exact ineficienţa armatei lor ca armă ofensivă, chiar mai puţini erau de acord cu perspectiva de a ţine Germania sub control pentru totdeauna, doar prin puterea Franţei. Problema securităţii ar fi luat o turnură diferită dacă britanicii, în loc să se bazeze pe Locarno, ar fi trebuit să gîndească în termeni militari precişi. Poate că ar fi recunoscut în cele din urmă necesitatea unei mari armate franceze sau, alternativ, şi-ar fi sporit-o pe-a lor. De aceea şi francezii au făcut presiuni pentru o Conferinţă a dezarmării, cu Henderson ca preşedinte. Acesta nu era doar un tribut pentru calităţile sale de mediator, oricît de mari erau acestea. Era şi o chestiune de calcul: Marea Britanie n-ar fi putut evita să-şi sporească obligaţiile care ar fi urmat unei dezarmări generale stabilite de o Conferinţă pentru dezarmare condusă practic de un ministru de externe britanic.

Circumstanţele s-au schimbat în mod grav pînă cînd s-a reunit Conferinţa pentru dezarmare în primele zile ale lui 1932. Guvernul laburist nu mai era la putere. Henderson nu mai era ministru de externe şi, ca preşedinte al Conferinţei, nu mai putea să angajeze Marea Britanie, ci doar să sugereze inutil unui guvern faţă de care el era ostil din punct de vedere politic. MacDonald nu mai era încurajat de către Henderson, fiind – de parcă ar fi fost nevoie – îndemnat la reţinere de noul ministru de externe, Sir John Simon, un liberal care aproape şi-a dat demisia cînd a izbucnit războiul în 1914 şi chiar a demisionat în semn de protest cînd s-a decretat mobilizarea generală, optsprezece luni mai tîrziu. Simon, ca şi MacDonald, considera temerile franceze ca imaginare. În plus, guvernul naţional trebuia să facă faţă problemelor economice: nu numai că nu dorea să sporească angajamentele britanice, dar era extrem de dornic să le reducă pe cele existente. Francezii şi-au dat seama, spre disperarea lor, că erau presaţi să dezarmeze fără să primească vreo compensaţie. MacDonald le spusese în repetate rînduri: „Pretenţiile franceze au prezentat întotdeauna dificultatea că presupuneau ca Marea Britanie să-şi asume obligaţii suplimentare într-un moment cînd aşa ceva nu era posibil"[56]. Singura notă falsă din această declaraţie este sugestia că atitudinea britanică s-ar fi putut schimba.

56. MacDonald, conversaţie cu Paul-Boncour, 2 decembrie 1932, *British Foreign Policy*, second series, IV, No. 204.

Britanicii aveau propriul plan pentru amînarea dezarmării în favoarea securităţii. În timp ce francezii sperau să-i implice pe britanici, aceştia, la rîndul lor, sperau să atragă Statele Unite - participante la Conferinţa pentru dezarmare, deşi nu făceau parte din Liga Naţiunilor. Acest plan avea un anume temei cît timp au fost la putere republicanii. El a devenit iluzoriu în noiembrie 1932, cînd a fost ales ca preşedinte un democrat, F.D. Roosevelt. Şi asta pentru că, deşi democraţii susţinuseră prin Wilson Liga Naţiunilor în 1919 şi Roosevelt va fi cel care va implica mai tîrziu Statele Unite în politica mondială, votul din noiembrie 1932 a fost o victorie a izolaţionismului. Democraţii erau acum wilsonieni deziluzionaţi. Unii credeau că Wilson trădase poporul american, iar alţii că oamenii de stat europeni îl trădaseră pe Wilson. Aproape toţi credeau că Puterile europene, în special foştii Aliaţi, erau definitiv imorale şi că America trebuia să aibă cît mai puţin de-a face cu Europa. Idealismul care altădată îi făcuse pe americani dornici să salveze lumea îi determina acum să-i întoarcă spatele. Majoritatea democrată din Congres a luat o serie de măsuri care au făcut ca Statele Unite să fie în imposibilitatea de a juca vreun rol în relaţiile internaţionale, iar preşedintele Roosevelt a acceptat aceste măsuri fără vreun semn de dezaprobare. Efectul lor a fost întărit de naţionalismul economic intens care a însoţit politica de *New Deal*. A existat un semn minor al tendinţei contrare cînd regimul lui Roosevelt a „recunoscut" în cele din urmă Rusia sovietică şi l-a primit cu bunăvoinţă pe Litvinov[57], comisarul pentru afacerile externe, în vizită la Washington. Excluderea Rusiei din Europa a contat în luarea acestei decizii. Nici o implicare europeană nu putea fi aşteptată din partea Americii, iar britanicii înşişi erau împinşi în afara Europei de către influenţa americană, în măsura în care aceasta conta.

O altă neşansă în contul Conferinţei pentru dezarmare a fost faptul că înţelegerea finală în privinţa reparaţiilor s-a realizat în vara anului 1932. Înfăptuită oricînd înainte, această înţelegere ar fi fost admirabilă, însă acum momentul era cel mai nefericit posibil. Guvernul german - condus de Papen, înlocuitorul lui Brüning - era mai slab şi mai nepopular ca niciodată, în consecinţă mai dornic ca oricînd să obţină popularitate prin acţiuni de politică externă. Reparaţiile nu mai puteau constitui o nemulţumire, şi astfel, dezarmarea unilaterală a Germaniei trebuia să-i ia locul. Orice negocieri reale erau imposibile : guvernul german avea nevoie de un succes senzaţional. Germanii au părăsit Conferinţa pentru dezarmare protestînd în mod dramatic, fiind atraşi înapoi prin promisiunea „unei egalităţi de statut în cadrul unui sistem de securitate". Promisiunea era lipsită de sens. Dacă francezii obţineau securitate, atunci nu putea fi egalitate de statut, iar dacă ei nu obţineau securitate, atunci nu putea fi egalitate. Promisiunea nu i-a impresionat pe alegătorii germani. Probabil n-ar fi fost impresionaţi nici de vreo concesie reală. Ceea ce conta pentru ei erau sărăcia şi şomajul de masă, şi au considerat pertractările în privinţa dezarmării „un uriaş hering roşu", ceea ce şi era. Liderii Aliaţi, jucîndu-se cu vorbele, au venit în fond în ajutorul lui Papen. Nu le-a trecut prin minte că ar putea exista vreun pericol german serios. În 1932, oamenii se temeau - în mod corect, de altfel - de prăbuşirea Germaniei, nu de puterea germană. Cum ar fi putut vreun observator atent să presupună că o ţară cu şapte milioane de şomeri, fără rezerve de aur şi cu un comerţ

57. Maxim Maximovici Litvinov (1876-1951), diplomat şi om politic sovietic, comisar al poporului pentru afacerile externe (1930-1939) (n.tr.).

exterior nul ar putea deveni brusc o Mare Putere militară? Întreaga experienţă modernă îi învăţa pe oameni că forţa era însoţită de bogăţie, iar Germania anului 1932 părea într-adevăr foarte săracă.

Aceste calcule au fost răsturnate la 30 ianuarie 1933, cînd Hitler a devenit cancelar, un eveniment transformat acum în legendă, precum ajungerea lui Hengist şi Horsa[58] în Kent. Nu a fost o „cucerire a puterii", în ciuda lăudăroşeniei naţional-socialiste. Hitler a fost numit cancelar de către preşedintele Hindenburg, într-un mod strict constituţional şi din raţiuni democratice solide. Oricîte speculaţii ingenioase, liberale sau marxiste, s-ar putea face, Hitler n-a fost făcut cancelar pentru a-i ajuta pe capitaliştii germani să distrugă sindicatele, nici pentru a oferi generalilor germani o mare armată sau, cu atît mai puţin, un mare război. A fost numit pentru că el şi aliaţii săi naţionalişti puteau realiza o majoritate în *Reichstag*, punînd astfel capăt celor patru ani anormali de guvernare prin decrete prezidenţiale. Nimeni nu s-a aşteptat ca el să facă modificări revoluţionare pe plan intern sau în relaţiile externe. Dimpotrivă, politicienii conservatori conduşi de Papen, care l-au recomandat pe Hitler lui Hindenburg, au păstrat pentru ei posturile-cheie şi au aşteptat ca noul cancelar să fie un personaj docil. Aceste aşteptări s-au dovedit a fi greşite. Hitler a rupt legăturile convenţionale menite a-l încorseta şi a devenit treptat un dictator atotputernic, deşi într-un ritm mai lent decît spune legenda. El a schimbat mult din starea de lucruri din Germania. El a distrus libertatea politică şi domnia legii, a transformat economia şi finanţele germane, s-a certat cu Bisericile, a abolit statele separate şi a realizat pentru prima dată o Germanie unitară. Într-un singur domeniu n-a schimbat nimic. Politica sa externă era aceea a predecesorilor săi, a diplomaţilor profesionişti din Ministerul de Externe, în fond a tuturor germanilor. Şi Hitler dorea să elibereze Germania de restricţiile impuse de tratatul de pace, să reinstituie o mare armată germană şi apoi să redea Germaniei calitatea naturală de cea mai Mare Putere din Europa. Existau diferenţe ocazionale de nuanţă. Poate că Hitler s-ar fi concentrat mai puţin asupra Austriei şi Cehoslovaciei, dacă nu s-ar fi născut cetăţean al Monarhiei Habsburgice; poate că originea sa austriacă l-a făcut ca, în prima fază, să fie mai puţin ostil faţă de polonezi. Însă cadrul general era neschimbat.

Nu acesta este punctul de vedere acceptat. Autori de mare autoritate au văzut în Hitler un întemeietor de sistem, pregătind de la început un mare război care urma să distrugă civilizaţia existentă şi să-l facă pe el stăpînul lumii. În opinia mea, oamenii de stat sînt prea absorbiţi de evenimente pentru a urma un plan preconceput. Sistemele sînt create de istorici, aşa cum s-a întîmplat cu Napoleon, iar sistemele atribuite lui Hitler sînt, în realitate, cele ale lui Hugh Trevor-Roper, Elizabeth Wiskemann şi Alan Bullock. Există un anumit temei pentru aceste speculaţii. Hitler însuşi era un istoric amator, plăcîndu-i mult generalizările. El chiar a creat sisteme în timpul său liber – erau vise cu ochii deschişi. Chaplin a surprins acest lucru, cu geniul unui artist, cînd l-a prezentat pe Marele Dictator transformînd lumea într-un balon-jucărie şi trimiţînd-o spre tavan cu vîrful cizmei. Însă lumea pe care el a visat s-o stăpînească şi modalitatea prin care ar fi făcut asta s-au schimbat o dată cu circumstanţele oscilante. *Mein Kampf* a fost scrisă în 1925, sub impresia ocupaţiei

58. Primii conducători cunoscuţi ai triburilor anglo-saxone, care au ajuns în insulele britanice la mijlocul secolului al V-lea (n.tr.).

franceze a Ruhr-ului. Hitler a visat atunci să distrugă supremaţia franceză din Europa, iar metoda urma să fie alianţa cu Italia şi Marea Britanie. Acest *Table Talk* s-a desfăşurat în teritoriul ocupat, în timpul campaniei împotriva Rusiei sovietice : atunci Hitler visa la un Imperiu fantastic ce ar fi introdus o ordine în lista sa de cuceriri. Ultimul său cuvînt l-a adresat din *Bunker*, cînd era pe punctul de a se sinucide. Nu este surprinzător că şi-a transformat testamentul într-o doctrină a distrugerii universale. Ingenuitatea academică a descoperit în aceste declaraţii pe discipolul lui Nietzsche, pe geopolitician sau pe emulul lui Attila. Eu le văd doar ca generalizări ale unui intelect puternic, dar neinstruit, dogme ce reprezentau ecoul conversaţiilor din orice cafenea austriacă sau berărie germană.

Exista un element de remarcat în politica externă a lui Hitler, deşi el nu era nou. Perspectiva sa era „continentală", aşa cum fusese şi cea a lui Stresemann înaintea lui. Hitler nu a încercat să reînvie „politica mondială" pe care Germania o urmase înainte de 1914, nu a făcut planuri pentru o mare flotă de război, nu şi-a exhibat nemulţumirea în privinţa coloniilor pierdute, decît ca un instrument pentru a-i deranja pe britanici ; n-a fost interesat nici măcar de Orientul Mijlociu – de unde orbirea sa faţă de marea ocazie din 1940, după înfrîngerea Franţei. Se poate atribui această perspectivă originii austriece a lui Hitler, îndepărtată de ocean, sau se poate crede că a preluat-o de la vreun geopolitician din München. Însă, în mod esenţial, ea a reflectat circumstanţele momentului. Germania fusese învinsă de Puterile occidentale în noiembrie 1918 şi ea însăşi învinsese Rusia în anul precedent. Hitler, ca şi Stresemann, nu a atacat acea parte din aranjamentul teritorial realizat în 1919 care se referea la Occident. El nu a dorit să distrugă Imperiul Britanic, nici măcar să ia de la francezi Alsacia şi Lorena. În schimb, dorea ca Aliaţii să accepte verdictul din martie 1918, să abandoneze recuzarea artificială a acestui verdict după noiembrie 1918 şi să recunoască faptul că Germania fusese victorioasă în Răsărit. Nu era un program absurd. Mulţi englezi, fără a-i menţiona pe Milner şi Smuts, erau de acord cu el chiar în 1918 ; şi mai mulţi au făcut-o mai tîrziu, iar destui francezi ajungeau treptat la acelaşi punct de vedere. Statele naţionale din Europa răsăriteană se bucurau de puţină popularitate, iar Rusia sovietică de şi mai puţină. Cînd Hitler aspira să reinstituie înţelegerea de la Brest-Litovsk, el putea poza şi în campion al luptei civilizaţiei europene împotriva bolşevismului şi a pericolului roşu. Poate că ambiţiile sale erau cu adevărat limitate la Răsărit, poate că reuşitele din Est urmau a fi doar începutul cuceririi Europei vestice sau a întregii lumi. Nimeni nu poate spune. Doar evenimentele ar fi putut oferi un răspuns ; însă, printr-o stranie întorsătură a circumstanţelor, ele nu au făcut-o niciodată. În ciuda tuturor aşteptărilor, Hitler a ajuns să lupte cu Puterile occidentale înainte de a cuceri Răsăritul. Cu toate acestea, expansiunea estică a fost ţelul principal al politicii sale, dacă nu chiar singurul.

Nu era nimic original în această politică. Calitatea unică a lui Hitler era darul său de a transforma gîndurile obişnuite în acţiune. El a tratat serios ceea ce alţii doar discutau. Forţa care-l conducea era aceea că se lua întotdeauna teribil de în serios. Democraţia era atacată din toate părţile de o jumătate de secol. A trebuit să vină Hitler pentru a se crea o dictatură totalitară. Aproape toată lumea în Germania considera că trebuie făcut „ceva" în legătură cu şomajul. Hitler a fost primul care a pus accentul pe „acţiune". El desconsidera regulile convenţionale, dînd astfel marea lovitură economică a eradicării şomajului, exact cum a făcut F.D. Roosevelt în Statele

Unite. Nici în privinţa antisemitismului nu era nimic nou. Fusese de mulţi ani „socialismul proştilor". Lăsase în urmă prea puţin. Seipel, cancelarul austriac din anii '20, a spus despre antisemitismul pe care îl predica, dar nu îl practica partidul său: *„Das ist für die Gasse"*[59]. Hitler era *„die Gasse"*. Germanii au început să aibă îndoieli cînd actele de persecuţie s-au succedat, culminînd cu indiscutabila imoralitate a camerelor de gazare. Dar puţini ştiau cum să protesteze. Tot ceea ce Hitler a făcut împotriva evreilor a derivat, în mod logic, din doctrinele rasiale în care credeau vag cei mai mulţi dintre germani. La fel stăteau lucrurile şi în legătură cu politica externă. Nu pe mulţi germani îi interesa cu pasiune şi perseverenţă dacă Germania domina din nou Europa. Dar discutau ca şi cum i-ar fi interesat. Hitler a luat drept bun cuvîntul lor. El i-a ridicat pe germani la nivelul profesiunilor lor de credinţă – sau poate i-a coborît acolo – în mare măsură spre regretul lor.

În principiu şi doctrină, Hitler nu era mai imoral şi mai lipsit de scrupule decît mulţi alţi oameni de stat contemporani. În schimb, în privinţa acţiunilor imorale, el i-a depăşit pe toţi. Politica oamenilor de stat occidentali se baza şi ea, în ultimă instanţă, tot pe forţă – politica franceză pe armata terestră, politica britanică pe puterea navală. Însă aceşti lideri sperau că nu va fi necesară utilizarea acestei forţe. Hitler intenţiona să-şi folosească forţa sau cel puţin să ameninţe cu folosirea ei. Dacă moralitatea occidentală părea superioară, asta se datora în mare măsură faptului că era moralitatea *statu quo*-ului; cea a lui Hitler era imoralitatea revizuirii. Exista la Hitler o contradicţie curioasă, deşi doar aparentă, între ţeluri şi metode. Ţelul său era schimbarea, răsturnarea ordinii europene existente, iar metoda era răbdarea. În ciuda mesajului său violent şi pompos, el era un maestru al jocului de aşteptare. El nu a efectuat niciodată un atac frontal pe o poziţie pregătită – cel puţin pînă cînd judecata nu i-a fost afectată de victorii facile. Precum Joshua în faţa zidurilor Ierihonului, el a preferat să aştepte pînă cînd forţele care i se opuneau au fost subminate de propriile lor confuzii şi au fost obligate să-i ofere victoria. Aplicase deja această metodă pentru a obţine puterea în Germania. El nu a „cucerit" puterea. A aşteptat să-i fie oferită de către cei care anterior încercaseră să-l înlăture. În ianuarie 1933, Papen şi Hindenburg îl implorau să devină cancelar, iar el a consimţit cu graţie. Aşa a fost şi în relaţiile externe. Hitler nu avea cereri precise: a anunţat că este nemulţumit şi apoi a aşteptat concesiile, stînd doar cu mîna întinsă. Hitler nu avea informaţii de primă mînă despre vreo ţară străină: rareori şi-a ascultat ministrul de externe şi n-a citit niciodată rapoartele ambasadorilor săi. Judeca oamenii de stat străini prin intuiţie. Era convins că ştia modul de acţiune şi gîndire al tuturor politicienilor burghezi, deopotrivă germani şi străini, şi că nervii lor vor ceda înaintea alor săi. Această convingere a fost destul de aproape de adevăr încît să aducă Europa în miezul unei catastrofe.

Poate că, la început, această aşteptare nu a fost conştientă sau deliberată. Cei mai mari oameni de stat sînt cei care nu ştiu ceea ce fac. În primii săi ani de cînd s-a aflat la putere, Hitler nu era prea interesat de afacerile externe. El a petrecut mult timp la Berchtesgaden, departe de evenimente, visînd în vechiul său stil iluzoriu. Cînd s-a întors la viaţa practică, preocuparea sa principală a fost să menţină un control total asupra Partidului Naţional-Socialist. A privit şi a promovat el însuşi

59. „Asta este pentru stradă" – sau poate pentru rigolă.

rivalitatea dintre principalii lideri naziști. Apoi a venit la rînd instituirea controlului nazist asupra statului şi poporului german; abia după aceea, reînarmarea şi expansiunea economică. Hitler iubea piesele mecanismelor - tancuri, avioane, tunuri... Era fascinat de construcţia de şosele, iar de arhitectură chiar mai mult. Afacerile externe nu erau nici pe departe pe primul plan. În orice caz, erau puţine lucruri de făcut pînă la reînarmarea Germaniei. Evenimentele i-au impus aşteptarea pe care el o prefera. Putea lăsa în siguranţă politica externă pe seama vechilor profesionişti din ministerul de resort. În fond, obiectivele lor erau identice cu ale sale: şi ei erau interesaţi să submineze tratatul de la Versailles. Aveau nevoie doar de un imbold ocazional înspre acţiune, acea iniţiativă unică şi riscantă care a declanşat aventura.

Acest model a apărut imediat în discuţiile privitoare la dezarmare. Liderii Aliaţi nu-şi făceau nici o iluzie în privinţa intenţiilor lui Hitler. Reprezentanţii lor la Berlin le oferiseră informaţii reale şi precise, informaţii pe care Sir John Simon le-a găsit „înspăimîntătoare"[60]. Aceleaşi lucruri puteau fi aflate din orice ziar, în ciuda expulzării brutale din Germania a corespondenţilor britanici şi americani. Nu există greşeală mai mare decît a se presupune că Hitler nu i-a atenţionat de nenumărate ori pe oamenii de stat străini. Dimpotrivă, el a făcut-o de prea multe ori. Liderii occidentali au înţeles problema mult prea clar. Germania avea acum un guvern puternic, care o va transforma din nou într-o Mare Putere militară. Însă ce urmau să facă oamenii de stat Aliaţi? Ei înşişi şi-au pus această întrebare, precum şi unii altora, în repetate rînduri. Un răspuns evident era intervenţia şi prevenirea prin forţă a reînarmării germane. Acest lucru a fost sugerat de către reprezentantul militar britanic la Conferinţa pentru dezarmare[61], iar francezii l-au afirmat constant. Sugestia a fost luată în discuţie în repetate rînduri şi întotdeauna respinsă. Era inoperantă din toate punctele de vedere. Statele Unite n-ar fi participat la intervenţie. Din contră, opinia publică americană s-ar fi opus cu violenţă, iar ea avea o mare influenţă în Marea Britanie. Părerile britanicilor înclinau tot spre respingerea unei asemenea iniţiative, nu numai cele din tabăra stîngii, dar chiar şi cele din interiorul guvernului. În afara obiecţiilor de principiu, guvernul nu se putea gîndi la creşterea cheltuielilor militare, chiar dacă ar fi avut vreo forţă militară terestră la dispoziţie. De asemenea, Mussolini s-a ţinut deoparte, sperînd deja să întoarcă „revizionismul" în favoarea Italiei. Rămăsese doar Franţa, însă francezii erau cu toţii hotărîţi să nu mai acţioneze singuri. Dacă ar fi fost cinstiţi cu ei înşişi, ar fi adăugat că nici ei n-aveau forţe capabile de intervenţie. În plus, ce s-ar fi obţinut printr-o asemenea intervenţie? Dacă Hitler cădea, haosul care ar fi urmat în Germania ar fi fost mai rău decît cel ulterior ocupării Ruhr-ului. Dacă n-ar fi căzut, reînarmarea ar fi foarte probabil reluată de îndată ce forţele de ocupaţie s-ar fi retras.

Pe de altă parte, alternativa era de a nu se face nimic: să se abandoneze Conferinţa pentru dezarmare şi să se lase ca evenimentele să-şi urmeze cursul. Şi britanicii, şi francezii au înlăturat această variantă ca „de neconceput", „de negîndit", „un gest de disperare". Ce rămînea de făcut? Unde era pendularea ingenioasă, găsită pînă atunci de fiecare dată, care i-ar fi satisfăcut pe germani fără să-i pună în pericol pe

60. Comentariul lui Sir John Simon, 31 ianuarie 1934, *British Foreign Policy*, second series, VI, No. 240.

61. Memorandumul lui A.C. Temperley, 10 mai 1933, *Ibidem*, V, No. 127.

francezi? Aceştia din urmă au continuat să insiste că vor fi de acord cu egalitatea de înarmare cu Germania numai dacă primeau o garanţie britanică serioasă, susţinută de o armată britanică lărgită şi de convorbiri între statele-majore. Britanicii au respins ferm această propunere şi au argumentat că, de vreme ce egalitatea i-ar mulţumi pe germani, n-ar mai fi fost necesară nici o garanţie. Dacă Hitler a semnat o înţelegere, „el chiar s-ar putea simţi tentat s-o onoreze... Semnătura sa, ca a nimănui în întreg trecutul Germaniei, i-ar obliga pe toţi germanii"[62]. Dacă Germania nu-şi va ţine cuvîntul, „forţa opoziţiei mondiale faţă de ea nu poate fi exagerată"[63], iar „lumea va şti care sînt adevăratele ei intenţii"[64]. Este imposibil de spus dacă britanicii şi-au luat în serios propriile argumente. Probabil că ei credeau în continuare că intransigenţa franceză era obstacolul principal către o Europă paşnică şi că trebuiau făcute toate eforturile pentru ca această obstinaţie să fie înlăturată. Precedentul din 1871 a contat mult în mintea lor. Atunci Rusia repudiase clauzele tratatului de la Paris, care îi impusese dezarmarea în Marea Neagră, iar celelalte Mari Puteri consimţiseră cu condiţia ca Rusia să obţină aprobarea unei conferinţe internaţionale. Legalitatea europeană era menţinută. Din moment ce o conferinţă realizase un tratat, numai o alta îl putea înlocui. Astfel, cel mai important lucru acum era nu prevenirea reînarmării germane, ci garanţia că ea urma să aibă loc în cadrul unei înţelegeri internaţionale. De asemenea, britanicii au presupus că Germania va fi doritoare să plătească un preţ „pentru a-şi legaliza ilegalităţile"[65]. Britanicilor le-a plăcut întotdeauna să fie ei înşişi de partea corectă a legii şi, în mod natural, credeau că şi germanii simţeau la fel. Era de neconceput pentru ei că vreo Putere ar putea prefera întoarcerea la „anarhie internaţională". Şi bineînţeles că Hitler nu intenţiona să revină la anarhie internaţională. Şi el dorea o ordine internaţională, însă urma să fie „o nouă ordine", nu o versiune modificată a sistemului din 1919.

Mai exista un considerent care a contribuit mult la atmosfera acelor ani. Toţi, în special britanicii şi francezii, au presupus că timpul nu era o problemă. Germania era încă dezarmată - aproape complet - cînd Hitler a venit la putere. Ea nu avea tancuri, avioane, tunuri grele sau rezervişti antrenaţi. I-ar fi trebuit zece ani, potrivit experienţei clasice, să devină o Putere militară formidabilă. Calculul nu era complet greşit. Hitler şi Mussolini îi împărtăşeau. În discuţiile lor, au presupus întotdeauna că 1943 ar fi anul destinului. Multe din alarmele timpurii în legătură cu reînarmarea germană au fost alarme false. Astfel, cînd Churchill a pretins în 1934 că forţele aeriene germane erau mult mai mari decît pretindea guvernul britanic, iar Baldwin l-a contrazis, Baldwin - aşa cum ştim acum chiar din documente germane - avea dreptate, iar Churchill greşea. Chiar în 1939, armata germană nu era pregătită pentru un război prelungit, iar în 1940, forţele terestre germane erau inferioare celor franceze în toate privinţele, cu excepţia conducerii. Puterile occidentale au făcut două greşeli: n-au fost capabile să admită faptul că Hitler era un jucător care putea ajunge la mize mari fără a avea resursele necesare; de asemenea, n-au fost capabile să înţeleagă realizarea economică a lui Schacht, care a demonstrat că resursele germane erau mai

62. Telegramă a lui Phipps către Simon, 21 noiembrie 1933, *Ibidem*, VI, No. 60.
63. MacDonald, conversaţie cu Daladier, 16 martie 1933, *Ibidem*, IV, No. 310.
64. Memorandum al Ministerului de Externe, 25 ianuarie 1934, *Ibidem*, VI, No. 206.
65. Comentariul lui Eden la telegrama lui Tyrell către Simon, 8 martie 1934, *Ibidem*, VI, No. 337.

puţin inadecvate decît fuseseră cîndva. Ţări cu o economie mai mult sau mai puţin liberă operau în acel moment cu mai puţin de 75% din capacitatea lor. În prima fază, Schacht a pus în funcţiune sistemul utilizării complete a forţei de muncă, iar apoi a utilizat forţa economică germană aproape la întreaga sa capacitate. Acest lucru este acum acceptat de toată lumea. Pe atunci părea o magie ce depăşea puterea de imaginaţie.

Însăşi Conferinţa pentru dezarmare nu a supravieţuit prea mult venirii lui Hitler. De-a lungul verii anului 1933, britanicii şi italienii i-au presat pe francezi să acorde Germaniei o „egalitate" formală în privinţa armamentelor. În fond, mai avea să treacă mult timp înainte ca această egalitate să devină reală. Francezii erau cît pe ce să facă pasul decisiv. La 22 septembrie, miniştrii de externe britanic şi francez s-au întîlnit la Paris. Francezii se pregăteau să accepte egalitatea sau ceva pe-aproape. Însă Daladier[66], premierul francez, a întrebat: „Ce garanţie ar exista pentru respectarea convenţiei?". Vechea dificultate reapăruse. Simon a replicat: „Guvernul Majestăţii Sale nu poate accepta noi responsabilităţi de natură punitivă. Opinia publică din Anglia n-ar sprijini aşa ceva". S-a făcut auzită şi o voce de mai mare autoritate decît a lui Simon. Baldwin, liderul Partidului Conservator şi şeful „din umbră" al guvernu lui britanic, venise de la Aix pentru a participa la reuniune. El meditase asupra situaţiei europene în timpul vacanţei sale, şi l-a susţinut pe Simon: nu puteau fi noi angajamente britanice. A adăugat: „Dacă se poate dovedi că Germania se reînarmează, atunci ar apărea imediat o nouă situaţie, căreia Europa va trebui să-i facă faţă... Dacă ar apărea această situaţie, guvernul Majestăţii Sale ar trebui s-o ia în considerare foarte serios, însă această situaţie încă nu s-a ivit"[67]. Vocea era a lui Baldwin, iar spiritul era al lui MacDonald. Li se cerea francezilor să renunţe la o superioritate pe care ei şi-o imaginau că o deţin, oferindu-li-se doar perspectiva că ceva nedefinit ar putea fi făcut în caz că germanii nu se comportau corespunzător. Acest lucru nu-i satisfăcea pe francezi. Ei şi-au retras oferta lor tentantă. Cînd a reînceput conferinţa, francezii au anunţat că ar fi de acord în privinţa egalităţii cu Germania numai dacă germanii rămîneau dezarmaţi de-a lungul unei „perioade de probă" de patru ani.

A fost ocazia lui Hitler. El ştia că Franţa era singură, că Marea Britanie şi Italia simpatizau cu poziţia germană. La 14 octombrie, Germania s-a retras de la Conferinţa pentru dezarmare, iar o săptămînă mai tîrziu a părăsit Liga Naţiunilor. Nu s-a întîmplat nimic. Miniştrii germani erau înspăimîntaţi de iniţiativa lui Hitler. El le-a spus: „Situaţia a evoluat aşa cum ne aşteptam. Acţiuni periculoase împotriva Germaniei nici nu s-au concretizat şi nici nu sînt de aşteptat... Momentul critic probabil a trecut"[68]. Ceea ce s-a dovedit a fi adevărat. Hitler îşi experimentase metoda în relaţiile externe, iar aceasta a funcţionat. A aşteptat pînă cînd opoziţia faţă de Germania s-a demoralizat şi s-a fărîmiţat. În fond, francezilor nu le venea bine să invadeze Germania doar pentru că nemţii părăsiseră Conferinţa pentru dezarmare. Ei puteau acţiona numai cînd Germania era cu adevărat reînarmată, iar atunci ar fi fost prea tîrziu. Britanicii au privit în continuare cu bunăvoinţă pretenţiile germane. În

66. Édouard Daladier (1884-1970), om politic radical francez, prim-ministru (1933, 1934, 1938-1940) (n.tr.).
67. Reuniunea anglo-franceză, 22 septembrie 1933, *British Foreign Policy*, second series, V, No. 406.
68. Conferinţa miniştrilor, 17 octombrie 1933, *Documents on German Foreign Policy*, series C, II, No. 9.

iulie 1934, *The Times* scria: „În anii care vin este mai probabil să ne temem pentru Germania decît să ne temem de Germania". Partidul Laburist a continuat să ceară dezarmare generală ca fundament pentru securitate. MacDonald încă stabilea cursul acţiunii şi pentru guvern, şi pentru opoziţie. Atît de încrezător era Hitler, încît i-a incitat pe francezi oferindu-se să accepte inegalitatea: o armată germană limitată la 300.000 de oameni şi o forţă aeriană pe jumătate cît cea franceză. Încrederea lui Hitler era justificată: francezii erau acum exasperaţi peste măsură. La 17 aprilie 1934, Barthou[69] – ministru de externe de dreapta în guvernul naţional care a urmat revoltei din 6 februarie – a refuzat să legalizeze orice reînarmare germană şi a declarat: „De acum încolo, Franţa îşi va asigura securitatea prin mijloace proprii". Conferinţa pentru dezarmare era distrusă, în ciuda unor încercări postume de a o readuce la viaţă. Francezii declanşaseră startul pentru cursa înarmărilor. Caracteristic de altfel, ei n-au izbutit s-o parcurgă. Investiţiile pentru înarmare fuseseră eliminate în timpul pregătirilor în vederea Conferinţei pentru dezarmare, iar pînă în 1936 ele n-au mai atins nici măcar nivelul din 1932.

Încheierea Conferinţei pentru dezarmare nu presupunea în mod necesar război. Exista un al treilea curs al acţiunii, în ciuda lamentării contrare a britanicilor: o reîntoarcere la instrumentele tradiţionale ale diplomaţiei. Toată lumea a început, cu timiditate, să se apropie de acest tip de abordare a relaţiilor internaţionale încă din momentul apariţiei lui Hitler. Mussolini a fost primul. Lui nu i-a plăcut niciodată Geneva şi tot ceea ce era în spatele acesteia. Ca deţinător al primordialităţii fasciste în Europa, el era flatat că Hitler îl imita şi a presupus că Germania va fi întotdeauna la remorca Italiei, şi niciodată invers. Fără îndoială că el vedea ameninţările şi pretenţiile lui Hitler ca fiind vorbe în vînt, ca şi ale sale. În orice caz, departe de a se teme de renaşterea Germaniei, el a privit-o cu bunăvoinţă, ca un instrument de obţinere a unor concesii pentru sine din partea Franţei, iar mai tîrziu poate chiar şi din partea Marii Britanii – un lucru pe care britanicii s-au prefăcut a nu-l observa. Mussolini a propus un Pact al celor patru Puteri. Cele patru Mari Puteri – Germania, Marea Britanie, Franţa şi Italia – urmau să se constituie într-un fel de directorat european ce trebuia să stabilească „regulile jocului" pentru statele mici şi să realizeze „revizuirea paşnică". Britanicii erau încîntaţi. Şi ei doreau să obţină concesii de la francezi, în principal spre beneficiul Germaniei. Ideea ca Marea Britanie şi Italia să medieze benign între Franţa şi Germania era una veche. Ea fusese ilustrată la Locarno, deşi atunci Mussolini jucase un rol secundar; fusese susţinută de John Morley în 1914, cînd el încercase să menţină Marea Britanie în afara războiului; fusese sprijinită de Simon şi MacDonald în 1914, şi acum era din nou bine primită de aceştia, astfel că foştii radicali se găseau în postura ciudată de a-l considera pe Mussolini drept unul din stîlpii de susţinere a păcii europene. Şi Hitler era pregătit să-l lase pe Mussolini să-i fie hăitaş. Francezii erau indignaţi, înconjuraţi fiind de vigilenţii paznici britanici şi italieni. La început au acceptat, deşi insistînd că revizuirea poate fi făcută doar în urma unui consimţămînt unanim, inclusiv al părţilor interesate. Apoi au folosit scuza retragerii Germaniei din Liga Naţiunilor pentru a

69. Louis Barthou (1862-1934), om politic francez, prim-ministru (martie-decembrie 1913) şi ministru de externe (februarie-octombrie 1934). Asasinat la Marsilia, o dată cu regele Alexandru I al Iugoslaviei (n.tr.).

submina şi Pactul. Acesta n-a fost niciodată ratificat. Totuşi, el a rămas fundamentul politicii externe italiene încă vreo cîţiva ani şi al politicii britanice pînă aproape de izbucnirea războiului. Chiar mai ciudat, înşişi francezii au revenit la el înainte de finalul poveştii.

Principala importanţă a Pactului, la momentul respectiv, viza Europa răsăriteană. Rusia sovietică şi Polonia s-au alarmat, deşi cu rezultate diferite. Rusia a părăsit tabăra germană şi s-a alăturat francezilor, iar Polonia, într-un anume sens, a înlocuit tabăra franceză cu cea germană. O asociere a celor patru Mari Puteri europene fusese întotdeauna coşmarul liderilor sovietici: ar fi fost preludiul, credeau ei, unui nou război de intervenţie. Ei acţionaseră împotriva unui asemenea front pînă la venirea lui Hitler la putere, prin încurajarea resentimentelor germane faţă de Franţa şi prin promovarea cooperării militare şi economice cu Germania, care fusese iniţiată la Rapallo. Acum lucrurile se schimbaseră. Spre deosebire de oamenii de stat din Europa vestică, sovieticii l-au luat pe Hitler în serios. Ei au crezut că dorea să distrugă comunismul nu numai în Germania, dar şi în Rusia, şi s-au temut că ceilalţi lideri europeni l-ar fi aplaudat dacă ar fi făcut-o. Erau convinşi că Hitler intenţiona să cucerească Ucraina. Propriul lor interes era pur defensiv. Visele lor în privinţa revoluţiei mondiale dispăruseră de mult. Cea mai mare teamă a lor venea din Extremul Orient, unde - cu Japonia în Manciuria şi în relaţii paşnice cu chinezii - părea a exista pericolul iminent al unui atac japonez. Cele mai bune trupe sovietice se aflau în Extremul Orient, iar liderii sovietici cereau de la Europa doar să fie lăsaţi în pace. În timp ce altădată denunţaseră „tratatul înrobitor" de la Versailles, acum susţineau respectarea dreptului internaţional, au participat loial la Conferinţa pentru dezarmare - anterior o „ruşine burgheză" -, iar în 1934 chiar s-au alăturat unei alte „ruşini burgheze", Liga Naţiunilor. Aici s-au comportat ca un asociat „de gata" pentru francezi: o Mare Putere hotărîtă împotriva „revizuirii", care i-ar fi putut salva de presiunea Marii Britanii şi Italiei. Asocierea s-a materializat, deşi nerecunoscută oficial, de-a lungul lui 1933. Era o asociere de tip limitat. Sovieticii se apropiaseră de sistemul francez doar pentru că ei credeau că acesta le va oferi o securitate sporită. Nu au prevăzut că ar putea implica şi obligaţii sporite. Au supraestimat puterea franceză, materială şi morală, şi, asemenea tuturor - cu excepţia lui Hitler -, au supraestimat forţa angajamentelor de pe hîrtie, în ciuda distanţării lor vizibile faţă de moralitatea burgheză. Şi ei au văzut un avantaj în faptul că dreptul internaţional era de partea lor. Pe de altă parte, francezii nu intenţionau să refacă alianţa cu Rusia la o scară semnificativă. Aveau prea puţină încredere în forţa rusească şi chiar mai puţină în sinceritatea sovietică. Ştiau că prietenia cu Rusia sovietică era intens dezaprobată la Londra şi, deşi oarecum iritaţi de impulsurile britanice spre conciliere, erau mai înspăimîntaţi de pierderea chiar şi a acelui modest sprijin britanic. Apropierea franco-sovietică avea doar un rol asigurator, nu mai mult.

Chiar şi aşa, era suficient pentru a-i alarma pe conducătorii politicii externe germane. În ochii acestora, amiciţia de la Rapallo fusese un element esenţial al refacerii germane. Oferise securitate faţă de Polonia, contribuise la obţinerea de concesii din partea Puterilor occidentale, iar la nivel practic, ajutase într-o oarecare măsură la reînarmarea ilegală. Neurath, ministrul de externe, spunea: „Nu putem face nimic fără ca Rusia să ne acopere spatele"[70]. Bülow, adjunctul său, scria:

70. Conferinţa miniştrilor, 7 aprilie 1933, *German Foreign Policy*, series C, I, No. 142.

„Bunele relaţii sovieto-germane sînt de o importanţă esenţială pentru Germania"[71]. Hitler era singurul de altă părere. Fără îndoială că anticomunismul său era real; ca austriac, fără îndoială că nu împărtăşea acel ataşament faţă de Rusia obişnuit printre conservatorii prusaci; fără îndoială că el şi-a dat seama că o ruptură între Germania şi Rusia sovietică i-ar creşte popularitatea ca apărător al civilizaţiei europene împotriva revoluţiei comuniste. Oricum, motivul său imediat ţinea de un calcul practic: Rusia nu putea face nimic împotriva Germaniei. Şi asta nu doar pentru că era separată de Germania prin intermediul Poloniei, ci şi pentru că liderii sovietici nu doreau să facă nimic. Dimpotrivă, ei se alăturaseră părţii franceze deoarece credeau că aceasta le cerea mai puţin şi aveau de suportat mai puţine riscuri decît dacă ar fi rămas prieteni cu Germania. Sovieticii vor vota împotriva Germaniei la Geneva, însă nu vor acţiona în nici un fel. Hitler a patronat, fără nici o remuşcare, distrugerea înţelegerii de la Rapallo.

Pe de altă parte, Polonia putea acţiona împotriva Germaniei, şi chiar spunea că o va face: de la Varşovia au venit nenumărate apeluri, deşi fără conţinut, pentru un război preventiv. Nici un guvern german de după 1918 nu se gîndise măcar la o prietenie cu Polonia, chiar şi una temporară. Problema Danzig-ului şi a „Coridorului" era prea acută. Hitler nu era încorsetat de această prejudecată, ca de altfel de nici una. Era o măsură a superiorităţii pe care Hitler o deţinea deja asupra „clasei de guvernămînt" germane faptul că el putea desconsidera cele mai adînci nemulţumiri ale acesteia şi, de asemenea, o măsură a indiferenţei poporului german faţă de aşa-numitele nemulţumiri faptul că această desconsiderare nu a declanşat nici un protest popular. Unii germani s-au consolat cu ideea că această renunţare era temporară, iar Hitler i-a lăsat să creadă acest lucru. Intenţia sa reală nu era încă stabilită, într-un fel sau altul. În mod esenţial, el nu era interesat doar de „revizuirea" frontierelor germane. El dorea să facă Germania dominantă în Europa, iar pentru asta era mai interesat de transformarea vecinilor în sateliţi decît să le ciupească bucăţi din teritoriu. El a urmat această politică şi faţă de Italia, atunci cînd a renunţat la ceea ce, pentru el, era o nemulţumire mult mai mare decît Danzig-ul sau „Coridorul" – Tirolul de Sud –, pentru a-şi asigura prietenia italiană. Hitler şi-a dat seama că Polonia, asemenea Italiei, era o Putere „revizionistă", chiar dacă îşi datora independenţa victoriei Aliaţilor în 1918: de aceea, el credea că Polonia, ca şi Italia şi Ungaria, putea fi cîştigată de partea lui. Pentru un asemenea succes, Danzig-ul şi „Coridorul" erau un preţ care merita plătit. Hitler n-a anexat niciodată teritorii de dragul teritoriilor. Aşa cum a demonstrat politica sa ulterioară, nu era împotriva menţinerii altor ţări atît timp cît ele acţionau ca sateliţi ai Germaniei.

Însă în această afacere poloneză, ca în multe altele, Hitler nu a luat iniţiativa, lăsîndu-i pe alţii să-i facă treaba. Piłsudski[72] şi asociaţii săi care conduceau Polonia visau să joace rolul unei Mari Puteri. Erau indignaţi de Pactul celor Patru Puteri, care le părea îndreptat în principal împotriva Poloniei, şi, de asemenea, erau alarmaţi de apropierea dintre Franţa şi Rusia sovietică. Polonezii n-au putut uita niciodată că, în timp ce Danzig-ul şi „Coridorul" declanşaseră resentimentul german faţă de frontiera lor vestică, ei deţineau de zece ori mai mult teritoriu nepolonez în Răsărit. Deşi se

71. Telegramă a lui Bülow către Nadolny, 13 noiembrie 1933, *Ibidem*, II, No. 66.
72. Józef Piłsudski (1867-1935), mareşal şi om politic polonez, unul dintre liderii Partidului Socialist Polonez, preşedinte (1918-1922) şi conducător (1926-1935) al Poloniei (n.tr.).

temeau mult de Germania, coloneii polonezi din sistemul lui Piłsudski se temeau şi mai mult de Rusia sovietică. În afară de asta, Polonia fusese flatată ca fiind principalul prieten al Franţei în Europa răsăriteană, iar acum era deranjant să acţionezi doar ca avangardă a unei alianţe franco-sovietice. Beck[73], ministrul de externe, a beneficiat întotdeauna de o totală încredere în sine, deşi nu şi de prea mult altceva. El era sigur că poate trata de la egal la egal cu Hitler, sau chiar că-l poate îmblînzi pe tigru. A oferit relaţii mai bune cu Germania, iar Hitler i-a răspuns. Rezultatul a fost pactul de neagresiune din ianuarie 1934 dintre Germania şi Polonia, un alt pilon înlăturat din sistemul de securitate care se prăbuşea. Hitler scăpase de orice ameninţare a unui ajutor polonez pentru Franţa; în schimb, fără a uita nemulţumirile Germaniei, a promis că nu le va rezolva prin forţă - o formulă care suna foarte bine, ea fiind des utilizată şi după al doilea război mondial de către guvernul vest-german. Pactul cu Polonia a fost prima mare realizare a lui Hitler în politica externă şi a determinat mult din succesul ulterior. În acelaşi timp, pactul prezenta şi un adînc echivoc, în măsura în care era o înţelegere între doi oameni ca Hitler şi Beck. Hitler a presupus că Polonia se detaşase de sistemul francez, ceea ce era adevărat. El a presupus, în continuare, că liderii polonezi - „coloneii" - vor accepta consecinţa logică a acestui fapt. Polonia urma să devină un satelit loial, acomodîndu-se la planurile şi dorinţele germane. Beck propusese înţelegerea nu pentru a deveni satelitul cuiva, ci pentru a face Polonia mai independentă decît pînă atunci. Cît timp avusese doar alianţa cu Franţa, Polonia trebuia să urmeze politica franceză şi, în noile circumstanţe, se putea trezi pusă chiar sub ordinele sovietice. Înţelegerea cu Germania permitea Poloniei să desconsidere presiunile franceze, însă în acelaşi timp era menţinută alianţa cu Franţa pentru eventualitatea că nemţii deveneau agresivi. Înţelegerea nu era o alegere în favoarea Germaniei, nici măcar pusă alături de varianta rusească, ci doar un instrument prin care Polonia să poată evolua mai sigur între cele două ţări.

Aceste divergenţe aparţineau viitorului. În 1934, înţelegerea a îmbunătăţit mult libertatea de manevră a lui Hitler, care nu era încă pregătit să valorifice acest avantaj. Reînarmarea germană abia începuse, iar el avea probleme interne care-i ocupau timpul: opoziţia foştilor sprijinitori conservatori şi a propriilor camarazi revoluţionari. Criza internă nu a putut fi depăşită pînă la 30 iunie, cînd cei care provocaseră probleme au fost asasinaţi din ordinul lui Hitler. Hindenburg a murit o lună mai tîrziu. Hitler a fost succesorul său ca preşedinte, încă un pas pe drumul către puterea supremă. Nu era momentul pentru o politică externă aventuroasă, ba chiar pentru nici un fel de politică externă. Dintr-o dată, evoluţia evenimentelor pe care conta Hitler s-a întors împotriva lui. Austria, ţara sa natală, a fost cea care a provocat necazurile. Această rămăşiţă de stat, ultimul fragment din Imperiul Habsburgic, beneficiase de o independenţă impusă artificial de artizanii păcii din 1919. Austria independentă era prima garanţie a securităţii Italiei, un tampon inutil între ea şi Europa. Italia şi-ar fi pierdut întreaga detaşare faţă de Europa dacă Austria ar fi fost absorbită de Germania sau ar fi căzut sub control german. În plus, existau 300.000 de vorbitori de limbă germană în ceea ce fusese Tirolul de Sud şi era acum Alto Adige: foşti austrieci, actuali italieni, întotdeauna germani în simţămintele lor naţionale. Acesta ar fi fost un alt mare pericol pentru Italia, dacă naţionalismul german ar fi triumfat în Austria.

73. Józef Beck (1894-1944), colonel, om politic polonez, ministru de externe (1932-1939) (n.tr.).

Hitler ştia bine că relaţiile cordiale cu Italia i-ar fi adus un mai mare avantaj decît relaţiile bune cu Polonia. El deja subliniase în *Mein Kampf* că Italia era un aliat predestinat împotriva Franţei. Acum, în 1934, oricine putea observa că prietenia dintre cei doi dictatori ar fi avut o valoare imensă pentru Germania de-a lungul „perioadei periculoase". Însă era mai greu pentru Hitler să renunţe la Austria de dragul Italiei, decît fusese să amîne controversa în privinţa Danzig-ului şi a „Coridorului" de dragul Poloniei. Nu era mai greu pentru el ca lider al poporului german, căruia îi păsa prea puţin de această presupusă cauză germană, în timp ce Danzig-ul şi „Coridorul" năşteau pasiuni intense. Era mai greu pentru el ca individ, ca unul care fusese un naţionalist german în Austria înainte de a deveni liderul naţionalismului din Germania. În plus, chestiunea austriacă ajunsese pe agenda Europei chiar fără contribuţia lui Hitler. Austria independentă se afla într-o stare lamentabilă. Ea nu-şi găsise încă acea încredere în sine atît de necesară unei existenţe statale, deşi nu se descurcase rău din punct de vedere economic. Clericalii şi socialiştii austrieci au rămas, în mod incurabil, ostili unii faţă de ceilalţi; nici măcar ameninţarea Germaniei naziste nu i-a putut uni. În schimb Dollfuss[74], cancelarul clerical, s-a plasat singur sub supervizarea Italiei şi, impulsionat de Mussolini, a distrus mişcarea socialistă austriacă şi regimul republican democratic în februarie 1934.

Acest război civil i-a stîrnit în schimb pe naziştii austrieci. Dictatura clericalistă era impopulară, iar naziştii au sperat să-i atragă pe mulţi dintre foştii simpatizanţi socialişti. Ei au primit bani şi echipament din Germania şi erau încurajaţi prin Radio München. Însă nu erau, aşa cum s-a crezut adeseori în alte ţări, simpli agenţi germani, complet obedienţi faţă de ordinele Berlinului. A fost uşor pentru Hitler să-i incite, însă destul de dificil să-i calmeze, în special cînd se gîndea că şi el însuşi ar fi fost un agitator austriac nazist dacă n-ar fi devenit liderul Germaniei. Singurul lucru care putea fi aşteptat din partea sa era să nu promoveze activ, în acel moment, chestiunea austriacă. El a spus într-o şedinţă a Consiliului de miniştri: „Sînt pregătit să distrug Austria în anii următori, însă nu-i pot spune asta lui Mussolini"[75]. Diplomaţii germani – ei înşişi incapabili să-l influenţeze pe Hitler – au sperat că el ar deveni mai conciliant dacă s-ar întîlni cu Mussolini faţă în faţă şi, de aceea, au aranjat o reuniune a celor doi dicţatori, la Veneţia, la 14 iunie. Pentru prima dată, deşi în nici un caz şi ultima, Mussolini avea de îndeplinit o sarcină care era prea dificilă pentru oricine altcineva: trebuia să-l „liniştească" pe Hitler.

Reuniunea nu s-a ridicat la nivelul aşteptărilor. Cei doi au căzut de acord în privinţa aversiunii lor faţă de Franţa şi Rusia sovietică, însă, gustînd această plăcere, au uitat să se înţeleagă cu privire la Austria. „Un personaj de formaţie independentă" trebuia să devină cancelar austriac, apoi trebuiau desfăşurate alegeri libere, iar după aceea naziştii urmau să se alăture guvernului. Era o soluţie simplă: Hitler ar fi obţinut ceea ce dorea fără să lupte pentru asta. Mussolini a replicat că naziştii trebuie să-şi înceteze campania teroristă, iar apoi Dollfuss îi va trata cu mai multă simpatie – ceea ce el chiar ar fi putut face, de îndată ce ei ar fi devenit inofensivi[76]. Bineînţeles

74. Engelbert Dolffuss (1892-1934), om politic austriac, unul dintre liderii Partidului Social-Creştin, cancelar al Austriei (1932-1934) (n.tr.).
75. Memorandum al lui Bülow, 30 aprilie 1934, *German Foreign Policy*, series C, II, No. 393.
76. Memorandum al lui Neurath, 15 iunie 1934; Hassell către Neurath, 21 iunie 1934, *Ibidem*, III, No. 5 şi 26.

că Hitler nu a făcut nimic pentru a îndeplini cererea lui Mussolini. El nu a încercat să-i calmeze pe naziştii austrieci, iar aceştia, incitaţi de evenimentele de la 30 iunie din Germania, erau dornici să pună în scenă propria lor baie de sînge. La 25 iulie, naziştii din Viena au ocupat Cancelaria Republicii, l-au asasinat pe Dollfuss şi au încercat să cucerească puterea. Hitler, deşi încîntat de moartea lui Dollfuss, nu putea face nimic pentru a-i ajuta pe aderenţii săi austrieci. Trupele italiene au fost masate demonstrativ la frontiera austriacă, iar Hitler a trebuit să asiste neputincios la acţiunea lui Schuschnigg, succesorul lui Dollfuss, de a restaura ordinea sub protecţia lui Mussolini.

Revolta austriacă i-a oferit lui Hitler o umilinţă gratuită. De asemenea, ea a răsturnat frumoasa balanţă de pe urma căreia Mussolini sperase să obţină un profit serios. El presupusese că politica germană va evolua pe vechile direcţii, cerînd concesii de la Franţa şi apoi de la Polonia, dar lăsînd Austria în pace ; s-ar fi plasat bucuros între Franţa şi Germania, primind recompense de la amîndouă, neangajîndu-se personal la nimic. Brusc, a descoperit că poziţia se inversase : Austria fiind ameninţată, el avea nevoie de sprijin francez, şi nu invers. Mussolini a trebuit să devină susţinătorul tratatelor şi campionul securităţii colective, el, care anterior fusese avocatul revizuirii - pe seama altora. Această convertire a sa a fost bine primită de britanici. Ei au exagerat considerabil forţa italiană - e imposibil de explicat de ce. Niciodată nu s-au uitat la realitatea brută a slăbiciunii economice a Italiei : la lipsa ei de cărbune şi, în consecinţă, la lipsa unei industrii grele. Pentru ei, Italia era pur şi simplu o „Mare Putere" ; iar milioanele de oameni, chiar semi-înarmaţi, păreau, bineînţeles, formidabili cînd erau comparaţi cu propriile lor forţe limitate. De asemenea, britanicii s-au lăsat păcăliţi de demagogia lui Mussolini. El se numea pe sine un om puternic, şef al războinicilor, un mare om de stat, iar ei l-au crezut.

Francezii au fost la început destul de reţinuţi. Barthou, ministrul de externe, a sperat că va bloca Germania fără a-i plăti lui Mussolini preţul cerut. Soluţia sa era un Locarno răsăritean : Franţa şi Rusia garantînd în comun situaţia existentă în estul Germaniei, aşa cum Marea Britanie şi Italia o garantaseră în Vest. Această schemă nu era pe placul Germaniei şi Poloniei, ţările cele mai interesate. Germania nu dorea extinderea influenţei franceze în Europa răsăriteană, iar polonezii erau convinşi de faptul că Rusiei nu trebuia să i se permită reintrarea în afacerile europene. Hitler, cu înclinaţia sa obişnuită spre aşteptare, s-a dat la o parte şi i-a lăsat pe polonezi să submineze în locul său acel Locarno oriental. Barthou a rămas doar cu vaga impresie că Franţa şi Rusia sovietică ar putea acţiona împreună în eventualitatea improbabilă că li s-ar cere aşa ceva. În orice caz, zilele îi erau numărate. În octombrie 1934, regele Alexandru al Iugoslaviei a vizitat Franţa, în vederea consolidării alianţei cu această ţară. La Marsilia, el a fost ucis de un terorist croat care fusese antrenat în Italia. Barthou, rănit şi el de glonţul asasinului, a fost lăsat pe trotuar să sîngereze pînă a murit. Pierre Laval[77], succesorul său, era un om de o formaţie mult mai modernă, cel mai deştept şi, probabil, cel mai lipsit de scrupule dintre oamenii de stat francezi. Îşi începuse cariera politică în postura de socialist de extremă stîngă,

77. Pierre Laval (1883-1945), om politic francez, ministru de externe (1934-1935) şi prim-ministru (1931-1932, 1935-1936, 1942-1944) ; după eliberarea Franţei, a fost judecat, condamnat la moarte şi executat (octombrie 1945) (n.tr.).

iar în timpul primului război mondial fusese de partea taberei pacifiste. Asemenea multor socialişti convertiţi – Ramsey MacDonald, spre exemplu –, avea o părere proastă despre Rusia sovietică şi una bună despre Italia fascistă. Deşi a permis politicii lui Barthou să-şi continue cursul pînă la pactul franco-sovietic din mai 1935, pactul era gol: nu a fost niciodată consolidat precum vechea alianţă, a cărei componentă esenţială era de natură militară, acum neluată în calcul de nici un guvern francez, poate că nici de către cel sovietic. Singurul lucru pe care l-au obţinut francezii a fost ordinul lui Stalin către Partidul Comunist francez de a nu mai împiedica activitatea de apărare naţională – un ordin aproape el însuşi suficient pentru a-i transforma pe patrioţii francezi în defetişti.

Laval şi-a plasat toate speranţele sale asupra Italiei. A vizitat Roma şi a devenit convins că Mussolini era acum, datorită afacerii austriece, îndepărtat de orice aspiraţii revizioniste. Hitler, la rîndul său, părea că acceptă în mod deliberat consolidarea frontului unit împotriva Germaniei. El a înlăturat profund dispreţuitor ultimele restricţii privitoare la armamentele germane, iar în cele din urmă, în martie 1935, a anunţat reintroducerea serviciului militar obligatoriu. Dintr-o dată, foştii învingători au dat semne de rezistenţă. În aprilie 1935, s-a desfăşurat o mare reuniune internaţională la Stresa: MacDonald şi Simon, Flandin – primul-ministru francez – şi Laval, Mussolini – gazda în persoană. Nu mai fusese nimic asemănător de la şedinţele Consiliului suprem de pe vremea lui Lloyd George. A fost ultima manifestare a solidarităţii Aliaţilor, un palid ecou al zilelor victoriei; iar cel mai ciudat aspect era că cele trei Puteri care „pregătiseră lumea pentru democraţia liberală" erau acum reprezentate de socialişti renegaţi, dintre care doi – MacDonald şi Laval – se opuseseră războiului, în timp ce al treilea, Mussolini, distrusese democraţia în propria sa ţară. Italia, Franţa şi Marea Britanie au promis solemn să menţină sistemul de tratate existent în Europa şi să reziste oricăror încercări de a-l schimba prin intermediul forţei. A fost o impresionantă etalare de vorbe, deşi mai curînd tardivă, într-un moment cînd lucrurile deja se schimbaseră substanţial. A făcut, vreunul din cei trei, ceva din cîte s-au spus? Italienii au promis să trimită trupe în apărarea oraşului Belfort, iar francezii au promis să trimită trupe pentru Tirol. În realitate, însă, fiecare din cele trei Puteri spera să primească ajutor din partea celorlalte fără a oferi nimic în schimb şi fiecare se bucura să le vadă pe celelalte în dificultate.

Hitler, la rîndul său, tocmai primise o confirmare serioasă a convingerii sale. În ianuarie 1935, în regiunea Saar – detaşată de Germania în 1919 – se desfăşurase un plebiscit cu privire la destinul ei viitor. Locuitorii erau în principal muncitori în industrie, social-democraţi sau romano-catolici. Ei ştiau ce-i aşteaptă în Germania: dictatură, desfiinţarea sindicatelor, persecutarea Bisericilor creştine. Însă, în cadrul unui vot indiscutabil liber, 90% dintre ei au ales revenirea la Germania. A fost dovada că apelul naţionalismului german va fi irezistibil – în Austria, în Cehoslovacia, în Polonia. Beneficiind de această forţă, Hitler nu-şi făcea probleme în privinţa demonstraţiilor diplomatice de modă veche. În mai puţin de o lună de la reuniunea de la Stresa, el a repudiat ultimele clauze referitoare la dezarmare rămase din tratatul de la Versailles, „datorită faptului că celelalte Puteri nu-şi îndepliniseră obligaţia de a dezarma, care le revenea". În acelaşi timp, el a promis să respecte aranjamentul teritorial de la Versailles şi prevederile de la Locarno. Sistemul „artificial" de securitate era mort, o dovadă relevantă că un sistem nu poate fi un substitut pentru

acţiune, putînd doar oferi ocazii pentru aceasta. Hitler eliminase restricţiile asupra armamentelor germane în ceva mai mult de doi ani şi nu existase pînă atunci vreun moment în care să fie obligat să facă faţă unui pericol real. Experienţa acestor doi ani îi confirmase ceea ce el deja învăţase din politica germană. Credea că cei cu nervii tari învinge întotdeauna; iar „bluff"-ul său, dacă a existat aşa ceva, nu va fi niciodată scos în evidenţă. Din acest moment, el va înainta cu „siguranţa unui somnambul". Evenimentele din următoarele douăsprezece luni îi vor întări doar această certitudine.

CAPITOLUL 5

Afacerea abisiniană şi sfîrşitul sistemului de la Locarno

Versailles-ul era mort. Toată lumea, cu excepţia francezilor, s-a bucurat. Ceea ce i-a luat locul a fost sistemul de la Locarno, un sistem pe care germanii îl acceptaseră voluntar şi pe care Hitler tocmai îl reconfirmase, tot voluntar. Britanicii au arătat ceea ce credeau ei despre „Frontul de la Stresa" prin încheierea imediată a unei înţelegeri private cu Hitler, prin care au limitat flota germană (încă aproape inexistentă) la o treime din cea engleză. Acţiunea a putut fi justificată ca o încercare demnă de toată lauda de a salva sistemul de restricţii navale, după eşecul Conferinţei pentru dezarmare. Oricum, ceea ce făcuseră britanicii era prea puţin compatibil cu respectarea tratatelor, principiu pe care Puterile de la Stresa tocmai îl proclamaseră. Francezii au fost foarte nemulţumiţi de înţelegerea navală anglo-germană şi au pretins că Hitler fusese pe punctul de a capitula cînd moralul său i-a fost restaurat prin părăsirea de către britanici a frontului comun. Acest punct de vedere, susţinut şi astăzi de către istoricii francezi, nu se bazează pe documente din surse germane. Pare mai probabil că Hitler aştepta liniştit spargerea Frontului de la Stresa.

El gîndea din nou corect. Reuniunea de la Stresa fusese concepută pentru a stabili o alianţă fermă împotriva agresiunii. În realitate, ea a deschis calea unor evenimente care nu numai că au distrus această alianţă, dar au distrus şi Liga Naţiunilor, şi, împreună cu ea, întregul sistem de securitate colectivă. Aceste evenimente s-au centrat pe chestiunea abisiniană. Evoluţia lor este clară, în schimb cauzele şi semnificaţia rămîn cumva misterioase. Abisinia era un vechi obiectiv al ambiţiei italiene şi scena înfrîngerii ei catastrofale de la Adowa, în 1896. Revanşa pentru Adowa era o temă implicită a discursului fascist, însă ea nu era mai urgentă în 1935 decît în orice alt moment de cînd Mussolini venise la putere, în 1922. Condiţiile din Italia nu necesitau un război. Fascismul nu era ameninţat din punct de vedere politic, iar circumstanţele economice din Italia erau în favoarea păcii, nu a inflaţiei de război. Nici poziţia diplomatică a Italiei în privinţa Abisiniei nu părea pusă în pericol. Deşi Abisinia fusese admisă în Liga Naţiunilor în 1925, aceasta se realizase datorită iniţiativei italiene, pentru a bloca presupusele intruziuni britanice în acea zonă. Chiar britanicii fuseseră cei care protestaseră, susţinînd că Abisinia era prea barbară pentru a se alătura comunităţii civilizate de la Geneva. Marea Britanie şi Franţa recunoscuseră Abisinia ca „sfera de interes" a Italiei, iar unitatea de la Stresa a făcut această recunoaştere chiar mai fermă. Poate că italienii erau alarmaţi de prezenţa speculatorilor americani în Abisinia şi de tratamentul favorabil pe care aceştia îl primiseră din partea împăratului Haile Selassie[78]. Însă aceasta era o conjunctură. Însuşi Mussolini

78. Haile Selassie I (Tafari Makonen) (1892-1975), împărat al Etiopiei (1930-1974); în timpul ocupaţiei italiene a trăit în emigraţie (1936-1941) (n.tr.).

a pretins că dorea să materializeze avantajul unor circumstanţe favorabile, în sensul că Italia era puternic înarmată – cel puţin teoretic –, în timp ce reînarmarea celorlalte Puteri abia începuse. El a subliniat în special ameninţarea Germaniei asupra Austriei, care urma, evident, a fi reînnoită. Armata italiană, a explicat el, trebuia să cucerească Abisinia dintr-o dată, pentru a se putea înapoia la pasul Brenner, pentru a apăra Austria atunci cînd Germania s-ar fi reînarmat. Pare o explicaţie fără sens. Dacă Austria era ameninţată, Mussolini ar fi trebuit, cu siguranţă, să se concentreze în apărarea ei, fără a se lăsa distras de Abisinia. Poate şi-a dat seama că oricum va pierde Austria, mai devreme sau mai tîrziu, şi, de aceea, a cucerit Abisinia ca o consolare. Mai probabil, el s-a autointoxicat cu propria bravadă militaristică pe care o declanşase şi în privinţa căreia Hitler acum îl depăşea.

În orice caz, din motive încă dificil de stabilit, Mussolini a decis în 1934 să cucerească Abisinia. El a primit încurajări din partea lui Laval, care a vizitat Roma în ianuarie 1935. Laval era dornic să-l atragă pe Mussolini în frontul antigerman şi era, fără îndoială, generos cu vorbe goale. Potrivit unei relatări, el a vorbit favorabil despre ambiţiile italiene, cu condiţia ca dominaţia asupra Abisiniei să fie stabilită prin mijloace paşnice, aşa cum, pretindea el, se realizase dominaţia Franţei asupra Marocului. Potrivit unei alte versiuni, Laval a promis să garanteze că Liga Naţiunilor, dacă ar deveni implicată, nu va deranja Italia şi, în particular, că nu va fi nici o interferenţă în aprovizionarea Italiei cu petrol. Sună a poveste concepută mai tîrziu, cînd sancţiunile au fost de fapt impuse. În ianuarie 1935, Laval nu putea prevedea că se va întîmpla acest lucru. Probabil că Laval doar l-a încurajat pe Mussolini la modul general, astfel încît să menţină relaţiile cordiale. Reuniunea de la Stresa i-a oferit lui Mussolini o şansă de a-i sonda pe britanici. E imposibil de spus dacă a folosit această şansă sau care a fost răspunsul primit. Se spune că Mussolini a abordat diferite subiecte de politică europeană cu MacDonald şi Simon, iar apoi i-a întrebat dacă mai există ceva ce britanicii ar dori să discute. MacDonald şi Simon au clătinat din cap, iar Mussolini a tras concluzia că n-aveau nici o obiecţie la aventura sa abisiniană. Pe de altă parte, expertul în probleme africane al *Foreign Office*-ului i-a însoţit pe miniştrii britanici la Stresa şi e greu de crezut că n-a găsit nimic de spus colegilor săi italieni. Oricum au stat lucrurile, britanicii nu puteau ignora creşterea înarmării italiene în Marea Roşie. Ministerul de Externe a stabilit un comitet care să analizeze implicaţiile, iar acesta a raportat că o cucerire italiană a Abisiniei nu ar afecta interesele imperiale ale Marii Britanii.

Exista un aspect jenant: Abisinia era membră a Ligii Naţiunilor, iar guvernul britanic nu dorea să vadă o repetare a dificultăţilor cauzate de acţiunea japoneză în Manciuria. Un motiv era că englezii doreau cu adevărat să menţină Liga ca un instrument de coerciţie – şi de conciliere – împotriva Germaniei. Un alt motiv era acela că opinia publică britanică era din ce în ce mai atentă la acţiunile guvernului. Propaganda pentru Liga Naţiunilor şi pentru securitatea colectivă ajunsese la apogeu. Cele două sintagme au soluţionat multe dileme morale. Sprijinirea Ligii Naţiunilor oferea o acoperire altruistă pentru toţi cei care părăsiseră cu oroare apărarea sistemului de la Versailles. Securitatea colectivă, care se presupunea că reunea forţele a 52 de naţiuni, reprezenta o cale de a rezista agresiunii fără o sporire a cheltuielilor militare britanice. În toamna lui 1934, greşit-numitul „Plebiscit pentru Pace" a arătat că 10 milioane de oameni din Marea Britanie erau de acord cu sancţiunile economice –

iar 6 milioane chiar cu cele militare – împotriva unui agresor condamnat de Liga Naţiunilor, expresie a unei opinii departe de a fi pacifistă. Ar fi incorect a se sugera că guvernul britanic doar a exploatat acest sentiment. Miniştrii britanici de obicei împărtăşeau principiile şi prejudecăţile contemporanilor lor şi, într-o anumită măsură, aşa au făcut şi acum. Însă nu era irelevant, pentru calculele lor, faptul că se apropiau alegerile generale. Securitatea colectivă a oferit o excelentă ocazie de a fracţiona opoziţia laburistă, în cadrul căreia o secţiune, într-adevăr majoritară, simpatiza cu Liga Naţiunilor, în timp ce alta, mai gălăgioasă, încă se opunea oricărui sprijin acordat acestei instituţii „capitaliste" sau oricărei colaborări cu guvernul „imperialist" britanic.

Toate acestea sînt elemente de conjunctură. Nimeni nu ştie de ce guvernul britanic a ales o cale sau alta; probabil că nici măcar membrii săi nu ştiau. Ei se angajaseră să călărească doi cai în acelaşi timp: doreau să-l concilieze pe Mussolini şi totuşi să menţină autoritatea Ligii Naţiunilor. În iunie 1935, Eden, la momentul respectiv ministru însărcinat cu afacerile Ligii Naţiunilor, s-a dus la Roma în speranţa că va limpezi apele. Avea o ofertă serioasă: Marea Britanie oferea Abisiniei o ieşire la mare prin Somalia britanică, iar Abisinia, în schimb, trebuia să cedeze o parte din teritoriul ei nelocuit Italiei. Dar ducea şi un avertisment: nu trebuia să existe nici o încălcare flagrantă a Pactului Ligii Naţiunilor. Profesioniştii din Ministerul italian de Externe doreau să accepte oferta britanică. Mussolini nu era impresionat. El dorea gloria unui război victorios, nu doar o ajustare de teritoriu. A fost o întîlnire furtunoasă între Mussolini şi Eden, Mussolini denunţînd ipocrizia britanică ilustrată prin tratatul naval anglo-german, Eden reiterîndu-şi principiile sale nobile. Eden s-a întors acasă într-o dispoziţie antiitaliană fermă, rămînînd astfel tot timpul. Ministerul de Externe britanic era mai puţin dezamăgit. El încă spera să rezolve conflictul dintre Italia şi Abisinia printr-un compromis şi era încrezător că abisinienii vor opune o rezistenţă substanţială. Mussolini ar fi devenit mai moderat dacă ar fi întîmpinat dificultăţi, urmînd ca guvernul britanic să aranjeze o înţelegere care ar fi refăcut Frontul de la Stresa şi prestigiul Ligii Naţiunilor.

Chiar în acel moment, politica externă britanică a primit o conducere mai viguroasă. În iunie 1935, Baldwin l-a succedat pe MacDonald ca prim-ministru. S-a folosit ocazia pentru o remaniere generală. Sir John Simon fusese discreditat – indiferent dacă meritat sau nu – de aportul său la afacerea manciuriană, fiind considerat de către opinia publică prea conciliator, prea ingenios în găsirea scuzelor pentru agresor. El a părăsit Ministerul de Externe şi a fost înlocuit de Sir Samuel Hoare. Hoare era la fel de capabil din punct de vedere intelectual ca orice ministru de externe britanic din secolul XX, un standard poate nu foarte înalt. Slăbiciunea lui era impetuozitatea. El s-a luptat cu dificultăţile în loc să le evite, aşa cum a arătat la sfîrşitul vieţii, cînd a scris o apărare a „conciliatorismului", în timp ce alţi participanţi, mai înţelepţi, au păstrat tăcerea. Hoare a înţeles pericolele securităţii colective – un sistem în care britanicii trebuiau să facă faţă greutăţilor, iar alţii se ocupau cu discuţiile. Însă a crezut că aceste pericole pot fi depăşite dacă politica britanică era îndeajuns de fermă. Exista o anumită probabilitate ca şi ceilalţi s-o urmeze. În septembrie 1935, Hoare a rostit la Geneva cea mai vibrantă declaraţie în favoarea securităţii colective făcută vreodată de un lider britanic. Cînd Abisinia a fost de fapt atacată, în octombrie, el a preluat conducerea celor care cereau sancţiuni împotriva Italiei. Membrii Ligii au răspuns. Mecanismul pentru sancţiunile economice

fusese stabilit după afacerea manciuriană, iar acum funcţiona prin intermediul aproape al tuturor ţărilor membre, cu excepţia a trei state aflate în relaţii clientelare cu Italia: Albania, Austria şi Ungaria. Acţiunile acestora nu reprezentau o fisură în sistemul sancţiunilor. Mult mai nemulţumitoare erau acţiunile Germaniei şi ale Statelor Unite, cele două Mari Puteri care nu făceau parte din Ligă. Dar nici acestea nu reprezentau un pericol prea mare. Hitler aspira în continuare la prietenia britanică după tratatul naval anglo-german şi era încîntat de izbucnirea unei dispute între Italia şi Franţa. Din acest motiv, merita pentru o perioadă să pară cooperant, neoficial, cu Liga Naţiunilor. La un nivel mai pragmatic, din motive economice serioase, germanii nu doreau să se încurce cu lirele fără valoare şi şi-au oprit comerţul cu Italia. Statele Unite, în apogeul neutralităţii lor, nu-şi puteau manifesta preferinţa pentru nici una din părţile aflate în conflict, însă au interzis comerţul american cu ambii combatanţi. În măsura în care nu exista nici un fel de comerţ american cu Abisinia, aceasta a fost de fapt o sancţiune împotriva Italiei.

Slăbiciunea reală era în interiorul Ligii. Deşi francezii nu-şi puteau permite să se certe cu Marea Britanie, Laval era profund dezamăgit de sucombarea Frontului de la Stresa. Vechile argumente britanice în favoarea concilierii şi împotriva funcţionării automate a securităţii colective au reapărut pe buzele francezilor. Franţa a aplicat sancţiunile, însă Laval l-a asigurat pe Mussolini acum, dacă nu mai devreme, că aprovizionarea Italiei cu petrol nu va fi afectată. De asemenea, existau divergenţe de păreri cu Marea Britanie. Divizarea nu era doar între „idealiştii" care sprijineau Liga Naţiunilor şi cinicii care credeau că securitatea colectivă implicase întotdeauna riscuri şi neplăceri pentru Marea Britanie, fără nici un cîştig compensator. Divizarea era şi una între generaţii. Tinerii, reprezentaţi prin Eden, erau fervent antiitalieni şi mult mai pregătiţi să se înţeleagă cu Germania. Tradiţionaliştii, puternici în special în Ministerul de Externe, erau preocupaţi doar de pericolul german. Ei considerau Liga Naţiunilor doar o sursă de neplăceri şi doreau să recîştige sprijinul Italiei pentru frontul unit împotriva Germaniei. Vansittart, ministru adjunct permanent la Externe, susţinea acest punct de vedere; de la început pînă la sfîrşit, el a fost un avocat imperturbabil al alianţei cu Italia, care îi părea a fi un remediu pentru toate problemele. Chiar Winston Churchill, care deja trăgea semnale de alarmă în privinţa Germaniei, nu a revenit în ţară în toamna lui 1935, pentru a evita să se pronunţe în favoarea sau împotriva Italiei. La suprafaţă, politica britanică era fermă în direcţia securităţii colective. În culise, figuri influente aşteptau să înainteze versiuni ale compromisului pe care Mussolini îl respinsese în luna iunie a anului precedent. În această perioadă, împăratul Abisiniei fusese de neclintit în hotărîrea sa de a rezista, încrezător că martirajul său pe altarul securităţii colective îi va întări tronul instabil, ceea ce s-a şi întîmplat, deşi pe un termen mai lung decît se aştepta.

Susţinătorii britanici ai unui compromis nu fuseseră descurajaţi de insuccesul lor iniţial. Experţii militari – din Marea Britanie şi nu numai – considerau că o cucerire italiană a Abisiniei, deşi probabilă, va necesita o perioadă lungă de timp, cel puţin două campanii de iarnă. Pînă atunci, dificultăţile economice l-ar îmblînzi pe Mussolini, iar înfrîngerea l-ar domestici pe împăratul Abisiniei. Calea spre un compromis ar fi deschisă. În consecinţă, nu exista nici un motiv de grabă. Guvernul a primit, de asemenea, de la experţii în probleme navale, un raport care preciza că flota britanică din Mediterana, chiar întărită cu întreaga flotă din metropolă, nu era mai puternică

decît forţa combinată italiană, navală şi aeriană. Era un alt argument în favoarea precauţiei şi amînării: era mult mai bine ca timpul să contribuie la moderarea ambelor tabere, decît să se exercite o presiune puternică asupra lui Mussolini, iar aceasta să determine atacarea – şi, probabil, distrugerea – flotei britanice. Ambele opinii ale experţilor s-au dovedit eronate în mod flagrant. Opinia militară s-a dovedit greşită în cîteva luni, cînd armata italiană a cucerit întreaga Abisinie pînă în mai 1936, iar cea navală s-a dovedit greşită în cele mai întunecate zile ale celui de-al doilea război mondial, cînd flota britanică din Mediterana a mers din victorie în victorie în luptele contra flotei italiene, în ciuda decalajului existent, mult mai nefavorabil decît cel din 1935. Fără îndoială că acestea erau, în principal, erori neintenţionate. Experţii şi-au greşit calculele. Generalii au subestimat armata italiană, iar amiralii au supraestimat flota italiană.

Însă era mai mult decît atît. Orice expert este o fiinţă umană, iar opiniile tehnice reflectă părerile politice ale celor care le enunţă. Generalii şi amiralii sînt încrezători în victorie într-un război atunci cînd doresc să lupte; ei găsesc întotdeauna argumente decisive împotriva unui război pe care îl consideră indezirabil din punct de vedere politic. Generalii şi amiralii britanici din acel moment aveau, în marea lor majoritate, o vîrstă înaintată şi erau toţi conservatori, gruparea extremă. Ei îl admirau pe Mussolini, descoperind în fascism o manifestare a tuturor virtuţilor militare. Pe de altă parte, ei detestau Liga Naţiunilor şi tot ce era legat de aceasta. Pentru ei, „Geneva" însemna Conferinţa pentru dezarmare, abandonarea suveranităţii naţionale şi urmărirea unor ţeluri idealiste iluzorii. Cei care cereau sancţiuni împotriva Italiei îşi petrecuseră anii anteriori denunţînd înarmarea britanică şi pe experţii militari englezi. Era greu de crezut ca aceşti experţi să dorească acum să poarte un război ca agenţi ai Uniunii Ligii Naţiunilor. Pentru amirali, în special, era irezistibilă tentaţia de a-i ataca pe cei care anterior le făcuseră viaţa grea şi de a declara că, datorită agitaţiei pentru dezarmare, Marea Britanie era acum prea slabă pentru a înfrunta riscul unui război. Din acest motiv, urmaşii lui Nelson[79] au subscris unei opinii defetiste, atitudine care în alte vremuri ar fi determinat demiterea lor instantanee.

Sprijinul precaut acordat Ligii Naţiunilor, deşi inadecvat pentru a-l opri pe Mussolini, s-a dovedit o manevră triumfătoare în politica internă. De-a lungul celor doi ani anteriori, opoziţia laburistă condusese în totalitate afacerile externe. Ea prinsese guvernul naţional între două focuri, într-un moment denunţînd eşecul susţinerii securităţii colective, iar în următorul pretinsa sabotare a Conferinţei pentru dezarmare. Cu renumita sa dexteritate, Baldwin a întors situaţia în favoarea sa. „Sancţiuni, dar nu război" – idee despre care se presupunea că Hoare o susţinea la Geneva – i-a pus pe laburişti în faţa unei dileme teribile. Ar trebui să ceară înăsprirea sancţiunilor, cu riscul unui război, şi astfel să piardă voturile pacifiştilor? Sau ar trebui să denunţe Liga drept o impostură periculoasă şi astfel să piardă voturile entuziaştilor pentru acest organism internaţional? După o dezbatere aprinsă, laburiştii au decis să urmeze ambele căi, iar inevitabilul s-a produs. În noiembrie 1935 s-au desfăşurat alegeri generale. Guvernul făcuse destul pentru a-i satisface pe susţinătorii Ligii şi nu îndeajuns pentru a-i alarma pe cei care doreau să înlăture gîndul războiului.

79. Horatio Nelson (1758-1805), amiral britanic, participant la războaiele napoleoniene; s-a remarcat prin victoriile de la Abukir (1798) şi Trafalgar (1805); a murit în luptă (n.tr.).

Partidul Laburist, datorită cererii sale de sporire a sancţiunilor, a fost etichetat drept partidul războiului. Guvernul naţional a ajuns să beneficieze de o majoritate de aproape 250 de locuri. Mai tîrziu, acesta a părut un triumf al ipocriziei. Însă „sancţiuni, dar nu război" era politica pe placul celor mai mulţi dintre englezi, inclusiv al suporterilor Partidului Laburist. Ei erau în favoarea Ligii, dar nu pînă la declanşarea unui război. Acest punct de vedere nu era unul lipsit de sens. Ce rost avea o instituţie de prevenire a războiului, dacă rezultatul activităţilor ei era chiar războiul? Era o nouă formă a problemei cu care învingătorii din primul război mondial se confruntaseră în permanenţă după 1919. Ei luptaseră într-un „război pentru a opri războiul". Atunci cum ar fi putut ei să declanşeze un altul?

O dată alegerile încheiate, guvernul britanic a trebuit să facă faţă consecinţelor. La Geneva se contura din ce în ce clar cerinţa de a se bloca aprovizionarea Italiei cu petrol. Acestei cerinţe nu i se putea răspunde decît prin realizarea unui compromis care ar fi pus capăt războiului. Singura cale era de a se reitera schema pe care Eden o înaintase la Roma în iunie şi pe care Mussolini o respinsese atunci. Vansittart a reiterat-o, făcînd-o şi mai generoasă pentru Italia. Aceasta urma să primească un mandat pentru cîmpiile fertile pe care Abisinia le cucerise destul de recent, împăratul ar fi păstrat vechiul său regat din munţi, iar britanicii i-ar fi oferit un acces la mare prin intermediul unui port din Somalia britanică (prevedere ridiculizată de ziarul *The Times* ca fiind „un coridor pentru cămile"). La începutul lui decembrie, Hoare a făcut o vizită la Paris. Laval l-a primit cu bunăvoinţă. Mussolini, atenţionat de experţii săi (la fel de ineficienţi ca şi cei britanici) că războiul mergea prost, era gata să accepte propunerea. Următorul pas era de a o prezenta la Geneva; apoi, beneficiind de concursul Ligii, trebuia impusă împăratului Abisiniei – un exemplu splendid, repetat la München, de utilizare a mecanismului păcii împotriva victimei agresiunii. Însă ceva n-a mers conform planului. Abia a plecat Hoare din Paris spre Geneva, că aşa-numitul plan Laval-Hoare a apărut în presa franceză. Nimeni nu ştie cum s-a putut întîmpla asta. Poate că Laval avea îndoieli că guvernul naţional îl susţinea în mod clar pe Hoare şi, de aceea, a dat planul publicităţii, pentru a-i determina pe Baldwin şi pe ceilalţi să-şi asume resposabilitatea ce le revenea. Poate că Herriot, sau un alt inamic al lui Laval, a dezvăluit planul pentru a-l compromite crezînd că, dacă Liga era eficientă împotriva lui Mussolini, ea ar fi putut fi îndreptată apoi împotriva lui Hitler. Poate că nu era nici un fel de complot, ci doar renumita înzestrare a jurnaliştilor francezi de a-şi exploata contactele cu Ministerul de Externe.

În orice caz, dezvăluirile au produs o explozie în opinia publică britanică. Susţinătorii progresişti ai Ligii, care contribuiseră la menţinerea la putere a guvernului naţional, s-au simţit trădaţi şi erau indignaţi. Însuşi Hoare era indisponibil, el accidentîndu-se la nas datorită supraevaluării capacităţii sale de campion de patinaj pe gheaţa elveţiană. La început, Baldwin a admis că planul fusese susţinut de guvern, iar apoi a repudiat şi planul, şi pe Sir Samuel Hoare. Eden i-a luat locul lui Hoare ca ministru de externe. Planul Laval-Hoare a dispărut. În rest, nu s-a schimbat nimic. Guvernul britanic era şi mai hotărît să nu rişte declanşarea unui război. Miniştrii englezi l-au întrebat pe Mussolini dacă ar obiecta la blocarea aprovizionării Italiei cu petrol, iar cînd acesta le-a dat un răspuns pozitiv, s-au opus cu succes la Geneva sancţiunilor petroliere. Şansa unui compromis nu dispăruse în totalitate. Se aştepta un moment favorabil producerii unei noi versiuni a planului Laval-Hoare. Mussolini

s-a dovedit mai iute la minte decît experţii militari britanici şi cei italieni. Statul-major italian, profund demoralizat, a susţinut retragerea pe vechea frontieră imediat ce au apărut primele dificultăţi. În schimb, Mussolini l-a trimis pe Badoglio[80], şeful statului-major, cu ordinul clar de a încheia războiul cît mai rapid. Dintr-o dată, ordinele sale au fost respectate. S-a spus că armatele abisiniene erau demoralizate datorită folosirii gazelor de luptă. Însă aceste armate, ca de altfel imperiul însuşi, erau mai mult pretenţie decît realitate. Curînd n-a mai rămas nimic din ele. La 1 mai, împăratul Haile Selassie a părăsit Abisinia. O săptămînă mai tîrziu, Mussolini a proclamat întemeierea unui nou Imperiu Roman.

A fost o lovitură mortală dată şi Ligii, şi Abisiniei. Cincizeci şi două de naţiuni s-au reunit pentru a rezista agresiunii, şi toate au consimţit ca Haile Selassie să-şi piardă întreaga ţară, nu doar o jumătate. Incorigibilă în privinţa lipsei de pragmatism, Liga a ofensat în continuare Italia, permiţîndu-i lui Haile Selassie să se adreseze Adunării generale, alungîndu-l apoi din pricina crimei de a fi luat în serios Pactul organizaţiei. Japonia şi Germania deja părăsiseră Liga, iar Italia le-a urmat în decembrie 1937. Liga şi-a putut continua existenţa doar închizînd ochii la ceea ce se întîmpla în jurul ei. Cînd Puteri străine au intervenit în războiul civil spaniol, guvernul Spaniei a făcut apel la Ligă. La început Consiliul „a studiat problema", apoi şi-a exprimat „regretele" şi a fost de acord să găzduiască la Geneva picturile din muzeul Prado. În septembrie 1938, Adunarea s-a reunit, de fapt, în punctul culminant al crizei cehoslovace. Sesiunea s-a desfăşurat fără ca măcar să se amintească faptul că exista o asemenea criză. În septembrie 1939, nimeni nu s-a mai deranjat să informeze Liga de izbucnirea războiului. În decembrie 1939, Liga a exclus Rusia sovietică datorită invadării Finlandei – Adunarea a respectat cu loialitate neutralitatea elveţiană, nemenţionînd războiul dintre Germania şi Puterile occidentale. În 1945, Liga a avut o ultimă şedinţă pentru a se autodizolva şi a-şi transfera logistica spre Naţiunile Unite.

Adevărata moarte a Ligii s-a produs în decembrie 1935, nu în 1939 sau 1945. La un moment dat, era un organism puternic, capabil să impună sancţiuni, părînd mai eficient ca oricînd, pentru ca în scurt timp să devină doar o pretenţie lipsită de conţinut, de care toată lumea dorea să se lepede cît mai curînd posibil. Ceea ce a ucis Liga a fost publicarea planului Laval-Hoare. Însă acesta era un plan extrem de rezonabil, pe linia precedentelor acţiuni de conciliere ale Ligii, din Corfu pînă în Manciuria: ar fi oprit războiul, ar fi mulţumit Italia, ar fi lăsat Abisinia cu un teritoriu naţional mai funcţional. Bunul-simţ al planului era, în circumstanţele acelor vremuri, defectul său fundamental. Pentru Ligă, acţiunea împotriva Italiei nu era o extensie firească a unor politici practice, ci pur şi simplu o demonstraţie principială. În Abisinia nu se punea în discuţie nici un „interes" concret – nici măcar pentru Italia: Mussolini era interesat să exhibe forţa Italiei, nu să obţină avantajele practice (dacă există aşa ceva) ale Imperiului. Ţările din Liga Naţiunilor erau preocupate să respecte Pactul, nu să-şi apere propriile interese. Planul Laval-Hoare părea să demonstreze că principiile şi practica politică nu pot fi combinate. Concluzia era

80. Pietro Badoglio (1871-1956), mareşal şi om politic italian. A condus forţele italiene în războiul împotriva Abisiniei (1935-1936); a fost prim-ministru al Italiei (1943-1944) şi a semnat capitularea acestei ţări în septembrie 1943 (n.tr.).

falsă: orice om de stat, oricît de merituos, le combină pe cele două, deşi în proporţii variate. Însă toată lumea a acceptat asta în 1935. Din acel moment, pînă la izbucnirea războiului, „realiştii" şi „idealiştii" s-au situat în tabere opuse. Oamenii de stat pragmatici, în special cei de la putere, au urmat o politică de expediente, fără a se gîndi la principiu. Idealiştii deziluzionaţi au refuzat să creadă că oamenii de la putere pot fi sprijiniţi întotdeauna sau chiar că li se poate acorda încrederea de a dispune de armament. Cei puţini, care au încercat să stabilească o punte de legătură între cele două tabere, s-au aflat în situaţia cea mai neplăcută. Spre exemplu, Eden a rămas ministru de externe pentru a mai putea salva ceva de la prăbuşire; în practică, el a devenit pur şi simplu o acoperire pentru „bătrînii oameni de stat" cinici, Simon, Hoare şi Neville Chamberlain. Chiar şi Winston Churchill, care vorbea favorabil despre securitatea colectivă şi rezistenţa la agresiune, i-a îndepărtat pe idealişti, menţionînd şi necesitatea unei înarmări consistente a Marii Britanii, rămînînd astfel, pînă la izbucnirea războiului, o figură solitară, privită cu neîncredere de ambele tabere. Bineînţeles că întotdeauna există o anumită ruptură între teorie şi practică, însă ea niciodată nu a fost atît de mare ca în cei patru ani de după decembrie 1935.

Afacerea abisiniană a avut şi urmări imediate. Hitler a urmărit cu o atenţie încordată conflictul, temător că o Ligă triumfătoare ar putea fi folosită apoi împotriva Germaniei, însă dornic de a adînci prăpastia dintre Italia şi foştii ei parteneri din Frontul de la Stresa. Germania şi-a oprit comerţul cu Italia aproape în aceeaşi manieră în care ar fi făcut-o un membru al Ligii doritor să execute în mod loial sancţiunile, iar în decembrie, Hitler, neliniştit din pricina planului Laval-Hoare, chiar s-a oferit să revină în cadrul Ligii, bineînţeles, cu anumite condiţii. Cînd planul a eşuat şi armatele au început să izbîndească, Hitler s-a hotărît să exploateze dezmembrarea Frontului de la Stresa. În ultimă instanţă, aceasta pare a fi cea mai potrivită explicaţie a deciziei sale de a reocupa zona demilitarizată renană, deşi în prezent nu există documente semnificative care să ilustreze intenţiile lui din acel moment. Scuza lui Hitler a fost ratificarea de către francezi, la 27 februarie 1936, a Pactului franco-sovietic – ceea ce, a pretins el, distrusese fundamentele sistemului de la Locarno. Fără îndoială că nu prea era un argument, ci mai mult un apel util la sentimentele antibolşevice din Marea Britanie şi Franţa. De fapt, acţiunea din 7 martie 1936 reprezintă un exemplu şocant al tăriei nervoase a lui Hitler. În mod evident, Germania nu dispunea de forţele necesare pentru război. Oamenii antrenaţi din vechiul *Reichswehr* erau acum dispersaţi ca instructori în noua armată de masă, însă această nouă armată nu era încă pregătită. Hitler i-a asigurat pe generalii săi protestatari că îşi va retrage forţa de avangardă la primul semn al unei acţiuni franceze, însă era complet încrezător că o asemenea acţiune nu va exista.

Reocuparea zonei renane nu i-a luat pe francezi prin surprindere. Ei o presimţiseră, cu teamă, încă de la începutul afacerii abisiniene. În ianuarie 1936, Laval a părăsit Ministerul de Externe – o victimă, ca şi Hoare, a puternicului protest public împotriva planului Laval-Hoare. Flandin, succesorul său, se pretindea a fi mai pro-britanic. S-a dus imediat la Londra, pentru a discuta problema zonei renane. Baldwin l-a întrebat: ce a hotărît să facă guvernul francez? El nu hotărîse nimic, iar Flandin s-a întors la Paris pentru a smulge o decizie colegilor săi. Însă a eşuat, sau mai degrabă a obţinut doar o declaraţie în sensul că „Franţa îşi va pune toate forţele la dispoziţia

Ligii Naţiunilor, pentru a se opune violării tratatelor". Astfel, decizia a fost transmisă anticipat de la Paris la Geneva, într-un moment în care Liga Naţiunilor era deja în disoluţie totală.

La 7 martie, guvernul francez s-a reunit într-o stare de adîncă indignare. Patru miniştri, inclusiv Flandin şi Sarraut, primul-ministru, erau în favoarea unei acţiuni imediate - însă, aşa cum s-a întîmplat adeseori cu guvernele franceze, aceşti oameni puternici se asiguraseră că erau în minoritate înainte de a-şi exprima opiniile. Generalul Gamelin[81], şeful statului-major, a fost consultat şi a furnizat prima dintre acele judecăţi oraculare cu care i-a ademenit pe liderii francezi, ca şi pe cei britanici, în anii următori. Gamelin era un om extrem de inteligent, dar nu avea spirit combativ. Mai potrivit ca politician decît ca soldat, el era hotărît să nu preia responsabilitatea de pe umerii politicienilor. Ca şef al armatei, el a trebuit să susţină că aceasta era pregătită să îndeplinească orice sarcină i-ar reveni. Pe de altă parte, a dorit să-i convingă pe politicieni că trebuie să cheltuiască mult mai mulţi bani pentru armată, dacă doresc s-o folosească în vreun fel. Subtilele opinii echivoce ale lui Gamelin reprezentau, în esenţă, ceva mai mult decît o expresie a personalităţii sale. Ele reflectau contradicţia dintre hotărîrea conştientă a Franţei de a-şi menţine poziţia tradiţională de Mare Putere şi resemnarea ei inconştientă, însă mai aproape de realitate, de a se mulţumi cu o modestă poziţie defensivă. Gamelin putea discuta despre preluarea iniţiativei împotriva Germaniei, însă echipamentul defensiv al armatei franceze şi psihologia liniei Maginot o făceau imposibilă.

Gamelin a început cu fraze curajoase. Bineînţeles că armata franceză putea să avanseze în zona renană şi să înfrîngă forţele germane de acolo. Apoi a expus dificultăţile. Germania, a pretins el, avea aproape un milion de oameni sub arme, dintre care 300.000 erau deja în zona renană. Unele categorii de rezervişti francezi ar trebui chemate la datorie, iar dacă urma să se manifeste vreo rezistenţă germană, trebuia înfăptuită mobilizarea generală. În plus, ar fi fost un război îndelungat şi, din perspectiva superiorităţii industriale a Germaniei, Franţa nu putea spera să învingă dacă lupta singură. Trebuia să existe certitudinea cel puţin a sprijinului britanic şi belgian, necesar şi din motive politice. Tratatul de la Locarno autoriza Franţa să acţioneze imediat şi de una singură numai în cazul unei „agresiuni flagrante". Însă era înaintarea trupelor germane în zona renană o „agresiune flagrantă" ? Ea nu afecta „teritoriul naţional" al Franţei, iar datorită liniei Maginot ea nu ameninţa securitatea franceză nici măcar într-un viitor mai îndepărtat. Dacă Franţa acţiona singură, ea însăşi se putea găsi în situaţia de a fi condamnată ca agresoare de către Puterile garante de la Locarno şi de către Consiliul Ligii.

Acestea erau ghicitorile pe care trebuiau să le dezlege politicienii. Pentru că alegerile generale se apropiau, nici unul dintre miniştri nu se putea gîndi la mobilizare generală. Doar o minoritate a sprijinit chemarea rezerviştilor. Toate gîndurile în favoarea unei acţiuni au dispărut, diplomaţia luîndu-i locul. Francezii puteau transfera responsabilitatea aliaţilor lor, aşa cum Gamelin o transferase politicienilor. Italia, deşi o Putere garantă la Locarno, nu urma să facă, bineînţeles, nimic cît timp asupra

81. Maurice Gustave Gamelin (1872-1958), general francez, şeful statului-major al armatei franceze în perioada interbelică, comandant al forţelor armate franco-britanice din Franţa (1939-1940) (n.tr.).

ei erau încă aplicate sancţiuni. Polonia a declarat că îşi va îndeplini obligaţiile ce decurgeau din tratatul franco-polonez din 1921 ; însă acest tratat era strict defensiv, iar polonezii se angajau să intre în război numai dacă Franţa era invadată – iar ei ştiau că, în acel moment, Hitler nu intenţiona acest lucru. Polonezii s-au oferit să se mobilizeze, dacă şi Franţa făcea la fel; pe de altă parte, reprezentantul polonez s-a abţinut de la votul împotriva Germaniei atunci cînd chestiunea a ajuns în faţa Consiliului Ligii. Belgia era la fel de reticentă. În 1919, belgienii renunţaseră la vechea lor neutralitate şi acceptaseră o alianţă cu Franţa, în speranţa că aceasta le va spori securitatea. Acum, cînd alianţa ameninţa să-i oblige la acţiune, ei au abandonat-o brusc.

Rămăseseră doar britanicii. Flandin s-a dus la Londra, aparent în căutare de ajutor. Da fapt, el era mai preocupat să-şi ia responsabilitatea peste Canalul Mînecii şi s-o lase acolo. Baldwin şi-a manifestat, ca de obicei, simpatia şi bunăvoinţa. Avea lacrimi în ochi atunci cînd s-a confesat că britanicii nu aveau nici un fel de forţe disponibile pentru a ajuta Franţa. În orice caz, a adăugat el, opinia publică britanică n-ar permite aşa ceva. Acest lucru era adevărat: era o aprobare aproape unanimă, în Marea Britanie, a faptului că germanii îşi eliberaseră propriul teritoriu. Ceea ce Baldwin nu a adăugat era că şi el era de acord cu această opinie publică. Reocuparea germană a zonei renane era, din punct de vedere britanic, o îmbunătăţire şi un succes pentru politica britanică. Ani de-a rîndul – în permanenţă după Locarno, dacă nu chiar şi înainte – britanicii ceruseră Franţei să adopte o politică strict defensivă şi să nu se lase atrasă în război datorită unor motive „răsăritene" îndepărtate. Atît timp cît zona renană rămînea demilitarizată, francezii puteau încă să ameninţe Germania, sau cel puţin aparent. Britanicii erau îngroziţi de teama că situaţia din 1914 s-ar putea repeta – ei ar putea fi atraşi în război de dragul Cehoslovaciei sau Poloniei, aşa cum, în 1914, presupuneau ei, fuseseră atraşi în război de dragul Rusiei. Reocuparea germană a zonei renane le-a îndepărtat această temere. Din acel moment, Franţei îi fusese impusă o politică defensivă, indiferent dacă dorea sau nu, iar cei mai mulţi dintre francezi n-au considerat că situaţia era neplăcută.

Flandin a acceptat veto-ul lui Baldwin fără a protesta prea tare. El nu se gîndise nici o clipă la o acţiune independentă a Franţei. Orice încercare de a-i imita pe liderii francezi din 1914 ar fi determinat, credea el, o ruptură cu Marea Britanie, iar Gamelin stabilise că o acţiune era imposibilă în asemenea condiţii. Britanicii au insistat în privinţa diplomaţiei. În consecinţă, trebuia făcut apel la metodele diplomatice. Consiliul Ligii s-a reunit la Londra. Doar Litvinov, comisarul sovietic pentru afacerile străine, a propus sancţiuni împotriva Germaniei, iar sprijinul său a fost el însuşi destul pentru a condamna propunerea. Consiliul a hotărît, deşi nu în unanimitate, că tratatele de la Versailles şi Locarno fuseseră încălcate. Hitler a fost invitat să negocieze un nou aranjament pentru securitatea europeană, să-l înlocuiască pe cel pe care îl distrusese. El a răspuns invitaţiei: nu avea „nici un fel de pretenţii teritoriale în Europa", dorea pace şi a propus un pact de neagresiune pe 25 de ani cu Puterile occidentale. Britanicii, la rîndul lor, au dorit să obţină clarificări şi au înaintat o listă de probleme precise. Hitler n-a mai răspuns. S-a instalat tăcerea. Ultimele rămăşiţe ale sistemului de la Versailles dispăruseră, iar cel de la Locarno o dată cu ele.

Era sfîrşitul unei epoci: capitalul obţinut în urma „victoriei" se epuizase.

7 martie 1936 a marcat un punct de cotitură în istorie, însă mai mult aparent decît în realitate. Teoretic, reocuparea de către Germania a zonei renane a făcut dificilă – chiar imposibilă – ajutorarea de către Franţa a aliaţilor ei răsăriteni, Polonia şi Cehoslovacia. De fapt, ea abandonase asemenea idei cu destui ani înainte, asta dacă le avusese vreodată. Reocuparea zonei renane nu a afectat Franţa din punct de vedere defensiv. Dacă linia Maginot era ceea ce se pretindea a fi, atunci securitatea ei era la fel de mare ca şi înainte. Dacă linia Maginot nu era bună, atunci Franţa nu fusese niciodată în siguranţă. Situaţia nici nu era cu totul pierdută pentru Franţa. Germania, reocupînd zona renană, a utilizat un element nepreţuit, care îi adusese atîtea avantaje: era dezarmată. Scopul unei armate este de a învinge alte armate. Înfrîngerea are ea însăşi consecinţe politice: ea clatină voinţa naţională a poporului cucerit şi, astfel, îl pregăteşte pentru a se supune cuceritorului. Însă ce poate să facă o armată cînd n-are pe cine să învingă? Ea poate invada o ţară dezarmată, însă voinţa naţională a celor invadaţi rămîne neclintită. Această voinţă poate fi afectată doar prin teroare – poliţie secretă, camere de tortură, lagăre de concentrare. Această metodă este greu de aplicat pe timp de pace. Germanii au găsit-o dificil de aplicat, chiar în timpul războiului, în ţări precum Danemarca, ocupată fără luptă. În special ţările democratice nu pot dezvolta un mecanism de teroare, exceptînd, într-o anumită măsură, coloniile lor din afara Europei. Din acest motiv, Franţa şi aliaţii ei n-au reuşit să descopere ce pot face cu Germania atît timp cît ea rămînea dezarmată. O dată ce a reocupat zona renană şi şi-a construit o mare armată, devenea posibilă luarea în discuţie a pedepsirii ei într-un mod normal – prin război. Puterile occidentale nu s-au pregătit pentru acest război cu prea multă competenţă, însă înainte de reocuparea zonei renane nu se pregătiseră deloc. S-a spus, în momentul respectiv, şi s-a repetat adesea de atunci, că 7 martie 1936 a fost „ultima şansă", ultima ocazie cînd Germania ar fi putut fi oprită fără toate sacrificiile şi suferinţele unui mare război. Din punct de vedere tehnic, pe hîrtie, acest lucru era adevărat: francezii aveau o mare armată, iar germanii nu aveau nimic. Din punct de vedere psihologic, situaţia era exact inversă. Popoarele occidentale rămîneau stană de piatră în faţa întrebării: ce puteau face? Armata franceză putea înainta în Germania, putea obţine promisiuni de bună purtare din partea germanilor, iar apoi trebuia să plece. Situaţia rămînea identică cu cea anterioară, dacă nu chiar mai rea – germanii mai resentimentari şi mai încrîncenaţi ca înainte. În realitate, n-avea nici un sens atacarea Germaniei pînă cînd aceasta nu era capabilă să se opună, pînă cînd înţelegerea de la Versailles nu era eliminată şi Germania reînarmată. Numai o ţară care îşi propune victoria poate fi ameninţată cu înfrîngerea. Astfel, ziua de 7 martie este un dublu punct de cotitură. Ea a deschis calea pentru succesul Germaniei, dar şi pentru eşecul ei final.

CAPITOLUL 6

Pacea semiarmată, 1936-1938

Reocuparea germană a zonei renane a marcat finalul planurilor de securitate concepute după primul război mondial. Liga Naţiunilor era o umbră; Germania se putea reînarma, eliberată de toate restricţiile din tratat; garanţiile de la Locarno nu mai existau. Idealismul wilsonian şi realismul francez eşuaseră în tandem. Europa s-a reîntors la sistemul - sau la lipsa de sistem - existent înainte de 1914. Fiecare stat suveran, mare sau mic, a trebuit din nou să se bazeze pe forţă armată, diplomaţie şi alianţe pentru a-şi asigura propria securitate. Foştii învingători nu aveau nici un avantaj, iar învinşii nici un handicap. Se reinstaurase „anarhia internaţională". Mulţi oameni, inclusiv cîţiva istorici, consideră că însuşi acest fapt este suficient pentru a explica cel de-al doilea război mondial. Într-un anume sens, chiar aşa stau lucrurile. Atît timp cît statele nu admit restricţii ale suveranităţii lor, vor apărea războaie între ele - unele plănuite, altele izbucnite din greşeli de calcul. Defectul acestei explicaţii este acela că, deoarece explică totul, în acelaşi timp nu explică nimic. Dacă „anarhia internaţională" conduce inevitabil la război, atunci statele din Europa n-ar fi trebuit să cunoască niciodată pacea după sfîrşitul Evului Mediu. În realitate, au existat perioade lungi de pace, iar înainte de 1914 anarhia internaţională a oferit Europei cea mai îndelungată pace de la prăbuşirea Imperiului Roman.

Războaiele se aseamănă mult cu accidentele rutiere. Ele au deopotrivă cauze generale şi cauze particulare. Orice accident rutier este determinat, în ultimă instanţă, de inventarea motorului cu ardere internă şi de dorinţa oamenilor de a se deplasa dintr-un loc în altul. Din această perspectivă, „remediul" pentru accidentele rutiere este interzicerea maşinilor. Însă un şofer, acuzat de conducere periculoasă, ar fi prost sfătuit dacă ar susţine în apărarea sa doar faptul că există maşini. Poliţia şi justiţia nu iau în considerare cauzele profunde. Ele caută o cauză specifică pentru fiecare accident: eroare din partea şoferului, viteză excesivă, stare de ebrietate, defecţiuni la sistemul de frînare, drumuri proaste... La fel stau lucrurile şi în privinţa războaielor. „Anarhia internaţională" face războiul posibil, nu-l transformă în certitudine. După 1918, mai mulţi autori şi-au construit renumele demonstrînd cauzele profunde ale primului război mondial şi, deşi demonstraţiile erau adesea corecte, ele au distras astfel atenţia de la întrebarea: de ce acel război special s-a desfăşurat în acel moment special? Ambele analize capătă sens pe paliere diferite. Ele sînt complementare, nu se exclud una pe cealaltă. Şi cel de-al doilea război mondial a avut cauze profunde, însă şi el s-a declanşat datorită unor evenimente specifice - iar aceste evenimente merită o examinare atentă.

Oamenii au discutat mai mult despre cauzele profunde ale războaielor înainte de 1939 decît o făcuseră anterior, motiv pentru care aceste cauze au contat mai mult.

Devenise un lucru acceptat de toată lumea, după 1919, faptul că războaiele viitoare puteau fi evitate numai dacă Liga Naţiunilor ar fi avut succes. Însă Liga a eşuat în misiunea sa, iar oamenii s-au grăbit să spună că din acest motiv războiul era inevitabil. Mulţi chiar au simţit că era imorală încercarea de a preveni războiul prin instrumentele de modă veche: alianţele şi diplomaţia. De asemenea, alţii au spus că fascismul conducea „inevitabil" la război – şi era greu de contestat această opinie, dacă se luau în considerare declaraţiile celor doi lideri fascişti. Hitler şi Mussolini au glorificat războiul şi virtuţile războinice. Ei au folosit ameninţarea cu războiul pentru a-şi promova ţelurile. Însă aceasta nu era o noutate. Oamenii de stat o practicaseră întotdeauna. Retorica dictatorilor nu era mai rea decît „agitatul săbiilor" vechilor monarhi, nici decît ceea ce li se preda la şcoală elevilor englezi în perioada victoriană. Însă existaseră lungi etape de pace, în ciuda discuţiilor aprinse. Nici dictatorii fascişti n-ar fi ales varianta războiului, dacă n-ar fi întrevăzut o cît de mică şansă de victorie. De aceea, cauza războiului a constat la fel de mult în erorile altora, cît în ticăloşia dictatorilor. Hitler a intenţionat probabil să declanşeze un mare război de cucerire împotriva Rusiei sovietice, asta dacă se poate vorbi la el de vreun plan conştient. Este improbabil că el a gîndit acel război împotriva Marii Britanii şi Franţei care a izbucnit în 1939. El era la fel de disperat la 3 septembrie 1939, ca şi Bethmann la 4 august 1914. Mussolini, în pofida tuturor declaraţiilor sale bombastice, a luptat cu disperare să se menţină în afara războiului, cu o disperare mai mare chiar decît a huliţilor ultimi lideri ai celei de-a treia Republici franceze, şi a intrat în război doar atunci cînd a considerat că acesta era deja cîştigat. Germanii şi italienii şi-au aplaudat liderii, însă războiul nu era popular printre ei, aşa cum fusese în 1914. Atunci, mulţimile entuziaste de pretutindeni au salutat izbucnirea războiului. A fost o adîncă deprimare în Germania în timpul crizei cehoslovace din 1938 şi o resemnare placidă în anul următor, cînd a izbucnit războiul. Războiul din 1939, departe de a fi bine primit, a fost unul dintre cele mai puţin dorite războaie din întreaga istorie.

Şi un alt tip de cauze profunde a fost intens discutat înainte de 1939. Circumstanţele economice, se susţinea, conduceau în mod inevitabil la război. Aceasta era doctrina marxistă acceptată a momentului şi, prin afirmare repetată, ea a cîştigat aprobarea şi a multor oameni care nu se considerau marxişti. Era o idee nouă. Marx însuşi nu o avusese în vedere. Înainte de 1914, marxiştii au prezis că Marile Puteri capitaliste vor împărţi lumea între ele şi, în măsura în care au prezis războaie, s-au aşteptat ca acestea să fie lupte de emancipare naţională a popoarelor din afara Europei. Lenin a fost primul care a descoperit că acest capitalism determină „inevitabil" războiul, şi asta doar atunci cînd primul război mondial era deja în desfăşurare. Bineînţeles că avea dreptate. Deoarece fiecare stat puternic era capitalist în 1914, capitalismul, în mod evident, a „determinat" primul război mondial; însă era la fel de evident că „determinase" şi precedenta etapă de pace. Încă o explicaţie generală care clarifică totul şi nimic. Înainte de 1939, marile state capitaliste, Anglia şi America, erau cele mai dornice să evite războiul, iar în fiecare ţară, inclusiv în Germania, capitaliştii erau clasa care se opunea cel mai decis războiului. Într-adevăr, dacă s-ar dori acuzarea capitaliştilor din 1939, capetele de acuzare ar fi pacifismul şi timiditatea, nu dorinţa de război.

În orice caz, capitalismul poate fi găsit vinovat într-un mod mai limitat. Deşi Puterile imperialiste de frunte erau probabil satisfăcute şi paşnice, fascismul, se

susţinea, reprezenta ultimul stadiu agresiv al capitalismului în declin, iar situaţia sa putea fi menţinută doar prin intermediul războiului. Există aici o undă de adevăr, însă nu foarte consistentă. Utilizarea în totalitate a forţei de muncă - Germania fiind prima ţară europeană care a realizat acest lucru - a depins parţial de producţia de arme, dar, la fel de bine, ea ar fi putut fi determinată (şi a şi fost, într-o anumită măsură) şi de alte forme de comenzi publice, de la drumuri la mari construcţii. Secretul nazist nu a fost producţia de armament, ci eliberarea de principiile economice ortodoxe ale momentului. Cheltuielile guvernamentale au oferit toate efectele fericite ale unei inflaţii moderate, în timp ce dictatura politică, desfiinţînd sindicatele şi impunînd un control riguros al ratei de schimb, a prevenit unele consecinţe nefericite, precum creşterea salariilor sau a preţurilor. Argumentul în favoarea războiului nu ar fi fost valabil nici dacă sistemul nazist s-ar fi bazat exclusiv pe producţia de armament. Germania nazistă nu se sufoca de prea multe arme. Dimpotrivă, generalii germani au insistat în unanimitate, în 1939, că ei nu erau echipaţi pentru război şi că trebuiau să treacă mulţi ani pînă la realizarea „înarmării profunde". Din acest punct de vedere, nu erau motive de îngrijorare în privinţa şomajului. În Italia fascistă, argumentul economic era complet irelevant. Nu a existat nici un fel de sistem economic fascist, ci doar o ţară săracă dirijată printr-un amestec de teroare şi paradă. Italia era cu adevărat nepregătită pentru război, aşa cum Mussolini a confirmat rămînînd „nebeligerant" în 1939. Atunci cînd, în cele din urmă, el s-a decis să-şi încerce norocul în 1940, Italia era mai prost echipată pentru război, cu fiecare zi care trecea, decît fusese oricînd după intrarea în primul război mondial, în 1915.

O explicaţie economică de un alt tip a fost populară înainte de 1939. Germania şi Italia, s-a argumentat, erau Puteri nesatisfăcute, cu un acces inadecvat la pieţe externe sau la materii prime. Guvernului britanic i s-a cerut constant, de către opoziţia laburistă, să înlăture aceste disfuncţionalităţi economice, în loc să intre în cursa înarmărilor. Poate că Germania şi Italia erau Puteri nesatisfăcute. Însă ce doreau ele să obţină? Italia cucerise Abisinia. Nu numai că nu a realizat vreun profit din asta, dar a descoperit că pacificarea şi dezvoltarea acelei regiuni erau poveri ce depăşeau resursele ei limitate. Deşi unii italieni s-au stabilit acolo, această operă de colonizare a fost făcută din raţiuni de prestigiu. Ar fi fost mai înţelept şi mai profitabil pentru ei să rămînă acasă. Cu puţin timp înainte de izbucnirea războiului, Mussolini a cerut în mod repetat Corsica, Nisa şi Savoia. Nici una dintre acestea, probabil cu excepţia Nisei, nu oferea vreun avantaj economic. Nici chiar Nisa nu putea contribui cu ceva la rezolvarea adevăratei probleme a Italiei: era o ţară săracă şi avea o populaţie numeroasă.

Pretenţia lui Hitler în privinţa spaţiului vital, *Lebensraum*, suna mai plauzibil - destul de plauzibil pentru a-l convinge pe Hitler însuşi. Însă ce însemna asta în practică? Germania nu era lipsită de pieţe de desfacere. Dimpotrivă, Schacht a folosit înţelegerile bilaterale pentru a da Germaniei, practic, un monopol al comerţului cu Europa de Sud-Est şi erau în pregătire planuri similare pentru cucerirea economică a Americii de Sud atunci cînd declanşarea războiului le-a întrerupt. Germania nu suferea nici de o lipsă de materii prime. Ingeniozitatea ştiinţifică a oferit înlocuitori pentru acelea care nu puteau fi achiziţionate cu uşurinţă, iar Germania nu a avut niciodată, în timpul celui de-al doilea război mondial, handicapul unei penurii de materii prime, în ciuda blocadei britanice, pînă cînd rezervele sale de petrol sintetic

au fost distruse de bombardamentele Aliaţilor din 1944. *Lebensraum*, în sensul său cel mai crud, însemna pretinderea unui spaţiu gol, unde germanii se puteau stabili. Germania nu era suprapopulată, în comparaţie cu cele mai multe dintre ţările europene, şi nu exista nici un spaţiu gol în vreun loc din Europa. Cînd Hitler s-a lamentat: „Dacă am fi avut măcar o Ucrainã...", el părea a presupune că nu existau ucrainenii. Şi-a propus el să-i exploateze sau să-i extermine? Aparent, n-a luat în considerare chestiunea în nici un fel. Cînd Germania a cucerit de fapt Ucraina, în 1941, Hitler şi cei din preajma sa au încercat ambele metode, însă fără să obţină vreun avantaj economic. Spaţiu gol exista pe alte continente, iar guvernul britanic, dorind să înlăture una din nemulţumirile lui Hitler, s-a oferit adeseori să facă concesii coloniale. El n-a răspuns însă niciodată. Ştia că posesiunile coloniale reprezentau o cheltuială, nu o sursă de profit, în orice caz, cel puţin pînă cînd ar fi crescut nivelul de dezvoltare al regiunilor respective. Oricum, deţinerea de colonii i-ar fi îndepărtat una din nemulţumirile de care avea nevoie. Pe scurt, nu *Lebensraum*-ul a condus Germania la război. Mai curînd războiul – sau o politică războinică – a produs cererea de *Lebensraum*. Hitler şi Mussolini nu erau ghidaţi de motivaţii economice. Asemenea celor mai mulţi oameni de stat, ei aveau o mare dorinţă de succes, fiind diferiţi de ceilalţi doar în sensul că apetitul lor era mai mare şi l-au alimentat prin mijloace mai lipsite de scrupule.

Efectul fascismului era de observat în moralitatea publică, nu în domeniul economic. Adepţii acestei doctrine au desconsiderat în permanenţă spiritul relaţiilor internaţionale. Hitler şi Mussolini erau foarte mîndri de eliberarea lor de standardele acceptate. Ei au făcut promisiuni fără a avea vreo intenţie de a le îndeplini. Mussolini a sfidat Pactul Ligii Naţiunilor, pe care Italia îl semnase. Hitler a reconfirmat sistemul de la Locarno într-un an, doar pentru a-l repudia în următorul. În timpul războiului civil spaniol, ambii au ridiculizat deschis sistemul nonintervenţiei, pe care se angajaseră să-l respecte. Continuînd în acelaşi mod, ei s-au indignat cînd cineva le-a pus la îndoială cuvîntul sau le-a reamintit de promisiunile încălcate. Oamenii de stat din celelalte ţări erau stupefiaţi de această desconsiderare a standardelor acceptate, însă nu se puteau gîndi la vreo alternativă. Ei au continuat să caute o înţelegere atît de atractivă pentru liderii fascişti, încît să-i readucă pe aceştia pe calea cea bună. Chamberlain a făcut astfel la München în 1938, iar Stalin – prin pactul sovieto-german din 1939. Ambii vor manifesta mai tîrziu o indignare naivă în privinţa faptului că Hitler a continuat să se comporte ca întotdeauna. Însă ce altceva ar fi putut face? O înţelegere de orice fel părea singura alternativă la război, şi pînă la sfîrşit a persistat sentimentul exasperant că o astfel de înţelegere imposibilă aştepta după colţul următor. Oamenii de stat nefascişti nu au putut scăpa de contaminarea momentului istoric. Pretinzînd că-i tratează pe dictatorii fascişti ca *„gentlemen"*, ei înşişi au încetat să fie *gentlemen*. Miniştrii britanici şi francezi, pronunţîndu-se ei înşişi în favoarea bunei-credinţe inexistente a dictatorilor, au devenit, la rîndul lor, indignaţi cînd alţii au continuat să se îndoiască. Hitler şi Mussolini au minţit deschis în privinţa nonintervenţiei, dar Chamberlain şi Eden, Blum[82] şi Delbos nu s-au comportat cu mult mai bine. Oamenii de stat din Europa occidentală se mişcau într-o ceaţă morală

82. Léon Blum (1872-1950), om politic francez, lider al Partidului Socialist, prim-ministru (1936-1937, 1938, 1946-1947) (n.tr.).

şi intelectuală – uneori înşelaţi de dictatori, alteori păcălindu-se singuri, adesea minţindu-şi propriul public. Au ajuns şi ei să creadă că o politică lipsită de scrupule era unica resursă disponibilă. Este greu de crezut că Sir Edward Grey sau Delcassé şi-ar fi pus numele pe acordul de la München, că Lenin şi Troţki, în ciuda dispreţului lor faţă de moralitatea burgheză, şi-ar fi pus numele pe pactul sovieto-nazist.

Istoricul trebuie să încerce să străpungă norul de fraze pentru a ajunge la realităţile din spatele acestuia. Pentru că existau încă realităţi în relaţiile internaţionale: Marile Puteri încercau, fără succes, să-şi menţină interesele şi independenţa. Modelul european fusese transformat profund de evenimentele din 1935 şi 1936. Cele două Puteri occidentale urmaseră cel mai rău curs dintre toate cursurile posibile în afacerea abisiniană; pendulaseră indecise între două politici contradictorii şi au eşuat în ambele. Ele n-au susţinut Liga Naţiunilor din pricina riscului unui război sau pentru că nu doreau să-l înlăture pe Mussolini din Italia, însă nici n-au abandonat Liga de dragul acestuia. Aceste contradicţii au continuat chiar atunci cînd războiul din Abisinia se încheiase, iar împăratul era în exil. Era evident că nu se mai putea face nimic pentru nefericita victimă a idealismului occidental. Sancţiunile erau încheiate, Neville Chamberlain înlăturîndu-le ca fiind „chiar apogeul nebuniei". Însă Italia a rămas condamnată ca stat agresor, iar cele două Puteri occidentale nu se puteau hotărî să-l recunoască pe regele Italiei ca împărat al Abisiniei. Din Frontul de la Stresa nu mai rămăsese nimic, iar Mussolini a fost obligat să se alăture taberei germane. Acest final n-a fost unul pe placul său. Prin atacarea Abisiniei, Mussolini intenţionase să exploateze tensiunea internaţională de pe Rin, nu să opteze pentru Germania. În schimb, el fusese cel care îşi pierduse libertatea de alegere.

Hitler şi-a obţinut libertatea chiar atunci cînd Mussolini şi-a pierdut-o. Sfîrşitul sistemului de la Locarno a transformat Germania într-o Putere complet independentă, care nu mai era încorsetată de restricţii artificiale. Era de aşteptat să apară noi iniţiative pe scena internaţională. Totuşi, politica germană a rămas liniştită pentru aproape doi ani. Această „pauză de încărcare", cum a numit-o Churchill, s-a datorat, în parte, faptului inevitabil că planurile de înarmare necesitau o mai lungă perioadă de timp şi, de aceea, Hitler a trebuit să aştepte pînă cînd Germania era cu adevărat „reînarmată" – o situaţie pe care el, de obicei, o considera posibilă a se realiza în 1943. Dar, în acelaşi timp, era nehotărît în privinţa a ceea ce urma să facă chiar dacă ar fi avut puterea să acţioneze. Oricare ar fi fost planurile sale pe termen lung (şi este îndoielnic că a avut vreunul), ţelul politicii sale imediate fusese „distrugerea Versailles-ului". Aceasta era o temă din *Mein Kampf* şi din fiecare discurs de politică externă pe care l-a rostit. Era o politică ce a cîştigat o susţinere unanimă din partea poporului german, avînd şi marele avantaj că, în termeni practici, se desfăşura de la sine: după fiecare succes, Hitler trebuia doar să se uite la tratatul de pace şi să descopere o nouă clauză care trebuia eliminată. El a presupus că procesul va necesita mulţi ani şi se va lovi de mari dificultăţi. Depăşirea acestor obstacole îi va oferi un imens capital de prestigiu. În realitate, distrugerea sistemelor de la Versailles şi Locarno, împreună, i-a luat doar trei ani, iar problemele apărute au fost atît de puţine, încît ne mirăm astăzi de ce Hitler nu a acţionat mai rapid. După martie 1936, nu se mai putea obţine nimic prin atacarea tratatului de la Versailles. Cînd Hitler a denunţat, în cele din urmă, una din puţinele clauze injuste rămase – internaţionalizarea rîurilor germane –, nimeni nu a mai remarcat acest fapt, pe plan intern sau în

străinătate. Zilele succesului facil se încheiaseră. A distruge prevederile legale ale unui tratat de pace era un lucru, însă a distruge independenţa altor ţări, chiar mici fiind, era cu totul altceva. În plus, nu fusese niciodată în stilul lui Hitler să ia el iniţiativa. Lui îi plăcea ca alţii să-i facă treaba; a aşteptat ca slăbiciunile interne ale sistemului european să iasă la iveală, tot aşa cum aşteptase ca pacea de la Paris din 1919 să se prăbuşească de la sine. Altfel ar fi putut sta lucrurile dacă Hitler ar fi avut o nemulţumire concretă, presantă, după reocuparea zonei renane. Însă, pentru moment, exista o penurie de nemulţumiri germane. Mulţi germani erau profund afectaţi de chestiunea Danzig-ului şi a „Coridorului" polonez, însă pactul de neagresiune cu Polonia fusese semnat de abia doi ani. Acest act a fost cea mai originală lovitură a lui Hitler în politica externă şi, de aceea, liderul german ezita în a acţiona împotriva lui. Germanii din Cehoslovacia încă nu erau conştienţi de faptul că reprezentau o minoritate oprimată.

Rămăsese doar Austria. Revolta nechibzuită a naziştilor austrieci din 25 iulie 1934 şi uciderea lui Dollfuss reprezentaseră o grea lovitură pentru Hitler – una din puţinele de care a avut parte. El a depăşit acest moment cu o abilitate remarcabilă. Papen, conservatorul frivol care contribuise la alegerea lui Hitler în funcţia de cancelar, a fost trimis ca ambasador german la Viena. Alegerea a fost extrem de potrivită. Papen nu era numai un romano-catolic fervent, slujitor loial al lui Hitler – şi, din acest motiv, un model pentru clericaliştii austrieci –, dar fusese şi un negociator al Concordatului cu Papalitatea. De asemenea, el se aflase la un vîrf de ac de a fi ucis în timpul epurării din 30 iunie 1934 şi, de aceea, era foarte potrivit pentru a-i convinge pe liderii austrieci că tentativele criminale naziste nu trebuie luate în serios. Papen şi-a îndeplinit strălucit misiunea. Guvernul austriac era autoritar într-un mod ineficient: era pregătit să-i persecute pe socialişti, nu însă şi pe romano-catolici sau pe evrei. Era chiar pregătit să folosească frazele naţionalismului german cît timp Austriei îi era permisă existenţa, într-un fel sau altul. Acest fapt îi convenea lui Hitler. Deşi dorea o Austrie dependentă de Germania în relaţiile internaţionale, nu se grăbea să distrugă Austria cu totul. Probabil că această idee nici măcar nu i-a trecut prin cap. Era destul de austriac pentru a considera de neconceput dispariţia totală a Austriei – asta pînă cînd aceasta s-a realizat; chiar dacă ar fi fost de conceput, nu privea cu ochi buni ipostaza că Viena (pentru a nu mai vorbi de Linz) urma să fie eclipsată de Berlin.

Lui Papen i-au trebuit doi ani pentru a cîştiga încrederea guvernului austriac. Suspiciunea reciprocă a fost relaxată, pînă la dispariţie. La 11 iulie 1936, cele două ţări au încheiat o *Gentleman's Agreement* – prima utilizare vulgarizatoare a acestei sintagme absurde. Acest concept reprezenta o invenţie caracteristică pentru Papen şi a găsit rapid imitatori. Hitler a recunoscut „suveranitatea totală" a Austriei. Schuschnigg a acceptat în schimb că Austria era „un stat german" şi a fost de acord să admită membri din „aşa-numita opoziţie naţională" în guvernul său. Evenimentele ulterioare au făcut ca înţelegerea să pară duplicitară pentru ambele părţi. Lucrurile nu se prezentau astfel, deşi, bineînţeles că fiecare semnatar a înţeles din respectivul act ceea ce dorea să înţeleagă. Hitler a presupus că naziştii austrieci vor pătrunde treptat în guvernul vienez şi vor transforma Austria într-un stat nazist. Însă era încrezător că acest proces se va desfăşura imperceptibil, fără crize dramatice. Înţelegerea din iulie 1936 i-a oferit lui Hitler exact ceea ce el îi propusese lui Mussolini la reuniunea

de la Veneţia, în urmă cu doi ani, cu excepţia faptului că Schuschnigg nu a permis să fie înlocuit de „un personaj cu un punct de vedere independent". În schimb, Schuschnigg a devenit un astfel de personaj neutru, sau cel puţin aşa a sperat Hitler. Cancelarul german era încrezător că zidurile Vienei se vor prăbuşi de la sine. Chiar în februarie 1938, el le-a spus liderilor nazişti austrieci: „Problema austriacă nu va putea fi niciodată rezolvată printr-o revoluţie... Doresc să se adopte un curs evolutiv al acţiunii, nu o soluţie obţinută prin mijloace violente, deoarece în domeniul politicii externe pericolul pentru noi devine din ce în ce mai mic în fiecare an"[83].

Schuschnigg, din perspectiva sa, nu mai trebuia să depună eforturi pentru a se elibera de dependenţa faţă de Italia – o dependenţă pe care toţi austriecii o displăceau, iar mulţi o considerau inutilă. Nu exista o democraţie de salvat în Austria, ci doar un nume separat. Schuschingg putea accepta orice doreau naziştii, cu excepţia propriei sale dispariţii, şi a presupus că era acum asigurat din acest punct de vedere. Înţelegerea din iulie 1936 i-a dat lui Schuschnigg aparenţa, şi lui Hitler – substanţa. Amîndoi erau satisfăcuţi. Şi Mussolini era mulţumit. El nu putea apăra independenţa Austriei decît dacă se reconcilia umilitor cu Puterile occidentale, şi poate nici măcar atunci. Şi el s-a mulţumit cu aparenţa – menţinerea numelui Austriei. În spatele acestei faţade se desfăşura în continuare conflictul dintre politica italiană şi cea germană. Mussolini dorea să-şi menţină protectoratul asupra Austriei şi Ungariei şi să extindă puterea italiană în Mediterana, în principal pe seama Franţei. Hitler intenţiona să facă din Germania Puterea dominantă în Europa, cu Italia, în cel mai bun caz, ca partener de rang inferior. Nici unul nu intenţiona să promoveze ambiţiile celuilalt; fiecare plănuia să exploateze disputa celuilalt cu Puterile occidentale pentru a obţine concesii pentru sine. În asemenea circumstanţe, discutarea chestiunilor practice putea duce cu uşurinţă la ceartă. Din acest motiv, ei au subliniat similaritatea lor „ideologică" – spiritul modern şi creator al celor două state, care, pretindeau ei, le făcea superioare democraţiilor decadente. Aceasta a fost Axa Roma-Berlin, anunţată zgomotos de Mussolini în noiembrie 1936, în jurul căreia era de aşteptat ca politica europeană să graviteze.

Hitler urmărea aceeaşi politică, în acelaşi timp, cu Japonia. Şi în acest caz, chestiunile practice nu puteau conduce la înţelegere. Hitler dorea să împingă Japonia împotriva Rusiei şi Marii Britanii, fără ca el să sacrifice legătura strînsă dintre Germania şi China, a cărei armată era încă organizată de către generalii germani. Japonia nu putea tolera activităţile germane din Extremul Orient mai mult decît pe cele ale altor Puteri europene. Fiecare aştepta, din partea celuilalt, declanşarea unui conflict din care să obţină recompense facile. Ribbentrop, consilierul personal al lui Hitler în chestiuni externe, a oferit soluţia – primul său succes care l-a condus către postul de ministru de externe în mai puţin de un an –, şi anume Pactul Anti-Comintern, o găunoasă declaraţie de principiu care nu angaja la acţiune nici una dintre părţi. Fiind direcţionată doar împotriva comunismului, ea nu era nici măcar o alianţă împotriva Rusiei. De altfel, aşa cum a demonstrat evoluţia evenimentelor, cele două ţări n-au fost niciodată aliate într-un război antirusesc. Însă Pactul arăta de parcă ar fi fost o alianţă antirusească. Liderii sovietici erau înfricoşaţi. Dacă există o cheie a politicii externe a Uniunii Sovietice, atunci aici trebuie căutată. Conducătorii

83. Memorandum al lui Keppler, 28 februarie 1938, *German Foreign Policy*, series D, I, No. 338.

de la Moscova erau convinşi că se aflau pe punctul de a fi atacaţi - poate de Germania, poate de Japonia, poate de amîndouă în tandem. Spaima lor cea mai mare şi cea mai presantă era aceea a unui război în Orientul Îndepărtat între ei şi japonezi. Datorită unei ironii brutale, aşa cum istoria produce adeseori, acesta a fost războiul - considerat foarte probabil la momentul respectiv - care nu s-a desfăşurat niciodată.

Pactul Anti-Comintern dintre Germania şi Japonia, alături de mai puţin anti-comunista Axă Roma-Berlin, nu a afectat doar politica sovietică. El a avut o puternică influenţă şi în Anglia şi Franţa. Rusia şi Puterile occidentale ar fi putut să-şi strîngă relaţiile dacă pe scena internaţională ar fi operat nişte principii abstracte, fără legătură cu situaţiile pe plan intern. Franţa a realizat Pactul franco-sovietic, Puterile occidentale au acceptat Rusia, cumva reticent, ca membru loial al Ligii Naţiunilor, ceea ce le-a făcut să aibă mustrări de conştiinţă cînd Litvinov predica necesitatea „securităţii colective". Cînd Pactul Anti-Comintern a împins ideile politice în avanscenă, unii oameni din cele două ţări democratice au simţit şi ei chemarea anticomunismului. Ei tindeau să fie neutri în lupta dintre fascism şi comunism, sau poate chiar să fie de partea fascistă. Deşi se temeau de Hitler ca lider al unei Germanii puternice şi agresive, ei îl agreau - sau cei mai mulţi dintre ei - ca protector al civilizaţiei europene împotriva comunismului. Exista o diferenţă de atitudine între englezi şi francezi. Mulţi englezi, în special din Partidul Conservator, spuneau: „Mai bine Hitler decît Stalin". Nu-i trecea prin minte nici unui englez, cu excepţia liderului fascist, Sir Oswald Mosley, să spună: „Mai bine Hitler decît Baldwin sau Chamberlain, sau chiar Attlee[84]". În Franţa, alegerile generale din mai 1936 au adus la putere o majoritate de stînga alcătuită din radicali, socialişti şi comunişti. Cînd a urmat un guvern al Frontului Popular, francezii conservatori, „oamenii de bine", au spus nu doar: „Mai bine Hitler decît Stalin", ci şi „Mai bine Hitler decît Léon Blum".

Acesta nu a fost unicul motiv pentru care relaţiile dintre Rusia sovietică şi Occident, care păreau a se îmbunătăţi, au început să se deterioreze. Anul 1936 a reprezentat începutul marilor epurări din Rusia: practic, toţi vechii bolşevici au fost executaţi sau închişi, sute de mii - poate milioane - de neruşi au fost trimişi în Siberia. În anii următori, epurarea s-a extins la forţele armate: Tuhacevski[85], şeful statului-major, trei din cei cinci mareşali, 13 din cei 15 comandanţi de armată şi mulţi alţii au fost împuşcaţi după cîte un proces secret sau fără nici un fel de judecată. Nimeni nu cunoaşte raţiunea acestui masacru. Era Stalin un nebun autocrat? Se baza pe ceva cînd presupunea că generalii sau rivalii săi politici plănuiau să folosească sprijinul german pentru o revoluţie antistalinistă? Sau plănuia el însuşi o reconciliere cu Hitler şi de aceea şi-a înlăturat posibilii critici? Potrivit unei versiuni, preşedintele Beneš al Cehoslovaciei a descoperit că Tuhacevski şi alţii negociau cu Hitler şi i-a înmînat dovezile lui Stalin. Potrivit altei versiuni, însuşi serviciul secret german a conceput dovezile şi i le-a plasat lui Beneš. Nu ştim nimic despre aceste lucruri şi, probabil, nu vom şti niciodată. Însă efectul a fost indiscutabil. Aproape toţi observatorii occidentali au devenit convinşi de faptul că Rusia sovietică era inutilă în postura

84. Clement Richard Attlee (1883-1967), om politic britanic, lider al Partidului Laburist (1935-1955) şi prim-ministru al Marii Britanii (1945-1951) (n.tr.).

85. Mihail Nikolaevici Tuhacevski (1893-1937), mareşal şi teoretician militar sovietic, unul dintre organizatorii Armatei Roşii (n.tr.).

de aliat: conducătorul ei – un dictator sălbatic şi lipsit de scrupule, armatele sale – în haos, sistemul ei politic – în prag de colaps la prima ameninţare. Ambasadorul american, Joseph Davies, era singura excepţie. El a insistat întotdeauna că fusese un complot real, că procesele se desfăşuraseră în mod corect şi, drept urmare, puterea sovietică se întărise. Însă şi el îşi dădea doar cu părerea. Nimeni nu ştia adevărul atunci, şi nimeni nu-l cunoaşte nici astăzi. Armatele sovietice s-au prezentat bine împotriva germanilor în 1941, însă numai după un dezastru iniţial teribil. Asta ar putea dovedi că armatele erau eficiente şi în 1936 sau 1938. Pe de altă parte, ar putea sugera că ele nu erau pregătite pentru război nici măcar în 1941. Toate speculaţiile în privinţa acestui subiect sînt inutile. Rezultatul practic a fost acela că Puterile occidentale s-au plasat ferm în spatele liniilor lor defensive – o urmare paradoxală, dacă se are în vedere că Pactul franco-sovietic a fost pretextul lui Hitler pentru distrugerea sistemului de la Locarno.

Cele două Puteri occidentale nu au rămas în expectativă după evenimentele din martie 1936. Ele au început să-şi îmbunătăţească poziţia defensivă, sau cel puţin aşa au crezut: în principal din teamă faţă de Germania, deşi şi-au slăbit şi legăturile cu Rusia sovietică. Cînd Hitler a înaintat în zona renană, guvernul britanic a înlocuit dubla garanţie din tratatul de la Locarno cu o promisiune clară de asistenţă dacă Franţa era atacată direct. Aceasta a fost privită ca o chestiune temporară, pînă cînd negocierile ar fi oferit un substitut pentru Locarno. Însă negocierile nu au condus la nimic – nu s-a putut găsi nici un înlocuitor pentru Locarno. În acest mod accidental, Marea Britanie s-a angajat – pentru prima oară în istoria ei – la o alianţă pe timp de pace cu o Mare Putere continentală, fapt ce a marcat într-adevăr o schimbare, o dovadă a implicării sporite a Marii Britanii în chestiuni continentale sau poate doar o dovadă a slăbiciunii sale sporite. Însă nu era, în realitate, o schimbare profundă. Un parteneriat, în sensul unor interese comune cu Franţa, existase de mult timp. Alianţa formală, deşi aparent un angajament precis, nu a fost considerată ca un element preliminar acţiunii. Dimpotrivă, ea a fost oferită pentru a preveni o replică franceză efectivă la ocuparea zonei renane. Testul practic al unei alianţe îl reprezintă angajamentele militare exacte care o însoţesc. Discuţii la nivel de state-majore s-au desfăşurat între Marea Britanie şi Franţa imediat după ce germanii au intrat în zona renană. Ele au durat cinci zile şi apoi s-au întrerupt. N-au mai fost reluate pînă în februarie 1939. Franţa nu şi-a sporit securitatea sau forţa datorită alianţei cu Marea Britanie. Mai curînd a obţinut un aliat care i-a paralizat fără încetare mişcările, din teama că alianţa ar putea deveni efectivă – asta nu înseamnă că francezii aveau nevoie de prea multe piedici pentru a da înapoi.

Reocuparea germană a zonei renane nu a slăbit în mod direct poziţia defensivă a Franţei, oricît de mult i-ar fi afectat planurile ei ofensive, care oricum erau inexistente. Indirect, însă, ea a avut o consecinţă gravă. Belgia fusese aliata Franţei din 1919, cele două armate fiind strîns coordonate. Acum belgienii aveau o Germanie reînarmată la frontiera lor. Se mai puteau ei baza pe aliatul lor francez, care se dovedise atît de ineficient? Sau trebuiau să se retragă, sperînd să evite furtuna care se prefigura? Au ales cea de-a doua variantă. În toamna lui 1936, ei s-au retras din alianţa cu Franţa, iar la începutul lui 1937 şi-au reafirmat poziţia neutră pe care o deţinuseră înainte de 1914. Aceasta a creat o problemă strategică teribilă pentru francezi. Linia Maginot, cea mai formidabilă apărare, era întinsă doar de la frontiera

elveţiană pînă la cea belgiană. Pînă atunci francezii presupuseseră – deşi fără prea multă justificare – că belgienii vor construi nişte fortificaţii similare de-a lungul scurtei graniţe dintre Belgia şi Germania. Ce urmau să facă acum? Nu puteau să insiste în privinţa sistemului defensiv belgian, sau chiar să ridice această problemă, fără să atingă neutralitatea statului vecin. Frontiera dintre Franţa şi Belgia era extrem de lungă. Costul fortificării sale era prohibitiv. În plus, francezii nu puteau încerca aşa ceva fără a admite implicit că renunţaseră la apărarea Belgiei şi că o considerau un posibil inamic. De aceea, au făcut ceea ce fac în general oamenii cînd se află în faţa unei probleme insolubile: îşi închid ochii şi pretind că problema nu există. Nu s-a făcut nici o încercare de protejare a frontierei franceze cu Belgia. Această neglijenţă a continuat chiar şi după izbucnirea războiului. Forţele britanice erau staţionate la frontiera belgiană în timpul iernii 1939-1940 şi mulţi ofiţeri au raportat lipsa completă a mijloacelor de apărare. Aceste plîngeri au ajuns la Hore-Belisha, secretarul de stat de la Ministerul de Război. Şi cînd el a ridicat problema la statul-major, a fost imediat eliberat din funcţie. Cîteva săptămîni mai tîrziu, germanii au invadat în forţă Belgia şi – cu ajutorul erorilor strategice ale lui Gamelin, comandantul suprem aliat – au obţinut acolo acea victorie decisivă pe care o scăpaseră în 1914.

Informaţiile noastre despre aceste evenimente ulterioare fac dificilă observarea în evoluţie a elementelor antebelice ale politicii britanice şi franceze. Ştim că armatele aliate din Franţa au fost umilite de către germani şi, de aceea, tragem concluzia facilă că acestea erau pregătite inadecvat din punct de vedere militar. Concluzia pare să fie întărită şi de date statistice. În 1938, cînd Germania aloca 16,6% din producţia ei totală domeniului militar, Marea Britanie şi Franţa alocau doar 7%. Însă, înainte de a accepta explicaţia că înfrîngerea Puterilor occidentale s-a datorat eşecului lor de a se reînarma adecvat, trebuie să ne întrebăm: „adecvat pentru ce?". Dacă ar fi crescut cheltuielile militare, spre exemplu, acest lucru ar fi surmontat neglijarea strategică a Belgiei? S-a presupus în mod obişnuit, şi încă se mai presupune că obiectivul ideal ar fi trebuit să constea în egalitatea de înarmare cu un posibil oponent sau cu un grup de oponenţi. Acesta este, în realitate, cel mai lipsit de sens dintre obiective: este prea mult dacă o ţară doreşte doar să se apere, şi prea puţin dacă doreşte să-şi impună voinţa asupra celeilalte părţi. Amiralitatea britanică n-a fost niciodată preocupată de egalitate. Ea şi-a propus o superioritate decisivă asupra Germaniei şi Italiei, şi, după 1937, chiar asupra Japoniei. Acest nivel cumulat al celor trei Puteri nu a fost atins, însă din lipsă de timp, nu din lipsă de bani.

Armamentele erau oricum decisive în privinţa situaţiei din Europa, însă şi în acest caz, obiectivul egalităţii ducea într-o direcţie greşită. În primul război mondial, defensiva a fost cu mult mai puternică decît ofensiva: atacatorul avea nevoie de o superioritate triplă, dacă nu chiar de cinci ori mai mare. Campania din 1940 din Franţa a părut să conteste această experienţă: germanii au obţinut o victorie decisivă fără a deţine o mare superioritate în oameni sau echipamente. De fapt, campania din Franţa n-a dovedit nimic, cu excepţia faptului că şi armatele pregătite corespunzător pentru defensivă pot fi distruse, dacă sînt conduse îndeajuns de prost. Mai tîrziu, marea coaliţie formată din Marea Britanie, Rusia sovietică şi Statele Unite a trebuit să aştepte o superioritate de cinci ori mai mare pentru a înfrînge Germania. De aceea, dacă Marea Britanie şi Franţa sperau doar să se apere, o mică creştere a producţiilor de armament ar fi fost suficientă; dar ceea ce au făcut între 1936 şi 1939 a fost mai

mult decît atît. Pe de altă parte, dacă doreau să înfrîngă Germania şi să-şi recapete poziţia de dominaţie triumfătoare de care se bucuraseră în 1919, ar fi trebuit să-şi multiplice armamentele nu de două, ci de şase sau chiar de zece ori – o perspectivă imposibilă. Nimeni n-a calculat astfel. Oamenii s-au ghidat greşit după conceptul de egalitate, crezînd că acesta le va oferi cumva nu numai securitate, ci şi putere. Miniştrii au discutat despre „apărare", însă au presupus că o apărare încununată de succes reprezenta acelaşi lucru cu victoria, iar criticii lor au presupus că o defensivă reuşită era sau imposibilă, sau nu însemna altceva decît înfrîngerea. Din acest motiv, nu se poate da un răspuns simplu la întrebarea: „Erau adecvate armamentele britanice şi franceze înainte de 1939?". Ele erau adecvate pentru a apăra cele două ţări, dacă ar fi fost utilizate corespunzător, însă erau inadecvate pentru a opri extinderea puterii germane în Europa răsăriteană.

Într-un domeniu, raportul normal al armamentelor, de trei la unu, părea a nu se putea aplica. Era o părere universal împărtăşită că nu putea exista apărare împotriva unui atac din aer. Baldwin a exprimat asta cînd a spus: „Bombardierul va trece întotdeauna". Era de aşteptat ca toate marile oraşe să fie făcute una cu pămîntul imediat după izbucnirea războiului, iar guvernul britanic, pornind de la această presupunere, s-a pregătit pentru mai multe pierderi la Londra în prima săptămînă de război, decît a suferit întregul popor britanic de-a lungul celor cinci ani ai conflagraţiei mondiale. Singurul răspuns se presupunea a fi „descurajarea" – o forţă de bombardiere la fel de mare ca a inamicului. Nici Marea Britanie, şi nici Franţa nu au pretins că posedă o asemenea forţă în 1936, sau chiar în 1939. Acestui fapt s-a datorat, în mare parte, timiditatea liderilor lor. Toate aceste calcule s-au dovedit a fi eronate. Germanii nu plănuiseră nici o clipă bombardamente masive. Forţa lor de bombardament era doar un auxiliar pentru armata de uscat şi, de aceea, au trebuit să improvizeze atacul aerian asupra Marii Britanii din vara lui 1940. Germanilor li s-a răspuns şi au fost învinşi nu de bombardierele britanice, ci de avioanele de vînătoare, care fuseseră dispreţuite şi relativ neglijate înainte de război. Cînd britanicii, la rîndul lor, au ajuns să bombardeze Germania, asta le-a produs lor mai multe probleme decît germanilor, adică s-au pierdut mai mulţi oameni şi materiale britanice decît s-a distrus în Germania. Nimeni nu putea intui asta înainte de evenimente, iar unii n-au reuşit să înţeleagă nici după aceea. Anii antebelici şi-au urmat cursul sub umbra acestei hidoase aprehensiuni eronate.

Războaiele care urmează sînt întotdeauna diferite de războaiele care sînt aşteptate. Victoria se îndreaptă spre tabăra care a făcut cele mai puţine greşeli, nu spre aceea care a avut presupuneri corecte. Din această perspectivă, Marea Britanie şi Franţa nu s-au pregătit corespunzător. Experţii militari au oferit sfaturi greşite şi au urmat o strategie eronată, miniştrii nu au înţeles ceea ce spuneau experţii, politicienii şi publicul nu au sesizat ceea ce le spuneau miniştrii. Nici măcar criticii nu se aflau mult mai aproape de adevăr. Winston Churchill, spre exemplu, avea „dreptate" doar cînd cerea mai mult în toate privinţele. El nu a cerut arme sau strategie de un tip diferit, iar în privinţa multor subiecte – cum ar fi puterea armatei franceze sau eficienţa bombardamentelor – el persevera cu obstinaţie în eroare. Dificultăţile politice au jucat şi ele un rol, deşi mai mic decît s-a pretins adesea. În Franţa, guvernul Frontului Popular, în funcţie din iunie 1936, ar fi trebuit să fie în mod special hotărît împotriva Puterilor fasciste, însă era preocupat şi cu introducerea unor reforme

sociale mult aşteptate. Aceste reforme modeste au cauzat resentimente violente în rîndul categoriilor sociale avute, iar armamentele franceze au plătit penalizarea. Cînd liderii militari francezi, ei înşişi conservatori, au cerut sporirea sumelor alocate forţelor armate, neîndoielnic aveau în vedere nevoi reale, dar sperau în acelaşi timp că aceste cheltuieli vor bloca programul de reforme sociale. Susţinătorii Frontului Popular, adică majoritatea poporului francez, au dat un răspuns de acelaşi calibru: dîndu-şi seama că o parte din sumele destinate armatei era cerută pentru a se împiedica reforma socială, ei au refuzat să creadă că era necesară vreo înarmare.

Înarmarea britanică era modestă din motive diferite. Este adevărat că guvernul a pretins uneori că era stînjenit în acţiunile sale de pacifismul nepatriotic al opoziţiei laburiste, iar această scuză a fost mult exagerată mai tîrziu, cînd evenimentele au scos la iveală erorile guvernului. În fapt, guvernul britanic a ales deliberat să limiteze cheltuielile militare la o sumă modestă. Avea o majoritate covîrşitoare în Camera Comunelor: deţinea 250 de locuri, iar laburiştii n-ar fi avut cum să se opună propunerilor guvernamentale, lăsînd deoparte faptul că mulţi laburişti doreau în realitate sporirea înarmării. Guvernul a acţionat lent din raţiuni politice şi economice, şi mai puţin din teama de opoziţia laburistă. Atacurile iniţiale ale lui Churchill au întîrziat acţiunea guvernului. După ce au fost negate acuzaţiile sale, era dificil pentru miniştri să declare că el avusese dreptate. Chiar atunci cînd s-au hotărît să sporească sumele destinate înarmării, au făcut-o cu o precauţie excesivă, exact invers decît Hitler, care s-a lăudat adesea cu armamente pe care nu le deţinea. El dorea să calce pe nervii oponenţilor săi, iar ei doreau să-l liniştească şi să-l aducă înapoi la masa tratativelor. Astfel că guvernul britanic a încercat, de dragul lui Hitler, să facă în aşa fel încît măsurile sale să pară paşnice şi ineficiente, în acelaşi timp în care asigura opinia publică britanică în privinţa faptului că Marea Britanie se va afla în curînd în siguranţă. Baldwin s-a pronunţat ferm împotriva înfiinţării unui Minister al Înzestrării Armatei şi cînd, în cele din urmă, a fost nevoit să cedeze postul liber de la Ministerul pentru Coordonarea Apărării, el nu l-a ales pe Churchill sau măcar pe Austen Chamberlain, ci pe Sir Thomas Inskip – o numire descrisă, în mod corect, ca fiind cea mai extraordinară de cînd Caligula şi-a ridicat calul la demnitatea de consul. Dacă s-ar fi însumat toate numirile britanice de acest gen, s-ar fi putut alcătui regimentul de cavalerie Caligula.

Guvernul britanic s-a temut să ofenseze principiile economice chiar mai mult decît s-a temut să-l ofenseze pe Hitler. Secretul cutiei Pandorei pe care Schacht îl folosise în Germania şi pe care *New Deal*-ul american îl scosese, de asemenea, la iveală rămăsese un mister pentru guvernul britanic. Devotat monedei şi preţurilor stabile, acesta considera sporirea cheltuielilor publice ca un rău imens, scuzabil doar în eventualitatea unui război adevărat, dar şi atunci lamentabil. Miniştrii britanici n-au intuit că a cheltui banii publici pe orice, chiar pe arme, însemna în fond creşterea prosperităţii. Aidoma tuturor economiştilor contemporani, cu excepţia, bineînţeles, a lui J.M. Keynes, ei tratau finanţele publice ca şi cum ar fi banii unei persoane private. Cînd un individ cheltuie bani pe obiecte scumpe, lui îi rămîn mai puţini de cheltuit în altă parte şi, astfel, „cererea" scade. Cînd un stat cheltuie bani, această acţiune creează o „cerere" sporită, şi de aceea creşte prosperitatea întregii comunităţi. Acest lucru este evident pentru noi, astăzi. Puţini îl ştiau atunci. Înainte de a-i condamna prea dispreţuitori pe Baldwin sau pe Neville Chamberlain, ar trebui

să reflectăm că, nu mai tîrziu de 1959, un economist s-a ridicat în Camera Comunelor pentru a predica exact doctrina deprimării publice care a condamnat la eşec politica britanică înainte de 1939. Poate că nu sîntem mai vizionari, ci doar mai temători de explozia populară care ar apărea dacă economiştii îşi vor impune punctul de vedere şi se va reveni la şomajul de masă. Înainte de 1939, acest şomaj a fost considerat ceva natural, iar guvernul putea pretinde, cu toată sinceritatea, că nu existau în ţară resurse neutilizate în momentul în care aproape două milioane de oameni rămîneau şomeri.

Şi în acest domeniu, Hitler avea un mare avantaj asupra ţărilor democratice. Realizarea sa principală era eliminarea şomajului, iar cei mai mulţi dintre germani nu-şi făceau probleme în privinţa metodelor eretice pe care el le-a folosit, atît timp cît acestea dădeau rezultate. Mai mult decît atît, chiar dacă bancherii germani au protestat, ei nu aveau mijloace efective de a spune nu. Cînd Schacht însuşi a devenit temător, el a putut doar să demisioneze, ceea ce a contat pentru puţini dintre germani. O dictatură ca aceea a lui Hitler putea evita consecinţele obişnuite ale inflaţiei. Deoarece nu existau sindicate, salariile puteau fi menţinute stabile, la fel şi preţurile, asta în timp ce controlul riguros al ratei de schimb – susţinut prin intermediul terorii şi al poliţiei secrete – a prevenit orice depreciere a mărcii. Guvernul britanic trăia încă în atmosfera psihologică din 1931 : mai înspăimîntat de evoluţia lirei decît de înfrîngerea în război. Măsurile sale de reînarmare au fost, de aceea, mai puţin determinate de necesitatea strategică (chiar dacă aceasta ar fi fost cunoscută), cît de ceea ce avea de spus contribuabilul – iar acesta, asigurat constant că guvernul făcuse deja Marea Britanie mai puternică, n-avea prea multe de spus. Limitarea impozitului pe venit şi încrederea în centrul bancar londonez se situau pe primul plan, iar armamentele doar pe al doilea. În asemenea circumstanţe, nu este necesară invocarea opoziţiei Partidului Laburist pentru a înţelege de ce pregătirile britanice de război înainte de 1939 s-au situat mult în urma celor ale Germaniei. Uimitor este însă faptul că, atunci cînd a izbucnit războiul, Marea Britanie era totuşi relativ pregătită – un triumf al ingeniozităţii ştiinţifice şi tehnice asupra economiştilor.

În orice caz, ar fi o explicaţie prea simplă pentru tot ce s-a întîmplat între 1936 şi 1939 să se spună doar că Marea Britanie şi Franţa erau mai puţin echipate pentru război decît Germania şi Italia. Bineînţeles că guvernele trebuie să-şi cîntărească forţa şi resursele înainte de a decide în privinţa acţiunii sau inacţiunii, însă ele rareori procedează astfel. În viaţa reală, guvernele care nu doresc să facă nimic sînt convinse în mod indubitabil de slăbiciunea ţării lor, iar apoi devin în aceeaşi măsură încrezătoare în forţa ei în momentul în care doresc să acţioneze. Germania, spre exemplu, era cu puţin mai pregătită pentru un mare război între 1933 şi 1936 decît fusese înainte ca Hitler să vină la putere. Diferenţa era că el avea nervii tari, iar predecesorii săi nu. La celălalt capăt al poveştii, guvernul britanic avea prea puţin temei în martie 1939 să creadă că Marea Britanie putea face faţă riscului unui război mai bine decît înainte, fiind valabil mai degrabă contrariul, cel puţin din punct de vedere tehnic. Schimbarea era psihologică : un acces de încăpăţînare la fel de neraţional ca şi timiditatea care l-a precedat. Există puţine dovezi că liderii ţărilor democratice (sau chiar ai ţărilor dictatoriale) şi-au consultat vreodată, detaşaţi de alte chestiuni, experţii militari înainte de a decide politica de urmat. Ei întîi au decis politica, şi apoi au cerut experţilor argumentele tehnice prin care acea politică putea fi justificată. Astfel

au stat lucrurile în privinţa ezitării britanice şi franceze de a sprijini fără reticenţe Liga Naţiunilor în toamna lui 1935; la fel şi în privinţa reţinerii lor de a adopta o poziţie fermă împotriva dictatorilor în 1936. Miniştrii britanici doreau pacea de dragul contribuabilului, iar cei francezi pentru a-şi pune în practică programul de reformă socială. Ambele guverne erau alcătuite din oameni în vîrstă, bine intenţionaţi, care au dorit în mod just să scape de un mare război, dacă exista vreo posibilitate ca acesta să fie evitat. În plus, era împotriva naturii lor să respingă, în politica externă, acea politică a compromisurilor şi concesiilor pe care au aplicat-o pe plan intern.

Răspunsul lor ar fi putut fi diferit dacă Hitler, după reocuparea zonei renane, ar fi ameninţat în continuare, mai direct, aranjamentul teritorial existent în Europa sau dacă Mussolini ar fi purces la noi cuceriri imediat după capturarea Abisiniei. Însă Hitler a rămas liniştit, iar forţa Italiei se epuizase. Marele eveniment al anului 1936 s-a desfăşurat în altă parte – un conflict al ideologiilor, sau aşa a părut, în locul unei ciocniri nemijlocite de putere. Acesta a fost războiul civil spaniol. În 1931, Spania devenise republică. În 1936, alegerile generale au adus la putere, acolo, ca şi în Franţa, o coaliţie formată din radicali, socialişti şi comunişti – un alt Front Popular. Programul său era mai mult anticlerical şi democratic decît socialist. Chiar şi aşa, era îndeajuns pentru a provoca vechile interese conservatoare – monarhiste, militare şi fasciste. Planuri pentru o revoltă antidemocratică fuseseră concepute încă din 1934 şi primiseră o binecuvîntare destul de vagă din partea lui Mussolini. În iulie 1936, aceste planuri s-au concretizat într-o rebeliune militară pe scară largă. Exista credinţa generală, în acel moment, că rebeliunea era următoarea etapă dintr-o deliberată strategie fascistă de cucerire: Abisinia – primul pas, reocuparea zonei renane – următorul, iar acum Spania. Se presupunea că rebelii spanioli erau nişte marionete ale celor doi dictatori fascişti. Cunoaşterea istoriei şi a caracterelor spaniole ar fi trebuit să indice că acest punct de vedere era greşit. Spaniolii, chiar fasciştii spanioli, erau prea mîndri şi independenţi pentru a fi marionetele cuiva, iar revolta a fost pregătită fără vreo consultare serioasă la Roma sau Berlin. Mussolini a oferit avioane prin prisma resentimentului general împotriva democraţiei. Unii agenţi germani au simpatizat cu rebelii, însă Hitler nu ştia mai mult decît oricine altcineva înainte ca rebeliunea să se producă.

Rebelii s-au aşteptat să obţină o victorie rapidă, ca de altfel mulţi alţii. În schimb, republica şi-a raliat muncitorii din Madrid, i-a înfrînt pe conspiratorii militari din capitală şi şi-a afirmat supremaţia asupra celei mai mari părţi a Spaniei. A început să se prefigureze un lung război civil. Mussolini şi-a sporit ajutorul faţă de rebeli, mai întîi cu materiale, iar apoi cu oameni. Hitler a trimis un sprijin aviatic la o scară modestă. De cealaltă parte, la zece zile după declanşarea rebeliunii, Rusia sovietică a început să trimită echipament militar taberei republicane. Este uşor de înţeles motivul pentru care cei doi dictatori i-au ajutat pe rebeli. Mussolini dorea să discrediteze democraţia şi a sperat, în mod eronat, să obţină dreptul de a utiliza bazele navale spaniole prin intermediul cărora putea ameninţa Franţa în Mediterana. El dorea ca fasciştii spanioli să învingă, şi să învingă repede, fără a face un prea mare apel la modestele resurse ale Italiei. Şi Hitler era bucuros să poată discredita democraţiile, însă el nu a luat războiul civil spaniol prea în serios. Principalul său interes era să încurajeze disensiunile dintre Italia şi Franţa, nu să asigure victoria

fascismului spaniol. Forţa aeriană germană a folosit Spania ca teren de antrenament pentru aparate şi piloţi. În afară de asta, Hitler i-a sprijinit pe rebelii spanioli în principal cu vorbe. Se credea, în cercuri largi, în acel moment, că Germania şi Italia vor intra ele însele de partea rebelilor, dacă intervenţia lor era ameninţată. Destul de ciudat, această afirmaţie nu este reală. Unul dintre puţinele fapte bine documentate ale perioadei respective este acela că Hitler şi Mussolini erau hotărîţi să nu rişte un război din pricina Spaniei. Dacă ar fi fost ameninţaţi, ei s-ar fi retras. Atitudinea lor era identică cu a Marii Britanii şi Franţei în chestiunea abisiniană: acţiune pînă la prefigurarea războiului, însă nu mai departe. În 1935, Mussolini le-a păcălit pe cele două Puteri democratice; acestea, cînd le-a venit rîndul în 1936, n-au izbutit să-i păcălească pe dictatori.

Politica anglo-franceză, sau lipsa vreunei politici, şi nu politica lui Hitler şi Mussolini a decis finalul războiului civil spaniol. Republica avea resurse mai mari şi un sprijin popular mai consistent. Ea ar fi putut învinge numai dacă s-ar fi bucurat de tratamentul corect care i se cuvenea prin prisma dreptului internaţional: armament extern pentru guvernul legitim, nu pentru rebeli. Ar fi putut învinge chiar dacă ambele tabere ar fi primit ajutor extern sau dacă celor două părţi le-ar fi fost refuzat orice sprijin. Rebelii aveau o şansă doar dacă primeau ajutor străin, iar republicanii deloc sau foarte puţin. Această situaţie extraordinară s-a realizat datorită Londrei şi Parisului, deşi nu în mod deliberat. Primul impuls al guvernului francez, el însuşi avînd la bază un Front Popular, a fost să permită exportul de arme către Republica spaniolă. Apoi au început îndoielile. Radicalii francezi, deşi cooperau cu socialiştii în cadrul guvernului, au obiectat pentru ajutorarea unei pretinse cauze comuniste din exterior, iar socialiştii francezi s-au temut să se implice într-un război cu Puterile fasciste. Léon Blum, premierul, s-a deplasat la Londra pentru consultare, iar acolo i s-a cerut în mod ferm reţinere. Guvernul britanic a făcut o propunere aparent atractivă: dacă Franţa nu-i ajuta pe republicanii spanioli, atunci se putea cere Germaniei şi Italiei să nu-i ajute pe rebeli. Poporul spaniol îşi putea decide propriul destin şi, după toate probabilităţile, dacă nonintervenţia ar fi funcţionat într-adevăr, Republica ar fi învins. Nu ştim de ce guvernul britanic a făcut această propunere, care era împotriva tradiţiei din politica britanică. Cu aproximativ un secol mai devreme, cînd s-a desfăşurat un alt război civil în Spania, Marea Britanie sprijinise activ, cu arme, cauza monarhiei constituţionale şi respinsese principiul nonintervenţiei, susţinut de Sfînta Alianţă. Acum, în 1936, guvernul britanic a pretins că el acţiona doar în interesul păcii generale. Dacă toate Marile Puteri n-ar fi intervenit în Spania, războiul civil s-ar fi putut consuma dincolo de lumea civilizată, aşa cum sperase Metternich[86] că s-ar fi putut întîmpla cu revolta grecească din anii '20 ai secolului al XIX-lea. Criticii de stînga au pretins că guvernul avea simpatii fasciste şi dorea ca rebelii să învingă. Bancherii britanici, cu interese în Spania, nu erau entuziasmaţi în privinţa Republicii, iar guvernul ar fi putut fi influenţat de către aceştia. Funcţionarii britanici nu se uitau prietenos la Frontul Popular. Poate că guvernul britanic ar fi fost mai puţin insistent în chestiunea nonintervenţiei dacă situaţia s-ar fi inversat, şi în Spania ar fi fost o rebeliune comunistă, sau chiar

86. Klemens Wenzel von Metternich (1773-1859), om politic austriac, ministru de externe (1809-1848) şi cancelar al Austriei (1821-1848) (n.tr.).

radicală, împotriva unui regim fascist stabil. Nu vom afla niciodată. Probabil că timiditatea – dorinţa de a evita un nou subiect de conflict în Europa – a contat cel mai mult, iar simpatiile fasciste, dacă au existat, s-au plasat pe locul al doilea.

În orice caz, guvernul britanic a stabilit direcţia. Blum a acceptat politica de nonintervenţie. Mai mult decît atît, el i-a convins pe liderii Partidului Laburist să sprijine şi ei această politică, astfel încît să nu facă dificilă poziţia sa în Franţa. Astfel, guvernul naţional i-a impus la început nonintervenţia lui Blum, acesta a impus-o liderilor laburişti, care au impus-o susţinătorilor lor – totul în numele păcii europene. S-a înfiinţat un comitet de nonintervenţie cu sediul la Londra. Erau reprezentate toate Marile Puteri europene şi s-au stabilit în mod solemn modalităţi de a preveni importurile de arme în Spania. Germania şi Italia n-au pretins că-şi vor ţine promisiunile : ambele ţări au trimis arme în permanenţă, iar Italia chiar formaţiuni militare. Republica spaniolă părea condamnată la o distrugere timpurie. Însă Rusia sovietică a înlăturat această eventualitate clară. Ruşii au anunţat că îşi vor ţine promisiunea de nonintervenţie numai dacă germanii şi italienii şi-o ţin pe-a lor. Aşa încît au început să sosească arme sovietice în Spania, deşi niciodată la aceeaşi scară cu cele fasciste – însă aceste arme au ajutat Republica să reziste mai mult de doi ani.

Este improbabil că Rusia a intervenit în Spania datorită chestiunilor de principiu. Politica sovietică, sub conducerea lui Stalin, nu s-a făcut remarcată prin sprijinirea comunismului, ca să nu mai vorbim de democraţie. Ea i-a permis lui Chiang Kai Shek[87] să-i spintece pe comuniştii chinezi fără un murmur şi ar fi continuat relaţiile prieteneşti cu Germania nazistă dacă Hitler ar fi dorit astfel. Schulenburg, ambasadorul german la Moscova, credea că Rusia sovietică ajuta Republica spaniolă pentru a reface prestigiul comuniştilor în Europa occidentală, puternic afectat de şocul marilor epurări[88]. Probabil că existau şi motive mai serioase. Conflictul din Spania le convenea mai mult ruşilor decît un conflict în apropierea frontierelor lor. De asemenea, ei au sperat că această confruntare va conduce la răcirea relaţiilor între cele două democraţii occidentale şi Puterile fasciste. Însă, bineînţeles că ruşii nu-şi asumau nici un risc de a fi ei înşişi implicaţi în război. Interesul lor era de a menţine războiul civil spaniol în desfăşurare, nu ca Republica să învingă – exact aceeaşi atitudine ca aceea pe care Hitler a adoptat-o faţă de fascismul spaniol.

Războiul civil spaniol a devenit capul de afiş pe scena internaţională, iar în Marea Britanie şi Franţa, tema unor pasionate controverse interne. Marea confruntare a epocii, cea dintre democraţie şi fascism, părea să se desfăşoare în Spania. Dar era doar o aparenţă. Republica spaniolă nu fusese niciodată o democraţie stabilă şi, pe măsură ce războiul continua, s-a produs, în mod natural, creşterea influenţei comuniştilor, care controlau aprovizionarea cu arme. De cealaltă parte, rebelii erau cu certitudine inamici ai democraţiei, însă ei erau preocupaţi de Spania, nu de „Internaţionala Fascistă" ; iar Franco[89], liderul lor, nu avea nici o intenţie de a lega Spania de vreo Putere străină sau de vreo cauză externă. Deşi el i-a răsplătit pe Hitler şi Mussolini

87. Chiang Kai Shek (1887-1975), militar şi om politic chinez, conducătorul Chinei (1927-1949), lider al Taiwanului (1949-1975) (n.tr.).

88. Telegramă a lui Schulenburg către Ministerul de Externe, 12 octombrie 1936, *German Foreign Policy*, series D, III, No. 97.

89. Francisco Franco (1892-1975), general şi om politic spaniol, şeful partidului Falanga Spaniolă (din 1958, Mişcarea Naţională), conducător al Spaniei (1939-1975) (n.tr.).

cu declaraţii sforăitoare de solidaritate ideologică, a devenit un negociator brutal cînd s-au pus probleme economice, iar în chestiuni strategice nu a făcut nici un fel de concesii. Rebelii au cîştigat războiul civil şi, spre surprinderea tuturor, victoria lor nu a afectat balanţa generală din Europa. Francezii n-au fost obligaţi să-şi mute forţele în Pirinei, în pofida discuţiilor despre slăbiciunea mărită de o a treia frontieră ostilă. Britanicii n-au trebuit să se teamă nici o clipă în privinţa Gibraltarului. Franco şi-a proclamat neutralitatea în timpul crizei cehoslovace din 1938-1939, spre nemulţumirea lui Hitler. Spania a rămas complet neutră în timpul celui de-al doilea război mondial, cu excepţia relaţiei cu Rusia. Chiar şi în acest din urmă caz, Divizia Albastră Spaniolă nu a fost niciodată mai mult decît un gest moral (sau imoral)[90].

Puţini au prevăzut acest final ciudat, iar războiul civil spaniol a avut un mare impact internaţional în timpul desfăşurării sale. El a contribuit mult la prevenirea unui consens naţional în Marea Britanie şi Franţa. Probabil că resentimentele cauzate de victoria Frontului Popular au făcut imposibilă realizarea unei unităţi a francezilor în orice variantă, însă existaseră eforturi serioase către un guvern cu adevărat naţional în Marea Britanie, după ce Hitler a reocupat zona renană. Controversa în privinţa nonintervenţiei a blocat aceste eforturi. Liberalii şi laburiştii au acuzat guvernul de trădarea cauzei democratice, iar miniştrii, la rîndul lor, scuzînd pretenţiile Comitetului pentru nonintervenţie, au devenit exasperaţi cînd a ieşit la iveală lipsa de onestitate a acestuia. Războiul civil spaniol a distras atenţia de la problemele mai grave determinate de renaşterea puterii germane. Oamenii simţeau că toate ar fi fost mai bune dacă Franco ar fi fost înfrînt; ei au încetat să se mai gîndească la cum poate fi blocat Hitler. În primele zile ale lui 1936, Winston Churchill păruse persoana capabilă să ralieze în jurul ei opiniile democratice şi patriotice. Însă el era neutru în războiul civil spaniol, sau poate chiar uşor favorabil lui Franco. Prestigiul său s-a prăbuşit şi nu s-a mai refăcut în stînga spectrului politic decît în toamna lui 1938.

Războiul civil din Spania a adăugat o nouă falie între Rusia sovietică şi Puterile occidentale – sau mai exact între Rusia sovietică şi Marea Britanie, aceasta din urmă coordonînd, în fond, politica Vestului. Guvernului britanic nu-i păsa de felul în care se încheia războiul, ci doar ca acesta să se termine cît mai repede. Şi guvernul italian dorea un final rapid al războiului, însă cu condiţia ca Franco să învingă. Oamenii de stat britanici au alunecat uşor spre o poziţie identică cu a Italiei. Victoria lui Franco ar fi încheiat războiul, n-ar fi fost nici o diferenţă, decît pentru spanioli, şi de aceea preţul merita plătit. Şi Hitler ar fi fost mulţumit cu victoria lui Franco, chiar dacă pentru politica germană era convenabilă o prelungire a confruntării. Toate resentimentele britanice s-au revărsat asupra Rusiei sovietice. Maisky, reprezentantul sovietic în Comitetul pentru nonintervenţie, îşi expunea pretenţiile şi discuta numai în termenii nobili ai democraţiei, însă ajutoarele sovietice susţineau Republica. Ce i-a păsat Rusiei sovietice de democraţie, gîndeau liderii britanici? De ce a intervenit

90. S-au făcut unele speculaţii ingenioase în privinţa faptului că Hitler ar fi invadat Spania după cucerirea Franţei dacă Republica ar fi ieşit învingătoare şi că, de aceea, victoria lui Franco ar fi constituit un avantaj pentru Aliaţi. Însă istoria lui „dacă" este una pernicioasă. S-ar putea argumenta, la fel de bine, că o victorie republicană ar fi clătinat fascismul în aşa măsură încît n-ar mai fi fost nici un fel de război. Hitler s-a oprit la frontiera spaniolă în parte datorită lipsei resurselor şi în parte pentru că nu era interesat de Mediterana occidentală. Caracterul regimului spaniol nu l-a afectat prea mult.

fără rost în Spania, atît de departe de propriile sale frontiere? Îşi propunea pur şi simplu să cauzeze necazuri, sau, şi mai rău, să promoveze comunismul internaţional? Un observator detaşat ar fi trebuit să înţeleagă că intervenţia italiană şi apoi cea germană au fost cele care au transformat războiul civil spaniol într-o chestiune internaţională; însă miniştrii britanici, îngrijoraţi de perspectiva unor crize ulterioare şi presaţi de opoziţie, vedeau doar că războiul s-ar încheia rapid dacă ajutorul sovietic n-ar mai susţine tabăra republicană. Pe de altă parte, la Moscova, liderii sovietici îşi construiau propriile suspiciuni. Ei au tras concluzia că oamenii de stat britanici erau la fel de indiferenţi faţă de democraţie, sau chiar faţă de interesele naţionale, pe cît fuseseră ei înşişi faţă de comunismul internaţional. Politica britanică era înţeleasă la Moscova doar dacă era însoţită de presupunerea că dorea triumful fascismului. Britanicii îi permiseseră lui Hitler să se reînarmeze şi să distrugă sistemul de securitate existent, iar acum îl ajutau pe Franco să învingă în Spania. În curînd, gîndeau sovieticii, britanicii vor asista aprobator la atacul lui Hitler împotriva Uniunii Sovietice, sau poate chiar vor coopera în această întreprindere.

Aceste suspiciuni reciproce aveau să influenţeze semnificativ viitorul. Efectul imediat al războiului civil spaniol a fost acela că liderii britanici au început să se precipite în căutarea favorurilor lui Mussolini. El părea să deţină soluţia păcii. Unii britanici, precum Vansittart, au sperat că putea fi recîştigat pentru Frontul de la Stresa şi pentru o opoziţie fermă faţă de Hitler. Alţii, mai modeşti, au acceptat Axa şi au sperat că Mussolini îl va tempera pe Hitler. Mussolini era gata să facă promisiuni, însă nu intenţiona să le şi respecte. El ştia că Italia obţinuse avantaje în trecut prin pendularea între cele două părţi, nu angajîndu-se faţă de una dintre ele, şi şi-a imaginat că avea încă libertate de mişcare. Însă a aşteptat de la britanici mai mult decît erau aceştia capabili să-i ofere. Ei au crezut că el se va mulţumi cu prestigiul victoriei din Spania, însă Mussolini dorea să obţină din partea Franţei acele concesii care ar fi făcut Italia Puterea dominantă din Mediterana. Planul a avut însă o fisură care l-a invalidat. Republicanii spanioli, întăriţi oarecum cu armament sovietic, i-au refuzat victoria pe care britanicii încercau să o aranjeze şi au umilit trupele italiene la Guadalajara. În orice caz, britanicii au continuat să încerce. În ianuarie 1937, s-a realizat o *„gentleman's agreement"* între Marea Britanie şi Italia, fiecare parte asigurînd-o solemn pe cealaltă că nu intenţionează să modifice *statu quo*-ul din Mediterana. În mai, s-a produs o schimbare de guvern în Marea Britanie. Baldwin, adept al răsturnării monarhilor, însă cu mai puţin succes la dictatori, a demisionat, iar Neville Chamberlain i-a luat locul ca prim-ministru. Chamberlain era un om mai practic, mai dur, nerăbdător cu acalmia din relaţiile internaţionale şi încrezător că el o putea alunga. Înţelegerea cu Mussolini îi părea o necesitate imperioasă. La 27 iulie, el i-a scris personal lui Mussolini, regretînd că relaţiile anglo-italiene nu erau satisfăcătoare şi propunînd convorbiri pentru îmbunătăţirea lor. Mussolini i-a replicat, la rîndul său, cu graţie, exact ca altădată lui Austen Chamberlain sau Ramsay MacDonald.

A urmat un recul nefericit. Submarine „neidentificate" au torpilat nave sovietice care furnizau ajutor republicii spaniole, iar unele torpile au lovit şi vase britanice. Dintr-o dată, somnul Amiralităţii britanice a devenit convulsiv. Eden, ministrul de externe, a început şi el să se agite. El nu fusese pînă atunci un „dur". Deşi ajunsese ministru datorită indignării generale împotriva planului Laval-Hoare, el ceruse Ligii

Naţiunilor să abandoneze Abisinia, acceptase reocuparea de către Hitler a zonei renane fără vreun protest serios, admisese pretenţiile Comitetului pentru nonintervenţie. Probabil că el fusese slab atunci cînd Baldwin îi oferise responsabilităţi sporite, însă resentimentar şi chiar hotărît atunci cînd Chamberlain i le-a preluat. Sau poate că şi-a pierdut încrederea în promisiunile lui Mussolini. În orice caz, Marea Britanie şi Franţa au convocat o conferinţă la Nyon şi au înfiinţat în Mediterana o patrulă navală care a eliminat ravagiile submarinelor misterioase. A fost o dovadă – niciodată repetată – că Mussolini devenea respectuos în faţa unei demonstraţii de forţă. Însă această demonstraţie nu putea, în sine, să determine nimic. Raţiunile politice pentru tolerarea intervenţiei italiene şi germane din Spania rămîneau în vigoare. Conferinţa de la Nyon a stabilit doar că această intervenţie nu trebuia să ia forma unui conflict între Marile Puteri.

Extremul Orient a oferit motive suplimentare pentru ca britanicii să se abţină de la alte acţiuni navale în Mediterana. În iulie 1937, relaţiile reci dintre China şi Japonia s-au transformat într-un război deschis. Cu optsprezece luni înainte, japonezii instituiseră propriul lor control asupra întregii coaste a Chinei, tăindu-i acesteia cea mai mare parte a asistenţei din exterior şi ameninţînd, de asemenea, interesele britanice în Shanghai şi Hong Kong. Din nou, chinezii au făcut apel la Liga Naţiunilor, însă această instituţie muribundă a putut doar să transfere apelul către o conferinţă a Marilor Puteri de la Bruxelles. Cu ocazia precedentă a afacerii manciuriene, britanicii primiseră în plin manifestarea unei dezaprobări morale pe care, în mare măsură, nu o meritau: ei păruseră a se opune doctrinei americane a nerecunoaşterii, în loc să demonstreze că această teorie nu îi este Chinei de nici un folos. La Bruxelles, britanicii au lovit primii: s-au oferit să susţină orice ajutor faţă de China pe care l-ar propune americanii. Ca şi înainte, americanii nu vor face nimic. Ei doreau satisfacţia morală a nerecunoaşterii şi, în acelaşi timp, satisfacţia materială a comerţului profitabil cu Japonia. Nerecunoaşterea reprezenta un plan american, fără îndoială neconştientizat, de a-i împinge pe alţii – în special pe britanici – împotriva japonezilor. Americanii trebuiau să-şi exprime indignarea, iar britanicii să ofere opoziţia concretă. Această ofertă nu era atractivă. Conferinţa de la Bruxelles nu a făcut nimic pentru a ajuta China. Ea nici măcar nu a intervenit în aprovizionarea Japoniei cu armament. Britanicii au permis anumitor ajutoare să ajungă în China pe drumul dinspre Burma (Birmania), însă preocuparea lor principală era să-şi consolideze propria poziţie în Extremul Orient pentru a face faţă dificultăţilor care se prefigurau. Interacţiunea dintre problemele din Europa şi cele din Orientul Îndepărtat este greu de trasat în detaliu: fiecare departament din *Foreign Office* a mers pe calea sa distinctă. Însă a existat o conexiune. Marea Britanie era singura ţară care a încercat să fie, în acelaşi timp, o Putere europeană şi una mondială. Această încercare i-a depăşit posibilităţile, iar dificultăţile dintr-o sferă i-au îngreunat acţiunile în cealaltă.

Conferinţa de la Bruxelles a avut un efect decisiv şi asupra relaţiilor dintre Marea Britanie şi Statele Unite. De multă vreme în politica britanică existase un element stabil: lipsa certurilor cu americanii. Nu se făcuse niciodată vreun compromis în această privinţă. În anii '20 ai secolului nostru se mersese chiar mai departe: se căutase atragerea Statelor Unite în afacerile europene şi se privise cu satisfacţie participarea americană, spre exemplu, în chestiunea reparaţiilor şi în aceea a dezarmării. Această participare se sfîrşise cu „izolaţionismul" care însoţise victoria lui

F.D. Roosevelt şi a democraţilor. Americanii erau prea ocupaţi cu *New Deal*-ul pentru a avea timp de Europa sau chiar de Extremul Orient. Tot ceea ce aveau de oferit era dezaprobarea morală, iar aceasta era îndreptată mai puţin împotriva dictatorilor, cît împotriva Puterilor care eşuaseră în a le rezista acestora. Marea Britanie şi Franţa erau condamnate pentru eşecul lor de a salva Abisinia, pentru timorarea etalată în timpul războiului civil spaniol, pentru laşitatea lor totală în faţa lui Hitler. Însă în nici unul dintre aceste cazuri Statele Unite nu făcuseră nimic, cu excepţia menţinerii unei neutralităţi imparţiale, care de obicei era spre beneficiul agresorului. Conferinţa de la Bruxelles a arătat că la fel aveau să stea lucrurile şi în privinţa Orientului Îndepărtat. Puterile erau invitate să se angajeze să respecte principiul nerecunoaşterii doar de dragul Statelor Unite. Însă nu exista nici o şansă de a primi sprijin american, dacă rezistau în faţa Japoniei. Dimpotrivă, Japonia le va copleşi cu echipament american.

Izolaţionismul american a închis cercul izolării Europei. Comentatori din mediul academic au observat, în mod corect, că problema celor doi dictatori s-ar „rezolva" numai dacă cele două Puteri mondiale, Rusia sovietică şi Statele Unite, ar fi atrase în afacerile europene. Această observaţie era o dorinţă, nu o politică. Liderii occidentali ar fi acceptat cu aviditate o susţinere materială de peste Atlantic. Însă ea nu era oferită. Statele Unite erau neînarmate, cu excepţia zonei Pacificului, iar legislaţia de neutralitate făcea imposibilă orice acţiune, chiar şi cea de furnizare de arme, echipament sau bani. Preşedintele Roosevelt putea oferi doar rectitudine morală, iar aceasta era lucrul de care se temeau liderii occidentali: le-ar fi legat mîinile în negocierile cu Hitler şi Mussolini şi le-ar fi blocat concesiile pe care erau gata să le facă. Marea Britanie şi Franţa aveau deja prea mult capital moral. Ceea ce le lipsea era forţa materială. Nimic nu se prefigura din partea Statelor Unite.

Cooperarea cu Uniunea Sovietică a ridicat probleme diferite. Liderii sovietici erau dornici să joace un rol în Europa, sau cel puţin aşa părea. Ei au sprijinit Liga Naţiunilor, au susţinut securitatea colectivă şi au devenit campionii cauzei democraţiei din Spania. Intenţiile lor reale reprezentau o enigmă. Erau ei într-adevăr entuziaşti în privinţa securităţii colective? Sau o susţinuseră doar pentru a face necazuri ţărilor occidentale? Avea Rusia sovietică vreo putere efectivă? Dacă avea, o va folosi vreodată? Guvernul sovietic a urmat o linie impecabilă în şedinţele Comitetului pentru nonintervenţie. Lucrurile arătau diferit în Spania, unde ajutoarele sovietice erau folosite pentru a impune o dictatură comunistă asupra forţelor democratice. Părea evident pentru liderii occidentali că războiul civil spaniol urma a se încheia în curînd numai dacă Rusia sovietică abandona cauza republicană. Din acest motiv, ruşii, şi nu dictatorii fascişti erau cei care, în termeni practici, păreau inamicii păcii. Eden a definit obiectivul politicii occidentale ca fiind „pacea cu aproape orice preţ". Prezenţa Rusiei sovietice şi a Statelor Unite a complicat plata acelui preţ. Ele îşi puteau permite indignarea morală, însă Puterile occidentale trebuiau să trăiască cu dictatorii. Liderii occidentali doreau ca Europa să-şi rezolve propriile afaceri, fără cei care vorbeau numai de democraţie, securitate colectivă şi sanctitatea tratatelor de pace.

Poate că exista şi o gelozie europeană normală în privinţa intruziunilor din afară, o dorinţă – formulată doar pe jumătate – de a arăta că statele din Europa reprezentau încă Marile Puteri. Experimentul prin care Lumea Nouă fusese chemată să redreseze balanţa celei Vechi fusese deja încercat în primul război mondial. Intervenţia americană fusese decisivă, permiţînd Aliaţilor să cîştige războiul. După douăzeci de ani,

rezultatul nu mai părea atît de fericit. Victoria nu rezolvase chestiunea germană. Marea Britanie şi Franţa încă se confruntau cu această problemă, mai insolubilă ca oricînd. Privind retrospectiv, n-ar fi fost mai bine dacă ar fi fost obligate să realizeze o pace de compromis în 1917, cu o Germanie mai mult sau mai puţin moderată? N-ar trebui, în orice caz, să se lupte pentru un asemenea compromis acum? Chiar dacă Statele Unite erau convinse din nou să intervină, ele se vor retrage după aceea din nou, iar Puterile occidentale vor trebui încă o dată să se înţeleagă cu Germania prin forţe proprii. Referitor la intervenţia sovietică, ce era mai înspăimîntător – succesul sau eşecul ei? Germania s-ar fi întărit nepermis de mult dacă ar fi învins Rusia. Însă alternativa victoriei sovietice era chiar mai rea. Ar fi însemnat comunism în toată Europa, sau cel puţin aşa se credea. Liderii occidentali doreau să menţină pe cît posibil *statu quo*-ul, însă nu puteau face asta decît cu sprijin american sau sovietic.

Aceasta a fost marea decizie care a trebuit luată în cei doi ani de pace semiarmată. Probabil că nimic n-ar fi putut atrage Statele Unite sau Uniunea Sovietică spre Europa în acel moment. Însă, din motive care atunci păreau convingătoare, oamenii de stat occidentali s-au luptat pentru a menţine cele două state în afara jocului. Conducătorii Europei s-au comportat ca şi cum trăiau în zilele lui Metternich sau Bismarck, cînd Europa era încă centrul lumii. Destinele europene se hotărau într-un cerc închis. Negocierile de pace erau limitate, aproape complet, la ţările strict europene. Dacă izbucnea războiul, acesta era un război european.

CAPITOLUL 7

Anschluss-ul: Sfîrşitul Austriei

Momentul de cotitură dintre cele două războaie mondiale s-a extins pe exact doi ani. Perioada postbelică s-a încheiat cînd Germania a reocupat zona renană, la 7 martie 1936, iar perioada premergătoare celui de-al doilea război mondial a început cu anexarea Austriei, la 13 martie 1938. Din acel moment, schimbările şi răsturnările de situaţii au continuat aproape fără întrerupere, pînă cînd reprezentanţii Puterilor victorioase în a doua conflagraţie mondială s-au reunit la Potsdam, în iulie 1945. Cine a declanşat furtuna şi a lansat acest marş al evenimentelor? Răspunsul acceptat este clar: Hitler. Momentul cînd a procedat astfel este şi el acceptat: 5 noiembrie 1937. Avem la dispoziţie un document care prezintă afirmaţiile făcute de el în acea zi. Documentul poartă numele de „Memorandumul Hossbach", după numele autorului său. Se presupune că acel document relevă planurile lui Hitler. A fost multă agitaţie în jurul acestui text la Nürnberg, iar editorii colecţiei *Documents on German Foreign Policy* spun că „el oferă o sinteză a politicii externe germane din 1937-1938"[91]. Din acest motiv, el merită cercetat în detaliu – poate că vom găsi explicaţia celui de-al doilea război mondial sau doar originea unei legende.

În acea după-amiază, Hitler a organizat o conferinţă la cancelaria *Reich*-ului. Au participat Blomberg, ministrul de război, Neurath, ministrul de externe, Fritsch, comandantul armatei terestre, Raeder, comandantul marinei, şi Göring, comandantul forţelor aeriene. Hitler a vorbit cel mai mult. A început cu o prezentare generală a necesităţii Germaniei de a obţine *Lebensraum*. Nu a specificat unde urma să fie găsit acesta – probabil în Europa, deşi a discutat şi despre potenţiale colonii germane. Cu certitudine însă, erau necesare noi teritorii. „Germania a trebuit să facă faţă la doi inamici plini de ură, Marea Britanie şi Franţa... Problema germană poate fi rezolvată doar prin intermediul forţei, iar recursul la această cale a presupus întotdeauna un risc aferent." Cînd şi cum urma să se apeleze la forţă? Hitler a discutat trei „cazuri". Primul „caz" era „perioada 1943-1945". După acel moment, situaţia nu se putea schimba decît în rău: 1943 trebuia să fie anul acţiunii. Cazul al doilea viza un război civil în Franţa. Dacă acesta s-ar fi întîmplat, „momentul unei acţiuni împotriva cehilor ar fi venit". Cazul al treilea se referea la un război între Franţa şi Italia. Acesta se putea întîmpla foarte bine în 1938, iar atunci „obiectivul nostru trebuie să fie cucerirea Cehoslovaciei şi Austriei simultan". Nici unul dintre aceste „cazuri" nu s-a dovedit adevărat. De aceea, e limpede că ele nu ne pot oferi imaginea reală a politicii germane. Nici Hitler nu a insistat asupra lor. El a continuat să demonstreze că Germania îşi va atinge ţelurile fără un mare război; aparent, „forţa" însemna pentru el ameninţarea, nu războiul în sine. Puterile occidentale vor fi prea şocate şi

91. *Documents on German Foreign Policy*, series D, I, p. 29, nota.

prea fricoase pentru a interveni. „Marea Britanie aproape sigur, dar probabil şi Franţa a renunţat la cehi, resemnîndu-se cu faptul că această problemă va fi rezolvată corespunzător de către Germania." Nici o altă Putere nu va interveni. „Polonia – cu Rusia în spatele ei – va fi prea puţin înclinată să se angajeze într-un război împotriva unei Germanii victorioase." Rusia va fi ţinută sub tensiune de către Japonia.

Expunerea lui Hitler era, în mare parte, un vis cu ochii deschişi şi fără nici un fel de legătură cu ceea ce a urmat în viaţa reală. Chiar dacă credea în ceea ce spunea, nu era un îndemn la acţiune, în orice caz nu la un mare război, ci o demonstraţie că un mare război nu va fi necesar. În ciuda discuţiilor preliminare despre perioada 1943-1945, partea consistentă a expunerii era examinarea şanselor unor victorii paşnice în 1938, cînd Franţa va fi ocupată în alte zone. Ascultătorii lui Hitler au rămas sceptici. Generalii au insistat că armata franceză va fi superioară celei germane, chiar dacă se va angaja şi împotriva Italiei. Neurath era neîncrezător în privinţa iminenţei unui conflict mediteranean între Franţa şi Italia. Hitler a înlăturat aceste îndoieli: „El era convins de neparticiparea Marii Britanii şi, de aceea, nu credea în posibilitatea unei acţiuni războinice a Franţei împotriva Germaniei". Există o singură concluzie sigură care poate fi trasă din acest discurs incoerent: Hitler plusa pe baza unei întoarceri a norocului care i-ar fi adus succes în relaţiile internaţionale, de genul miracolului care îl făcuse pe el cancelar în 1933. Nu exista nici un plan concret, nici o directivă pentru politica generală din 1937 şi 1938. Sau dacă exista o asemenea directivă, aceea era aşteptarea evoluţiei evenimentelor[92].

Atunci de ce a reunit Hitler această conferinţă? Iată o întrebare care nu s-a pus la Nürnberg, şi nu şi-au pus-o nici istoricii. Însă cu certitudine o parte elementară a cercetării istorice este să te întrebi, în privinţa unui document, nu numai ce conţine, dar şi de ce a apărut. Conferinţa din 5 noiembrie 1937 a fost o reuniune curioasă. Numai Göring era nazist. Ceilalţi erau conservatori de modă veche, rămaşi în funcţii pentru a-l putea controla pe Hitler. Toţi, cu excepţia lui Raeder, urmau să fie înlăturaţi din posturile lor în decursul următoarelor trei luni. Hitler ştia că toţi, cu excepţia lui Göring, erau adversarii săi, şi nici în Göring nu avea prea mare încredere. De ce şi-ar fi prezentat cele mai intime gînduri unor oameni faţă de care era neîncrezător şi pe care urma să-i elibereze din funcţii în cel mai scurt timp? Această întrebare are un răspuns facil: el nu şi-a dezvăluit gîndurile sale intime. Nu exista nici o criză în politica externă pentru a fi necesară o asemenea discuţie generală sau decizii urgente. Conferinţa a fost o manevră de politică internă. Aici se prefigura o furtună. Geniul financiar al lui Schacht făcuse posibilă reînarmarea şi eliminarea şomajului, însă acum Schacht îşi exprima aversiunea faţă de extinderea suplimentară a programului de înarmare. Hitler se temea de Schacht şi nu-i putea aduce contraargumente financiare. El ştia doar că ceilalţi greşeau: regimul nazist nu-şi putea relaxa ritmul evoluţiei. Hitler şi-a propus să-l izoleze pe Schacht de ceilalţi conservatori şi, de aceea, trebuia să-i cîştige pe aceştia în favoarea unui program de sporire a înarmării. Expunerea sa geopolitică nu avea un alt scop. Însuşi „Memorandumul Hossbach" oferă dovada acestei concluzii. În paragraful său final se poate citi: „Cea de-a doua parte a conferinţei a fost dedicată chestiunilor referitoare la înarmare". Fără îndoială că acesta a fost motivul pentru care ea a fost reunită.

92. „Memorandumul Hossbach", 10 noiembrie 1937, *Ibidem*, No. 19.

Participanţii înşişi au ajuns la această concluzie. După ce Hitler a plecat, Raeder s-a plîns că flota germană nu va avea forţa de a face faţă unui război încă vreo cîţiva ani. Blomberg şi Göring l-au tras într-un colţ, unde i-au explicat că singurul obiectiv al conferinţei fusese de a-l stimula pe Fritsch să ceară lărgirea programului de înarmare. Neurath nu a făcut nici un comentariu în acel moment. Se spune că a înţeles, cîteva zile mai tîrziu, întreaga anvergură a imoralităţii lui Hitler şi apoi a suferit „cîteva atacuri cardiace severe". Aceste atacuri au ieşit la iveală pentru prima dată în 1945, cînd Neurath era judecat pentru crime de război; el nu a arătat nici un semn al sănătăţii sale şubrede în 1937 sau în anii care au urmat. Fritsch a pregătit un memoriu, înaintat lui Hitler la 9 noiembrie, în care a insistat ca armata germană să nu fie nevoită să suporte riscul unui război împotriva Franţei. Hitler a replicat că nu exista vreun risc real şi că, în orice caz, Fritsch ar face mai bine dacă ar spori viteza de reînarmare decît să se încurce în chestiuni politice. În pofida acestei admonestări, manevra lui Hitler reuşise: din acel moment, Fritsch, Blomberg şi Raeder n-au mai avut vreo undă de simpatie faţă de scrupulele financiare ale lui Schacht. În altă ordine de idei, nici unul dintre cei care au participat la şedinţa din 5 noiembrie nu s-a mai gîndit la ea pînă cînd Göring a văzut documentul prezentat la Nürnberg ca dovadă a vinovăţiei sale de război. Din acel moment, textul a început să circule pe „coridoarele" cercetării istorice. El reprezintă fundamentul teoriei care susţine că nu mai este nimic de descoperit în privinţa originilor celui de-al doilea război mondial. Hitler, se pretinde, a decis războiul şi l-a plănuit în detaliu la 5 noiembrie 1937. Însă, „Memorandumul Hossbach" nu conţine asemenea planuri, şi nici nu ar fi fost considerat ca atare dacă nu ar fi fost prezentat la Nürnberg. Memorandumul ne spune, ceea ce ştiam deja, că Hitler (asemenea oricărui om de stat german) intenţiona să transforme Germania în Puterea dominantă în Europa. Ne mai spune, de asemenea, că el a făcut speculaţii despre cum s-ar putea întîmpla aşa ceva. Speculaţiile sale s-au dovedit greşite. Ele nu prea au avut legătură cu izbucnirea reală a războiului în 1939. Un vînzător de ponturi la curse, care ar atinge doar nivelul lui Hitler de acurateţe, nu prea i-ar ajuta pe clienţii săi.

Speculaţiile nu erau numai greşite, ci şi irelevante. Hitler nu a făcut planuri, pentru cucerirea lumii sau pentru orice altceva. El a presupus că ceilalţi îi vor da ocazia, iar el o va folosi. Ocaziile pe care el le-a avut în vedere la 5 noiembrie 1937 nu s-au concretizat. În schimb, au apărut altele. De aceea, trebuie să ne uităm în altă parte pentru a descoperi omul care a oferit o ocazie pe care Hitler a putut-o folosi şi care, astfel, a dat primul impuls în direcţia războiului. Un candidat evident pentru această poziţie este Neville Chamberlain. Din momentul cînd a devenit prim-ministru în mai 1937, era hotărît să înceapă ceva. Bineînţeles că el a decis să acţioneze pentru a preveni războiul, nu pentru a-l declanşa. Însă nu credea că războiul poate fi evitat doar nefăcînd nimic. El detesta politica facilă, sceptică şi placidă a lui Baldwin. Nu credea în idealismul ezitant asociat cu Liga Naţiunilor pe care îl promova, fără entuziasm, Eden. Chamberlain a devenit liderul celor care cereau sporirea înarmării britanice. În acelaşi timp, era indignat de sumele uriaşe de bani necesare, pe care le considera inutile. Era convins că această cursă a înarmărilor se declanşase datorită neînţelegerilor dintre Puteri, nu datorită rivalităţilor profunde sau din pricina concepţiei sinistre a unei Puteri de a domina lumea. De asemenea, el credea că Puterile nesatisfăcute – Germania în special – aveau nemulţumiri justificate, şi că aceste

nemulţumiri trebuiau să-şi găsească rezolvarea. Într-o anumită măsură, el a acceptat punctul de vedere marxist (susţinut de mulţi nemarxişti) cum că insatisfacţia germană avea cauze economice, precum lipsa accesului pe pieţele externe. A acceptat cu mai multă tragere de inimă opinia „liberală" că germanii erau victimele unei injustiţii naţionale şi nu a găsit dificil să recunoască unde se afla injustiţia. Existau şase milioane de germani în Austria, a căror reunificare naţională era încă interzisă de tratatele de pace din 1919, trei milioane de germani în Cehoslovacia, ale căror dorinţe nu fuseseră consultate niciodată, 350.000 de oameni în Danzig, care erau germani în toată puterea cuvîntului. Experienţa larg împărtăşită a acelor vremuri era aceea că nemulţumirile naţionale nu pot fi eliminate sau reduse la tăcere – Chamberlain fusese nevoit să recunoască asta, cu părere de rău, în privinţa Irlandei şi a Indiei. Exista o credinţă generalizată, deşi mai puţin susţinută de experienţă, că naţiunile devin mulţumite şi paşnice o dată ce pretenţiile lor sînt îndeplinite.

Era un program de pacificare a Europei. A fost conceput de Chamberlain, nu impus de Hitler. Aceste idei pluteau în aer, împărtăşite de cei mai mulţi dintre englezii care se interesau de relaţiile internaţionale. Doar două grupuri erau de altă părere. Un grup foarte mic respingea validitatea cererilor naţionale. Membrii săi susţineau că politica trebuie să fie determinată de chestiuni de putere, nu de moralitate, şi că naţionalismul trebuie subordonat securităţii. Churchill dusese recent o campanie prelungită împotriva concesiilor în favoarea Indiei, iar opoziţia sa faţă de concesiile privitoare la Germania era o sechelă logică a acesteia. Vansittart şi alţi membri în vîrstă ai Ministerului de Externe aveau, în mare măsură, un punct de vedere identic. Era o opinie care i-a şocat pe mulţi englezi şi care, prin cinismul său aparent, i-a privat pe susţinătorii săi de influenţă în politică. Forţa, s-a susţinut, fusese încercată în timpul primului război mondial şi după aceea. Şi cum nu dăduse rezultate, moralitatea trebuia să-i ia locul. Un grup mai mare, predominant din Partidele Liberal şi Laburist, accepta corectitudinea cererilor germane, însă considera că aceste cereri nu trebuiau îndeplinite cît timp Hitler rămînea la putere. Ceea ce îi reproşau lui Hitler era tirania lui pe plan intern, în special persecutarea evreilor; însă, pornind de la asta, ei au continuat prin afirmaţia că politica sa externă îşi propunea cuceriri, nu justiţie deplină pentru Germania. Li s-a putut răspunde că neintervenţia în problemele altor ţări era o tradiţie îndelungată a politicii externe britanice, susţinută de John Bright şi de tatăl lui Chamberlain în perioada sa radicală, şi că Chamberlain adopta faţă de Germania nazistă exact atitudinea pe care mişcarea laburistă ceruse întotdeauna să fie adoptată faţă de Rusia sovietică. Li s-a putut răspunde şi că hitlerismul era produsul „Versailles"-ului, şi că îşi va pierde caracterul negativ de îndată ce „Versailles"-ul va dispărea. Acestea erau argumente puternice, deşi nu finale. Rămăseseră mulţi care doreau să-i reziste lui Hitler, însă poziţia lor era subminată de faptul că au admis justeţea presupuselor sale pretenţii şi au contestat doar faptul că era îndreptăţit să le emită. Ei au încercat să facă distincţie între Germania şi Hitler şi au insistat că, în timp ce Germania avea dreptate, Hitler greşea. Din nefericire, aceasta nu era o distincţie pe care germanii doreau să o facă.

În orice caz, Chamberlain era încrezător că programul său va funcţiona. Motivaţia lui generală era pacificarea completă a Europei. El era condus de speranţă, nu de frică. Nu i-a trecut prin minte că Marea Britanie şi Franţa nu vor fi capabile să se opună pretenţiilor germane. Mai curînd, el a presupus că Germania, şi Hitler în

particular, va fi recunoscătoare pentru concesiile consimţite - concesii care, dacă Hitler nu răspundea cu bunăvoinţă similară, puteau să fie şi retrase. Chamberlain împărtăşea cu Hitler plăcerea de a face lucrurile el însuşi. Şi-a luat ca principal consilier pentru relaţiile externe pe Sir Horace Wilson, un negociator profesionist care îşi clădise renumele în conflictele de muncă din industrie. În plus, primul-ministru nu acorda prea mare importanţă părerilor celor din Ministerul de Externe. Cînd l-a contactat prima oară pe Hitler, a făcut-o prin lordul Halifax[93], ulterior Lord Preşedinte, nu prin Eden, ministrul de externe. Halifax avea o calitate unică: era întotdeauna în centrul evenimentelor, însă reuşea să lase cumva impresia că nu era în legătură cu ele. Chamberlain şi toţi ceilalţi ale căror nume au fost asociate cu politica britanică înainte de război au fost discreditaţi iremediabil atunci cînd a survenit prăbuşirea în 1940. Halifax, a cărui responsabilitate ca ministru de externe, în cea mai mare parte a perioadei, era depăşită doar de aceea a lui Chamberlain, a ieşit nepătat. El a putut fi în mod serios luat în calcul de către George al VI-lea[94] şi mulţi alţii - inclusiv liderii Partidului Laburist - ca şef potrivit pentru un guvern de salvare naţională. Este imposibil de explicat cum s-a putut întîmpla aşa ceva.

La 19 noiembrie 1937, Halifax s-a întîlnit cu Hitler la Berchtesgaden. A fost o vizită nepregătită caracteristică: oficial, Halifax era în Germania pentru a vedea o expoziţie de vînătoare la Berlin. Halifax a spus tot ceea ce dorea să audă Hitler. A lăudat Germania nazistă ca fiind „zidul de apărare al Europei împotriva bolşevismului" şi şi-a exprimat simpatia faţă de nemulţumirile germane din trecut. În particular, a subliniat că anumite chestiuni „sînt destinate spre a fi modificate o dată cu trecerea timpului". Acestea erau: Danzig, Austria şi Cehoslovacia. „Anglia este interesată să vadă că orice schimbare va fi făcută prin intermediul unei evoluţii paşnice şi că metodele care ar putea cauza disfuncţionalităţi pe termen lung trebuie evitate."[95] Hitler a ascultat şi, din cînd în cînd, s-a plimbat prin încăpere. A rămas pasiv, conform metodei sale obişnuite: să accepte ofertele altora şi să nu-şi prezinte el însuşi pretenţiile. Aceasta a fost, după spusele lui Halifax, confirmarea a ceea ce Hitler le spusese generalilor săi cu două săptămîni mai devreme: Anglia nu va căuta să menţină înţelegerea existentă în privinţa Europei centrale. Exista şi o condiţie: schimbările trebuiau să se producă fără un război general („disfuncţionalităţi pe termen lung"). Era exact ceea ce dorea însuşi Hitler. Remarcile lui Halifax, dacă aveau vreun sens practic, erau o invitaţie pentru Hitler de a promova agitaţia naţionalistă germană la Danzig, în Cehoslovacia şi Austria, şi o asigurare că această agitaţie nu va fi contracarată. Aceste impulsionări nu au venit numai din partea lui Halifax. La Londra, Eden i-a spus lui Ribbentrop: „În Anglia se recunoaşte că o legătură mai strînsă între Germania şi Austria va trebui înfăptuită cîndva"[96]. Ştiri identice au venit şi din Franţa. Papen, într-o vizită la Paris, „a fost uimit să observe" că Chautemps, premierul, şi Bonnet, pe atunci ministru de finanţe, „considerau că

93. Edward Frederick Lindley Wood Halifax (1881-1959), diplomat şi om politic conservator britanic, ministru de externe (1938-1940) (n.tr.).
94. George al VI-lea (1895-1952), rege al Marii Britanii şi Irlandei de Nord (1936-1952) şi împărat al Indiei (1936-1948) (n.tr.).
95. Memorandum din 19 noiembrie; circulara Ministerului de Externe, 22 noiembrie 1937, *German Foreign Policy*, series D, I, No. 31 şi 33.
96. Ribbentrop către Neurath, 2 decembrie 1937, *Ibidem*, No. 50.

o reorientare a politicii franceze în Europa centrală ar fi complet deschisă discuţiei...". Ei „nu aveau nici o obiecţie faţă de o extindere semnificativă a influenţei germane în Austria obţinută prin metode evolutive", şi nici în Cehoslovacia, „pe baza unei reorganizări în cadrul unei naţiuni a naţionalităţilor"[97].

Toate aceste remarci i-au întărit lui Hitler convingerea că va întîmpina o opoziţie modestă din partea Marii Britanii şi a Franţei. Ele nu au oferit o soluţie pentru problema practică de strategie: cum să procedeze pentru ca extinderea puterii germane să apară ca rezultatul - folosind cuvintele lui Halifax - unor „înţelegeri rezonabile convenite rezonabil". Ar fi fost posibil, pentru Germania, să cucerească Cehoslovacia şi Austria. Era mult mai dificil să se aranjeze ca aceste două ţări să se sinucidă, adică ceea ce doreau oamenii de stat britanici şi francezi. Exista şi un alt dezavantaj în impulsurile venite de la Londra şi Paris. Ele accentuau chestiunea austriacă. Hitler, cînd se gîndea la probleme practice, plănuia să se ocupe întîi de Cehoslovacia - o ordine a priorităţilor care apare chiar şi în „Memorandumul Hossbach". Cehii aveau o armată puternică şi un anume simţ politic. De aceea, ei ar fi putut sări în ajutorul Austriei. Austriecii nu aveau nimic şi, astfel, era improbabil că vor ajuta Cehoslovacia. În plus - o chestiune şi mai importantă -, Mussolini era indiferent faţă de Cehoslovacia. El era încă angajat formal în privinţa independenţei Austriei, şi poate că britanicii şi francezii nu au uitat complet acest aspect atunci cînd au împins chestiunea Austriei în faţă. Hitler nu s-a gîndit să-i oblige: a revenit cu fermitate în culise. În toamna lui 1937, el a încurajat agitaţia germană în Cehoslovacia. În schimb, a descurajat-o în Austria şi a stabilit clar că „noi trebuie să continuăm a căuta o soluţie evolutivă"[98]. Nu numai că nu a luat iniţiativa în privinţa Austriei, dar Hitler nu dorea să înceapă de acolo. Nici din partea oamenilor de stat britanici şi francezi nu a venit iniţiativa. Halifax şi ceilalţi au promovat o afirmaţie academică în diferitele lor declaraţii conciliatoare, tot aşa cum făcuse şi Hitler la conferinţa din 5 noiembrie - afirmaţia că ar fi de dorit ca Germania să-şi extindă hegemonia în mod paşnic asupra celor doi vecini ai săi. Nici ei, şi nici el n-au identificat metoda prin care se putea realiza aşa ceva. Erau doar vorbe, şi nici o acţiune.

Însă iniţiativa trebuia să vină de la cineva. Poate că ar trebui să ne uităm la partea austriacă. Schuschnigg încă era cancelar al Austriei teoretic independente. El avusese parte de o perioadă nefericită după încheierea acelei *„gentleman's agreement"* cu Germania, la 11 iulie 1936. Cu inocenţă şi bune intenţii, Schuschnigg a presupus că înţelegerea îl va scăpa de necazuri. Austria îşi va anunţa caracterul ei german, reprezentanţi respectabili ai „opoziţiei naţionale" vor intra în guvernul austriac, iar naziştii din închisori vor fi eliberaţi. Apoi se vor sfîrşi agitaţiile şi conspiraţiile: gata cu înarmările secrete şi cu propaganda ilegală. Schuschnigg avea să fie dezamăgit în scurt timp. Agitaţia nazistă a continuat la fel ca înainte. Nici măcar ordinele lui Hitler nu au putut-o opri. Înşişi colegii apropiaţi ai lui Schuschnigg au conspirat cu Berlinul împotriva lui. El s-a plîns vechiului său patron şi protector, Mussolini. A primit o replică glacială. Lui Mussolini îi plăcea să pozeze în postura flatantă de garant al existenţei Austriei - un Metternich inversat, răzbunînd umilinţele italiene din secolul

97. Papen, raport către *Führer*, 8 noiembrie; Papen către Weizsäcker, 4 decembrie 1937, *Ibidem*, No. 22 şi 63.

98. Memorandumul lui Keppler, 1 octombrie 1937, *Ibidem*, No. 256.

precedent. A ascultat atenţionările fasciştilor de frunte – de la ginerele său Ciano[99], ministrul de externe, în jos – că Hitler era un asociat periculos, care va distruge Italia după ce îi va înghiţi mai întîi pe alţii. A părut a recepta mesajul, însă cînd a venit momentul, nu a răspuns niciodată la apelurile lor. În adîncul inimii sale, Mussolini era singurul realist din gaşca fascistă, singurul care a înţeles că Italia avea o putere proprie modestă şi putea simula măreţia doar în calitate de satelit al Germaniei. El putea discuta despre o politică independentă sau despre afirmarea interesului italian în Europa centrală. Ştia că va trebui să-i dea prioritate lui Hitler, dacă evenimentele ajungeau într-o fază de criză. De aceea, a fost lipsit de răbdare cu Schuschnigg, omul care a trebuit să ia pretenţiile lui Mussolini în serios. Mussolini, în ciuda discursului său brav, era exact în aceeaşi poziţie ca oamenii de stat din Europa occidentală. Dorea să scape de Austria cît timp o făcea într-un mod paşnic şi decent. Schuschnigg nu a primit nici o susţinere serioasă, doar un sfat repetat de a se comporta raţional şi de a nu agita apele inutil.

Schuschnigg era oricum o victimă, ultima dintre ele, a unei iluzii austriece specifice – credinţa că Europa se va trezi şi va acţiona dacă intrigile şi agitaţiile naţionaliste vor fi evidente pentru toţi. Oamenii de stat austrieci au avut această iluzie în privinţa naţionalismului italian de la mijlocul secolului al XIX-lea. Au avut-o în privinţa naţionalismului slavilor de sud în primii ani ai secolului XX. Le-a părut axiomatic, în 1859, că liderul italian Cavour[100] va fi părăsit de către Napoleon al III-lea[101] şi dezavuat de celelalte Mari Puteri o dată ce se va dovedi complicitatea sa la agitaţia naţionalistă. Le-a părut la fel de axiomatic, în iulie 1914, că Serbia va fi abandonată de toate Marile Puteri dacă se va demonstra implicarea agenţilor ei în asasinarea lui Franz Ferdinand la Sarajevo. În fiecare caz, ei au găsit dovezi pe care le-au considerat convingătoare. În fiecare caz, acest fapt i-a încurajat în direcţia realizării unor acţiuni decisive spre propria lor ruină – înfrîngerea în războiul austro-francez din 1859, înfrîngerea şi dezastrul din primul război mondial. Acelaşi spirit sălăşluia încă în Schuschnigg. Şi el a presupus că naziştii austrieci vor fi universal condamnaţi, dacă împotriva lor vor fi aduse dovezi decisive – condamnaţi de către Puterile occidentale şi de către Mussolini, condamnaţi chiar de către Hitler, care era în fond şeful unui aparent stat de drept. Iar Schuschnigg a găsit dovezile necesare. În ianuarie 1938, poliţia austriacă a percheziţionat sediile naziste şi a descoperit planuri detaliate ale unei rebeliuni armate. Hitler nu ştia nimic de aceste planuri, care fuseseră pregătite în ciuda ordinelor sale. Pînă aici, Schuschnigg avea dreptate: naziştii austrieci acţionau fără a se supune vreunei autorităţi. Însă era o chestiune diferită aceea dacă Hitler îşi va cere scuze pentru susţinătorii săi superzeloşi.

În orice caz, Schuschnigg avea dovezile. Problema era cum să le folosească. Schuschnigg i-a prezentat dovezile şi problema sa lui Papen, ambasadorul german.

---

99. Galeazzo Ciano (1903-1944), diplomat şi om politic fascist italian, ministru de externe (1936-1943) (n.tr.).
100. Camillo Benso Cavour (1810-1861), om politic italian, artizan al unificării Italiei, prim-ministru al Regatului Sardiniei (1852-1859, 1859-1861) şi al Italiei unificate (martie-iunie 1861) (n.tr.).
101. Charles Louis Napoléon Bonaparte, preşedinte al Republicii franceze (1848-1852); la 2 decembrie 1851 a înfăptuit o lovitură de stat, iar la 2 decembrie 1852 s-a proclamat împărat sub numele de Napoléon al III-lea (1852-1870) (n.tr.).

În fond, Papen era un *gentleman*, bogat şi aristocratic, un conservator impecabil şi un romano-catolic mai mult sau mai puţin impecabil. Cu certitudine că el va fi zguduit de aceste dovezi ale intrigilor naziste. Plîngerile lui Schuschnigg erau muzică în urechile lui Papen. Acesta se opunea acţiunilor subversive ale naziştilor din Austria, care puneau sub semnul îndoielii buna sa credinţă şi îi subminau eforturile către o „soluţie evolutivă". Protestele sale nu fuseseră luate în seamă la Berlin. Acum Schuschnigg trebuia să le ofere consistenţă. Papen a sugerat imediat ca Schuschnigg să-şi adreseze plîngerile lui Hitler. Este imposibil de spus ce era în mintea lui Papen. Poate a sperat că Hitler îi va admonesta pe extremiştii austrieci; poate a prevăzut că Schuschnigg va fi obligat să facă concesii suplimentare cauzei naţionale germane din Austria. Poate cîte puţin din fiecare variantă. În ambele cazuri, Papen ar fi avut de cîştigat: în primul caz şi-ar discredita rivalii indisciplinaţi, iar în celălalt ar cîştiga prestigiu prin promovarea cauzei germane. El ar obţine un succes paşnic în Austria, tot aşa cum izbutise, în mod paşnic, să-l aducă la putere pe Hitler în Germania. Exact în acel moment, la 4 februarie, telefonul a sunat la ambasada germană de la Viena, iar Papen a fost informat pe neaşteptate, de către Berlin, că a fost demis din postul său.

Demiterea lui Papen nu avea nimic de-a face cu evenimentele din Austria. Ea a fost un produs colateral şi accidental al conflictului dintre Hitler şi Schacht. La 8 decembrie 1937, Schacht a demisionat de la Ministerul Economiei. Hitler a evitat să dea publicităţii ruptura, aşa că demisia lui Schacht a rămas secretă. Neaşteptat, a apărut o soluţie pentru această problemă. La 12 ianuarie 1938, Blomberg, ministrul de război, s-a căsătorit. Hitler şi Göring au fost martorii principali. Imediat după aceea, Himmler[102], şeful poliţiei secrete, a adus dovada că Frau Blomberg era o femeie cu un caracter dubios – o fostă prostituată cu dosar la poliţie. Nu vom şti niciodată dacă aceasta a fost o şansă norocoasă a lui Hitler sau o intrigă pregătită. Nici nu contează. Efectul ar fi fost identic în ambele variante. Hitler era indignat că a fost implicat în acea căsătorie. Generalii germani erau indignaţi de comportamentul lui Blomberg. Au insistat că el trebuie să plece şi au propus ca Fritsch, comandantul armatei de uscat, să-l înlocuiască. Însă Fritsch era un antinazist mai hotărît decît Blomberg. Trebuia ţinut deoparte. Himmler, îndatoritor, a furnizat dovada homosexualităţii acestuia. Dovada era complet falsă. În acea agitaţie morală generală, Himmler a fost crezut pentru moment. Hitler a învins pe toate planurile. Blomberg a plecat, fiind înlocuit chiar de Hitler. Fritsch a plecat. Mai mult decît atît, toţi conservatorii rămaşi în funcţii pentru a-l controla pe Hitler au fost înlăturaţi. Neurath a fost dat afară, iar locul său a fost luat de Ribbentrop. Papen şi Hassell, ambasadorul din Italia, au fost demişi. Cea mai importantă dintre toate, demisia lui Schacht putea fi acum liniştit alăturată celorlalte schimbări. Acesta fusese, bineînţeles, obiectivul întregii operaţiuni – însă în tumultul momentului, ea a trecut aproape neobservată.

La Berlin, oamenii demişi şi-au părăsit posturile fără a protesta. Neurath a devenit mai tîrziu „Protector" al Boemiei, iar ceilalţi au dispărut din viaţa publică. Numai Papen nu era resemnat. Trecuse adeseori prin momente grele – la 30 iunie 1934

---

102. Heinrich Himmler (1900-1945), om politic naţional-socialist german, organizator al SS-ului şi şef al *Gestapo*-ului (1936-1945) (n.tr.).

fusese la un vîrf de ac de a fi asasinat – şi întotdeauna ieşise triumfător, aşa că intenţiona să scape din nou. La 5 februarie s-a întîlnit cu Hitler la Berchtesgaden, aparent pentru a-şi lua rămas bun. Şi-a prezentat propriile succese din Austria, a descris dificultăţile care îl aşteptau pe noul ambasador german şi, ca din întîmplare, a scăpat informaţia că Schuschnigg era dornic să se întîlnească cu Hitler. Fusese o ocazie splendidă, însă – fără îndoială – pierdută. Efectul a fost exact acela pe care îl aştepta Papen. Hitler îşi făcuse probleme în privinţa modului în care urma să prezinte demisia lui Schacht *Reichstag*-ului, care fusese convocat pentru 20 februarie. Acum avea la dispoziţie o diversiune splendidă: vizita lui Schuschnigg urma să-i ofere un anume succes, cu care putea pune în umbră subiectul neplăcut referitor la protestele financiare ale lui Schacht. Hitler s-a luminat: „O idee excelentă. Vă rog să vă întoarceţi la Viena imediat şi să aranjaţi pentru noi o întîlnire în următoarele cîteva zile"[103]. Papen s-a prefăcut a ezita: el nu mai era ambasador. Hitler a insistat, iar Papen a acceptat. La 7 februarie, s-a întors la Viena cu o invitaţie. Schuschnigg nu a ezitat. În fond, ideea unei întîlniri cu Hitler îi aparţinuse în primă instanţă, sau cel puţin aşa şi-a imaginat. Papen era garantul că totul va fi bine. La 12 februarie, Schuschnigg a ajuns la Berchtesgaden, în timp ce Papen îl precedase. Afacerea austriacă era, dintr-o dată, în miezul evenimentelor. Ea nu fusese lansată de către Hitler. Dimpotrivă, l-a luat prin surprindere, însă şi-a folosit şansa, ca întotdeauna. Nu a existat nici un fel de agresiune planificată, ci doar o improvizaţie precipitată. Papen, şi nu Hitler fusese cel care pornise bulgărele; şi procedase astfel din motive întîmplătoare, de prestigiu personal. Neîndoielnic că norocul a fost cel care i-a permis să furnizeze imboldul decisiv, însă este o coincidenţă ciudată faptul că omul care cu frivolitate îl adusese pe Hitler la putere în Germania trebuia să fie şi cel care, cu frivolitate similară, a declanşat înaintarea Germaniei spre dominaţia europeană.

Schuschnigg intenţionase să apară la Berchtesgaden ca parte vătămată, prezentîndu-şi plîngerile şi oferind concesii naţionaliştilor respectabili numai în schimbul repudierii extremiştilor nazişti. Planul său s-a dovedit eronat. Hitler considerase întotdeauna că atacul era cea mai bună apărare, aşa încît a lovit primul. Schuschnigg, la sosire, a fost brusc copleşit de acuzaţii că nu onorase acea *„gentleman's agreement"* din 11 iulie 1936. Hitler a fost cel care a stabilit condiţiile pentru cooperarea viitoare. Schuschnigg urma să-l numească pe Seyss-Inquart, un naţionalist presupus respectabil, ministru de interne şi să-i ofere controlul asupra poliţiei. Austria urma să-şi coordoneze politica externă şi cea economică cu cele ale Germaniei. Schuschnigg a ridicat obiecţii constituţionale: nu putea face promisiuni ferme fără consimţămîntul guvernului austriac şi al preşedintelui. Era înfricoşat de Hitler; generalii germani, care aşteptau afară, au fost chemaţi înăuntru în mod ostentativ. Însă, deşi aceste metode erau abominabile, Schuschnigg a obţinut mare parte din ceea ce dorea. Scrupulele sale constituţionale au fost respectate: în comunicatul final, el doar „a oferit perspectiva unor măsuri viitoare". Seyss-Inquart nu era mai rău decît oricare altul dintre naţionaliştii germani care se aflau deja în Cabinet; şi era, într-adevăr, un prieten din copilărie al lui Schuschnigg – ceea ce nu l-a împiedicat, mai tîrziu, să devină nazist. Schuschnigg acceptase mai demult că Austria era „un stat german", iar acest lucru implicase o coordonare a politicii. A primit ceea ce el considera a fi

103. Papen, *Memoirs*, p. 408.

o concesie vitală: activităţile ilegale ale naziştilor austrieci au fost dezavuate şi s-a convenit că orice nazist austriac nedorit trebuia să-şi „transfere reşedinţa în *Reich*".

Înţelegerea din 12 februarie nu a reprezentat sfîrşitul Austriei. Era doar încă un pas în spiritul acelei „soluţii evolutive" pe care o agrea Hitler. Schuschnigg nu a făcut nici un gest dezaprobator după ce a scăpat de prezenţa lui Hitler. Din contră, el a asigurat corespunzător confirmarea înţelegerii de către guvernul austriac. Hitler, la rîndul său, a presupus că se încheiase criza. La 12 februarie, el le-a spus generalilor care erau de faţă să menţină „o presiune militară prin simularea acţiunii" pînă la 15 februarie. După acea dată nu mai era nevoie de nimic. La 20 februarie, Hitler s-a adresat *Reichstag*-ului. Principala sa preocupare a fost să explice demisia miniştrilor conservatori, însă înţelegerea în privinţa Austriei din 12 februarie i-a permis să treacă rapid la un subiect mai atractiv. Nu a fost nici un atac la adresa lui Schuschnigg, aşa cum s-ar fi întîmplat cu certitudine dacă Hitler ar fi proiectat deja agresiunea împotriva Austriei. Dimpotrivă, Hitler a anunţat pe un ton blînd: „S-a asigurat cooperarea prietenească între cele două ţări în toate domeniile" şi a concluzionat: „Doresc să mulţumesc cancelarului austriac, în numele meu şi al poporului german, pentru înţelegerea şi bunăvoinţa de care a dat dovadă". În ziua următoare, Hitler şi-a îndeplinit partea sa de învoială. Leopold, liderul mişcării naziste ilegale din Austria, a fost convocat la Hitler, i s-a spus că activităţile sale fuseseră „nesănătoase" şi i s-a ordonat să părăsească Austria împreună cu principalii săi asociaţi. Cîteva zile mai tîrziu, Hitler s-a întîlnit iar cu aceşti nazişti, i-a dojenit din nou şi a insistat „să se urmeze un curs evolutiv, indiferent dacă poate fi prevăzută astăzi posibilitatea succesului. Protocolul semnat de Schuschnigg este atît de cuprinzător, încît, dacă este îndeplinit în întregime, problema austriacă va fi rezolvată automat"[104].

Hitler era mulţumit. Nu a făcut nici un fel de pregătiri pentru acţiune, aşteptînd impasibil să apară o soluţie automată. Alţii erau mai puţin resemnaţi în faţa inevitabilului – sau poate doar au încercat să obţină avantaj de pe urma acestuia. În Italia, Mussolini a fost întotdeauna înclinat să recunoască succesul lui Hitler, în ciuda izbucnirilor de iritare. Ciano, ministrul său de externe, era mai retîcent în a se lăsa aliniat. Visul său referitor la o politică externă italiană independentă nu s-a realizat niciodată, însă poate că nu a fost altceva decît un vis. În orice caz, Ciano a încercat să exploateze situaţia. La 16 februarie, el i-a scris lui Grandi, ambasadorul italian la Londra, că acesta era ultimul moment pentru o reconciliere cu Marea Britanie: „Dacă *Anschluss*-ul va fi un fapt împlinit... va fi din ce în ce mai dificil pentru noi să ajungem la o înţelegere, sau chiar să discutăm cu englezii"[105]. Grandi a fost încîntat de propunere: dorise întotdeauna ca politica italiană să revină la cursul său tradiţional, în măsura în care un fascist putea favoriza o linie tradiţională. Şi Chamberlain era încîntat. Eden, în cele din urmă, s-a revoltat. El era deja supărat că Chamberlain, fără a-l consulta, respinsese o propunere din partea preşedintelui Roosevelt în vederea organizării unei mari conferinţe internaţionale pentru discutarea oricărei nemulţumiri imaginabile. Eden a presupus, probabil cu sinceritate, că o asemenea reuniune ar atrage Statele Unite de partea Puterilor occidentale. Chamberlain s-a temut, cu mai

104. Memorandumul lui Keppler, 21 şi 26 februarie 1938, *German Foreign Policy*, series D, I, No. 318 şi 328.

105. Ciano către Grandi, 16 februarie 1938, *Ciano's Diplomatic Papers*, p. 161.

multă justificare, că va fi o repetare a conferinţei de la Bruxelles asupra Orientului Îndepărtat: Statele Unite vor propune principii morale şi se va aştepta ca Marea Britanie şi Franţa să ofere forţa necesară susţinerii lor. Oricum, abordarea italienilor a fost cea care a dus la apogeu disputa dintre cei doi oameni de stat. Eden nu uitase umilinţa din chestiunea abisiniană şi era exasperat de înjosirea fără sfîrşit a Comitetului pentru nonintervenţie. El a insistat că nu putea fi vorba de noi discuţii pînă cînd italienii nu îşi îndeplineau promisiunile prin retragerea aşa-numiţilor voluntari din Spania. Chamberlain era pregătit să tolereze o victorie fascistă în Spania, dacă ar fi putut cîştiga susţinerea italiană pentru temperarea lui Hitler.

Cearta dintre Eden şi Chamberlain s-a desfăşurat la 18 februarie, chiar în prezenţa lui Grandi. Eden s-a pronunţat ferm în chestiunea voluntarilor italieni din Spania. Chamberlain a înlăturat obiecţiile sale, cu aprobarea şi susţinerea lui Grandi. Două zile mai tîrziu, Eden a demisionat, iar Halifax a devenit ministru de externe, pentru a pune în practică politica lui Chamberlain. Preţul italian a fost plătit: discuţiile urmau să înceapă imediat, şi s-a convenit anticipat că vor fi îndeplinite condiţiile italiene – va fi recunoscut imperiul lor din Abisinia şi li s-a promis un parteneriat pe bază de egalitate în Marea Mediterană. Nu s-a spus nimic despre Austria, iar Grandi a notat că atitudinea britanică în această problemă continua să fie una de „resemnare indignată"[106]. Ceea ce era adevărat. Chamberlain nu intenţiona să facă nimic cu privire la Austria. Însă el a sperat că simplul fapt al discuţiilor anglo-italiene îl va face pe Hitler să ezite, şi poate chiar să-l determine pe Mussolini să opună rezistenţă. Hitler nu s-a lăsat înşelat atît de uşor. Italienii l-au informat despre discuţii şi l-au asigurat că problema Austriei nu va fi ridicată: „Nu vor tolera încercările de a prejudicia relaţiile germano-italiene"[107]. Era singurul curs pe care îl putea urma Italia. Italienii nu aveau la dispoziţie nici un mijloc de a-l opri pe Hitler. Aşa cum a scris Ciano la 23 februarie: „Ce putem face noi, de fapt? Să pornim un război cu Germania? La primul foc de armă pe care l-am trage, toţi austriecii, fără excepţie, s-ar alătura germanilor împotriva noastră"[108]. Poate că Chamberlain nu le-a oferit italienilor un preţ prea mare, însă nici un preţ nu ar fi fost suficient pentru a lupta pentru cauza perdantă a independenţei Austriei.

Aceste evenimente de la Londra i-au sporit lui Hitler încrederea în sine. Oponenţii săi se dădeau în lături. Axa avea un cuvînt din ce în ce mai important de spus în chestiunile europene, iar cancelarul german hotăra politica Axei. Cu toate acestea, el încă nu făcea nimic. A continuat să presupună că evenimentele vor face treaba în locul său. Încă o dată, şi pentru ultima oară, iniţiativa a venit de la Schuschnigg. Într-un fel confuz şi ezitant, acestuia i-a crescut resentimentul împotriva tratamentului primit la Berchtesgaden şi împotriva consecinţelor propriei sale slăbiciuni. S-a hotărît să blocheze alunecarea inevitabilă spre o Austrie naţional-socialistă printr-o sfidare dramatică. Poate că a fost impulsionat de asigurările ambasadorului austriac de la Paris că Franţa va acţiona dacă Austria va fi ameninţată deschis. Poate că ideea i-a aparţinut în exclusivitate. Nu avem cum să ştim. În orice caz, el a hotărît să folosească chiar metoda lui Hitler, a plebiscitului, şi să consulte poporul austriac dacă dorea să

106. Grandi către Ciano, 19 februarie 1938, *Ibidem*, p. 183.
107. Memorandumul lui Ribbentrop, 23 februarie 1938, *German Foreign Policy*, series D, I, No. 123.
108. *Ciano's Diary 1937-1938*, p. 79.

rămînă independent. La 7 martie, el l-a întrebat pe Mussolini, care i-a răspuns scurt: „Este o greşeală". Schuschnigg a ignorat această atenţionare blîndă. La 8 martie a comunicat miniştrilor austrieci planul său, iar la 9 martie l-a dat publicităţii. Plebiscitul urma să se desfăşoare trei zile mai tîrziu, la 12 martie. Schuschnigg nu a făcut nici un fel de pregătiri pentru plebiscit, nici măcar nu s-a gîndit cum trebuia realizat. Singurul său gînd a fost să-l accelereze în aşa fel încît Hitler să nu aibă cum să reacţioneze. Indiferent de condiţiile plebiscitului, toată lumea ştia că era vorba de o sfidare deschisă a lui Hitler. Se ajunsese în punctul culminant al conflictului dintre naţionalismul german şi Austria independentă. Poate că Schuschnigg reflectase la cuvintele pe care Andrássy[109] le adresase cîndva unui alt prim-ministru austriac, ce adoptase o politică sfidătoare: „Sînteţi pregătit să puneţi în practică această politică cu tunul? Dacă nu, să nu o adoptaţi".

Hitler a răspuns aidoma cuiva care a călcat pe ceva ascuţit. Nu primise nici un fel de semnal de alarmă şi nu făcuse nici un fel de pregătiri. Îi devenise limpede că „soluţia evolutivă" era moartă. Avea la dispoziţie o alternativă: să acţioneze sau să fie umilit, şi nu-şi putea permite să accepte umilirea într-un moment în care ruptura cu miniştrii conservatori nu era încă uitată. Conducătorii militari au fost convocaţi precipitat la Berlin. Armata germană nu era încă echipată pentru o campanie serioasă de nici un fel, însă s-au emis ordine ca forţele staţionate lîngă frontiera cu Austria să fie gata să treacă graniţa la 12 martie. S-a redactat o scrisoare pentru Mussolini, în care se recapitulau încercările lui Hitler de a ajunge la o înţelegere cu Schuschnigg şi se încheia cu asigurarea: „Am trasat un hotar clar... între Italia şi noi. El este pasul Brenner"[110]. Prinţul de Hessa i-a dus scrisoarea lui Mussolini. Ribbentrop era la Londra pentru vizita de rămas bun, iar Neurath a fost rechemat pentru a îndeplini obligaţiile de rutină din Ministerul de Externe. Conducerea generală a afacerii a căzut în sarcina lui Göring, care urma să rămînă la Berlin cînd Hitler se va alătura forţelor invadatoare.

Schuschnigg pusese în funcţiune mecanismul de declanşare al unei bombe imense. A fost rîndul său să fie luat prin surprindere atunci cînd aceasta a explodat. La 11 martie i s-a comunicat că frontiera dintre Germania şi Austria fusese închisă. Miniştrii naţionalişti din guvern au insistat, conform instrucţiunilor lui Göring, ca plebiscitul să fie anulat. Schuschnigg a cerut ajutor disperat Puterilor care altădată protejaseră independenţa Austriei. A primit răspunsuri glaciale. Mussolini a refuzat să răspundă la telefon. La Londra, Halifax i-a spus lui Ribbentrop că ameninţarea cu forţa era o metodă *intolerabilă*. Efectul acestui protest a fost redus atunci cînd Chamberlain a spus că ei ar putea începe să lucreze cu onestitate pentru o înţelegere germano-britanică „de îndată ce această afacere neplăcută va fi de domeniul trecutului"[111]. Efectul a fost redus încă o dată, la Berlin, cînd Nevile Henderson a fost de acord cu Göring că „Dr. Schuschnigg acţionase cu o precipitare inconştientă"[112]. Singurul răspuns pe care guvernul britanic l-a dat Vienei a fost acela că nu-şi poate asuma

109. A.G. Andrássy (1823-1890), om politic maghiar, unul dintre iniţiatorii dualismului austro-ungar. Prim-ministru al Ungariei (1867-1871) şi ministru de externe (1871-1879) al Austro-Ungariei (n.tr.).
110. Hitler către Mussolini, 11 martie 1938, *German Foreign Policy*, series D, I, No. 352.
111. Memoriul lui Ribbentrop, 11 martie 1938, *Ibidem*, No. 150 şi 151.
112. Henderson către Halifax, 12 martie 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 46.

responsabilitatea de a da un sfat care ar putea produce probleme Austriei[113]. Guvernul francez demisionase datorită unei chestiuni de ordin intern, cu trei zile înainte. Miniştrii, rămaşi temporar în funcţii, au decis să adopte „măsuri militare" – adică rechemarea unor rezervişti – dacă britanicii se declară de acord. Nici o aprobare nu a venit de la Londra, nici un rezervist francez nu a fost chemat la datorie.

Schuschnigg era părăsit şi singur. La începutul după-amiezii zilei de 11 martie, el a acceptat să amîne plebiscitul. Göring i-a spus la telefon lui Seyss-Inquart că germanii îşi pierduseră încrederea în Schuschnigg: el trebuia să demisioneze, iar Seyss-Inquart să-i ia locul. Acesta a fost un episod unic în istorie – o criză internaţională condusă de la început pînă la sfîrşit prin ameninţări telefonice. Schuschnigg, într-adevăr, a demisionat. Oricum, Miklas, preşedintele, a refuzat să-l numească pe Seyss-Inquart – un ultim gest disperat în spiritul independenţei Austriei. Göring a revenit la telefon pentru a spune că trupele germane se vor opri la graniţă numai dacă Seyss-Inquart devenea cancelar pînă la orele 19^{30}. Deoarece Miklas a rămas ferm pe poziţii, Seyss-Inquart s-a autonumit cancelar la orele 20^{00}. Era prea tîrziu. Lui Seyss-Inquart i s-a spus să solicite ajutor german pentru a reinstaura legea şi ordinea – şi a procedat astfel printr-o telegramă expediată la 21^{10}. Hitler nu aşteptase acest apel: ordinul de a invada Austria fusese emis la 20^{45}. Însă germanii ezitaseră pînă în ultimul moment. Planurile de invadare a Austriei fuseseră anulate mai devreme în acea după-amiază, cînd veniseră ştirile despre demisia lui Schuschnigg. Deşi protestele britanice nu au avut o prea mare importanţă, germanii s-au temut de o intervenţie cehă pînă în ultima clipă. Göring i-a spus ambasadorului ceh: „Vă dau cuvîntul meu de onoare că Cehoslovacia nu are nici cel mai mic motiv de îngrijorare". Cehii au răspuns imediat că nu vor mobiliza. Nu prea credeau în asigurările lui Göring, însă au simţit – ca toţi ceilalţi – că nu era nimic de făcut. Mussolini a fost ultimul care şi-a precizat poziţia. La 22^{25} Hessa i-a telefonat lui Hitler de la Roma: Mussolini îi trimitea cele mai calde salutări – „Austria nu-l interesează deloc". Îngrijorările ascunse în spatele fermităţii lui Hitler au ieşit la suprafaţă printr-un strigăt de uşurare: „Spuneţi-i lui Mussolini că nu voi uita niciodată asta... Niciodată, niciodată, niciodată, orice se va întîmpla... Nu voi uita, orice s-ar putea întîmpla. Dacă va avea nevoie vreodată de ajutor sau va fi în pericol, poate fi convins că îl voi susţine, orice s-ar întîmpla, chiar dacă întreaga lume va fi împotriva lui". O promisiune pe care Hitler şi-a ţinut-o.

Armata germană invada Austria, sau mai exact mărşăluia într-un entuziasm general al populaţiei. Cu ce scop? Seyss-Inquart era cancelar. Göring îi spusese lui Henderson că trupele vor fi retrase „de îndată ce situaţia se va stabiliza" şi că după aceea „se vor desfăşura alegeri libere, fără nici un fel de intimidări"[114]. Acesta fusese planul iniţial nazist, conceput la 11 martie. Seyss-Inquart a crezut că totul se finalizase cu succes o dată cu numirea sa şi, la 2^{30}, în noaptea de 11/12 martie, a cerut ca invazia să fie oprită. I s-a spus că era imposibil – iar trupele germane înaintau, deşi cu anumită dificultate. Forţele nu fuseseră pregătite pentru acţiune, iar 70% dintre vehicule s-au defectat pe drumul de la frontieră pînă la Viena. Şi Hitler a intrat în Austria în dimineaţa zilei de 12 martie. La Linz, unde urmase cursurile şcolare, s-a

113. Halifax către Palairet, 11 martie 1938, *Ibidem*, No. 25.
114. Henderson către Halifax, 12 martie 1938, *Ibidem*, No. 46 şi 48.

adresat unei mulţimi înfierbîntate. S-a lăsat el însuşi copleşit de entuziasm. Cînd a ajuns în balconul primăriei din Linz, a luat o decizie bruscă, neaşteptată: în loc să instaureze un guvern docil la Viena, a hotărît să încorporeze Austria în *Reich*. Lui Seyss-Inquart, cancelar pentru o zi, i s-a spus să emită o lege prin care să anunţe că Austria şi postul de cancelar nu mai existau. Chiar aşa a făcut, la 13 martie. *Anschluss*-ul a fost trimis spre aprobare poporului Germaniei Mari. La 10 aprilie, 99,08% au votat în favoarea unirii, o reflectare reală a simţămintelor germane.

Hitler învinsese. Realizase primul obiectiv al ambiţiei sale. Însă nu aşa cum intenţionase. Plănuise să absoarbă Austria pe nesimţite, astfel încît nimeni să nu poată spune cînd aceasta încetase să mai fie independentă. Urma să aplice metode democratice pentru a distruge independenţa Austriei, la fel cum făcuse pentru a distruge democraţia germană. În schimb, a fost obligat să apeleze la armata germană. Pentru prima oară, el a pierdut avantajul moralităţii ofensate şi a apărut ca un cuceritor care se bazează pe forţă. S-a răspîndit cu repeziciune opinia că acţiunea lui Hitler în Austria a fost un complot deliberat, conceput cu mult timp înainte, şi primul pas către dominaţia Europei. Această credinţă era un mit. Criza din martie 1938 a fost provocată de Schuschnigg, nu de către Hitler. Nu existaseră nici un fel de pregătiri germane, militare sau diplomatice. Totul a fost improvizat în cîteva zile – politică, promisiuni, forţă armată. Deşi Hitler dorea cu certitudine să-şi impună controlul asupra Austriei, modul prin care s-a realizat acest lucru a fost pentru el un accident deranjant, o întrerupere a politicii sale pe termen lung, nu concretizarea unor planuri concepute atent. Însă efectele nu puteau fi înlăturate. Ele l-au influenţat chiar pe Hitler. Începuse cu o crimă – asasinarea unui stat independent – chiar dacă independenţa sa era, în mare măsură, o aparenţă. Încrederea în sine a lui Hitler a crescut, la fel şi dispreţul său faţă de oamenii de stat din celelalte ţări. A devenit mai nerăbdător şi mai neatent, din ce în ce mai pregătit să urgenteze negocierile prin ameninţările cu forţa. În schimb, ceilalţi oameni de stat europeni au început să se îndoiască de buna-credinţă a lui Hitler. Chiar şi cei care încă mai sperau să-l concilieze pe liderul german au început să se gîndească şi la rezistenţă. Echilibrul instabil a început să se încline, deşi doar uşor, dinspre pace înspre război. Ţelurile lui Hitler puteau încă să pară justificabile, însă metodele sale erau condamnate. Prin *Anschluss* – sau, mai exact, prin modul în care a fost realizat –, Hitler a făcut primul pas într-o direcţie politică ce avea să-l transforme în unul dintre cei mai mari criminali de război. Însă a făcut acest pas neintenţionat. Într-adevăr, el nu ştia că îl făcuse.

CAPITOLUL 8

Criza cehoslovacă

După dezmembrarea părţii europene a Imperiului Otoman în 1913, Pašić[115], primul-ministru al Serbiei, se pare că a spus: „Am cîştigat prima rundă, acum trebuie să ne pregătim pentru cea de-a doua, împotriva Austriei". Cea de-a doua rundă a venit, într-adevăr, un an mai tîrziu, deşi nu datorită lui Pašić. Toată Europa avea sentimente asemănătoare în martie 1938, după *Anschluss*. Repriza austriacă era încheiată, iar cea cehoslovacă era gata să înceapă. Nu era necesară pregătirea celei de-a doua reprize. Geografia şi politica au pus automat Cehoslovacia pe agendă. Ca aliată a Franţei şi ca singura ţară democratică de la răsărit de Rin, ea era un reproş permanent la adresa lui Hitler, fiind înfiptă adînc în teritoriul german. Era şi foarte greu de susţinut. Italienii, atunci cînd au dorit, au avut acces direct la Austria. Cehoslovacia era despărţită în toate părţile de posibilii ei aliaţi. Germania o separa de Franţa, iar Polonia şi România de Rusia sovietică. Vecinii ei apropiaţi erau ostili: Ungaria resentimentar „revizionistă", Polonia, deşi aliată a Franţei, era şi ea revizionistă datorită regiunii Tešin, pe care cehii o obţinuseră după primul război mondial, şi era nesăbuit de încrezătoare în propriul pact de neagresiune cu Germania. Nu se putea pune problema „ajutorării" Cehoslovaciei. Ori se producea un război la scară europeană, ori nimic.

Chestiunea cehoslovacă ar fi fost mai puţin presantă dacă ar fi contat doar geografia. Chiar democraţia şi alianţele ei nu ar fi putut, ele însele, să provoace criza. Însă Cehoslovacia suferea de o maladie malignă chiar în inima sa. În ciuda aparenţelor, era un stat al naţionalităţilor, nu un stat naţional. Doar cehii erau cu adevărat cehoslovaci şi chiar ei înţelegeau prin aceasta un stat centralizat cu caracter ceh. Ceilalţi – slovacii, maghiarii, rutenii şi, mai presus de toţi, germanii – erau minorităţi naţionale: uneori liniştite, alteori nemulţumite, însă niciodată complet fidele faţă de ordinea existentă. Cele trei milioane de germani (în general numiţi sudeţi, deşi în mod greşit) erau strîns legaţi de austrieci prin istorie şi sînge. *Anschluss*-ul le-a declanşat o nervozitate de necontrolat. Poate că ar fi fost mai înţelepţi dacă s-ar fi mulţumit cu ce aveau: erau cetăţeni liberi, deşi nu egali, într-o comunitate democratică. Însă oamenii uită de înţelepciune cînd aud chemarea naţionalismului. Marele stat german – puternic, unit, naţionalist – se afla chiar lîngă frontierele lor. Verii lor austrieci tocmai i se alăturaseră. Şi ei doreau să i se alăture. Într-un mod confuz, fără îndoială, ei ar fi dorit, de asemenea, să rămînă în Cehoslovacia, însă nu s-au gîndit niciodată cum puteau fi împăcate cele două dorinţe. Dar mişcarea naţională germană

115. Nikola Pašić (1845-1926), om politic sîrb, fondatorul (1881) şi conducătorul Partidului Radical, prim-ministru al Serbiei (1891-1892, 1904-1918, cu întreruperi) şi al Regatului sîrbilor, croaţilor şi slovenilor (1921-1924, 1924-1926) (n.tr.).

din Cehoslovacia, oricît de confuză ar fi fost, era o realitate, iar cei care doreau „să stea alături de Cehoslovacia" n-au explicat niciodată cum urmau să rezolve această problemă. Această mişcare nu a fost creată de Hitler. Ea îl aştepta, gata – sau chiar dornică – de a fi folosită. Poate mai pregnant decît în cazul Austriei, Hitler nu trebuia să acţioneze. Alţii urmau să-i facă treaba. Criza cehoslovacă i-a fost oferită lui Hitler, el obţinînd doar avantajele din această criză.

Fără îndoială că Hitler a dorit să-i „elibereze" pe germanii din Cehoslovacia. În termeni mai practici, el era interesat şi de înlăturarea obstacolului pe care Cehoslovacia, bine înarmată, aliată cu Franţa şi Rusia sovietică, îl ridicase în faţa hegemoniei germane. Nu-i era deloc clar cum se putea realiza asta. Ca toţi ceilalţi din Europa, el a supraestimat puterea şi fermitatea Franţei. Un atac direct asupra Cehoslovaciei ar fi provocat, credea el, o intervenţie franceză. Soluţia sa iniţială, aşa cum a prezentat-o la conferinţa din 5 noiembrie 1937, se baza pe speranţa unui conflict în Mediterana, între Franţa şi Italia. Apoi, aşa cum a afirmat în aprilie 1938, „ne vom întoarce cu Cehoslovacia în geantă" – însă cum Italia nu a acţionat, „s-a întors cu geanta goală"[116]. Şi acest plan s-a întemeiat pe un calcul greşit: a supraestimat capacitatea de agresiune a Italiei. Însă, cît timp situaţia mediteraneană rămînea neclară, merita să pregătească terenul în Cehoslovacia, prin încurajarea mişcării sudete. Era cît se poate de clar că Hitler nu intenţiona să răstoarne sistemul francez din Europa printr-un atac frontal. Momentul „München" încă stăruia în mintea sa, iar atunci München însemna pentru el nu conferinţa triumfătoare din septembrie 1938, ci revolta nazistă dezastruoasă din noiembrie 1923. El înţelegea să reuşească prin intrigă şi ameninţare cu violenţa, nu prin violenţă. La 28 martie, i-a primit pe reprezentanţii sudeţilor şi l-a numit pe Henlein, liderul lor, „vicerege". Ei urmau să negocieze cu guvernul cehoslovac, adică, pentru a folosi cuvintele lui Henlein: „Noi întotdeauna trebuie să pretindem atît de mult, încît să nu putem fi niciodată satisfăcuţi". Mişcarea urma să rămînă legală şi disciplinată; cehilor nu trebuia să li se ofere ocazia de a o elimina prin forţă[117]. Poate că cehii vor face ei înşişi un pas greşit, poate că francezii vor fi preocupaţi de alte probleme sau îşi vor pierde stăpînirea de sine. În primăvara lui 1938, Hitler nu vedea limpede calea de acţiune – pescuia în ape tulburi, în speranţa că tensiunea internaţională îi va oferi ceva, undeva.

Adversarul lui Hitler, preşedintele Beneš al Cehoslovaciei, avea un obiectiv similar. Şi el dorea să crească tensiunea, deşi cu speranţa unui rezultat exact opus. Puşi în faţa unei crize, francezii şi chiar britanicii, spera el, vor reveni la normalitate: se vor alătura Cehoslovaciei, Hitler va da înapoi, iar această umilinţă nu numai că va bloca marşul său spre supremaţia în Europa, ci ar putea chiar să determine prăbuşirea regimului nazist din Germania. Beneš avea în spate douăzeci de ani de experienţă şi succese diplomatice. Era un Metternich al democraţiei şi avea o la fel de mare încredere în sine, o ingenuitate similară în privinţa metodelor şi argumentelor folosite şi o credinţă exagerată în tratate şi drepturi internaţionale. El a abordat problema sudetă în acelaşi fel în care abordase Metternich problema italiană cu un secol mai devreme: nerezolvabilă pe plan intern, ea putea fi soluţionată doar pe scena internaţională. Beneš era la fel de pregătit să negocieze cu sudeţii, pe cît de pregătiţi erau aceştia să negocieze cu el, şi spera la fel de puţin într-un final încununat de succes.

116. Nota lui Schmundt, aprilie 1938, *German Foreign Policy*, series D, II, No. 132.
117. Raportul lui Henlein, 28 martie 1938, *Ibidem*, No. 107.

Poate chiar mai puţin, deoarece concesiile acordate germanilor din Cehoslovacia ar fi declanşat pretenţiile celorlalte minorităţi naţionale, spre ruina definitivă a statului existent. Beneš şi sudeţii au negociat împreună, însă aveau urechile ciulite la opiniile franceză şi britanică. Liderii sudeţi au încercat să dea impresia că cereau doar un tratament egal în cadrul statului cehoslovac. Beneš a încercat să-i forţeze să pretindă deschis dezmembrarea acestuia. Atunci, spera el, Puterile occidentale îşi vor afirma punctul de vedere. El judeca aceste Puteri din perspectiva anilor pe care îi petrecuse în Franţa în timpul primului război mondial şi din cea a experienţelor ulterioare, din perioada cînd acestea dominau Liga Naţiunilor la Geneva. Ca mulţi alţii, inclusiv Hitler, el nu a izbutit să înţeleagă slăbiciunea lor actuală, morală şi materială, în special a Franţei.

Beneš avea propriile sale limite. Alianţele Cehoslovaciei arătau formidabile pe hîrtie. Exista alianţa de apărare comună cu Franţa, făcută în 1925, alianţa cu Rusia sovietică din 1935 – care, oricum, era operaţională doar dacă Franţa acţiona prima – şi Mica Înţelegere cu România şi Iugoslavia, direcţionată împotriva Ungariei. Beneš nu a încercat să-şi consolideze această poziţie. El a neglijat deliberat alianţa cu Rusia sovietică. După părerea sa, aceasta era un supliment al alianţei cu francezii, nu un substitut al ei. Unii s-au întrebat, de obicei cu un anume scepticism, dacă Rusia sovietică ar fi ajutat Cehoslovacia chiar dacă Franţa ar fi rămas neutră. Beneš nu şi-a pus această întrebare. Era un prooccidental, urmaşul lui Masaryk[118], care obţinuse independenţa Cehoslovaciei cu asistenţă vestică, nu rusească. El i-a spus lui Newton, ministrul britanic: „Relaţiile Cehoslovaciei cu Rusia au fost întotdeauna şi vor rămîne o chestiune secundară... Ţara sa va urma şi va fi legată întotdeauna de Europa occidentală"[119]. Războiul civil spaniol a oferit noi motive de neliniște în privinţa apărării „democraţiei" cu sprijin rusesc. Însă Beneš nu avea nevoie de această atenţionare: el se hotărîse cu mult timp înainte. Chiar dacă ar fi fost tentat să adopte acea linie politică, în Cehoslovacia existau puternice forţe de opoziţie. Agrarienii cehi, cel mai mare partid din coaliţia guvernamentală, erau ostili oricărei asocieri cu bolşevismul. Şi ei erau înclinaţi să spună: „Mai bine Hitler, decît Stalin". Mai mult decît atît, Beneš era un pacifist. Armata cehoslovacă era o forţă formidabilă, cele 34 de divizii bine echipate ale sale fiind, probabil, suficiente pentru a rezista armatei germane semiantrenate din 1938. Beneš n-a intenţionat niciodată să o folosească, cu excepţia improbabilă a unui război general. Cehii erau un popor mic. Le-a trebuit aproape 300 de ani pentru a se reface după dezastrul de la Muntele Alb, din 1620. Beneš era hotărît în privinţa faptului că poporul său nu mai trebuia să sufere o asemenea catastrofă. Era dispus să se confrunte cu Hitler pînă la un punct, însă nu voia să-şi asume riscul major al unui război direct. În ultimă instanţă, el urma să-şi plece capul în faţa furtunii şi să spere că cehii îi vor supravieţui – ceea ce s-a şi întîmplat.

Hitler şi Beneš doreau amîndoi să crească tensiunea internaţională şi să declanşeze o criză. Britanicii şi francezii, făcînd un calcul asemănător, şi-au stabilit un obiectiv exact opus: ei doreau să prevină o criză, astfel încît să evite alegerea teribilă dintre război şi umilinţă. Britanicii erau cei mai grăbiţi. Francezii păreau cei mai expuşi: ei aveau o obligaţie precisă în urma alianţei cu Cehoslovacia, în timp ce britanicii nu

118. Thomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), om politic, filosof şi sociolog cehoslovac, lider al Partidului Popular Ceh, preşedinte al Republicii Cehoslovace (1918-1935) (n.tr.).
119. Newton către Halifax, 18 mai 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 229.

erau angajaţi decît ca membri ai muribundei Ligi a Naţiunilor. Însă francezii puteau transfera propria dilemă britanicilor. Ei puteau discuta despre rezistenţa în faţa lui Hitler, iar dacă britanicii refuzau să-i susţină, atunci oprobriul le-ar fi revenit lor. S-a ajuns la un rezultat curios. Hitler, Beneš şi chiar francezii puteau aştepta declanşarea crizei, încrezători că asta îi va forţa pe britanici să ia o decizie. Chiar din acest motiv, britanicii trebuiau să acţioneze. Ei erau cei mai îndepărtaţi de problema cehoslovacă, însă cei mai insistenţi în abordarea ei. Motivele erau dintre cele mai nobile. Doreau să evite un război european şi mai doreau să realizeze un aranjament teritorial mai în concordanţă cu marele principiu al autodeterminării naţionale decît cel conceput în 1919. Rezultatul s-a situat exact la polul opus al intenţiilor lor. Ei şi-au imaginat că exista o „soluţie" a problemei sudete şi că negocierile o vor scoate la iveală. În realitate, problema era insolubilă în termenii unui compromis, iar fiecare etapă a negocierilor a făcut ca lucrul acesta să devină din ce în ce mai clar. Încercînd să prevină o criză, britanicii au declanşat-o. Problema cehoslovacă nu era opera britanicilor, însă criza din 1938 a fost.

Britanicii erau alertaţi în privinţa acestei chestiuni chiar din momentul *Anschluss*-ului, cu mult înainte ca Hitler să-şi formuleze intenţiile. La 12 martie, cînd ambasadorul francez a cerut să discute problema austriacă, Halifax i-a replicat, întrebîndu-l: „Care va fi punctul de vedere al Franţei despre acordarea de asistenţă Cehoslovaciei?". Ambasadorul „nu avea un răspuns precis"[120]. Zece zile mai tîrziu, britanicii au oferit propriul lor răspuns, sau inexistenţa unuia. Într-un memoriu adresat guvernului francez, ei au subliniat angajamentele lor asumate la Locarno. „Acele angajamente sînt, din punctul lor de vedere, o contribuţie foarte importantă la menţinerea păcii în Europa, şi, deşi nu au intenţia de a le recuza, nu văd nici o modalitate de a le suplimenta." Exista o „speranţă infimă" ca acţiunile militare ale Franţei şi Uniunii Sovietice să poată preveni ocuparea Cehoslovaciei de către Germania; iar britanicii, chiar dacă intrau în război, nu puteau oferi altceva decît „presiunea economică" a blocadei. Din acest motiv, guvernul cehoslovac trebuia presat să găsească „acea soluţie pentru problemele minorităţii germane care să fie compatibilă cu asigurarea integrităţii teritoriale a statului cehoslovac"[121]. În particular, Halifax a adăugat şi alte argumente. „Trebuie spus cu francheţe că momentul nu este favorabil, iar planurile noastre, pentru ofensivă şi defensivă, nu sînt suficient de avansate."[122] El i-a spus şi ambasadorului francez: „Francezii sînt dispuşi, poate, să facă o estimare mai înaltă decît a noastră a valorii declaraţiilor tranşante"[123]. Britanicii deja respinseseră o asemenea declaraţie. La 17 martie, guvernul sovietic a propus o discuţie „în cadrul Ligii Naţiunilor sau în afara acesteia", privitoare la măsurile practice „de salvare în comun a păcii". Halifax nu credea că această idee „avea vreo valoare", iar ruşilor li s-a spus că o conferinţă „concepută mai puţin pentru asigurarea soluţionării unor chestiuni excepţionale decît pentru organizarea unei acţiuni concertate împotriva agresiunii... nu va avea în mod necesar un efect favorabil asupra perspectivelor păcii europene"[124].

120. Halifax către Phipps, 12 martie 1938, *Ibidem*, No. 62.
121. Halifax către Phipps, 22 martie 1938, *Ibidem*, No. 106.
122. Halifax către Phipps, 23 martie 1938, *Ibidem*, No. 107.
123. Halifax către Phipps, 23 martie 1938, *Ibidem*, No. 109.
124. Halifax către Maisky, 24 martie 1938, *Ibidem*, No. 116.

Francezilor nu le-a plăcut, în mod firesc, că li se cerea să ia o decizie într-un sens sau altul. La 15 martie, Comitetul Francez pentru Apărare Naţională a discutat chestiunea unui ajutor pentru Cehoslovacia. Gamelin a răspuns: francezii pot „imobiliza" unele trupe germane; ei nu pot străpunge linia Siegfried (care, în realitate, nici nu exista în acel moment), şi din acest motiv singura modalitate eficientă de a ataca Germania era prin Belgia, iar pentru asigurarea permisiunii pentru asemenea acţiune era necesar sprijinul diplomatic britanic[125]. Era vorba de stilul său echivoc obişnuit. Politicienii i-au pus o întrebare de natură militară, iar Gamelin, în replică, a discutat despre diplomaţie. Paul-Boncour[126], ministrul de externe, a încercat să adopte această linie dură în privinţa chestiunilor diplomatice. El i-a spus lui Phipps, ambasadorul britanic, la 24 martie, că „o atenţionare clară a Germaniei de către cele două ţări (Marea Britanie şi Franţa)... ar fi cel mai bun mijloc de a evita războiul... Timpul nu este de partea noastră, pentru că Germania... devine din ce în ce mai puternică şi îşi va impune în cele din urmă dominaţia completă în Europa"[127]. Britanicii nu au replicat la aceste remarci pe care le auziseră adesea şi înainte. Nici nu era nevoie. Zilele lui Paul-Boncour erau numărate. La 10 aprilie, guvernul lui Léon Blum, care fusese în funcţie mai puţin de o lună, a fost răsturnat. Daladier, următorul prim-ministru, şi-a dorit la început să-l menţină pe Paul-Boncour, apoi s-a alarmat de poziţia fermă a acestuia, în loc să se gîndească la posibila confruntare ulterioară în circumstanţe şi mai dezastruoase. Daladier i-a telefonat lui Paul-Boncour: „Politica pe care aţi recomandat-o dvs. este lăudabilă şi potrivită pentru Franţa. Dar eu nu cred că sîntem în poziţia de a o putea urma. Intenţionez să apelez la Georges Bonnet"[128]. Daladier a supravieţuit ca prim-ministru pînă în aprilie 1940, iar Bonnet, ca ministru de externe, pînă în septembrie 1939. Aceşti doi oameni au condus Franţa în cel de-al doilea război mondial.

Nu era un parteneriat facil. Daladier era un radical de modă veche, doritor să menţină onoarea Franţei şi convins că era îndeajuns o politică fermă pentru a-l opri pe Hitler. Însă nu ştia cum să procedeze. El luptase în tranşee în timpul primului război mondial şi respingea cu oroare posibilitatea unui nou holocaust. În toate ocaziile, el s-a manifestat cu hotărîre împotriva conciliatorismului, iar apoi l-a acceptat. Bonnet, pe de altă parte, era conciliatorismul personificat, gata să plătească aproape orice preţ pentru a-l calma pe Hitler. El credea că pilonii politicii franceze se surpaseră, iar ţelul său principal era de a arunca responsabilitatea consecinţelor asupra altora – britanici, cehi, polonezi, ruşi, nu-i păsa care, cît timp dosarul său şi al Franţei arăta curat pe hîrtie. Niciodată, nici măcar pentru o singură clipă, lui Daladier sau Bonnet nu le-a trecut prin gînd să preia conducerea în speranţa că britanicii şi ceilalţi îi vor urma. Dimpotrivă, ei s-au uitat debusolaţi spre Londra, pentru vreo evoluţie neaşteptată care să le permită să evadeze din situaţia lor imposibilă.

Şi la Londra, parteneriatul dintre Chamberlain şi Halifax nu era deloc facil. Chamberlain avea caracterul cel mai puternic dintre cei patru care hotărau politica

125. Gamelin, *Servir*, II, p. 324.
126. Joseph Paul-Boncour (1873-1972), avocat şi om politic francez, fondatorul Uniunii Socialiste Republicane (1931), prim-ministru (1932-1933) şi de mai multe ori ministru de externe (n.tr.).
127. Phipps către Halifax, 24 martie 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 112.
128. Paul-Boncour, *Entre deux guerres*, III, p. 101.

britanică şi cea franceză în acel moment. Timiditatea, sau îndoiala privitoare la forţa britanică, nu i-a afectat calculele, deşi prin structura sa respingea războiul. El credea că Hitler poate fi cîştigat pentru cauza păcii şi mai credea că liderul german avea argumente consistente în privinţa cazului cehoslovac. Din acest motiv, Chamberlain era hotărît să acţioneze prin prisma convingerilor sale, indiferent de opoziţia internă sau externă. El este acuzat adesea de ignoranţă în chestiuni internaţionale. Însă opiniile sale erau împărtăşite de către cei presupuşi a fi cei mai competenţi în a le judeca. Nevile Henderson, ambasadorul la Berlin, era la fel de încrezător că Hitler putea fi cîştigat pentru cauza păcii, iar el fusese ales pentru acel post de către Vansittart, ca fiind cel mai capabil diplomat britanic[129]. Henderson de la Berlin şi Newton de la Praga au insistat că cererile sudeţilor erau bine fundamentate din punct de vedere moral şi că guvernul cehoslovac nu face nici o încercare reală de a le îndeplini. Phipps de la Paris a subliniat, şi probabil a exagerat slăbiciunea franceză. Unora dintre membrii *Foreign Office*-ului nu le plăcea politica lui Chamberlain. Însă erau într-o poziţie foarte asemănătoare cu a lui Daladier: deşi nu le plăcea politica, nici unul dintre ei nu putea sugera o alternativă. Ei regretau că Marea Britanie şi Franţa nu acţionaseră împotriva reocupării de către Germania a zonei renane şi credeau că Hitler trebuia „lovit în moalele capului". Însă nu aveau nici o idee despre cum putea fi realizată această operaţiune. Nici unul nu acorda speranţe unei intervenţii americane. Nici unul nu a susţinut o alianţă cu Rusia sovietică, iar Chilston, ambasadorul de la Moscova, cel mai puţin dintre toţi. Spre exemplu, el scria la 19 aprilie: „Armata Roşie, deşi neîndoielnic adecvată unui război defensiv în interiorul frontierelor Uniunii Sovietice, nu este capabilă de a duce războiul în teritoriul inamicului... Personal, consider că este extrem de improbabil ca guvernul sovietic să declare război doar pentru a-şi îndeplini obligaţiile asumate printr-un tratat sau chiar pentru a preveni o lovitură dată prestigiului sovietic sau o ameninţare indirectă la securitatea sovietică... Nu trebuie să se conteze pe Uniunea Sovietică în politica europeană"[130]. Aceste puncte de vedere erau acceptate complet de către Ministerul de Externe. Chamberlain a trebuit să conceapă o politică acolo unde înainte nu exista nimic.

Este dificil de spus dacă Halifax era de acord cu această politică şi chiar mai dificil de descoperit propria lui politică. Specialitatea sa erau refuzurile. Era dispreţuitor faţă de oamenii de stat francezi, în special faţă de Bonnet. Se pare că era sceptic faţă de Rusia sovietică şi Statele Unite. Nu avea nici o simpatie pentru cehi şi era foarte nerăbdător cu Beneš. Credea, oare, mai mult în conciliatorism? Probabil că vizita sa la Berchtesgaden i-a produs o aversiune faţă de Hitler care se va manifesta în permanenţă, însă Halifax şi-a petrecut o bună parte din viaţă alături de oameni pe care îi detesta. Un vicerege care l-a putut primi cu bunăvoinţă pe Gandhi la palatul său nu se cuvenea să se lase afectat de sentimente personale. Obiectivul politicii sale, dacă exista aşa ceva, era să cîştige timp, deşi fără vreo idee clară în privinţa folosirii acestuia în vreun fel. Obiectivul său imediat, ca şi al lui Bonnet, era să-şi menţină dosarul personal imaculat. Spre deosebire de Bonnet, el a reuşit. Halifax era ferm în loialitatea sa faţă de Chamberlain. Această loialitate a luat forma permisiunii date

129. Însuşi Vansittart a spus adeseori acest lucru, făcînd haz de necaz. Nu există nici o bază pentru opinia că Chamberlain l-a ales pe Henderson ca promotor al conciliatorismului.
130. Chilston către Halifax, 19 aprilie 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 148.

lui Chamberlain de a-şi asuma întreaga responsabilitate, ceea ce acesta era şi dornic să o facă. Însă, atunci şi mai tîrziu, Halifax a dat cîte un impuls în direcţia contrară, impulsuri care au avut uneori efect în momentele decisive. Aceştia au fost cei patru care, între ei, au stabilit destinele civilizaţiei occidentale.

Cei patru au preluat această sarcină cu reticenţă. Le-ar fi plăcut să întoarcă spatele Europei centrale, dacă ar fi ştiut cum s-o facă. La începutul lui aprilie, Beneš a început să se gîndească la concesii care puteau fi oferite germanilor sudeţi. Obiectivul său era să obţină sprijin britanic. Dacă aceste concesii păreau rezonabile pentru britanici, s-a întrebat el, nu le-ar fi recomandat ei la Berlin? Britanicii au dat înapoi. Ei nu-şi vor lua nici un angajament faţă de Cehoslovacia. Chiar au argumentat că, dacă nu vor spune nimic la Berlin, poate că Hitler va uita complet de Cehoslovacia. Şi lui Bonnet i se cerea să se hotărască. Noël, ambasadorul francez de la Varşovia, care fusese anterior la Praga, a vizitat Cehoslovacia şi a venit la Paris cu sugestiile sale. El a punctat că nici alianţa Franţei cu Polonia, şi nici cea cu Cehoslovacia nu fuseseră completate de convenţii militare. Ele intrau în categoria garanţiilor pe hîrtie ale Ligii Naţiunilor, care acum nu puteau fi puse în practică. El i-a spus lui Bonnet: „Ne îndreptăm spre război sau capitulare". În concepţia sa, lui Beneš trebuia să i spună că pînă la începutul lui iulie trebuia să-i satisfacă pe sudeţi, iar după acel moment n-ar trebui să conteze pe ajutorul francez[131]. Decizia era mai presus de Bonnet: el nu putea fi ferm nici măcar cînd capitula. În schimb, a propus un transfer al deciziei către britanici: trebuie să li se ceară să stea ferm şi în mod public alături de Cehoslovacia. Şi dacă refuzau? Bonnet n-avea nici un răspuns.

La 28 aprilie, Daladier şi Bonnet au mers la Londra pentru o conferinţă de două zile cu miniştrii britanici. Schemele de politică externă ale celor două ţări au ieşit la iveală în mod clar. Britanicii au subliniat angajamentul lor faţă de Franţa asumat prin garanţia din martie 1936, dar mai mult ca limită extremă a ceea ce ei ar putea face, decît ca o promisiune serioasă. Nici măcar nu vor echipa două divizii „special pentru un război pe continent". Nu erau de acord să poarte convorbiri în domeniul naval din teama de a nu ofensa Italia. Chamberlain a spus că opinia publică din Marea Britanie nu va permite guvernului să-şi asume riscul unui război, chiar dacă şansele erau de 1%. El şi Halifax au recapitulat argumentele împotriva războiului, iar asemenea argumente sînt întotdeauna uşor de găsit. Anglia şi Franţa nu puteau salva Cehoslovacia, chiar dacă ele însele se puteau apăra, deşi chiar şi acest lucru era îndoielnic. Rusia era inutilă, iar Polonia „incertă". Chamberlain a spus: „Dacă Germania decide să distrugă Cehoslovacia, nu văd cum poate fi evitat acest lucru". Apoi a plasat o notă mai încrezătoare. Oamenii cred de obicei ceea ce doresc să creadă, iar Chamberlain era gata să creadă că Hitler va fi satisfăcut dacă pretenţiile germanilor sudeţi erau îndeplinite. De aceea, dacă britanicii şi francezii îl presau pe Beneš să cedeze, toate vor fi bune.

Lui Daladier nu i-a plăcut nici unul dintre aceste argumente. „Războiul poate fi evitat doar dacă Marea Britanie şi Franţa sînt foarte clar hotărîte să menţină pacea în Europa prin respectarea libertăţilor şi a drepturilor popoarelor independente... Dacă vom mai capitula o dată cînd vom avea în faţă o nouă ameninţare, atunci chiar vom deschide calea războiului pe care dorim să-l evităm." Şi Daladier credea ceea

131. Noël, *L'agression allemande*, pp. 198-202.

ce dorea să creadă: „Politica germană este una a bravadei... În acest moment încă sîntem capabili să-i punem obstacole în cale". Francezii erau şi ei gata să facă presiuni pentru ca Beneš să ofere concesii, însă britanicii trebuiau să fie de acord să stea alături de Cehoslovacia dacă acestea nu-l mulţumeau pe Hitler. Britanicii au refuzat. S-a ajuns într-un impas. Prînzul comun a fost „cam deprimant". După aceea francezii au redeschis discuţia. Daladier nu era pregătit să acţioneze în spiritul credinţei sale: nu era liderul potrivit să convingă Marea Britanie şi Europa. Chamberlain era pregătit să acţioneze în felul său: concesiile din partea Cehoslovaciei vor preveni războiul, şi fără îndoială că nu i-a păsat cît de mari urmau să fie aceste concesii. „Nu" este întotdeauna mai puternic decît „Da". Refuzul de a acţiona va învinge acţiunea rezervată. Compromisul conceput s-a bazat, în fond, pe punctul de vedere britanic. Marea Britanie şi Franţa urmau să ceară împreună concesii de la cehi. Britanicii urmau să-i ceară lui Hitler să fie calm. Dacă aceste concesii eşuau, atunci britanicii vor atrage atenţia guvernului german „despre pericolele care se prefigurează, şi anume că Franţa va fi obligată să intervină... iar guvernul Majestăţii Sale nu poate garanta că nu va face acelaşi lucru"[132].

Astfel, la sfîrşitul lui aprilie 1938, problema germanilor din Cehoslovacia a încetat să fie o dispută între germanii sudeţi şi guvernul cehoslovac – ea chiar a încetat să fie, sau mai exact nu a devenit niciodată o dispută între Cehoslovacia şi Germania. Guvernele britanic şi francez au devenit actorii principali ai piesei, iar rolurile lor, oricît de bune ar fi fost costumele şi machiajul, erau de a pretinde concesii de la cehi, nu de a reprima Germania. Presiunea a venit în principal de la britanici. Francezii – teoretic încă aliaţi cu Cehoslovacia – stăteau resemnaţi în plan secund. Această evoluţie a răsturnat planurile pe care şi le făcuse Beneš. De-a lungul lunii aprilie el făcuse propuneri liderilor sudeţi, sperînd să-i oblige la un refuz intransigent, ceea ce a şi reuşit. La 24 aprilie, Henlein, într-un discurs la Carlsbad, a pretins transformarea Cehoslovaciei într-un „stat al naţionalităţilor", libertate totală pentru propaganda naţional-socialistă şi – chiar mai mult – o schimbare a politicii externe a Cehoslovaciei care să facă din aceasta un satelit al Germaniei. Îi era clar lui Beneš – şi, din acest motiv, şi lui Newton[133] – că Cehoslovacia ar fi încetat să existe ca ţară independentă dacă ar fi fost îndeplinite pretenţiile sudeţilor. Însă demonstraţia, aparent, n-a avut nici un efect asupra guvernelor britanic şi francez: ele au continuat să ceară ca Beneš să se sinucidă pentru a le asigura liniştea sufletească.

Britanicii şi francezii nu numai că au pretins cehilor să facă concesii. Britanicii i-au mai cerut şi lui Hitler să emită pretenţii. Aceasta l-a luat pe cancelarul german prin surprindere. Evenimentele evoluau mai rapid şi mai favorabil decît sperase, deşi nu aşa cum se aştepta. Războiul mediteranean dintre Franţa şi Italia nu se prefigura prin nici un semn. Înţelegerea anglo-italiană asupra căreia Chamberlain insistase peste capul lui Eden a fost, de fapt, semnată la 16 aprilie. Ea a îmbunătăţit relaţiile dintre cele două ţări şi, prin extensie, şi pe cele dintre Franţa şi Italia. Hitler considera chestiunea serioasă, astfel că a vizitat Roma la începutul lui mai, pentru

132. Convorbirile anglo-franceze, 28-29 aprilie 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 164.

133. Newton către Halifax, 16 mai 1938, *Ibidem*, No. 221.

a demonstra că Axa era încă în viaţă. Acolo fiind, au ajuns la el ştirile despre faptul că nu prea mai avea nevoie de partenerul său italian: britanicii erau prea nerăbdători să fie înregimentaţi în tabăra sa. Asigurările britanice erau emfatice. Henderson a spus: „Franţa acţiona pentru cehi, iar Germania pentru germanii sudeţi. În acest caz, Marea Britanie sprijină Germania"[134]. Kirkpatrick, adjunctul lui Henderson, i-a spus la masă unui oficial german: „Dacă guvernul german ar sfătui confidenţial guvernul britanic în legătură cu soluţia pe care o preconizează în chestiunea germanilor sudeţi... guvernul britanic ar face la Praga acele presiuni necesare pentru ca guvernul cehoslovac să fie obligat să accepte dorinţele germane"[135]. Halifax, deşi nu s-a impacientat, l-a certat pe reprezentantul său pentru precipitarea de care dăduse dovadă. Ministrul de externe englez i-a spus ambasadorului german, „cu emoţie vizibilă": „Cel mai bun lucru ar fi ca cele trei naţiuni înrudite, Germania, Marea Britanie şi Statele Unite, să se poată uni într-o acţiune comună pentru pace"[136]. Hitler nu trebuia să se grăbească. Cu cît se întîrzia problema şi tensiunea creştea, cu atît mai mult Puterile occidentale făceau treaba în locul său. Cehoslovacia ar fi putut chiar să fie distrusă fără nici un efort din partea germanilor. De aceea, Henlein a fost trimis la Londra, unde a făcut paradă cu stilul său conciliant. El a pretins că acţiona fără supervizare din partea Berlinului, aproape convingîndu-i de sinceritatea sa pe unii observatori critici de talia lui Churchill şi Vansittart. Există o dovadă chiar mai pregnantă, datorită caracterului ei secret, a faptului că Hitler era reţinut. La 20 mai, Marele stat-major a înaintat, la ordinele sale, un plan-schiţă pentru operaţiuni împotriva Cehoslovaciei. Acesta începea cu nişte cuvinte rezervate: „Nu este în intenţia mea să distrug Cehoslovacia printr-o acţiune militară în viitorul apropiat, dacă nu voi fi provocat" – iar apoi urmau vechile speculaţii despre un război între Italia şi Puterile occidentale[137].

Mai exista o Putere interesată de chestiunea cehoslovacă, deşi toţi, inclusiv cehii, au încercat să pretindă că acest lucru nu era adevărat. Era vorba de Uniunea Sovietică: aliată într-un mod limitat cu Cehoslovacia şi cu certitudine serios afectată dacă se schimba balanţa europeană de putere. Guvernele britanic şi francez au recunoscut Rusia sovietică doar pentru a sublinia slăbiciunea ei militară, iar acest punct de vedere, deşi se baza, fără îndoială, pe informaţiile deţinute, reprezenta şi dorinţa lor. Ele doreau ca Rusia sovietică să fie exclusă din Europa şi, de aceea, au presupus imediat că se afla în această situaţie datorită circumstanţelor. Mergeau mai departe dorinţele lor? Au plănuit ele să aranjeze Europa nu numai fără Rusia sovietică, dar şi împotriva ei? Era în intenţia lor ca Germania să distrugă „ameninţarea bolşevică"? Aceasta a fost suspiciunea sovietică, în acel moment şi mai tîrziu. Există puţine dovezi despre aşa ceva în documentele oficiale sau chiar în afara lor. Liderii britanici şi francezi erau mult prea preocupaţi de problema germană pentru a lua în considerare ce s-ar întîmpla dacă Germania ar fi devenit Puterea dominantă în Europa răsăriteană. Bineînţeles că ei ar fi preferat ca Germania să atace spre Est, nu spre Vest, dacă tot dorea să atace undeva. Însă obiectivul lor era de a evita războiul, nu de a pregăti

134. Wormann către Ribbentrop, 7 mai 1938, *German Foreign Policy*, series D, II, No. 149.
135. Memoriu al lui Bismarck, 10 mai 1938, *Ibidem*, No. 151.
136. Kordt către Ribbentrop, 29 aprilie 1938, *Ibidem*, No. 139.
137. Proces-verbal al lui Keitel, 20 mai 1938, *Ibidem*, No. 175.

unul, iar ei credeau sincer – sau cel puţin Chamberlain credea – că Hitler va fi satisfăcut şi liniştit dacă cererile îi erau îndeplinite.

Politica sovietică era un mister pentru oamenii de stat occidentali, ceea ce nu s-a schimbat prea mult nici în zilele noastre. Poziţia sovietică era inexpugnabilă pe hîrtie. Datorită prevederilor alianţei lor cu Cehoslovacia, ei au putut doar să afirme ferm că erau pregătiţi să acţioneze, dacă Franţa ar proceda astfel mai întîi. Şi deoarece Franţa nu a acţionat niciodată, bravada lor – dacă a fost o bravadă – nu a putut fi pusă niciodată la încercare. Evident că era în interesul lor ca rezistenţa Cehoslovaciei să fie cît mai fermă, indiferent dacă intenţionau s-o sprijine sau nu. Ce ar fi făcut dacă Franţa ar fi acţionat? – iată o întrebare ipotetică, al cărei răspuns nu-l vom afla niciodată. Trebuie să ne mulţumim să înregistrăm acţiunile sovietice în măsura în care acestea pot fi decelate. În primăvara lui 1938, guvernul sovietic a început să-şi reducă ajutorul acordat Republicii spaniole, iar în curînd l-a oprit complet. Unii comentatori ingenioşi au sugerat că acest fapt era deja un element preliminar pentru îmbunătăţirea relaţiilor cu Hitler; însă acesta dorea ca războiul civil spaniol să se prelungească, şi, de aceea, nu era afectat de ajutorul pe care sovieticii îl dădeau Republicii – sau, mai exact, ar fi preferat ca acesta să continue. O explicaţie mai simplă poate fi găsită în evenimentele din Extremul Orient, unde Japonia era acum angajată într-o invazie pe scară largă a Chinei. Probabil că guvernul sovietic avea nevoie de toate armele pentru propria apărare. Dacă Stalin s-a gîndit şi la Europa, acel gînd viza îmbunătăţirea relaţiilor cu Marea Britanie şi Franţa, *lucru facilitat de* oprirea intervenţiei sovietice în Spania. În privinţa acestei speranţe, el avea să fie dezamăgit.

Pe hîrtie, sprijinul sovietic pentru Cehoslovacia era lipsit de echivoc. La 23 aprilie, Stalin a discutat problema cu principalii săi colaboratori. Cehilor li s-a spus: „Dacă este solicitată, Uniunea Sovietică este pregătită – în înţelegere cu Franţa şi Cehoslovacia – să ia toate măsurile necesare referitoare la securitatea Cehoslovaciei. Ea dispune de toate mijloacele necesare în acest sens... Voroşilov [comandantul armatei] este foarte optimist"[138]. La 12 mai, Litvinov, comisarul pentru afacerile externe, a discutat chestiunea cehă cu Bonnet, în timpul reuniunii Ligii Naţiunilor de la Geneva. Bonnet a întrebat cum poate Rusia sovietică să ajute Cehoslovacia din perspectiva faptului că Polonia şi România refuză să permită trecerea trupelor sovietice. Litvinov a replicat că Franţa trebuie să obţină această permisiune, deoarece cele două ţări erau aliatele ei. S-ar putea spune, din nou, că a fost o imprecizie deliberată. Însă este mai probabil că Litvinov n-a fost capabil să aprecieze declinul prestigiului francez şi a presupus că Franţa putea dicta aliaţilor ei aşa cum Rusia ar fi dictat celor proprii, dacă ar fi avut vreunul. Oricum, Bonnet doar a oftat. Această operaţiune, potrivit lui Litvinov, a „încheiat discuţia noastră"[139].

Într-adevăr, nu era o componentă a politicii lui Bonnet aceea de a face intervenţia sovietică posibilă. Există şi alte dovezi în legătură cu acest aspect. La mijlocul lui mai, Coulondre, ambasadorul francez la Moscova, a venit la Paris. El era unul dintre puţinii oameni hotărîţi din serviciul diplomatic francez. Coulondre a cerut să se înceapă imediat discuţii militare între Statele-Majore sovietic, ceh şi francez. Bonnet

138. Fierlinger către Krofta, 23 aprilie 1938, *New Documents on the History of Munich*, No. 7.
139. Litvinov către Alexandrovski, 25 mai 1938, *Ibidem*, No. 14.

a fost de acord în felul său moale, obişnuit. Însă, după ce Coulondre a revenit la Moscova, nu s-a întîmplat nimic, şi nici o informaţie despre asemenea discuţii nu i-a mai parvenit de la Paris. În iulie, el a auzit de la colegul său ceh că discuţiile nu vor mai avea loc, datorită temerii de a nu ofensa opinia conservatoare britanică. La Londra nu s-a făcut nici o încercare. Bonnet a anulat convorbirile din proprie iniţiativă. Astfel, guvernul sovietic şi-a menţinut integritatea morală, iar Puterile occidentale şi-au menţinut slăbiciunea materială.

Însă existau persoane care credeau că Hitler s-ar retrage în faţa unei demonstraţii de forţă. O asemenea demonstraţie chiar s-a realizat. La 20 mai, rezerviştii cehoslovaci au fost chemaţi la apel, posturile de frontieră au fost întărite, iar guvernul cehoslovac a emis ştirea că Hitler fusese pe punctul de a lansa un atac surpriză, asemenea celui care se pretindea că a fost făcut împotriva Austriei. Germanii au negat, cu toate manifestările aferente ale onoarei ofensate, iar examinarea documentelor secrete capturate la sfîrşitul războiului confirmă faptul că au avut dreptate. Nu se produseseră mişcări de trupe germane şi nu se făcuseră nici un fel de pregătiri pentru acţiune. Care este explicaţia acestui episod misterios? Nu s-a descoperit nimic. Probabil că cehii au fost într-adevăr induşi în eroare de o alarmă falsă. Este chiar posibil ca unii sudeţi extremişti să fi plănuit vreo acţiune în maniera austriacă, în ciuda instrucţiunilor stricte de a proceda în mod contrar. Sau poate că germanii au direcţionat spre cehi o mulţime de zvonuri false, pentru a-i provoca să acţioneze. Nici una dintre aceste explicaţii nu pare potrivită. Este mai plauzibil că demonstraţia cehă a fost realizată pentru a discredita concilierea şi a demonstra că Hitler s-ar retrage în faţa unei manifestări de forţă. Cine credea astfel? Cehii înşişi? În nici un caz ruşii, care au fost la fel de surprinşi ca toţi ceilalţi. Există unele dovezi care sugerează că mişcarea a fost inspirată de către membrii „duri" din Ministerul de Externe britanic, cei care nu agreau cursul politic existent şi care, apoi, au refuzat să creadă dezminţirile lui Henderson, deşi acestea erau corecte[140].

În orice caz, Hitler fusese „lovit în moalele capului". Aparenţele păreau să indice că mişcarea dăduse rezultate. Germanii şi-au etalat intenţiile paşnice, iar moralul cehilor a sporit. Însă efectul real a fost unul exact contrar. Guvernele britanic şi francez erau pe punctul de a se lăsa pradă panicii datorită perspectivelor de război. Halifax i-a spus ambasadorului francez că Marea Britanie va sprijini Franţa doar în cazul unei agresiuni neprovocate[141], iar Bonnet i-a spus nu numai lui Phipps, ci şi ambasadorului german, că „dacă Cehoslovacia era într-adevăr nerezonabilă, guvernul francez ar putea foarte bine să declare că se consideră eliberat de angajamentele anterioare"[142]. Strang, din cadrul *Foreign Office*-ului, a fost trimis la Praga şi Berlin pentru a obţine lămuriri de la reprezentanţii britanici aflaţi în miezul evenimentelor. S-a întors cu recomandări precise. Cehoslovacia trebuia să renunţe la alianţele existente şi să devină un stat satelit al Germaniei; regiunea sudetă trebuia să

140. Există o notă stupefiantă în colecţia *British Documents* (third series, I, No. 450): „Din documentele aflate la dispoziţia sa, Ministerul de Externe nu era de acord cu punctele de vedere ale lui Sir N. Henderson sau ale ataşatului militar în această chestiune" – însă nu este prezentată nici o dovadă.

141. Halifax către Phipps, 22 mai 1938, *Ibidem*, No. 271.

142. Phipps către Halifax, 23 mai 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 286. Welczeck către Ribbentrop, 26 mai 1938, *German Foreign Policy*, series D, II, No. 210.

devină autonomă, sau chiar să fie încorporată în statul german. Deoarece cehii erau încăpăţînaţi, această politică trebuia să le fie impusă de către guvernul britanic. Va fi „prima încercare serioasă făcută de la încheierea războiului, de a se aborda una dintre cauzele (mai exact, doar unul dintre simptomele) agitaţiei europene şi de a se promova schimbarea paşnică în una din cele mai periculoase zone din Europa"[143]. Acţiunea cehă i-a împins pe britanici pînă în preajma evenimentelor, dar nu în direcţia în care intenţionaseră cehii.

Evenimentele din 21 mai au avut un efect dramatic şi asupra lui Hitler. El a fost înfuriat de această aparentă umilire. A smuls schiţa directivei din 20 mai pe care Keitel o pregătise pentru el, a eliminat prima propoziţie - care repudia acţiunea militară împotriva Cehoslovaciei - şi a scris în locul ei : „Este intenţia mea ineluctabilă să distrug Cehoslovacia printr-o acţiune militară în viitorul apropiat"[144]. Aceasta pare să fie dovada decisivă că Hitler era hotărît să atace Cehoslovacia, indiferent de consecinţe. Însă dovada este mai puţin decisivă decît pare. Dacă se scoate prima propoziţie din document, acesta continuă să indice, în stilul obişnuit al lui Hitler, că Franţa va ezita să intervină, „ca rezultat al situării inechivoce a Italiei de partea noastră". Acea propoziţie a fost de fapt o pierdere momentană a cumpătului. Hitler a revenit în scurt timp la vechea linie pe care şi-o impusese. Directiva strategică generală din 18 iunie stabilea : „Voi decide să declanşez acţiunea împotriva Cehoslovaciei doar dacă, la fel ca în cazul reocupării zonei demilitarizate sau al intrării în Austria, sînt ferm convins că Franţa nu va reacţiona - şi, de aceea, nici Marea Britanie nu va interveni"[145]. Bineînţeles că Hitler ştia că generalii săi se temeau de un război cu Franţa şi poate că a plănuit să-i implice în acest război împotriva voinţei lor. El juca un joc al nervilor cu toată lumea - cu Puterile occidentale, cu generalii, chiar cu el însuşi. Există temeiuri solide pentru a se crede că totul era un *bluff*. S-au făcut puţine pregătiri chiar şi pentru un război defensiv împotriva Franţei. O mică parte din forţele aeriene germane era staţionată în vestul Germaniei „pentru a preveni ca Franţa să obţină libertate completă de acţiune în aer"[146]. Doar două divizii ale armatei de uscat au fost plasate de-a lungul liniei Siegfried, la care s-au mai adăugat două în septembrie - împotriva unei forţe potenţiale franceze de mai mult de 80 de divizii. În plus, Hitler a fixat cu Statul-Major ziua de 1 octombrie ca dată-limită pentru operaţiune, însă nu a făcut-o publică. A ţinut în expectativă soluţia retragerii pînă cînd s-a dovedit că retragerea nu mai era necesară.

Guvernul britanic era convins că Hitler avea o dată-limită pentru acţiune, însă nu ştia care era aceasta. S-au purtat discuţii de genul că „nu va mai aştepta prea mult" şi că ajunsese la capătul răbdării, deşi răbdarea fusese caracteristica remarcabilă a carierei sale pînă în acel moment. Miniştrii britanici au decis, bazîndu-se doar pe intuiţie, că Hitler fixase data-limită la 12 septembrie, ultima zi a reuniunii naziste de la Nürnberg, iar pînă atunci au trăit îngroziţi de apropierea zilei fatidice. Britanicii au dorit să o ia înaintea lui Hitler. Stabilind data de 12 septembrie, în loc de 1 octombrie, ei întîmplător au reuşit. Pînă atunci, Beneš - din punctul de vedere britanic - trebuia

143. Note ale lui Strang, 26-27 mai, 28-29 mai 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 349 şi 350.
144. Directiva lui Hitler, 30 mai 1938, *German Foreign Policy*, series D, II, No. 221.
145. Directiva strategică generală, 18 iunie 1938, *Ibidem*, No. 282.
146. Extras dintr-un studiu strategic din 1938, 2 iunie 1938, *Ibidem*, No. 235.

forţat să facă concesii decisive, singurele care l-ar fi convins pe Hitler să nu declanşeze războiul: Cehoslovacia trebuia să renunţe la alianţele ei existente, cu Franţa şi Rusia sovietică, iar germanii sudeţi trebuiau să primească tot ceea ce pretindeau. Însă cum se putea obţine aşa ceva? Beneš era încăpăţînat - „pigheaded", pentru a folosi expresia lui Henderson. Britanicii erau oripilaţi de sarcina de a-l obliga; ar fi preferat să pună responsabilitatea pe seama altora, ceea ce nu era tocmai uşor. Era evident că ruşii nu şi-ar fi repudiat alianţa. Dimpotrivă, ei au accentuat-o în permanenţă, spre stînjenirea tuturor. Poate că francezii s-ar fi putut dovedi mai înţelegători. Însă şi în acest caz britanicii au fost dezamăgiţi. La început francezii au tergiversat lucrurile, iar apoi au cerut concesii de la Beneš, dar în principal cu argumentul că ele vor face sprijinul britanic mai probabil. Halifax s-a plîns: „Acest memorandum nu conţine vreun indiciu specific că Franţa va trebui să-şi reconsidere poziţia în privinţa tratatului cu cehii, dacă guvernul cehoslovac va fi nerezonabil în chestiunea sudetă"[147].

Nu exista nici o cale de scăpare. Francezii n-ar fi acţionat în virtutea alianţei cu Cehoslovacia, însă, pe de altă parte, nici n-ar fi renunţat la ea. Slăbiciunea este molipsitoare. Francezii îi trăgeau în jos şi pe britanici. Marea Britanie era Puterea cea mai îndepărtată de afacerea cehă, însă a trebuit să preia conducerea. Britanicii nu puteau ataca direct alianţele Cehoslovaciei şi, de aceea, trebuiau să-şi asume responsabilitatea de a „rezolva" chestiunea sudetă - nu conta în ce fel, cît timp războiul era prevenit. Francezii au îmbrăţişat cu multă căldură ideea - responsabilitatea era îndepărtată în mod sigur de pe umerii lor. Cehii era mai sceptici. Beneš şi-a propus să prezinte chestiunea ca un conflict între Cehoslovacia şi Germania, însă propunerea britanică a stabilit că era unul între germanii sudeţi şi guvernul cehoslovac. Încă o dată s-a mai vînturat ideea unui sprijin britanic. Halifax a scris: „Dacă guvernul cehoslovac va considera necesar să solicite ajutorul nostru în această chestiune, faptul va produce indubitabil un efect favorabil asupra opiniei publice britanice"[148]. Încă o dată Beneš a cedat. Susţinerea britanică se dovedea mult mai greu de obţinut decît sperase, însă el încă presupunea că, dovedind echilibru şi spirit conciliant, aceasta se va prefigura în cele din urmă. La 26 iulie, Chamberlain a putut anunţa în Camera Comunelor că lordul Runciman mergea la Praga în calitate de mediator, „ca răspuns la cererea guvernului cehoslovac". „Cererea" fusese mai greu de extras decît un dinte. Runciman era un fost preşedinte al Camerei de comerţ, aparent ales pentru presupusa sa abilitate de a reglementa conflictele industriale, dar în realitate, mai probabil, pentru că era complet ignorant în chestiunea aflată în dispută. Pe vremuri fusese un liberal din tabăra lui Asquith, fervent susţinător al liberului schimb, iar mai tîrziu un liberal naţional care a salutat protecţionismul. Se sconta că putea fi potrivit pentru a obţine o soluţie „facilă". El s-a dus la Praga ca persoană particulară, nu ca reprezentant al guvernului său. Pentru a folosi propriile sale cuvinte adresate lui Halifax: „Mă lăsaţi neajutorat într-o bărcuţă în mijlocul Atlanticului", frază ce relevă originea lui Runciman de proprietar de vase: el se ducea de fapt într-un stat din centrul Europei, fără nici un fel de ieşire la mare.

147. Halifax către Bonnet, 7 iulie 1938, *British Foreign Policy*, third series, I, No. 472.
148. Halifax către Newton, 18 iulie 1938, *Ibidem*, No. 508.

Misiunea Runciman are un interes sentimental pentru istoric. A fost ultima încercare, dintre cele desfăşurate aproape de-a lungul unui secol, de a se concepe o „soluţie" pentru relaţiile dintre germanii şi cehii din Boemia, adică să se descopere vreun aranjament prin care cele două popoare să se poată mai mult sau mai puţin reuni în cadrul aceluiaşi stat. Nu se găsise o asemenea soluţie, deşi mulţi oameni, superiori lui Runciman ca înţelegere şi abilitate politică, o căutaseră. Nici acum nu s-a descoperit nimic. Cînd Runciman a plecat, guvernul britanic încă presupunea că exista o soluţie care aştepta să fie scoasă la iveală. Guvernul cehoslovac, obligat fiind să dea impresia că a solicitat medierea lui Runciman, se angajase în fond să-i urmeze sfatul. În consecinţă, britanicul trebuia doar să descopere ce i-ar fi mulţumit pe germanii sudeţi, iar cehii ar fi trebuit să fie de acord cu acea variantă. Planul n-a funcţionat. Liderii sudeţi, consecvenţi instrucţiunilor primite de la Hitler, aveau întotdeauna la îndemînă cîte o nouă pretenţie, exasperîndu-l pe Runciman la fel cum îl exasperaseră pe Beneš. Toate şansele păreau pierdute. Beneš era un negociator incomparabil, oricare ar fi fost celelalte defecte ale sale, iar măsura talentului său în domeniu, echivalentă cu a lui Lloyd George în 1919, avea să fie simţită de Runciman în 1938. Englezul avea misiunea de a obţine concesii de la Beneš, sau, alternativ, de a expune încăpăţînarea cehă. Dacă ar fi reuşit cu prima sarcină, criza ar fi fost evitată. Dacă se impunea cea de-a doua, Beneš ar fi fost discreditat, Cehoslovacia putea fi dezaprobată, iar onoarea Puterilor occidentale salvată. În schimb, Runciman şi-a dat deama că era manevrat în aşa fel încît să ajungă în poziţia din care trebuia să sprijine ofertele cehe ca rezonabile şi să condamne încăpăţînarea sudeţilor, nu a lui Beneš. Se prefigura din ce în ce mai pregnant o consecinţă extrem de neplăcută: dacă Beneš făcea tot ceea ce îi cerea Runciman şi chiar mai mult, Marea Britanie ar fi avut obligaţia morală de a sprijini Cehoslovacia în criza care urma să înceapă. Pentru a evita această consecinţă, Runciman nu numai că nu l-a grăbit pe Beneš, dar a trebuit să solicite amînări. Beneš nu l-a lăsat să scape. La 4 septembrie, Beneš i-a reunit pe liderii sudeţi, le-a spus să-şi dicteze dorinţele şi, cînd ei ezitau derutaţi, le-a scris el însuşi. Sudeţilor le era promis formal tot ceea ce pretinseseră pînă atunci. Bineînţeles că Beneš s-a predat doar pentru că ştia că oferta sa va fi respinsă. Însă el a cîştigat cu certitudine un angajament diplomatic. Runciman a trebuit să se confeseze că nici nu mai avea vreun rost să facă propuneri pentru o eventuală înţelegere, cîtă vreme cehii deja erau de acord cu orice ar fi putut el sugera. Chiar liderii sudeţi erau dezorientaţi în privinţa modului în care puteau respinge oferta lui Beneš. Preşedintele cehoslovac s-a bucurat de un ultim triumf al abilităţii sale diplomatice.

Această victorie morală nu a afectat ciocnirea de putere. Totuşi, ea a avut o importanţă decisivă. La începutul lui 1938, cei mai mulţi dintre englezi simpatizau cu nemulţumirile germane, oricît de mult nu le-ar fi plăcut felul lui Hitler de a le da glas. Germanii sudeţi beneficiau de o cauză dreaptă: ei nu posedau egalitate naţională sau ceva asemănător. Pînă în septembrie, mulţumită lui Beneš, cauza sa căpătase preponderenţă. Puţini continuau să creadă că sudeţii aveau nemulţumiri adevărate. Nici chiar sudeţii nu prea mai credeau. Hitler încetase să fie un eliberator idealist al conaţionalilor săi, apărînd în schimb ca un cuceritor lipsit de scrupule, dornic de război şi dominaţie. „Conciliatorismul" îşi avea originea în încercarea principială de a soluţiona imparţial nemulţumirile. Aşa cum s-a desfăşurat controversa dintre Beneš şi sudeţi, conciliatorismul a ajuns să fie considerat o cedare abjectă, deşi

probabil inevitabilă, în faţa unei forţe superioare. Englezii se întrebaseră la început: „Sînt cererile germane justificate?". Acum începuseră să se întrebe: „Sîntem îndeajuns de puternici pentru a-i rezista lui Hitler?". Deşi nu asta fusese intenţia sa, Runciman contribuise la deschiderea drumului spre războiul mondial. Depăşit fiind în abilitate de Beneš, singura sa dorinţă era acum să ridice ancora şi să se ducă acasă. Misiunea Runciman s-a mai învîrtit prin Praga vreo cîteva zile, iar apoi s-a întors la Londra fără să producă vreo schemă de „rezolvare" a chestiunii sudete. Mai tîrziu, după călătoria lui Chamberlain la Berchtesgaden, Runciman a scris un raport dictat de Ministerul de Externe prin care sprijinea planul de dezmembrare a Cehoslovaciei, care fusese deja convenit între Chamberlain şi Hitler. Nimeni nu l-a remarcat şi nimeni n-a presupus că ar avea vreo valoare. Era ecoul unui trecut deja mort.

Politica britanică nu reuşise să evite criza. Data de 12 septembrie se apropia. Subiectul nu mai era unul între guvernul cehoslovac şi germanii sudeţi, ci devenise o problemă a Marilor Puteri. Politica lor nu era încă clarificată. Hitler rămînea un maestru al amînărilor, refuzînd să-şi arate atuurile şi, probabil, ca în ocaziile precedente, neştiind nici el cum să iasă victorios. Se făceau pregătiri pentru atacarea Cehoslovaciei la 1 octombrie. Asta nu însemna însă că se luase decizia de declanşare a războiului. Generalii germani au continuat să insiste că ei nu vor putea face faţă unui război general, iar Hitler le-a replicat ferm că nu va fi necesar. Cîţiva generali au discutat despre răsturnarea lui Hitler, şi probabil chiar au avut de gînd. Mai tîrziu au pretins că planurile lor au fost subminate de lipsa de încurajare din partea Puterilor occidentale, şi în special de vizita lui Chamberlain la Berchtesgaden. În realitate, generalii erau subminaţi de Hitler. Ei ar fi acţionat numai dacă el ar fi dus cu adevărat Germania în prăpastie, ceea ce n-a făcut niciodată. Hitler s-a angajat pe drumul spre război numai după ce cealaltă parte deja se predase. Pînă atunci şi-a menţinut libertatea de manevră. În timpul lunii august încă încerca să găsească o cale de ieşire. Războiul dintre Italia şi Franţa, pe care contase, era clar că nu urma să izbucnească. Dimpotrivă, Mussolini, atît de lăudăros cînd războiul părea departe, acum devenise din ce în ce mai reticent chiar în a sprijini Germania în chestiunea Cehoslovaciei. El a cerut să i se spună cel puţin momentul cînd Hitler intenţiona să declanşeze războiul. Hitler doar i-a replicat: „Führer-ul este incapabil să comunice un moment precis, deoarece nici el nu-l cunoaşte"[149] – frază care demonstrează şi inexistenţa presupusei planificări. Se părea că lui Hitler i s-a oferit o alternativă cînd maghiarii au cerut să participe la dezmembrarea Cehoslovaciei. Şi aceasta s-a dovedit dezamăgitoare. Maghiarii l-ar fi urmat pe Hitler – însă, fiind în mare măsură neînarmaţi, nu puteau lua iniţiativa. Dacă Hitler dorea război, el însuşi trebuia să dea semnalul declanşării acţiunii. A urmat un rezultat surprinzător. Înspăimîntătoarea zi de 12 septembrie venise. Hitler a rostit un discurs sobru la Nürnberg. A reamintit nemulţumirile sudeţilor şi a insistat ca guvernul cehoslovac să le remedieze. Iar apoi? Nimic. Răbdarea lui Hitler nu era epuizată. El încă aştepta ca nervii celorlalţi să cedeze.

Şi nu a aşteptat în zadar. La 13 septembrie, o zi după discursul lui Hitler, liderii sudeţi au întrerupt negocierile cu Beneš şi au dat semnalul revoltei. Revolta a fost un eşec. În 24 de ore s-a reinstaurat ordinea. Mai mult decît atît, mulţi germani sudeţi,

149. Philip de Hessa către Mussolini, septembrie 1938, *German Foreign Policy*, series D, II, No. 415.

care pînă atunci stătuseră în expectativă, acum au început să insiste că ei nu erau neloiali față de statul cehoslovac și nici nu doreau să-l părăsească. Spre deosebire de fosta Austrie sau de Monarhia Habsburgică dinaintea ei, Cehoslovacia nu s-a dezintegrat din interior. Colapsul a venit de la Paris, nu de la Praga. Guvernul francez a amînat decizia pînă în ultimul moment. Bonnet „căuta cu disperare o cale de ieșire din acest «impas», fără a fi *obligat* să lupte"[150]. De asemenea, el căuta cu disperare o modalitate de a arunca vina asupra altora. A încercat din nou s-o îndrepte spre Rusia sovietică. Ca și înainte, Litvinov nu s-a lăsat impresionat și a replicat cu fermitate. Trebuia făcut un apel la Liga Națiunilor, în virtutea articolului 11 din Pact, pentru a se obține permisiunea ca trupele sovietice să traverseze România. Trebuiau purtate discuții militare între Franța, Cehoslovacia și Uniunea Sovietică și, în plus, trebuia reunită o conferință la care să participe Franța, Marea Britanie și Uniunea Sovietică, unde să se obțină emiterea unui comunicat de condamnare a agresiunii germane. În orice caz, Rusia sovietică urma să-și îndeplinească „toate obligațiile care îi reveneau" prin prisma Pactului sovieto-cehoslovac ; rămînea doar ca Franța să facă primul pas[151]. Poate că fermitatea sovietică era frauduloasă. Ea ar fi putut fi testată doar acceptîndu-se discuții militare, așa cum a propus Litvinov. Respingînd acest test, Bonnet și-a manifestat în fond teama că hotărîrea sovietică era mult prea adevărată.

Bonnet s-a descurcat mai bine în altă parte. Izolaționismul american era în momentul său de apogeu. La 9 septembrie, la o conferință de presă, președintele Roosevelt a spus că era 100% incorect să se asocieze Statele Unite cu Franța și Marea Britanie într-un front de rezistență față de Hitler. Tot ceea ce primeau Puterile occidentale de peste Atlantic era un reproș din partea intelectualilor americani, care le considerau doar vag mai puțin lașe decît Statele Unite. Răspunsul decisiv, oricum, trebuia să vină din partea britanicilor. S-au repetat vechile discuții, francezii subliniind pericolul capitulării în fața lui Hitler, iar Halifax refuzînd să simpatizeze cu „un argument în favoarea unui război sigur acum, împotriva posibilității unui război, poate în condiții mai nefavorabile, mai tîrziu"[152]. Un schimb final de mesaje a demonstrat abilitatea ambelor părți de a fi evazive. Bonnet a întrebat : „Ce răspuns va da guvernul Majestății Sale la o întrebare a guvernului francez în eventualitatea unui atac german asupra Cehoslovaciei : «Noi intenționăm să înaintăm, veți înainta împreună cu noi ?»". Halifax a răspuns : „Întrebarea însăși, deși corectă în formă, nu poate fi disociată de circumstanțele pe care ea le-ar putea presupune, care în această fază sînt complet ipotetice". Bonnet „a părut cu adevărat mulțumit de natura negativă a replicii"[153]. Acest lucru nu este surprinzător. El colecta refuzuri, parțial pentru a se proteja el însuși, dar mai mult pentru a-și descuraja colegii.

Și Daladier și-a repetat vechiul său model : la început dornic de luptă, apoi nehotărît, iar în cele din urmă capitulînd. La 8 septembrie, el i-a spus lui Phipps : „Dacă trupele germane trec frontiera cehoslovacă, francezii vor înainta pînă la ultimul om"[154]. Apoi a venit 13 septembrie : germanii sudeți pe punctul de a declanșa

150. Phipps către Halifax, 10 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 843, nota.
151. Litvinov către Alexandrovski, 2 septembrie ; memoriile lui Potemkin, 5 și 11 septembrie 1938, *New Documents*, No. 26, 27, 30.
152. Halifax către Phipps, 9 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 814.
153. Halifax către Phipps, 12 septembrie 1938, și în note, *Ibidem*, No. 843.
154. Phipps către Halifax, 8 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 807.

revolta, iar Hitler aparent gata să îi ajute. Consiliul de miniştri francez s-a împărţit în două: şase pentru susţinerea Cehoslovaciei, iar patru, inclusiv Bonnet, pentru capitulare. Daladier nu s-a pronunţat în nici un fel. Bonnet s-a dus direct la o întîlnire cu Phipps şi i-a spus: „Pacea trebuie menţinută cu orice preţ"[155]. Phipps a dorit o confirmare a prăbuşirii franceze şi a cerut să-l vadă pe Daladier. La începutul serii, Daladier încă oscila. Pus în faţa unei întrebări precise, el a replicat „cu lipsă evidentă de entuziasm": „Dacă germanii vor folosi forţa, francezii vor fi obligaţi să procedeze la fel". Phipps a tras concluzia în mesajul său către Londra: „Mi-e teamă că francezii bravează"[156]. La orele 22, Phipps a telefonat la Londra, cu un „mesaj foarte urgent" de la Daladier către Chamberlain: „Lucrurile evoluează extrem de rapid şi de o asemenea manieră că pot scăpa de sub control în orice moment... Intrarea trupelor germane în Cehoslovacia trebuie evitată cu orice preţ". Daladier a cerut ca imediat Runciman să-şi facă public planul. Dacă acesta nu era suficient, trebuia organizată o reuniune a celor trei Puteri - Germania pentru sudeţi, Franţa pentru cehi şi Marea Britanie pentru lordul Runciman[157]. Daladier în sfîrşit se hotărîse: decisese să capituleze.

Aceasta a fost ocazia lui Chamberlain: decizia franceză între rezistenţă şi capitulare, pentru care el insista încă din aprilie - decizie în favoarea celei de-a doua opţiuni, ceea ce Chamberlain ceruse în permanenţă. El nu a încercat să aranjeze o reuniune a celor trei Puteri. Ştia din experienţă că Daladier, cînd se simţea ameninţat, se putea retrage într-o fermitate oarbă, fără speranţă. În schimb Chamberlain s-a dus la München, la 15 septembrie, doar cu Sir Horace Wilson, şi s-a întîlnit cu Hitler, la Berchtesgaden, chiar fără un interpret britanic. Daladier „n-a părut foarte încîntat" cînd i s-a spus că fusese ignorat, dar s-a resemnat din nou[158]. Atît cît putem afla din documente, Chamberlain nu şi-a luat cu el nici un material referitor la chestiunea cehoslovacă. Nu şi-a pus problema dacă Cehoslovacia trunchiată putea rămîne independentă, nici care urmau să fie consecinţele strategice pentru Puterile occidentale. N-a luat în considerare nici cum putea fi asigurată componenţa naţională a Cehoslovaciei. El s-a dus înarmat doar cu prejudecata celor mai mulţi dintre englezi împotriva „Versailles"-ului şi cu convingerea fermă că Hitler se va linişti dacă nemulţumirile naţionale germane erau înlăturate. Nici Hitler nu s-a pregătit pentru reuniune: ca de obicei, a aşteptat să-i pice fructele direct în mînă. Preocuparea sa principală era să menţină criza în desfăşurare pînă la dezmembrarea Cehoslovaciei. A făcut presiuni în sprijinul pretenţiilor germanilor sudeţi crezînd că ele nu vor fi îndeplinite, rămînînd astfel cu un avantaj moral. El beneficia şi de o altă superioritate morală. Planurile sale militare nu puteau fi puse în practică pînă la 1 octombrie, chiar dacă ar fi dorit acest lucru. De aceea, el nu putea decît „să-şi ţină mîna întinsă", fără a renunţa cu adevărat la nimic.

Întîlnirea de la Berchtesgaden a fost mai prietenească şi mai încununată de succes decît s-ar fi aşteptat oricine. Chamberlain a fost luat prin surprindere de cabotinismul cu care Hitler deschidea întotdeauna negocierile, însă a rămas credincios politicii sale de conciliere. El a spus: „În principiu, nu am nimic împotriva separării germanilor

155. Phipps către Halifax, 13 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 855.
156. Phipps către Halifax, 13 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 857.
157. Phipps către Halifax, 13 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 861.
158. Phipps către Halifax, 14 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 883.

sudeţi de restul Cehoslovaciei, dacă toate dificultăţile practice ar putea fi depăşite". Era o ofertă pe care Hitler nu o putea refuza, deşi nu îndeplinea obiectivul său real, acela de a distruge independenţa Cehoslovaciei în relaţiile internaţionale. Hitler, la rîndul său, a promis să nu declanşeze nici o acţiune militară cît timp negocierile erau în desfăşurare – o promisiune care l-a impresionat mult pe Chamberlain, deşi ea nu însemna nimic. Acesta era conciliatorismul triumfător : o mare dispută pe punctul de a fi reglementată fără a se face apel la război. Însă el evolua pe o direcţie complet greşită. Chamberlain intenţionase să ofere o concesie pe temeiul unei justiţii imparţiale. Din acest motiv, cei mai clarvăzători susţinători ai acestei politici, precum Nevile Henderson, au insistat întotdeauna că Puterile occidentale vor învinge dacă se ajunge la război. Însă „argumentaţia noastră morală trebuie să fie foarte solidă", iar cea în privinţa Cehoslovaciei nu era[159]. Acum, mulţumită colapsului francez, moralitatea a fost dată deoparte, locul ei fiind luat de spaimă. Lui Hitler nu i se oferea justiţie, ci i se cerea să ia cît putea de mult pentru a nu declanşa războiul. Cehii făcuseră ca lucrurile să fie şi mai nefavorabile, prin reuşita lor de a menţine ordinea în pofida chemării germanilor sudeţi la revoltă. În loc să fie salvaţi de la dezintegrare, li se cerea să renunţe la un teritoriu pe care îl deţineau în mod ferm, pentru ca Franţa să scape de război.

Chamberlain s-a întors la Londra pentru a obţine consimţămîntul colegilor săi şi al francezilor. Cabinetul britanic s-a declarat de acord, deşi nu fără o anumită dispută, aşa cum se spune. Runciman şi-a rupt raportul pe care îl pregătea şi, cu obedienţă, a scris altul, care nu făcea decît să reunească pretenţiile lui Hitler – un raport care, la rîndul său, a fost modificat de mai multe ori în următoarele zile, deoarece cererile lui Hitler au sporit. La 18 septembrie, Daladier şi Bonnet au mers la Londra pentru a se întîlni cu miniştrii britanici. Chamberlain a relatat discuţiile sale cu Hitler şi a insistat că problema era dacă se accepta împărţirea Cehoslovaciei – sau, după spusele lui, „principiul autodeterminării". Daladier a încercat să agite apele : „El se temea că ţelul real al Germaniei era dezintegrarea Cehoslovaciei şi realizarea obiectivelor pangermane printr-o înaintare spre Răsărit". Halifax a intrat în discuţie, aducînd argumentul practic pe care îl folosise adesea :

> „Nimic nu era mai îndepărtat de gîndurile sale decît acela ca guvernul francez să nu-şi onoreze obligaţiile faţă de guvernul cehoslovac.... Pe de altă parte, toată lumea ştia – iar el avea certitudinea că experţii tehnici vor fi de acord cu asta – că orice acţiune am întreprinde noi, sau guvernul francez, sau cel sovietic, în orice moment dat, va fi imposibil să se asigure o protecţie efectivă pentru statul cehoslovac. Am putea lupta într-un război împotriva agresiunii germane, însă la conferinţa de pace care ar urma unui asemenea război, nu cred că oamenii de stat care vor hotărî acolo vor retrasa frontierele actuale ale Cehoslovaciei".

Chamberlain a avut o idee ingenioasă. Cehii obiectaseră faţă de cedarea unui teritoriu după un plebiscit, temîndu-se că acesta ar putea constitui un exemplu nefericit pentru polonezii şi maghiarii din cadrul statului cehoslovac. Trebuia cedat teritoriul fără plebiscit. „Ar putea fi prezentată chiar ca o alegere a guvernului cehoslovac... Aceasta ar elimina orice comentariu în privinţa faptului că noi înşine cedăm un teritoriu cehoslovac." Daladier şi-a dat consimţămîntul. Însă a pus o

159. Henderson către Halifax, 12 august 1938, *Ibidem*, No. 613.

condiţie esenţială: Marea Britanie trebuie să se alăture în garantarea Cehoslovaciei care rămînea. Dar nu de dragul cehilor – britanicii şi francezii deja conveniseră că nu puteau face nimic pentru a ajuta Cehoslovacia, atunci sau mai tîrziu. Britanicilor li se cerea să subscrie la declaraţia lui Hitler că el era în căutarea justiţiei, nu a dominaţiei Europei. Daladier a spus:

> „Dacă aş fi sigur că Herr Hitler spunea adevărul cînd repeta propaganda nazistă obişnuită în sensul că nu se dorea nimic altceva în afara germanilor sudeţi şi că obiectivele germane se opreau acolo, atunci n-aş insista în privinţa unei garanţii britanice. Însă eu sînt convins în sufletul meu că Germania aspiră la ceva mult mai mare... De aceea, o garanţie britanică pentru Cehoslovacia ar ajuta Franţa în sensul că ar sprijini blocarea înaintării germane spre Răsărit".

Britanicii erau prinşi în capcană. Politica lui Chamberlain se baza pe dogma că Hitler acţiona cu bună-credinţă. Şi nu putea repudia această dogmă fără să accepte argumentaţia lui Daladier în favoarea rezistenţei. De aceea, garanţia trebuia acordată. Miniştrii britanici s-au retras pentru două ore. Cînd s-au întors, Chamberlain a spus: „Dacă guvernul cehoslovac acceptă propunerile înaintate acum şi nu se va desfăşura între timp nici o lovitură de stat militară, guvernul Majestăţii Sale este pregătit să se alăture garanţiei sugerate". Astfel, întîmplător, guvernul britanic, care refuzase cu obstinaţie să-şi extindă angajamentele la răsărit de Rin şi se declarase incapabil să ajute Cehoslovacia în perioada cînd aceasta era puternică, acum se plasa de partea unei Cehoslovacii slabe şi, mai mult decît atît, subscria la ordinea teritorială existentă în întreaga Europă răsăriteană. Această garanţie a fost oferită cu speranţa clară şi evidentă că nu va fi nevoie de ea niciodată, pur şi simplu pentru a reduce la tăcere ultima rămăşiţă a ezitării franceze. Însă Daladier făcuse mai mult decît îşi dădea seama. El angajase Marea Britanie să se opună înaintării lui Hitler spre Răsărit, iar şase luni mai tîrziu angajamentul s-a întors împotriva celor care şi l-au asumat. La 19[30], în seara zilei de 18 septembrie 1938, Daladier a dat Marii Britanii impulsul decisiv, deşi întîrziat, care a condus-o spre cel de-al doilea război mondial[160].

Chamberlain a pus o întrebare finală: „Care va fi poziţia, dacă dr. Beneš va spune «Nu»?". Daladier a răspuns: „Chestiunea va trebui discutată în cadrul Consiliului de miniştri". Evenimentele au evoluat diferit. La 19 septembrie, miniştrii francezi şi-au dat acordul pentru propunerile anglo-franceze, însă fără a ajunge la vreo decizie în privinţa a ceea ce se va întîmpla dacă acestea erau respinse de către cehi. Teoretic, tratatul franco-cehoslovac era încă în funcţiune. În plus, la 19 septembrie, Beneš i-a întrebat două lucruri pe liderii Uniunii Sovietice: Va acorda URSS asistenţă efectivă imediată, dacă Franţa îşi respectă cuvîntul dat şi acordă asistenţă? Va ajuta URSS Cehoslovacia, ca membră a Ligii Naţiunilor, în conformitate cu articolele 16 şi 17?[161] La 20 septembrie, guvernul sovietic a răspuns la prima întrebare: „Da, instantaneu şi efectiv", iar la cea de-a doua: „Da, sub toate aspectele"[162]. Beneš a mai încercat să afle de la Gottwald[163], liderul comunist ceh, dacă Uniunea Sovietică

160. Discuţiile anglo-franceze, 18 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 928.
161. Alexandrovski către Litvinov, 19 septembrie 1938, *New Documents*, No. 36.
162. Fierlinger către Krofta, 20 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 39.
163. Klement Gottwald (1896-1953), om politic cehoslovac, secretar general (1929-1945) şi preşedinte (1945-1953) al C.C. al Partidului Comunist din Cehoslovacia; prim-ministru (1946-1948) şi preşedinte (1948-1953) al statului (n.tr.).

va acţiona chiar dacă Franţa nu o va face. Gottwald a refuzat să se lase atras: „Nu este treaba lui să răspundă în numele Uniunii Sovietice, însă nimeni nu are motive să se îndoiască de faptul că URSS îşi va îndeplini obligaţiile. Dacă era o întrebare despre ceva suplimentar obligaţiilor asumate, atunci Beneš trebuie să o formuleze exact şi să o trimită guvernului Uniunii Sovietice"[164]. Însă Beneš n-o va face. El îi spusese lui Runciman, la întîlnirea lor de despărţire: „Cehoslovacia nu a avut înţelegeri speciale cu Rusia, chiar pentru eventualitatea unui război, şi ea nu a făcut şi nu va face nimic fără asentimentul Franţei"[165]. Beneš a rămas un prooccidental în ciuda dezamăgirilor sale, şi chiar dacă ar fi avut tendinţa de a se baza doar pe sprijinul Rusiei sovietice, majoritatea Cabinetului ceh, în frunte cu Hodza, primul-ministru, era îndeajuns de puternică pentru a-l opri.

Beneš nu era încă disperat. El avea contacte permanente cu anumite grupuri mai hotărîte din Paris, inclusiv unii dintre miniştri, şi încă mai credea că Franţa putea fi atrasă alături de Cehoslovacia, dacă propriile sale acţiuni erau îndeajuns de ferme. Tot timpul Beneš a exagerat posibilitatea de schimbare a politicii franceze şi probabil că a subestimat-o pe cea de modificare a politicii britanice. În orice caz, privirea sa era îndreptată spre Paris în acest moment decisiv. La 20 septembrie, guvernul cehoslovac a respins propunerile anglo-franceze şi a apelat, în schimb, la tratatul de arbitraj cu Germania. O jumătate de oră mai tîrziu, Hodza, se pare, le-a spus reprezentanţilor britanic şi francez că, dacă propunerile erau prezentate „ca un fel de ultimatum", Beneš şi guvernul se vor simţi îndreptăţiţi să se supună unei *force majeure*[166]. Hodza, potrivit propriei relatări, încerca doar să descopere dacă Franţa intenţiona cu adevărat să-şi părăsească aliatul. Potrivit ambasadorului francez, Hodza a implorat într-adevăr un ultimatum, ca o „acoperire" pentru guvernul ceh, care dorea să cedeze. Adevărul, în această privinţă, nu va fi aflat niciodată. Poate că Hodza şi colegii săi doreau să capituleze, însă indiscutabil că Bonnet dorea acest lucru. Dacă Beneš era asociat la manevra lui Hodza, aceasta se datora menţinerii speranţei sale de a declanşa rezistenţa printre „durii" de la Paris. În orice caz, Bonnet a preluat şansa din zbor, indiferent dacă i-a cerut Hodza sau nu. Ultimatumul a fost redactat corespunzător la Paris, aprobat în mijloc de noapte doar de Daladier şi preşedintele Lebrun[167], şi expediat lui Beneš la orele 2 a.m., 21 septembrie. Era îndeajuns de limpede: dacă cehii refuzau propunerile anglo-franceze, ei ar fi fost responsabili pentru războiul ce se prefigura, solidaritatea anglo-franceză s-ar fi destrămat şi, în asemenea circumstanţe, Franţa nu va înainta „deoarece ajutorul n-ar fi eficient"[168]. Cînd, în dimineaţa următoare, unii miniştri francezi s-au plîns că cehii fuseseră abandonaţi fără vreo hotărîre comună a Consiliului de miniştri, Bonnet s-a aflat în situaţia de a răspunde că totul se făcuse la cererea lui Hodza. Încă o dată, disidenţii s-au resemnat. A fost o tranzacţie ruşinoasă, însă era doar concretizarea a ceea ce fusese inevitabil încă din aprilie, cînd francezii hotărîseră că ei nu puteau merge la război fără sprijin britanic şi cînd britanicii, la rîndul lor, deciseseră să nu se implice în apărarea Cehoslovaciei.

---

164. Alexandrovski către Litvinov, 20 septembrie 1938, *New Documents*, No. 37.
165. Krofta către Masaryk şi Osusky, 16 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 32.
166. Newton către Halifax, 20 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 979.
167. Albert Lebrun (1871-1950), om politic francez, preşedinte al Franţei (1932-1940) (n.tr.).
168. Bonnet, *De Washington à la Quai d'Orsay*, p. 250; Krofta către Masaryk şi Osusky, 21 septembrie 1938, *New Documents*, No. 42.

Neîndoielnic că ar fi fost mai generos şi mai onorabil să se fi comunicat asta în mod limpede lui Beneš de la început. Însă ţările care s-au bucurat mult timp de statutul de Mare Putere ezită să admită că nu mai sînt „Mari". Marea Britanie şi Franţa se pronunţau amîndouă, în 1938, pentru „pace cu orice preţ". Ambele se temeau mai mult de război decît de înfrîngere. De aici provine irelevanţa calculelor privitoare la forţa aliată şi cea germană, a dezbaterilor dacă Germania ar fi putut fi înfrîntă. Hitler se putea impune doar prin ameninţarea cu războiul, fără a avea nevoie să-şi asigure victoria.

Cehii n-au mai ezitat. La 21 septembrie, la prînz, ei au acceptat necondiţionat propunerile anglo-franceze. Însă Beneš nu era încă înfrînt. El a presupus că Hitler, aflat în faţa succesului, va dori să-şi impună proprii termeni şi a sperat că opinia publică britanică şi cea franceză se vor revolta în cele din urmă. A intuit corect. La 22 septembrie, Chamberlain s-a întîlnit din nou cu Hitler la Godesberg. Hitler a declarat că propunerile anglo-franceze nu mai erau suficiente. Germanii sudeţi fiind masacraţi – o declaraţie complet falsă –, teritoriul lor trebuia ocupat imediat de către trupele germane. De ce a adoptat Hitler această poziţie, cînd el urma să primească prin negocieri tot ceea ce pretinsese? Dorea război de dragul războiului? Cei mai mulţi dintre istorici au acceptat această explicaţie. Însă Hitler era încă un conspirator de succes, nu devenise încă „cel mai mare conducător războinic din toate timpurile". Există o explicaţie mai plauzibilă. Alte ţări, inspirate de exemplul german, avansau pretenţii faţă de teritoriul cehoslovac. Polonezii cereau regiunea Tešin, iar maghiarii, în cele din urmă, cereau Slovacia. Era o bună şansă pentru dezintegrarea Cehoslovaciei, ceea ce s-a şi întîmplat, în fond, în martie 1939. Germania ar fi apărut ca pacificatoare, creatoarea unei noi ordini, nu ca distrugătoarea celei vechi. Hitler însuşi „i-ar fi putut rîde în faţă lui Chamberlain"[169]. Din acest motiv, la Godesberg, Hitler încerca să cîştige timp. Rugăminţile şi ameninţările lui Chamberlain, chiar aluzia sa că noile frontiere ale Cehoslovaciei ar fi putut fi modificate din nou prin negocieri, erau irelevante. Hitler nu mai era interesat de Cehoslovacia. El a anticipat că, atunci cînd vor exploda minele poloneză şi maghiară, acest stat va înceta să existe.

De aceea, reuniunea de la Godesberg s-a încheiat printr-un eşec. Chamberlain s-a întors la Londra, aparent trebuind să facă faţă alegerii între război şi renunţarea la statutul de Mare Putere. El însuşi pare să fi fost înclinat spre cea de-a doua variantă, dacă ar fi putut primi vreo fărîmă de mulţumire. În fond, nimic – în opinia sa – nu putea preveni împărţirea Cehoslovaciei. De ce să se ajungă la război doar de dragul de a stabili exact momentul cînd va avea loc această operaţiune? Însă, la Londra, Halifax se revoltase, stîrnit de conştiinţa sa „trezită la ceas de noapte", dar mai probabil impulsionat de specialiştii din Ministerul de Externe. La 23 septembrie, el le spusese deja cehilor, împotriva opiniei exprimate a lui Chamberlain, că nu mai putea exista vreo obiecţie contra mobilizării lor, iar ei s-au mobilizat corespunzător. Halifax l-a întrebat şi pe Litvinov, care participa la o şedinţă a Ligii Naţiunilor de la Geneva, „ce măsuri va lua guvernul sovietic în eventualitatea că Cehoslovacia va fi implicată într-un război cu Germania". A fost prima abordare britanică a Rusiei sovietice de-a lungul crizei. Litvinov a dat răspunsul său standard: „Dacă francezii îi vor ajuta pe cehi, Rusia va acţiona". Se pare că ruşii au intuit mai bine, de vreme

169. Discuţie între Hitler şi Csáky, 16 ianuarie 1939, *German Foreign Policy*, series D, V, No. 272.

ce Polonia amenința să pornească împotriva Cehoslovaciei. Se deschidea o cale liberă pentru ei spre Europa și, în cazul unui război, ar fi putut recupera pământul pierdut în fața Poloniei în 1921, chiar dacă asta nu i-ar fi ajutat prea mult pe cehi. La 23 septembrie, guvernul sovietic a atenționat Polonia că va denunța imediat tratatul de neagresiune sovieto-polonez dacă polonezii vor invada Cehoslovacia. La 24 septembrie, și Gamelin i-a întrebat pe ruși ce puteau face. Aceștia au replicat: 30 de divizii de infanterie erau la frontiera apuseană (francezii aveau în acel moment doar 15 pe linia Maginot), iar forțele aeriene și de tancuri erau „complet pregătite". De asemenea, ei au cerut deschiderea imediată a discuțiilor militare între francezi, cehi și ei înșiși. Gamelin a fost de acord, avînd, s-a pretins, aprobarea britanică[170]. Însă, în realitate, nu s-au desfășurat nici un fel de convorbiri.

Francezii încă ezitau. La 24 septembrie, Phipps a telegrafiat de la Paris: „Tot ce are mai bun Franța este împotriva războiului, *aproape* cu orice preț" – și a atras atenția împotriva „chiar a aparenței de a se încuraja grupurile pro-război, mici, dar zgomotoase și corupte"[171]. Într-o telegramă ulterioară, el a explicat că această sintagmă îi desemna pe „comuniștii plătiți de Moscova". Ministerului de Externe nu i-a plăcut acest răspuns și i-a cerut lui Phipps să facă cercetări mai atente. El le-a făcut și a replicat două zile mai tîrziu: „Oamenii sînt resemnați, dar hotărîți... «Micul burghez» poate nu se simte înclinat să-și rişte viața pentru Cehoslovacia, dar cei mai mulți dintre muncitori, se spune, sînt pentru ca Franța să-și îndeplinească obligațiile"[172]. Consiliul de miniștri francez a manifestat prea puțin din acest spirit de fermitate. La 24 septembrie, miniștrii n-au reușit să ajungă la un acord în privința a ceea ce trebuia să facă Franța dacă Hitler ar fi invadat Cehoslovacia. Daladier și Bonnet au fost trimiși să găsească un răspuns la Londra. La 25 septembrie, ei s-au întîlnit cu miniștrii britanici. Daladier a debutat, ca de obicei, într-o stare de spirit războinică. Trebuia să i se ceară lui Hitler revenirea la propunerile anglo-franceze din 18 septembrie. Dacă refuza, „fiecare dintre noi trebuie să-și facă datoria". Chamberlain a răspuns: „Cineva nu poate intra într-un conflict atît de mare cu ochii închiși și cu urechile acoperite. Trebuie cunoscute circumstanțele înainte de se adopta vreo decizie. El dorește să afle unele informații suplimentare și îl roagă pe Sir John Simon să pună cîteva întrebări d-lui Daladier". Marele avocat a început atunci să-l examineze pe primul-ministru al Franței ca și cum acesta ar fi fost un martor ostil sau un criminal. Vor invada francezii Germania? Vor utiliza forța lor aeriană? Cum vor ajuta Cehoslovacia? Daladier a ocolit răspunsul și s-a ferit să fie explicit: a evocat puterea sovietică și a ținut să se reîntoarcă la chestiunea de principiu. „Există o concesie pe care n-o vom face niciodată, și anume... distrugerea unei țări și acceptul ca Herr Hitler să domine lumea"[173]. Se ajunsese din nou în vechiul impas: teama de război, pe de o parte, și ezitarea de a capitula, pe de altă parte. În cele din urmă, s-a decis să i se ceară lui Gamelin să vină la Londra și să se reunească din nou în ziua următoare.

Părerea lui Gamelin nu a fost de mare ajutor. Forța aeriană germană era superioară. „Noi vom suferi, în special populația civilă; însă dacă moralul este susținut, acest

170. Fierlinger către Krofta, 29 septembrie 1938, *New Documents*, No. 55.
171. Phipps către Halifax, 24 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 1076.
172. Phipps către Halifax, 26 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 1119.
173. Discuțiile anglo-franceze, 25 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 1093.

lucru nu va împiedica un final fericit pentru armatele noastre." De asemenea, Gamelin credea că cehii, cu 30 de divizii împotriva a 40 germane, puteau rezista dacă se retrăgeau în Moravia[174]. Ulterior, el le-a spus experţilor militari britanici că Rusia sovietică era pe punctul de a invada Polonia – „o perspectivă care nu convine aliaţilor noştri". Miniştrii reuniţi oricum nu l-au consultat pe Gamelin şi nu i-au cîntărit opiniile. Cînd s-au întîlnit, Chamberlain le-a spus că l-a trimis pe Horace Wilson la Hitler cu un mesaj personal, un apel la pace. Miniştrii francezi au acceptat această soluţie şi s-au dus acasă. Halifax era încă neliniştit. Winston Churchill a telefonat la Ministerul de Externe şi i-a cerut să rămînă ferm. În prezenţa celor doi, un oficial, Rex Leeper, a schiţat un comunicat: „Dacă se va produce un atac german asupra Cehoslovaciei... Franţa va veni în ajutorul ei, iar Marea Britanie şi Rusia vor sta în mod sigur alături de Franţa". Deşi Halifax a „autorizat" comunicatul, el nu l-a semnat, asigurîndu-şi, în acest mod ocolit, poziţia în prezent şi în viitor: a beneficiat în continuare de încrederea lui Chamberlain, însă mai tîrziu a fost „singurul om de la München" care a rămas alături de Churchill. În acel moment, comunicatul a avut un efect nesemnificativ. La Paris, Bonnet l-a denunţat ca fiind un fals, iar Chamberlain l-a repudiat efectiv în cursul aceleiaşi seri, printr-o declaraţie proprie prin care promitea din nou să îndeplinească toate cererile lui Hitler.

Wilson s-a întîlnit cu Hitler la 26 septembrie, fără a obţine vreun rezultat. Dimpotrivă, în acea seară Hitler a rostit un discurs prin care a anunţat, pentru prima oară, hotărîrea sa de a ocupa teritoriul germanilor sudeţi pînă la 1 octombrie. În consecinţă, Wilson a fost instruit să prezinte un mesaj special, „mai mult deziluzionat decît furios":

> „Dacă Germania atacă Cehoslovacia, Franţa se va simţi datoare să-şi îndeplinească obligaţiile asumate prin tratat... Dacă asta presupune că forţele Franţei vor deveni angajate activ în ostilităţi împotriva Germaniei, guvernul britanic se va simţi obligat să le sprijine"[175].

Hitler s-a declarat jignit de această pretinsă ameninţare, pe care nu a luat-o în serios. Guvernul britanic le cerea francezilor să nu înainteze chiar dacă Cehoslovacia era invadată, deoarece acest act „va declanşa automat un război mondial, fără a reuşi, din nefericire, să salveze Cehoslovacia"[176]. Bonnet era de acord în totalitate, iar Phipps a raportat: „Franţa nu va lupta, cu toată bunăvoinţa ei, într-un război ofensiv fără speranţă împotriva Germaniei, confruntare pentru care nu este pregătită"[177]. Apelurile au continuat să ajungă la Hitler: noi apeluri de la Chamberlain, asigurări din partea Franţei că Germania va putea avea oricum trei sferturi din teritoriul sudet pînă la 1 octombrie şi, în cele din urmă, la 28 septembrie, un apel de la Mussolini. Acestuia din urmă Hitler i-a răspuns favorabil: el îşi va menţine disponibilitatea pentru dialog încă 24 de ore, pentru a permite desfăşurarea unei conferinţe a celor patru Puteri la München. De ce s-a oprit Hitler în ultimul moment? I s-au zdruncinat opiniile prin atenţionările repetate ale generalilor săi? A intuit că poporul german

174. Gamelin, *Servir*, II, p. 352.
175. Discuţie între Hitler şi Wilson, 27 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 1129.
176. Halifax către Phipps, 27 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 1143.
177. Phipps către Halifax, 28 septembrie 1938, *Ibidem*, No. 1160.

era împotriva războiului? A fost luat prin surprindere de ezitarea lui Mussolini? Toate acestea sînt explicaţii posibile dacă se pleacă de la presupunerea că el intenţionase să declanşeze războiul. Însă adevărul se află în direcţia opusă. Judecăţile lui Hitler înaintea crizei, abilitatea sa de a menţine posibilitatea unui compromis – sau mai exact a unei victorii paşnice – sugerează că nu a pierdut nici o clipă lucrurile de sub control. El aşteptase dezintegrarea Cehoslovaciei. Însă aceasta nu s-a întîmplat. Cererea poloneză pentru Tešin, deşi înaintată brutal, nu era suficientă. Doar o acţiune maghiară ar fi putut zdruncina Cehoslovacia – însă maghiarii, poate temîndu-se de Mica Înţelegere, poate ezitînd să se angajeze ei înşişi complet de partea lui Hitler, nu au acţionat. 28 septembrie era ultimul moment cînd Hitler putea anula declanşarea războiului. El putea apărea conciliant, urmînd ca apoi să-şi numere cîştigurile.

La 28 septembrie, Chamberlain a vorbit în Camera Comunelor. El deja apelase la Mussolini ca mediator, şi avea temeiuri serioase să creadă că această mediere va fi încununată de succes. Opinia publică britanică începea să-şi piardă caracterul conciliant. Acum cehii, şi nu germanii sudeţi erau consideraţi, de către cei mai mulţi, ca fiind opresaţi. Chamberlain dorea să reducă la tăcere această opoziţie şi, de aceea, a subliniat pericolul războiului şi nu justeţea cererilor Germaniei. Manevra a funcţionat. Cînd, spre sfîrşitul discursului său, a anunţat – cu un dramatism calculat – că cele patru Puteri urmau să se întîlnească la München, Camera a izbucnit într-un strigăt isteric de uşurare, cel puţin de partea conservatoare. „Mulţumim lui Dumnezeu pentru primul-ministru." A fost un triumf cu fructe amare. Conciliatorismul debutase ca o luare în considerare imparţială a cererilor rivale şi o remediere a greşelilor trecute. Apoi fusese justificat prin teama francezilor de război. Acum motivul său părea să fie spaima chiar din partea britanicilor. Chamberlain a mers la München nu pentru a căuta justiţie germanilor sudeţi, nici măcar să-i salveze pe francezi de război, ci pentru a-i salva pe britanici de atacuri aeriene, sau cel puţin asta era impresia lăsată. Conciliatorismul îşi pierduse forţa sa morală. Înainte de a pleca, Chamberlain a telegrafiat la Praga: „Vă rog să-l asiguraţi pe dl. Beneš că vom avea mereu în vedere interesele Cehoslovaciei"[178]. De fapt, cehii au fost excluşi de la reuniune din teama că ar putea produce dificultăţi. Şi ruşii au fost excluşi. Halifax a încercat să nu blocheze viitoarele relaţii şi l-a asigurat pe Maisky, ambasadorul sovietic, că această excludere „nu semnifică în nici un caz micşorarea dorinţei din partea noastră, chiar mai mare, neîndoielnic, din partea guvernului francez, de a menţine relaţiile şi înţelegerile noastre cu guvernul sovietic". Atitudinea lui Maisky i-a părut lui Halifax „aşa cum, într-adevăr, era probabil să fie, una relativ suspicioasă"[179].

Chamberlain şi Daladier nu se întîlniseră în prealabil pentru a-şi coordona politicile. Nu era nevoie să-şi coordoneze capitularea. Sau poate că Chamberlain s-a temut că Daladier va mai încerca încă o dată să coordoneze fără rost rezistenţa. Hitler s-a întîlnit cu Mussolini şi l-a speriat pe acesta cu planurile de război-fulger împotriva Franţei, în care Italia era aşteptată să ia parte. Chiar înainte de a se reuni conferinţa, Mussolini a primit de la Attolico, ambasadorul său la Berlin, condiţiile concepute de către Ministerul german de Externe, aparent fără ştirea lui Hitler. Indiferent cum au

178. Halifax către Newton, 28 septembrie 1938: *Ibidem*, No. 1184.
179. Halifax către Chilston, 29 septembrie 1938: *Ibidem*, No. 1221.

stat lucrurile, era un aranjament convenabil pentru Hitler. Mussolini a înaintat termenii cu aerul unui mediator imparţial, iar Hitler şi-a putut manifesta conciliatorismul acceptîndu-i. Aparenţa unui *Diktat* a fost evitată. Nici măcar la finalul întregii poveşti Hitler nu a avut pretenţii; el a acceptat cu graţie ceea ce i-au oferit alţii. Termenii conveniţi erau ai unui compromis doar în sensul că teritoriul sudet urma să fie ocupat treptat, pînă la 10 octombrie, şi nu brusc, la 1 octombrie – un plan de altfel imposibil din punct de vedere tehnic. Nimeni nu a pus problema zonelor care trebuiau cedate. Chamberlain s-a pierdut în detalii financiare inutile. Mussolini a adus în discuţie pretenţiile etnice ale maghiarilor, însă a fost bruscat de Hitler, care nu mai era interesat de unguri, de vreme ce nu izbutiseră să distrugă Cehoslovacia. Discuţia a trenat pînă la puţin timp după miezul nopţii, cu o pauză prelungă pentru cină. Atunci, termenii iniţiali înaintaţi de Mussolini au fost adoptaţi practic neschimbaţi. Cînd cei patru oameni de stat s-au aşezat să semneze, au descoperit că nu era cerneală în călimara ornamentală.

Reprezentanţii cehoslovaci aşteptaseră în antecameră, sperînd să apară dificultăţi de ordin practic. Le-a fost refuzată o audiere. La orele 2 noaptea ei au fost convocaţi de Chamberlain şi Daladier şi li s-a arătat înţelegerea. Daladier a spus clar că „era o sentinţă fără drept de apel şi fără vreo posibilitate de modificare". Cehoslovacia trebuia s-o accepte pînă a doua zi la orele 17 sau să suporte consecinţele. Chamberlain a căscat şi nu a făcut nici un comentariu; era „obosit, însă o oboseală plăcută". În dimineaţa următoare, la Praga, Beneš s-a întors disperat spre ambasadorul sovietic. „Cehoslovacia este confruntată cu o alegere între începerea unui război cu Germania, avînd împotriva ei Marea Britanie şi Franţa... şi capitularea în faţa agresorului." Care va fi atitudinea Uniunii Sovietice faţă de aceste două posibilităţi, „continuarea luptei sau capitularea"? Înainte ca guvernul sovietic să poată discuta chestiunea, o altă telegramă l-a informat că nu mai era necesar vreun răspuns: „Guvernul cehoslovac a decis deja să accepte toate condiţiile"[180]. Este dificil de crezut că întrebarea fusese pusă în mod serios. Beneš a rămas credincios hotărîrii sale ca Cehoslovacia să nu lupte singură sau doar în alianţă cu Uniunea Sovietică. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1944, el a pretins că ameninţarea poloneză privitoare la Tešin constituise impulsul final spre capitulare. Dacă aşa au stat lucrurile, atunci a fost doar un impuls în direcţia în care el se hotărîse să meargă. Beneš credea încă – în mod corect, după cum a demonstrat evoluţia evenimentelor – că Hitler se va păcăli singur pînă la urmă, însă procesul a durat mai mult decît sperase. Între timp, cehii au scăpat de ororile războiului nu numai în 1938, dar de-a lungul celui de-al doilea război mondial. După aceea, admirînd Praga din palatul prezidenţial, Beneš a putut spune: „Nu este frumos? Singurul oraş central-european care nu a fost distrus. Şi totul mi se datorează".

La 30 septembrie, Chamberlain şi Hitler s-au întîlnit din nou. Chamberlain a spus: „Sînt foarte mulţumit de rezultatele reuniunii de ieri". Apoi, după o discuţie confuză despre dezarmare şi chestiunea spaniolă, a concluzionat: „Ar fi util pentru ambele ţări şi pentru întrega lume dacă am emite o declaraţie care să arate că s-a convenit asupra dorinţei de îmbunătăţire a relaţiilor anglo-germane, ceea ce ar fi în favoarea unei mai mari stabilităţi europene" şi a scos o schiţă pe care o adusese cu

180. Alexandrovski către Litvinov, 30 septembrie 1938, *New Documents*, No. 57 şi 58.

dînsul. Această declarație prezenta „înțelegerea semnată în noaptea precedentă și acordul naval anglo-german ca simboluri ale dorinței celor două popoare de a nu merge niciodată la război unul împotriva celuilalt". Ea continua:

> „Sîntem hotărîți ca metoda de consultare să fie adoptată pentru reglementarea tuturor problemelor care interesează cele două țări și sîntem hotărîți să ne continuăm eforturile de a înlătura sursele de divergență și să contribuim astfel la asigurarea păcii în Europa"[181].

Schița a fost tradusă pentru Hitler. Acesta a salutat-o cu entuziasm. Cei doi au semnat documentul. Oamenii de stat au plecat în țările lor. Taciturn, Daladier se aștepta să fie întîmpinat de o mulțime ostilă. A fost luat prin surprindere de uralele cu care a fost primit. Chamberlain nu avea astfel de percepții eronate. Cînd a coborît din avion, a fluturat declarația pe care o semnase cu Hitler și a strigat: „Am obținut-o!". Pe drumul către Londra, Halifax i-a cerut să nu exploateze situația de moment prin convocarea alegerilor generale și să realizeze un guvern național adevărat, cu liberalii și laburiștii, alături de Churchill și Eden. Se spune că Chamberlain împărtășea îndoielile lui Halifax și că ar fi spus adulatorilor: „Toate astea vor dispărea în trei luni". Însă în acea seară el a apărut la fereastra din Downing Street 10 și a spus mulțimii: „Este pentru a doua oară cînd mă întorc din Germania în Downing Street cu o pace onorantă. Cred că este pacea zilelor noastre".

181. Discuție între Chamberlain și Hitler, 30 septembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, II, No. 1228.

CAPITOLUL 9

Şase luni de pace

Conferinţa de la München a părut a marca începutul unei noi epoci în relaţiile europene. „Versailles"-ul – sistemul din 1919 – era nu numai mort, ci şi înmormîntat. Un nou sistem, bazat pe egalitate şi încredere reciprocă între cele patru Mari Puteri europene, urma să-i ia locul. Chamberlain a spus: „Cred că este pacea zilelor noastre"; Hitler a declarat: „Nu mai am pretenţii teritoriale în Europa". Existau încă mari probleme de rezolvat în relaţiile internaţionale. Războiul civil spaniol nu se încheiase. Germania nu-şi recuperase coloniile. Pe termen mai lung, trebuiau realizate înţelegeri în chestiuni economice şi în privinţa armamentelor înainte de a se putea vorbi despre stabilitate în Europa. Nici una din aceste probleme nu ameninţa să provoace un război general. Demonstraţia fusese oferită de faptul că Germania reuşise să obţină prin negocieri paşnice poziţia din Europa la care era îndreptăţită prin prisma resurselor sale. Marele obstacol fusese depăşit cu succes: sistemul direcţionat împotriva Germaniei fusese înlăturat prin înţelegere, fără a fi necesar vreun război. Însă, în şase luni de zile, s-a construit un nou sistem împotriva Germaniei. După un an, Marea Britanie, Franţa şi Germania se aflau în război. A fost „München"-ul duplicitar de la început – pentru Germania doar o etapă a marşului de cucerire a lumii, sau, pentru Marea Britanie şi Franţa, doar o posibilitate de a cîştiga timpul atît de necesar pentru continuarea reînarmării? Privind retrospectiv, astfel par a sta lucrurile. Cînd politica stabilită la München a eşuat, toţi au anunţat că era de aşteptat aşa ceva, iar participanţii nu numai că i-au acuzat pe ceilalţi de trădare, dar au declarat că ei înşişi se înşelaseră. În realitate, nimeni nu a fost atît de clarvăzător pe cît a pretins ulterior, iar cei patru de la München erau toţi sinceri în felul lor, deşi fiecare avea rezerve în privinţa celorlalţi.

Francezii au cedat cel mai mult şi cu cea mai slabă speranţă în privinţa viitorului. Au cedat poziţia de Putere europeană dominantă pe care, aparent, o deţinuseră după 1919. Însă ceea ce au abandonat era artificial. Ei au cedat mai curînd în faţa realităţii decît în faţa forţei. Au presupus tot timpul că avantajele obţinute în 1919 şi ulterior – restricţiile impuse Germaniei şi alianţele cu statele est-europene – erau beneficii de care se puteau bucura cu indolenţă, nu cîştiguri pe care trebuiau să le apere cu agresivitate. Ei nu ridicaseră un deget pentru a reafirma sistemul de la Versailles după ocuparea Ruhr-ului în 1923. Au abandonat reparaţiile, au consimţit la reînarmarea Germaniei, au permis reocuparea germană a zonei renane şi nu au făcut nimic pentru a proteja independenţa Austriei. Şi-au menţinut alianţele din Europa răsăriteană doar din credinţa că vor constitui o sursă de ajutor, dacă vor fi atacaţi vreodată de către Germania. Şi-au abandonat aliata, Cehoslovacia, în momentul cînd aceasta a ameninţat să le sporească riscul, nu securitatea. München-ul a fost apogeul logic al politicii franceze, nu punctul său de cotitură. Francezii au recunoscut că îşi pierduseră

preponderenţa în estul Europei şi ştiau că nu va mai putea fi recucerită. Dar aceasta nu înseamnă că francezii se temeau pentru ei înşişi. Dimpotrivă, ei au acceptat teza britanică, susţinută în permanenţă după conferinţa de la Locarno, că pericolul de război se diminua dacă se retrăgeau în stînga Rinului. Ei preferaseră siguranţa în locul grandorii – o politică poate dezonorantă, însă nu una periculoasă. Chiar în 1938, deşi se temeau de bombardamente aeriene, nu aveau spaima înfrîngerii, dacă ar fi izbucnit războiul. Gamelin a susţinut întotdeauna, emfatic, că Puterile democratice vor învinge, iar politicienii l-au crezut. Însă care vor fi consecinţele războiului? Aceasta a fost întrebarea care blocase acţiunea franceză după 1923 şi care a blocat-o şi acum. Germania, dacă era înfrîntă, ar fi rămas tot acolo, mare, puternică, hotărîtă să se redreseze. Războiul putea opri ceasul, dar nu-l putea da înapoi – iar după aceea evenimentele ar fi evoluat spre acelaşi rezultat. De aceea, francezii erau doritori să renunţe la orice, cu excepţia propriei lor securităţi, pe care au considerat că şi-au asigurat-o la München. Aveau convingerea fermă – care s-a dovedit bine întemeiată – că linia Maginot era inexpugnabilă. Ei mai credeau – mai puţin corect – că şi linia Siegfried era inexpugnabilă. Au presupus că se stabilise un echilibru în Europa occidentală. Nu puteau împiedica înaintarea puterii germane în Europa răsăriteană, însă nici Germania nu putea invada Franţa. Francezii au fost umiliţi de München, nefiind însă periclitată poziţia lor.

Situaţia britanică era mai complicată. Moralitatea nu a intrat în calculele franceze, sau a intrat numai pentru a fi eliminată. Francezii au recunoscut că era de datoria lor să ajute Cehoslovacia şi au respins această datorie ca fiind prea periculoasă sau prea dificilă. Léon Blum a exprimat cel mai bine sentimentul francez atunci cînd a salutat înţelegerea de la München ca un amestec de ruşine şi uşurare. Pentru britanici, pe de altă parte, moralitatea conta într-o măsură semnificativă. Liderii britanici au folosit argumente practice : pericolul atacurilor aeriene, stadiul modest al reînarmării, imposibilitatea, chiar dacă ar fi existat armamentele, de a ajuta Cehoslovacia. Însă aceste argumente au fost utilizate pentru a întări moralitatea, nu pentru a o trece sub tăcere. Politica britanică în privinţa Cehoslovaciei îşi avea originea în credinţa că Germania avea dreptul moral la teritoriul locuit de germanii sudeţi, pe temeiul principiului naţional. Corolarul acestui principiu era acela că victoria autodeterminării va oferi o pace permanentă, pentru o Europă mai stabilă. Guvernul britanic nu a ajuns să recunoască dezmembrarea Cehoslovaciei doar datorită temerii de război. El hotărîse în mod deliberat să impună cehilor această cedare de teritoriu înainte de apariţia ameninţării războiului. Înţelegerea de la München a fost un triumf pentru politica britanică, aceasta acţionînd tocmai în acest scop, şi nu un triumf pentru Hitler, care nu debutase cu o asemenea intenţie clară. Nu a fost un triumf doar pentru liderii britanici egoişti sau cinici, indiferenţi faţă de soarta popoarelor sau calculînd că Hitler ar putea fi lansat într-un război împotriva Rusiei sovietice. A fost un triumf pentru tot ce era mai bun şi mai înţelept în societatea britanică, un triumf pentru cei care susţinuseră o justiţie egală între popoare, un triumf pentru cei care denunţaseră cu curaj duritatea şi lipsa de perspectivă a Versailles-ului. Brailsford, liderul socialist, autoritate în domeniul relaţiilor internaţionale, a scris în 1920 despre tratatele de pace : „Cea mai mare ofensă a fost supunerea a peste trei milioane de germani dominaţiei ceheşti"[182]. Aceasta a fost ofensa înlăturată la München. Idealiştii puteau

182. Brailsford, *After the Peace* (1920), p. 47.

pretinde că politica britanică fusese tardivă şi ezitantă. În 1938 s-au compensat aceste eşecuri. Cu abilitate şi insistenţă, Chamberlain i-a adus întîi pe francezi şi apoi pe cehi să urmeze linia morală.

Exista un argument împotriva cedării teritoriului sudet Germaniei: faptul că legăturile economice şi geografice sînt mai importante decît cele privind naţionalitatea. Fusese argumentul adus împotriva dezmembrării Monarhiei Habsburgice. Cehii, care avuseseră conducerea în distrugerea Monarhiei, nu puteau folosi acum acest argument, ca de altfel nici susţinătorii lor din Europa occidentală. Disputa trebuia transferată din domeniul moralităţii în cel al consideraţiilor practice – ceva ce a fost numit, cu dezaprobare, *Realpolitik*. Cei mai direcţi dintre opozanţii aranjamentului de la München, cum era Winston Churchill, au afirmat pur şi simplu că Germania devenea prea puternică în Europa şi, de aceea, trebuia oprită prin realizarea unei mari coaliţii sau, dacă era necesar, prin forţa armelor. Autodeterminarea – principiul căruia Cehoslovacia îi datora existenţa – era dată la o parte ca fiind o impostură. Singurul argument moral folosit era acela că frontierele statelor existente erau sacre şi că fiecare stat se putea comporta cum voia în interiorul propriilor graniţe. Acesta era argumentul legitimităţii, argumentul lui Metternich şi al Congresului de la Viena. Dacă ar fi fost acceptat, el ar fi blocat nu numai dezmembrarea Monarhiei Habsburgice, dar chiar obţinerea independenţei de către coloniile britanice din America. Era un argument destul de ciudat pentru ca stînga britanică să-l folosească în 1938. I-a produs mari dificultăţi, de aici provenind ezitările şi ineficienţa criticii sale. Duff Cooper, prim-lord al Amiralităţii, nu avea asemenea îndoieli cînd a demisionat în semn de protest faţă de acordul de la München. Aşa cum a demonstrat devenind un biograf plin de admiraţie al lui Talleyrand, el era interesat de echilibrul de putere şi de onoarea britanică, nu de autodeterminare sau de injustiţiile Versailles-ului. Pentru el, Cehoslovacia nu mai fusese adevărata problemă în 1938, cum nu fusese nici Belgia în 1914. Acest argument a distrus validitatea morală a poziţiei britanice în primul război mondial, însă avea trecere la majoritatea conservatoare din Camera Comunelor. Chamberlain a trebuit să-l combată tot în termeni de putere. El nu putea sublinia lipsa dorinţei de a lupta la francezi, adică slăbiciunea, într-adevăr decisivă, a taberei occidentale. De aceea, a trebuit să demonstreze că Marea Britanie însăşi nu era în poziţia de a se lupta cu Germania.

Chamberlain s-a lăsat prins în plasa propriei sale argumentaţii. Dacă Marea Britanie fusese prea slabă pentru a lupta, atunci guvernul trebuia să urgenteze înarmarea, iar asta implica îndoiala, declarată sau nu, privitoare la buna-credinţă a lui Hitler. În acest fel, Chamberlain a făcut mai mult decît oricine altcineva pentru a distruge fundamentul propriei sale politici. Mai mult decît atît, o suspiciune o atrage pe alta. Este îndoielnic că Hitler a luat vreo clipă în serios sinceritatea lui Chamberlain înainte de München, însă este sigur că n-a avut această atitudine la cîteva zile după acel moment. Ceea ce reprezentase conciliatorismul se transformase într-o capitulare, chiar în prezentarea lui Chamberlain. Hitler a tras concluzia că ameninţările erau arma sa cea mai redutabilă. Tentaţia de a prezenta München-ul ca un triumf al forţei era prea mare pentru a-i putea rezista. Hitler nu a mai aşteptat să obţină beneficii făcînd paradă de nemulţumirile împotriva Versailles-ului, ci aştepta să le obţină jucîndu-se cu spaimele britanice şi franceze. Astfel, el a confirmat suspiciunile acelora care atacaseră München-ul ca fiind o capitulare laşă. Moralitatea

internaţională era în cădere liberă. Paradoxal, adevăratul învingător de la München, pe termen lung, a fost Beneš. Pentru că, dacă Cehoslovacia a pierdut din teritoriu iar mai tîrziu şi independenţa, Hitler şi-a pierdut avantajul moral care îl făcuse pînă atunci irezistibil. München a devenit un cuvînt încărcat de emoţii, un simbol al ruşinii, despre care încă nu se poate vorbi fără pasiune. Ceea ce s-a făcut la München a contat mai puţin decît modul în care s-a făcut, iar ceea ce s-a spus despre asta după aceea a contat încă şi mai mult.

Existaseră două locuri goale la München – sau, mai exact, două locuri care nu fuseseră oferite la două Mari Puteri, deşi fiecare aspirase la o invitaţie. Preşedintele Roosevelt, în momentul de apogeu al crizei, ceruse o reuniune într-o capitală neutră. El nu a indicat dacă va participa un reprezentant american – şi, în orice caz, „Guvernul Statelor Unite... nu-şi va asuma nici o obligaţie în desfăşurarea negocierilor actuale". Roosevelt l-a aplaudat pe Chamberlain cînd a aflat informaţii despre conferinţa de la München: „Straşnic om". După aceea, cînd conciliatorismul a devenit neplăcut, americanii s-au bucurat că nu fuseseră la München. Ei îi puteau condamna pe britanici şi pe francezi pentru ceea ce ar fi făcut şi ei în locul lor. Lipsa unui sprijin american contribuise la cedările Puterilor „democratice". Concluzia la care au ajuns americanii, în urma reuniunii de la München, a fost că aceste puteri nevolnice trebuiau susţinute şi mai puţin. Roosevelt, încurcat de necazurile din politica internă, nu avea de gînd să adauge problemelor sale şi o controversă privitoare la relaţiile externe. Europa îşi putea continua drumul fără America.

Ruşii fuseseră mai precişi în planul lor de organizare a unei conferinţe. Ei doreau o reuniune a „Puterilor iubitoare de pace", pentru a coordona rezistenţa împotriva agresorului. Şi ei îşi puteau asuma o atitudine de superioritate morală. Făcînd paradă de propria lor loialitate faţă de obligaţiile din tratate, au aruncat întreaga responsabilitate pe slăbiciunea franceză. Un diplomat sovietic a spus, la 30 septembrie: „Aproape că am păşit pe nisipuri mişcătoare. Acum ne îndreptăm în altă direcţie". Potyomkin, comisarul adjunct pentru relaţiile externe, a clarificat înţelesul acestor cuvinte atunci cînd i-a spus lui Coulondre: „Bietul meu prieten, ce aţi făcut? Din punctul nostru de vedere, eu nu văd altă soluţie decît a patra împărţire a Poloniei". Ruşii declarau că nu se tem pentru propria lor securitate. Litvinov i-a spus lui Coulondre: „Hitler va putea ataca Marea Britanie sau Uniunea Sovietică. El va alege prima soluţie... şi, pentru a îndeplini cu succes această întreprindere, va prefera să ajungă la o înţelegere cu URSS"[183]. În sinea lor, ruşii erau mai puţin încrezători. Hitler nu i-a abordat în nici un fel. În schimb, pretindea că salvase Europa de bolşevism. Observatorii ingenioşi s-au aşteptat ca următoarea mişcare a lui Hitler să fie în Ucraina – o mişcare aşteptată de liderii occidentali cu o anumită plăcere, iar de liderii sovietici cu groază. Conducătorilor sovietici le-ar fi plăcut să se izoleze de Europa, însă nu puteau fi siguri că Europa se va izola de ei. De aceea, după o scurtă perioadă de incriminare, ei au trebuit să reînnoiască chemarea pentru Frontul Popular şi pentru securitate colectivă împotriva agresiunii. Este greu de crezut că se aşteptau ca această politică să reuşească.

Toată lumea discuta despre următoarea mişcare a lui Hitler, într-o direcţie sau alta. Omul care a discutat – şi aparent a şi gîndit – cel mai puţin despre asta a fost

183. Coulondre, *De Staline à Hitler*, pp. 165, 169, 171.

Hitler însuşi. Premeditarea precisă care îi este atribuită de mulţi autori – München-ul în septembrie 1938, Praga în martie 1939, Danzig-ul în septembrie – nu se bazează pe documente contemporane. După succesul său copleşitor de la München, Hitler s-a întors la Berghof, unde şi-a petrecut timpul concepînd planuri de vis pentru reconstrucţia Linz-ului, oraşul austriac unde a urmat şcoala. Ocazional, avea momente de întunecare la gîndul că i se refuzase un război împotriva Cehoslovaciei. Însă oamenii trebuie judecaţi după ceea ce fac, nu după ceea ce spun ulterior. Încă o dată a aşteptat ca evenimentele să-i ofere un nou succes. Liderii militari au cerut o directivă pentru activităţile lor următoare. Hitler le-a replicat la 21 octombrie: „*Wermacht*-ul trebuie să fie pregătit în orice moment pentru: (1) asigurarea frontierelor *Reich*-ului german şi protecţia împotriva unor atacuri aeriene surpriză; (2) lichidarea rămăşiţelor statului ceh". Erau măsuri de precauţie, nu planuri de agresiune. În continuare, directiva clarifică acest aspect: „Trebuie să fie posibilă nimicirea a ceea ce a rămas din statul ceh, dacă acesta urmează o politică antigermană"[184]. La 17 decembrie i s-a spus *Wehrmacht*-ului: „Pentru exterior trebuie să fie foarte clar că este doar o acţiune paşnică, nu una războinică"[185]. Aceste directive au fost citate adesea drept dovadă că Hitler n-a fost niciodată sincer în acceptarea înţelegerii de la München. Mai exact, adevărul este că Hitler se îndoia că înţelegerea va funcţiona. Deşi considerat adeseori ignorant din punct de vedere politic, el a înţeles mai bine decît ceilalţi oameni de stat europeni problema Boemiei şi a crezut, fără vreo intenţie sinistră, că o Cehoslovacie independentă nu poate supravieţui, privată fiind de frontierele ei naturale şi cu prestigiul cehesc nimicit. Aceasta nu era o dorinţă de distrugere a Cehoslovaciei. Era o credinţă împărtăşită şi de Masaryk şi Beneš cînd au creat Cehoslovacia în 1918, era un principiu pe care se bazase independenţa cehoslovacă de la început pînă la sfîrşit.

Dacă Cehoslovacia se fărîmiţa, ce trebuia să-i ia locul? La Godesberg, în timpul crizei ceheşti, Hitler favorizase o distribuire generoasă a teritoriului cehoslovac către Ungaria şi Polonia, drept recompensă pentru iniţiativa lor. După aceea s-a răzgîndit. Ambele ţări se menţinuseră în expectativă pînă aproape de finalul crizei, încercînd să joace duplicitar. Hitler i-a spus unui reprezentant maghiar, la 14 octombrie: „Nu sînt supărat pe Ungaria, însă ea a pierdut trenul"[186]. O Cehoslovacie aservită îi părea acum preferabilă. Hitler era un om de stat raţional, deşi imoral, fără îndoială. Obiectivul său era o extindere consistentă a puterii germane, nu o manifestare teatrală a gloriei. În acest scop, sateliţii îi erau mai utili decît anexarea directă de teritorii. Astfel, a acumulat sateliţi cu mare răbdare. Ei reprezentau o ipostază diferită a metodei sale preferate, prin care alţii făceau treaba în locul său. Imediat după München, reprezentanţii germani în Comisia Internaţională pentru trasarea frontierei germano-cehe au aplicat regulile – stabilite chiar de ei – atît de nemilos în favoarea sudeţilor, încît Cehoslovacia a pierdut mai mult teritoriu decît dacă s-ar fi aplicat cererile de la Godesberg. O altă poveste a fost atunci cînd Ribbentrop şi Ciano s-au întîlnit la Viena pentru a stabili noua frontieră dintre Ungaria şi Cehoslovacia. Ciano a avut ideea subtilă şi inutilă de a construi o Ungarie ca barieră împotriva Germaniei.

184. Directiva lui Hitler, 21 octombrie 1938, *German Foreign Policy*, series D, IV, No. 81.
185. Directiva lui Keitel, 17 decembrie 1938, *Ibidem*, No. 152.
186. Hitler, conversaţie cu Darányi, 14 octombrie 1938, *Ibidem*, No. 62.

Ribbentrop şi-a dat seama imediat şi a susţinut atît de puternic argumentele slovace, încît Ciano s-a plîns: „Folosiţi acum în favoarea Cehoslovaciei toate argumentele pe care le-aţi folosit împotriva ei în septembrie". Slovacii erau un element nou în calculele lui Hitler: imuni faţă de devoţiunea cehă pentru democraţie şi faţă de iluzia maghiară de măreţie. „Regreta că nu cunoscuse mai devreme lupta slovacă pentru independenţă."[187] Se susţine adesea că Hitler a favorizat Slovacia ca rută pentru invadarea Ucrainei. Geografia a făcut această cale la fel de impracticabilă ca şi cea inversă – Rusia să ameninţe Germania prin Cehoslovacia. Hitler a susţinut Slovacia de dragul acesteia – un satelit ferm şi fidel, aşa cum s-a dovedit de-a lungul celui de-al doilea război mondial.

Dacă Hitler aspira cu adevărat să ajungă în Ucraina, el trebuia să treacă prin Polonia. În toamna lui 1938, această operaţiune părea de domeniul fanteziei politice. Polonia, deşi încă nominal aliată cu Franţa, acceptase un Pact de neagresiune mai mult în interesul Germaniei. Mulţumită ei în mare măsură, Pactul franco-sovietic n-a fost pus niciodată în practică. În timpul crizei ceheşti, atitudinea ei a anulat posibilitatea unui ajutor sovietic pentru Cehoslovacia, iar la sfîrşitul crizei, ultimatumul polonez adresat Cehoslovaciei, prin care i se cerea retrocedarea regiunii Tešin, l-a convins în cele din urmă pe Beneš, potrivit propriei sale relatări, să abandoneze ideea opoziţiei faţă de înţelegerea de la München. Pînă în acel moment, Polonia fusese pentru Germania o unealtă mai folositoare în Răsărit decît fusese Italia în Mediterana. Nu părea a exista nici un motiv pentru ca vreuna din cele două ţări să renunţe la rolurile lor. Exista un obstacol important în fiecare caz: Italia avea circa 300.000 de germani în Tirolul de Sud, iar Polonia aproximativ 1,5 milioane de germani în Silezia şi „Coridor". Însă aceste obstacole puteau fi depăşite. Hitler era gata să-i uite pe germanii aflaţi sub dominaţie străină, în schimbul cooperării politice şi al obedienţei. El a făcut acest troc cu Italia – convenind, într-adevăr, să-i mute pe germani din Tirolul de Sud – deşi, ca austriac, era extrem de sensibil în această privinţă.

Era mai puţin sensibil în privinţa germanilor din Polonia şi, probabil, îi simpatiza mai mult pe polonezi decît pe italieni. Obstacolul era reprezentat de sentimentul naţional german, nu de cel al lui Hitler. Pierderile teritoriale faţă de Polonia erau, pentru cei mai mulţi dintre germani, nemulţumirea cea mai pregnantă împotriva Versailles-ului. Hitler realizase o operaţiune foarte îndrăzneaţă cînd plănuise cooperarea cu Polonia. Însă exista o cale de ieşire. Germanii de sub dominaţia poloneză puteau fi uitaţi – sau retraşi –, însă ce nu putea fi iertat era „Coridorul polonez" care separa Prusia orientală de *Reich*. Şi aici era posibil un compromis. Germania ar fi putut fi satisfăcută cu un coridor care să traverseze „Coridorul" – o idee complicată, pentru care, oricum, existau multe precedente în istoria germană. Simţămintele germane puteau fi liniştite prin preluarea Danzig-ului. Această operaţiune părea facilă. Danzig-ul nu făcea parte din Polonia. Era un Oraş Liber, cu propria sa administraţie autonomă, sub conducerea unui Înalt Comisar numit de Liga Naţiunilor. Polonezii înşişi, cu pretenţiile lor de Mare Putere, preluaseră conducerea acţiunilor de sfidare a autorităţii Ligii. De aceea, cu siguranţă, ei n-ar obiecta dacă Germania va lua locul Ligii. În plus, problema se modificase din 1919. Atunci portul Danzig fusese esenţial pentru Polonia. Acum, o dată cu crearea de către polonezi a Gdyniei,

187. Discuţie între Hitler şi Tuka, 12 februarie 1939, *Ibidem*, No. 168.

Danzig-ul avea nevoie de Polonia mai mult decît Polonia de Danzig. Ar fi trebuit să fie uşor de făcut un aranjament pentru protejarea intereselor economice ale Poloniei şi recuperarea Danzig-ului de către *Reich*. Obstacolul major fiind înlăturat, Germania şi Polonia ar fi putut acţiona împreună în Ucraina.

La 24 octombrie, Ribbentrop a prezentat pentru prima oară aceste propuneri lui Lipski, ambasadorul polonez. Dacă problema Danzig-ului şi cea a „Coridorului" erau rezolvate, atunci putea exista „o politică comună faţă de Rusia, pe baza Pactului Anti-Comintern"[188]. Hitler a dat dovadă chiar de mai multă francheţe atunci cînd a primit vizita lui Beck, ministrul de externe polonez, în ianuarie 1939: „Diviziile pe care Polonia le-a plasat la frontiera rusească au salvat Germania în aceeaşi măsură în care ar fi făcut-o o expediţie militară". Bineînţeles, a adăugat el, „Danzig-ul este german, va rămîne întotdeauna german şi va deveni, mai devreme sau mai tîrziu, parte a Germaniei". Dacă se reglementa chestiunea Danzig-ului, el era gata să garanteze „Coridorul" pentru Polonia[189]. Poate că Hitler i-a înşelat tot timpul pe polonezi în privinţa Danzig-ului, cerînd preluarea sa ca un element preliminar al distrugerii lor. Însă ambiţiile poloneze în Ucraina erau de lungă durată, iar Danzig-ul părea o meschinărie prin comparaţie. Beck „n-a ascuns faptul că Polonia avea aspiraţii direcţionate spre Ucraina sovietică", atunci cînd Ribbentrop s-a aflat în vizită la Varşovia, la 1 februarie[190].

Cu toate acestea, polonezii nu au răspuns la oferta lui Hitler. Încrezîndu-se orbeşte în propria forţă şi dispreţuitori faţă de slăbiciunea cehilor, ei erau hotărîţi să nu cedeze un centimetru. Credeau că aceasta era unica metodă sigură de a trata cu Hitler. Mai mult decît atît – o chestiune pe care Hitler nu a înţeles-o niciodată –, deşi polonezii nu vor coopera cu Rusia sovietică împotriva Germaniei, ei erau aproape la fel de hotărîţi să nu coopereze cu Germania împotriva Rusiei sovietice. Se considerau o Mare Putere independentă, uitînd însă că îşi obţinuseră independenţa în 1918 doar pentru că Rusia şi Germania fuseseră înfrînte. Acum ei trebuiau să aleagă între Germania şi Rusia. N-au ales pe nici una dintre ele. Doar Danzig-ul bloca cooperarea între Germania şi Polonia. Din acest motiv, Hitler dorea să înlăture obstacolul. Din exact acelaşi motiv, Beck dorea să-l menţină în cale. Nu i-a trecut prin minte că aceasta ar fi putut crea o ruptură fatală.

Starea incipientă de înstrăinare dintre Germania şi Polonia nu a fost percepută în Europa occidentală. Dimpotrivă, se credea că o campanie comună în Ucraina era iminentă. Chamberlain a întrebat temător, la Paris, dacă Pactul franco-sovietic va opera „în cazul în care Rusia va cere Franţei asistenţă în caz că Germania va provoca o mişcare separatistă în Ucraina"[191]. Chamberlain dorea în mod clar să nu aibă nimic de-a face cu Europa răsăriteană. Halifax, consiliat de către experţii ministerului, era mai puţin precis. El i-a scris lui Phipps, la 1 noiembrie: „Una este să se permită expansiunea germană în Europa centrală, ceea ce, în opinia mea, este un lucru normal şi natural, însă trebuie să fim capabili să rezistăm expansiunii germane în

188. Potrivit relatării lui Lipski. Ribbentrop doar a notat: „Polonia va adera la Pactul Anti-Comintern", ceea ce înseamnă acelaşi lucru. *German Foreign Policy*, series D, V, No. 81.
189. Discuţie între Hitler şi Beck, 5 ianuarie 1939, *Ibidem*, No. 119.
190. Minută a lui Ribbentrop, 1 februarie 1939, *Ibidem*, No. 126.
191. Reuniune anglo-franceză, 24 noiembrie 1938, *British Foreign Policy*, third series, III, No. 325.

vestul Europei sau în altă parte unde întreaga noastră poziţie este subminată". Era încă nevoie de un echilibru de putere pentru a ţine Germania în frîu. „Probabil că Polonia va cădea din ce în ce mai mult în orbita Germaniei. Rusia sovietică... nu prea poate deveni un aliat al Germaniei cît timp trăieşte Hitler." De aceea, „merită să subliniez că eu aş spera că Franţa se va proteja pe sine – şi pe noi – de atragerea de către Rusia într-un război cu Germania; dar aş ezita să sfătuiesc guvernul francez să denunţe Pactul franco-sovietic, deoarece viitorul este mult prea nesigur!"[192]. Cu alte cuvinte: Rusia ar trebui să lupte pentru interesele britanice, însă Marea Britanie şi Franţa nu ar trebui să lupte pentru ale ei.

Nu s-a făcut nimic, oricum, pentru a se asigura prietenia sovietică. Britanicii erau mai preocupaţi să scape de angajamentele pe care deja le aveau în Europa centrală. Garanţia promisă fortuit Cehoslovaciei cîntărea acum foarte greu. Era o absurditate evidentă să garantezi un stat deja condamnat, căruia îi fusese imposibil să se apere chiar şi atunci cînd fusese complet înarmat. Britanicii i-au implorat pe francezi să-i elibereze de promisiunea făcută. La 24 noiembrie, miniştrii britanici şi francezi s-au întîlnit la Paris. Chamberlain a cerut ca garanţia să fie doar una colectivă: „O garanţie acordată doar de guvernul Majestăţii Sale nu ar valora foarte mult... El nu putea concepe o situaţie în care Marea Britanie ar trebui să-şi îndeplinească singură obligaţiile". Halifax considera că o garanţie comună „nu părea să fie în opoziţie cu litera declaraţiei anglo-franceze". Chiar Bonnet l-a contrazis: „Nu prea este în conformitate cu spiritul". Deoarece francezii n-au cedat, s-a decis să li se ceară cehilor să-i scoată pe britanici din dificultate[193]. Dacă Cehoslovacia va fi satisfăcută cu o garanţie colectivă, ar fi fost mulţumită şi conştiinţa britanică. Deoarece cehii n-au răspuns, Halifax şi-a pierdut răbdarea:

> „Guvernul Majestăţii Sale nu este pregătit să ia în considerare o garanţie care ar putea să-l oblige, singur sau cu Franţa, să vină în ajutorul Cehoslovaciei în circumstanţa în care o asistenţă efectivă nu poate fi acordată. Acesta ar fi cazul dacă Germania sau Italia ar fi agresorul, iar alţii ar refuza să-şi îndeplinească garanţia"[194].

Aceasta era cheia problemei: britanicii erau incapabili să scape de o garanţie pe care erau hotărîţi să nu o onoreze.

În timpul iernii 1938-1939, britanicii aveau destule îndoieli în privinţa situaţiei din Europa occidentală, în afara imposibilelor angajamente răsăritene. Motivul special de mîndrie al lui Chamberlain, declaraţia anglo-germană de prietenie, şi-a pierdut în scurt timp aura. Hitler şi-a propus să „împartă" opinia publică britanică. El a presupus că sporirea înarmării va declanşa protestele pro-germanilor şi i-a denunţat pe „promotorii britanici ai războiului" – Churchill, Eden şi Duff Cooper – avînd convingerea că aceasta va conduce la o explozie împotriva lor. Efectul a fost contrar. Membrii conservatori ai Camerii Comunelor nu au dat ascultare atenţionărilor solemne ale lui Churchill şi au fost supăraţi cînd Duff Cooper şi-a dat demisia. Însă au respins amestecul lui Hitler în afacerile lor. Ei credeau în principiul neintervenţiei reciproce. Hitler putea să facă ce dorea în Europa răsăriteană; putea demola Cehoslovacia sau putea invada Ucraina. Însă trebuia să-i lase în pace pe politicienii britanici.

192. Halifax către Phipps, 1 noiembrie 1938, *Ibidem*, No. 285.
193. Reuniunea anglo-franceză, 24 noiembrie 1938, *Ibidem*, No. 325.
194. Halifax către Newton, 8 decembrie 1938, *Ibidem*, No. 408.

Conservatorii argumentaseră adesea că acele critici la adresa lui Hitler venite din exterior n-au făcut decît să-i întărească poziţia pe plan intern. Acum Hitler oferea „promotorilor războiului" din Marea Britanie o popularitate pe care nu şi-ar fi putut-o cîştiga singuri. Oamenii de stat britanici erau stupefiaţi de comportamentul lui Hitler. Ei se reînarmau cu scopul de a-şi spori propria securitate, iar aceasta le-ar fi facilitat acceptarea înaintării puterii germane în Europa răsăriteană. Însă Hitler, în loc să le aplaude politica, submina fundamentele acesteia, ajungînd astfel să-i justifice pe criticii săi. Mai mult, atacurile sale nu au clintit convingerea liderilor britanici că Germania trebuia liniştită într-un fel sau altul. Concesiile teritoriale şi naţionaliste eşuaseră în acţiunea de calmare a lui Hitler. De aceea, britanicii au apelat la un soi de marxism brut. Ei au început să argumenteze din nou că numai prosperitatea îl va tempera pe Hitler. Un şuvoi de delegaţii comerciale au apărut în Germania cu oferte de cooperare economică – care, pentru britanici, aveau atracţia suplimentară că aceste scheme vor înregimenta asistenţa germană împotriva competiţiei americane. Fiecare vizită a unui cunoscut om de afaceri sau a unui reprezentant al Camerei de comerţ i-a întărit lui Hitler convingerea în privinţa slăbiciunii britanice. El n-avea de unde să ştie că aceştia citeau doar opere – despre cauzele economice ale războaielor – ale autorilor de stînga.

Britanicii aveau şi alte griji. Înainte de München fuseseră artizanii păcii prin conciliere, francezii alăturîndu-li-se doar cu proteste. După München lucrurile s-au schimbat. Bonnet era gelos pe pactul personal al lui Chamberlain cu Hitler şi aspira să-l depăşească. Ribbentrop a considerat că o declaraţie franco-germană de prietenie va clătina hotărîrea britanică de a interveni în Europa. La 6 decembrie, el a vizitat Parisul şi a semnat o asemenea declaraţie. Aceasta, în sine, nu reprezenta mare lucru: bunăvoinţă reciprocă, recunoaşterea frontierelor şi dorinţa de a discuta în comun eventualele dificultăţi internaţionale care ar fi putut apărea. A fost probabil un succes pentru francezi faptul că Hitler, în acest fel ocolit, a renunţat la Alsacia şi Lorena, iar reuniuni viitoare în genul celei de la München ar fi putut avea atracţia lor. Zvonurile au mers mai departe. Potrivit lor, Ribbentrop a convenit să nu accentueze cererea germană pentru colonii, iar Bonnet, în schimb, a renunţat la toate interesele franceze în Europa răsăriteană. Probabil că discuţia lor a fost mai puţin precisă şi mai puţin sinistră. Fără îndoială că Bonnet nu a arătat o devoţiune arzătoare faţă de Pactul franco-sovietic. Însă ce s-a spus despre alianţa Franţei cu Polonia? Ulterior, Ribbentrop a pretins că Bonnet o repudiase cu adevărat. Bonnet a negat acest lucru. Adevărul pare să fie acela că Polonia nu a fost menţionată. În decembrie 1938, ea nu părea să ridice nici o dificultate pentru relaţiile franco-germane. Ambii miniştri presupuneau că Polonia era un satelit german loial şi că problema Danzig-ului va fi reglementată în linişte, fără o criză europeană. Această presupunere era susţinută, în fond, de către polonezii înşişi. Nu este surprinzător că Ribbentrop şi Bonnet au împărtăşit-o.

Declaraţia franco-germană a declanşat anxietatea britanică. Englezii ceruseră Franţei să renunţe la toate angajamentele din Europa estică, însă nu doreau ca ea să abdice complet de la statutul de Mare Putere. Era o dilemă insolubilă. Dacă Germania era liberă să-şi urmărească scopurile în Europa răsăriteană fără interferenţa Franţei, ea putea deveni atît de puternică, încît securitatea Franţei ar fi fost „sub o ameninţare iminentă". Dacă, pe de altă parte, guvernul francez decidea să nu lase Germaniei

libertate de acţiune în partea răsăriteană a continentului, Marea Britanie putea fi atrasă într-un război pentru a susţine Franţa[195]. Britanicii s-au întors la vechea lor opţiune, aceea de a-l folosi pe Mussolini ca factor moderator pentru Hitler. Înţelegerea anglo-italiană din 16 aprilie a fost „pusă în practică", deşi italienii nu îndepliniseră precondiţia de a-şi retrage forţele din Spania. Halifax scria: „Deşi nu ne aşteptăm să detaşăm Italia de Axă, credem că acordul va spori capacitatea de manevră a lui Mussolini şi îl va face mai puţin dependent de Hitler, deci mai liber să-şi reia clasicul rol italian de balansare între Germania şi Puterile occidentale"[196]. Cu alte cuvinte, şantajîndu-l pe Mussolini, îl vom încuraja să ceară mai mult. Mussolini s-a conformat în totalitate. El a lansat o campanie de obţinere a unor teritorii franceze. Italia şi-a reluat pretenţiile pentru Corsica, Savoia şi Nisa. Oricît ar fi fost de înspăimîntaţi de Hitler, francezilor nu le era teamă de Italia. Ei au răspuns cu duritate la ameninţarea lui Mussolini. În consecinţă, acţiunea britanică doar îi ofensase pe francezi, fără a-l linişti pe Mussolini. În ianuarie 1939, Chamberlain şi Halifax au mers la Roma. S-au dus cu mîna goală. Mussolini se aştepta la concesii pe seama Franţei. În schimb, a obţinut o pledoarie morală a lui Chamberlain, pentru a se asigura în vreun fel că Hitler nu avea de gînd să declanşeze războiul. Mussolini „i-a închis gura" şi s-a revanşat printr-un atac asupra presei britanice. Vizita la Roma, concepută ca apogeu al politicii lui Chamberlain, a marcat în schimb sfîrşitul iluziei italiene. În plus, deşi britanicii nu ştiau asta, ea l-a împins pe Mussolini şi mai mult de partea lui Hitler. Imediat după vizită, el le-a spus germanilor că era gata să încheie o alianţă formală. Hitler oricum decisese să-i dea o lecţie şi l-a lăsat să aştepte.

Britanicii ajunseseră acum într-o stare de anxietate extremă, pe care au sporit-o prin accesele lor de precauţie. Halifax şi Ministerul de Externe credeau că Hitler „avea în vedere un atac asupra Puterilor occidentale"[197]. Ei au anticipat un atac asupra Olandei şi s-au hotărît să trateze o asemenea acţiune drept *casus belli*. Se presupunea că şi Elveţia era în pericol, sau chiar că ar putea fi un atac aerian surpriză asupra Angliei. Toate acestea erau coşmaruri fără legătură cu realitatea. Nu există nici cea mai mică dovadă că Hitler a luat în considerare vreodată, chiar şi la modul foarte îndepărtat, asemenea planuri. Nevile Henderson era mai aproape de adevăr cînd scria, la 18 februarie: „Impresia mea formată este că Herr Hitler nu are în vedere vreo aventură în acest moment"[198]. De ce să fi avut aşa ceva? Europa răsăriteană i se prăbuşea la picioare. Ungaria, Iugoslavia şi România concurau pentru a-i intra în graţii. Franţa abandonase Europa de Est. Rusia sovietică se înstrăinase de Puterile occidentale. Polonia rămînea în termeni amicali cu Germania, în pofida eşecului exasperant de a se găsi o soluţie pentru problema Danzig-ului. Singurul nor venea dinspre Cehoslovacia. Nu pentru că aceasta ar fi putut urma vreo politică externă independentă sau ostilă Germaniei. Însă, aşa cum Beneš şi Hitler prevăzuseră, statul era incapabil să-şi menţină unitatea, o dată ce puterea şi prestigiul cehilor au fost zdruncinate. Puţini au înţeles asta în Occident, iar admiratorii Cehoslovaciei au păstrat tăcerea. În ochii Apusului, Cehoslovacia a fost un stat democratic, fericit,

195. Sargent către Phipps, 22 decembrie 1938, *Ibidem*, No. 385, nota.
196. Halifax către Phipps, 1 noiembrie 1938, *Ibidem*, No. 285.
197. Halifax către Lindsay, 24 ianuarie 1939, *Ibidem*, No. 5.
198. Henderson către Halifax, 18 februarie 1938, *Ibidem*, No. 118.

dezmembrat în mod arbitrar de către Hitler. În realitate, a fost un stat al naţionalităţilor, creat din iniţiativă cehă şi menţinut prin autoritatea cehă. O dată ce aceasta a fost distrusă, a urmat dezintegrarea, exact aşa cum prăbuşirea Monarhiei Habsburgice a urmat înfrîngerii în primul război mondial.

Slovacii, în special, nu fuseseră niciodată acceptaţi ca parteneri egali. Puţini dintre ei erau doritori să dispară într-un artificial amalgam cehoslovac. Cererea de autonomie slovacă a dat naştere unui curent subteran contestatar de-a lungul celor douăzeci de ani de istorie cehoslovacă. După conferinţa de la München, el a ieşit la suprafaţă. Hitler i-a patronat pe autonomiştii slovaci în ciuda Ungariei, căreia Slovacia îi aparţinuse la origini. Mişcarea nu a fost creată de el, ci doar utilizată în avantajul său, aşa cum făcuse şi cu austriecii germani şi germanii sudeţi. El ar fi fost mulţumit cu o autonomie slovacă în cadrul un stat cehoslovac obedient. Slovacii însă nu erau. Eliberaţi de vechea supunere faţă de Praga, ei au devenit turbulenţi. Pînă la sfîrşitul lui februarie 1939, Ceho-Slovacia (cu cratimă încă din octombrie 1938) s-a destrămat. Poate că independenţa guvernului de la Praga nu era prea mare, însă acesta s-a simţit îndeajuns de puternic pentru a-i disciplina pe slovaci – ceea ce chiar trebuia să facă pentru ca Ceho-Slovacia să supravieţuiască. La 9 martie, guvernul slovac autonom a fost demis, iar trupele cehești erau pregătite să înainteze. Încă o dată, Hitler a fost luat prin surprindere. Se trezise pe neașteptate într-o nouă criză, și nu putea permite cehilor să-și refacă prestigiul șifonat. Pe de altă parte, dacă insista ca trupele cehești să nu se atingă de Slovacia, maghiarii ar fi putut foarte bine să avanseze, așa cum plănuiseră s-o facă în septembrie trecut. Acum Hitler se întorsese împotriva maghiarilor și, deoarece armata cehă nu mai putea intra în Slovacia pentru a-i descuraja, trebuia s-o facă el însuși.

Germania a recunoscut precipitat independenţa slovacă, astfel că Ceho-Slovacia a încetat să mai existe. Ce urma să se întîmple cu ce mai rămăsese din Cehia? Nu mai era nimeni care s-o îndrume. Beneš demisionase şi părăsise ţara imediat după München. Hácha, succesorul său, era un avocat în vîrstă, fără nici un fel de experienţă politică. Copleşit, neajutorat, el se putea îndrepta doar spre marele dictator german. Aidoma lui Schuschnigg înaintea sa, el a cerut să fie primit de Hitler, iar cererea i-a fost îndeplinită. La Berlin a fost primit cu onorurile cuvenite unui şef de stat şi apoi i s-a indicat să semneze renunţarea la independenţa ţării sale. Orice urmă de ezitare a fost trecută sub tăcere cînd i s-a spus că, altfel, Praga va fi bombardată imediat. A fost cea mai norocoasă dintre multele improvizaţii ale lui Hitler: după cum a mărturisit el mai tîrziu[199], aeroporturile germane erau învăluite în ceaţă şi nici un avion n-ar fi putut să-şi ia zborul. Hácha nici nu avea nevoie de prea multe argumente. El a semnat ceea ce i s-a cerut şi a manifestat atît de puţine resentimente, încît a servit ca un subordonat german credincios pînă la finalul războiului. La 15 martie, Boemia a devenit protectorat german. Trupele germane au ocupat ţara. Hitler a petrecut noaptea de 15 martie la Praga – singura sa vizită consemnată. Toată lumea a văzut în această acţiune punctul culminant al unei campanii îndelung plănuite. În fapt, a fost un rezultat neprevăzut al evoluţiilor din Slovacia, iar Hitler acţiona mai mult împotriva ungurilor decît împotriva cehilor. Nu era nimic sinistru sau premeditat în privinţa protectoratului asupra Boemiei. Hitler, presupusul revoluţionar, pur şi simplu

199. *Hitler's Table Talk*, p. 204.

revoca în cel mai conservator mod cu putinţă evoluţia datorată istoriei secolelor precedente. Boemia fusese întotdeauna parte a Sfîntului Imperiu Roman, făcuse parte din Confederaţia germană între 1815 şi 1866, şi apoi fusese legată de Austria germană pînă în 1918. Independenţa, şi nu subordonarea era noutatea în istoria cehă. Bine-înţeles că protectoratul lui Hitler a adus tirania în Boemia - poliţie secretă, S.S., lagăre de concentrare -, însă nu mai mult decît în Germania. Acesta a fost motivul care a înfuriat opinia publică din Marea Britanie. Comportamentul pe plan intern al lui Hitler, şi nu politica sa externă a fost crima reală care, în cele din urmă, l-a distrus şi pe el, şi Germania. Acest lucru nu părea evident în acel moment. Hitler făcuse pasul decisiv al carierei sale atunci cînd ocupase Praga. L-a făcut fără a-l plănui, şi nu i-a adus un avantaj prea mare. Acţionase doar atunci cînd evenimentele deja distruseseră înţelegerea de la München. Însă toţi cei din afara Germaniei, în special ceilalţi participanţi la înţelegere, au crezut că Hitler o distrusese în mod deliberat.

Chiar şi Mussolini era nemulţumit. El s-a plîns lui Ciano, la 15 martie: „De fiecare dată cînd Hitler ocupă o ţară, îmi trimite un mesaj". El visa să creeze un front antigerman bazat pe Ungaria şi Iugoslavia. Pînă seara s-a liniştit: „Nu ne putem schimba politica acum. În fond, nu sîntem nişte curve politice" - şi a făcut paradă încă o dată de loialitatea sa faţă de Axă. Francezii au încasat noua lovitură fără a se plînge. Ei capitulaseră în septembrie trecut, aşa încît acum nu mai era nimic de făcut. Bonnet a spus cu suficienţă: „Ruptura reînnoită dintre cehi şi slovaci ne arată doar că am fost pe punctul de a merge la război în toamna trecută pentru a promova un stat care nu era «viabil»"[200]. Din partea Marii Britanii a venit un răspuns mai ferm. Pînă la 15 martie 1939, poporul britanic a încercat încă să creadă că München-ul fusese un triumf al moralităţii, nu o capitulare în faţa forţei. În ciuda semnalelor de alarmă trase de Ministerul de Externe, principalii miniştri susţinuseră că toate erau în regulă. La 10 martie, Sir Samuel Hoare le-a spus alegătorilor săi că se apropia o Epocă de Aur: reînarmarea era oprită, iar cooperarea dintre Marile Puteri europene „va ridica nivelul de viaţă pe înălţimi nebănuite pînă acum". Nici ocuparea oraşului Praga n-a zdruncinat, la început, optimismul oficial. Halifax i-a spus ambasadorului francez: „Un avantaj compensatoriu pe care îl văd eu este că s-a ajuns la un final natural pentru acel angajament, cumva jenant, de a garanta Cehoslovacia, în care noi şi francezii am fost implicaţi"[201]. În Camera Comunelor, Chamberlain a făcut speculaţii în sensul că sfîrşitul Cehoslovaciei „poate că a fost sau poate că nu a fost inevitabil", iar Sir John Simon a explicat că era imposibil să îndeplinească o garanţie pentru un stat care încetase să existe.

A urmat o explozie subterană a opiniei publice, într-o asemenea manieră încît istoricul nu o poate trasa în termeni preciși. Ocuparea oraşului Praga nu reprezenta nimic nou în politica sau comportamentul lui Hitler. Preşedintele Hácha sucombase mai uşor şi mai de bună voie decît Schuschnigg sau Beneš. Însă opinia publică britanică nu a răbufnit la acapararea Austriei sau la capitularea de la München. S-a presupus că Hitler şi-a încălcat promisiunile, aşa încît nu se mai putea avea încredere în cuvîntul său. Poate că aşteptările exagerate de după München au produs această reacţie. S-a presupus, în ciuda evidenţei, că „pacea zilelor noastre" însemna că nu

200. Phipps către Halifax, 14 martie 1939, *British Foreign Policy*, third series, IV, No. 234.
201. Halifax către Phipps, 15 martie 1939, *Ibidem*, No. 280.

vor mai fi schimbări în Europa. Poate că apăruse ideea, şi ea nefondată, că înarmarea britanică era acum mai adecvată. Din nou, conservatorii erau încurcaţi de chestiunea „jenantă" a garanţiei, despre care presupuseseră că însemna într-adevăr ceva. Într-un fel imposibil de definit, acelor persoane care atrăseseră atenţia împotriva lui Hitler le erau acum ascultate opiniile care, înainte, fuseseră ignorate. Profeţii răului au operat cu premise dintre cele mai variate. Unii, precum Churchill şi specialiştii antigermani din Ministerul de Externe, îl considerau pe Hitler ca fiind doar cel din urmă purtător de cuvînt al militarismului prusac. Unii îi atribuiau planuri noi şi mai grandioase, pe care pretindeau că le-au descoperit citind *Mein Kampf* în original (Hitler a interzis publicarea cărţii în engleză). Alţii, din nou, în special cei din stînga spectrului politic, au descris naţional-socialismul în termeni marxişti ca „ultimul stadiu al imperialismului agresiv" şi au considerat că Hitler era obligat să urmeze un curs agresiv pentru a-i mulţumi pe capitaliştii germani. Aversiunea faţă de antisemitism constituia o motivaţie pentru mulţi, în timp ce prietenia pentru cehi sau polonezi i-a influenţat pe foarte puţini. Unii doreau să „elibereze" Germania, iar alţii s-o înfrîngă. Remediile, de asemenea, erau variate: securitate colectivă, sancţiuni economice, sporirea înarmării britanice. Diferenţele nu erau importante. Toţi profeţii spuseseră că Hitler nu va fi satisfăcut niciodată, va avansa dintr-o cucerire în alta, şi că va putea fi oprit doar prin forţă sau prin ameninţarea cu forţa. Precum apa care cade neîncetat pe o piatră, vocile lor au străpuns brusc crusta de neîncredere. Ei păreau a avea dreptate, iar „conciliatorii" nu. Schimbarea nu a fost finală sau decisivă. În spatele hotărîrii de a-i rezista lui Hitler exista încă o speranţă că el putea fi conciliat, aşa cum anterior existase o înclinaţie spre rezistenţă în spatele faţadei dominate de conciliatorism. Însă din acest moment conciliatorii s-au aflat în defensivă, au devenit uşor de combătut şi n-au mai fost surprinşi de propriul lor eşec.

Această schimbare de opinie şi-a făcut efectul asupra lui Chamberlain – un alt proces pe care istoricul nu-l poate surprinde. Poate că „vigilenţii" din preajma guvernului au raportat deziluzia din rîndurile partidului. Poate că Halifax a mai auzit o dată chemarea conştiinţei la ceasuri de noapte. Poate că nu a fost nimic atît de limpede, ci doar o succesiune de îndoieli şi resentimente care au zguduit încrederea anterioară a lui Chamberlain. Cumva, undeva, s-a hotărît că trebuie să răspundă mai virulent la ocuparea de către Hitler a oraşului Praga. La 17 martie, Nevile Henderson a fost rechemat de la Berlin, aparent pentru consultări, dar în realitate în semn de protest. În aceeaşi seară, Chamberlain a vorbit la Birmingham şi a întrebat: „Este ultimul atac asupra unui stat mic, sau va fi urmat de altele? Să fie acesta, de fapt, un pas în direcţia unei încercări de a domina lumea prin forţă?". El încă mai justifica înţelegerea de la München. Nimeni „n-ar fi putut salva, probabil, Cehoslovacia de la invazie şi distrugere". Chiar după un război victorios, „nu am fi putut reconstrui vreodată Cehoslovacia aşa cum a fost concepută prin Tratatul de la Versailles". El nu era încă „pregătit să angajeze această ţară prin obligaţii nespecificate, care să opereze în condiţii pe care nu le putem prevedea acum". Însă Chamberlain a răspuns şi chemării venite din partea „vigilenţilor", din partea conştiinţei lui Halifax şi a sa proprie. El nu va sacrifica, de dragul păcii, „libertăţile de care ne-am bucurat de sute de ani", iar „orice încercare de a domina lumea prin forţă este una la care Democraţiile trebuie să reziste". Atenţionarea a rămas ipotetică. Ameninţarea în privinţa dominaţiei mondiale încă îi părea lui Chamberlain „incredibilă". Oricum, semnalul de alarmă a fost tras.

Acesta a fost un punct de cotitură în politica britanică. În acel moment n-a fost receptat astfel. Chamberlain l-a văzut ca o schimbare de nuanţă, nu ca o schimbare de direcţie. Anterior, guvernul britanic îl atenţionase adesea pe Hitler în particular, deşi urma o politică de conciliere în plan public. Acum, el l-a atenţionat pe cancelarul german oficial şi a continuat conciliatorismul pe cale privată, uneori chiar şi public. Britanicii au recunoscut autorităţile germane din Boemia, iar Banca Angliei le-a înmînat acestora 6 milioane de lire din aurul cehesc. Privind retrospectiv, Hoare a definit astfel atitudinea guvernului britanic: „Lecţia de la Praga nu a fost aceea că eforturile suplimentare pentru pace erau inutile, ci mai exact că, fără o forţă mai consistentă în spatele lor, negocierile şi înţelegerile cu Hitler nu aveau o valoare permanentă"[202]. Realizarea unui acord general cu Hitler a rămas un ţel al britanicilor, însă aceştia s-au hotărît să pună obstacole în calea sa, astfel încît liderul german să fie mai înclinat să ajungă la o înţelegere. Miniştrilor britanici nu le era teamă de înfrîngerea în război, deşi erau îngroziţi de războiul în sine. Ei au presupus că poziţia defensivă a Marii Britanii şi a Franţei era absolut sigură şi că, dacă Marea Britanie şi Franţa vor ajunge să se confrunte cu Germania, vor învinge. Ei chiar au presupus că şi Hitler era conştient de acest lucru. Dar se temeau – pe bună dreptate, într-un fel – că Hitler va conta pe faptul că ele vor sta deoparte. În consecinţă, au luat măsuri pentru a demonstra că exista posibilitatea de a nu proceda astfel. La sfîrşitul lui aprilie s-a introdus un serviciu militar obligatoriu de tip limitat şi s-au acordat garanţii pentru statele presupus ameninţate. Aceste măsuri nu erau practice, adică pregătiri efective pentru un război general, ci doar atenţionări concepute pentru a evita un asemenea război. Mulţi s-au plîns că aceste acte n-au fost făcute din toată inima. Acest caracter al lor a fost unul deliberat. Rămăsese o uşă deschisă pentru negocieri, iar Hitler a fost presat în permanenţă să intre. Guvernul britanic a luptat să menţină un echilibru. Deoarece atenţionările au sporit, la fel s-a procedat şi cu ofertele. Hitler trebuia „descurajat", nu „provocat".

Acesta a fost modelul ideal pe care politica britanică a încercat să-l urmeze. În practică, britanicii au trebuit mai mult să se adapteze evenimentelor şi mai puţin să le controleze, decît le-a plăcut să creadă sau au declarat ulterior. Imediat după ce Praga a fost ocupată de către germani, toată lumea s-a aşteptat, fără vreun motiv evident, la acţiuni germane altundeva. Francezii au crezut că Hitler ar putea dintr-o dată să sprijine pretenţiile italiene în Africa de Nord, britanicii considerau că ar putea lansa un atac-surpriză asupra flotei lor. Urechile erau ciulite în aşteptarea noilor alarme. Una, într-adevăr, a venit. La 16 martie, Tilea, ambasadorul român la Londra, a apărut la Ministerul de Externe cu ştirea că ţara sa se afla într-un pericol iminent. În ziua următoare a venit din nou, mai surescitat: trupele germane puteau intra în orice clipă în România. Era o alarmă falsă, negată ferm de către guvernul român şi ambasadorul britanic la Bucureşti. România era într-adevăr forţată să intre în orbita economică a Germaniei, însă prin presiuni comerciale, nu prin ameninţarea diviziilor germane. Contracararea bilateralismului de sorginte schachtiană cu garanţii politice era ca o vînătoare de mistreţi făcută cu cîini antrenaţi pentru vulpi – elegantă, dar ineficientă. Poate că Tilea a tras alarma cu scopul de a obţine un împrumut britanic. Poate că a împărtăşit şi el lipsa britanică de înţelegere asupra situaţiei. În orice caz,

202. Templewood, *Nine Troubled Years*, p. 377.

miniştrii britanici au luat în serios alarma şi n-au dat atenţie dezminţirii. Trebuia făcut ceva imediat pentru a contracara o nouă înaintare germană. La 19 martie, Chamberlain însuşi a schiţat o declaraţie de securitate colectivă pe care guvernele francez, sovietic şi polonez erau invitate să o semneze. Ele se angajau „să se consulte imediat în privinţa măsurilor ce trebuiau luate pentru a se constitui o rezistenţă comună împotriva oricărei acţiuni care reprezenta o ameninţare la adresa independenţei politice a oricărui stat european". În ciuda frazeologiei vagi şi confuze, propunerea era de fapt concepută împotriva presupusei ameninţări faţă de România – de aici şi alegerea semnatarilor sugeraţi.

Francezii au fost de acord imediat. Ei se angajaseră deja să consulte Marea Britanie aproape în orice privinţă. Consultările suplimentare nu-i deranjau. Dimpotrivă, uşurau povara alianţei lor cu România, care, teoretic, era încă în vigoare. Şi ruşii s-au declarat de acord: aceasta era securitatea colectivă pe care o susţinuseră întotdeauna. Însă erau hotărîţi să nu se lase manevraţi pentru a se opune singuri Germaniei. „Frontul păcii" trebuia să fie solid înainte ca ei să i se alăture. De aceea, au adăugat o condiţie: mai întîi să semneze Franţa şi Polonia. Acceptul Franţei nu reprezenta o problemă, însă Beck avea în mînecă un veto, pe care l-a folosit. El încă intenţiona să penduleze între Rusia şi Germania, iar declaraţia propusă l-ar fi angajat faţă de partea rusă. Pe de altă parte, era pregătit să semneze o declaraţie fermă alături de Marea Britanie. Aceasta, credea el, i-ar fi întărit poziţia în chestiunea Danzig-ului fără a provoca mînia germană. A avut grijă să nu comunice britanicilor că negocierile cu Germania ajunseseră într-un punct mort. Dimpotrivă, el a sugerat că problema Danzig-ului urma a fi rezolvată în scurt timp. Din nou britanicii s-au alarmat. Se temeau că Polonia s-ar putea apropia prea mult de Germania, aşa cum se întîmplase în 1938. Participarea Poloniei într-un „front al păcii" le părea vitală, fiind singura ţară care putea face reală ameninţarea celui de-al doilea front. Astfel a pus problema Bonnet, cu acordul lui Halifax, la 21 martie:

> „Este absolut esenţial să se obţină cooperarea Poloniei, pentru că ajutorul rusesc va fi efectiv numai dacă Polonia va colabora. Dacă Polonia este alături de noi, Rusia ne poate da chiar un ajutor foarte mare; dacă nu, Rusia ne poate oferi mult mai puţin"[203].

Britanicii aveau o părere proastă despre Armata Roşie. Ei au exagerat, fără a cerceta, puterea de luptă a polonezilor – „acea mare naţiune virilă", pentru a folosi cuvintele lui Chamberlain. Fără îndoială că ei erau eliberaţi şi de neplăcerea de a fi asociaţi cu Rusia bolşevică sau de a căuta un substitut. Chamberlain a scris, la 26 martie: „Trebuie să-mi mărturisesc cea mai profundă neîncredere faţă de Rusia. Nu cred în capacitatea ei de a susţine o ofensivă efectivă, chiar dacă ar dori aşa ceva. Şi sînt neîncrezător în privinţa motivelor ei, care îmi par a avea o prea mică legătură cu ideile noastre despre libertate şi orientate mai mult spre mustruluirea celorlalţi"[204]. Însă factorul determinant era, pur şi simplu, geografia. Polonia era situată lîngă Germania, iar Rusia nu.

Britanicii n-au mai reflectat că, alegînd Polonia, ar fi putut pierde Rusia. Halifax, cu darul său de a vedea ambele feţe ale medaliei, a intuit ceva. El a spus, la 22 martie: „Ar fi nefericit dacă vom acţiona în aşa fel încît să dăm guvernului sovietic senzaţia

203. Discuţie între Halifax şi Bonnet, 21 martie 1939, *British Foreign Policy*, third series, IV, No. 458.
204. Feiling, *Chamberlain*, p. 403.

că îl împingem într-o anumită tabără"[205]. Nu s-au luat măsuri pentru a înlătura această impresie. Britanicii erau ferm convinşi că Rusia sovietică şi Germania nazistă erau duşmani ireconciliabili, aşa încît nu trebuia cîştigată neapărat prietenia sovietică. Moscova urma a răspunde cu gratitudine unei simple înclinări a capului, chiar accidentală, din partea britanicilor. Iar dacă nu răspundea, nu era nici o pierdere. „Neutralitatea binevoitoare" a Rusiei sovietice ar fi fost la fel de utilă ca şi participarea ei la război - ba chiar mai bună, de vreme ce Polonia şi România nu s-ar mai fi alertat[206]. Dacă Rusia ar fi stat deoparte, „frontul păcii" ar fi fost mai puternic, mai stabil şi mai respectabil. În orice caz, ea putea fi invitată să se alăture numai dacă ceilalţi - şi în special Polonia - erau de acord.

Între timp, a urmat un nou semnal de alarmă, care părea a indica faptul că Germania îşi continua implacabil înaintarea. Alarma provenea de la Memel. Acest oraş se afla în nord-estul extrem al Prusiei orientale. Deşi populaţia sa era predominant germană, ca şi la Danzig, el fusese obţinut de Lituania, într-un fel oarecum neobişnuit, după primul război mondial. Locuitorii doreau să se reîntoarcă la Germania. Hitler însă îi descurajase, gîndindu-se poate să folosească Lituania ca un asociat împotriva Poloniei sau, mai probabil, ca un obiect de compensaţie pentru Polonia, în cazul unei alianţe germano-poloneze. După ce germanii au ocupat Praga, populaţia din Memel a intrat într-o stare de agitaţie de nestăpînit. La 22 martie, ministrul lituanian de externe a venit la Berlin, unde a acceptat cedarea imediată a oraşului Memel. La 23 martie anexarea s-a produs, iar Hitler, exact ca şi la Praga, a vizitat noua sa achiziţie. S-a dus cu vaporul, una din puţinele sale călătorii pe mare. Se spune că ar fi avut rău de mare, ceea ce, probabil, l-a făcut să descopere cauza practică a resentimentului împotriva „Coridorului" polonez. Anexarea Memel-ului părea a implica un plan german deliberat, îndelung conceput. Însă documentele nu relevă un asemenea plan. Chestiunea Memel-ului pare să fi explodat de la sine. În orice caz, ţelul anexării, dacă a existat vreunul, era pregătirea unei înţelegeri cu Polonia : Memel-ul ar fi putut fi un substitut acceptabil pentru Danzig. Era, în acelaşi timp, neîndoielnic, o atenţionare : ce s-a întîmplat la Memel se putea întîmpla şi la Danzig. Însă aceste consecinţe n-au fost luate în considerare în mod serios, iar Memel-ul n-a jucat nici un rol în relaţiile ulterioare germano-poloneze.

În acel moment, anexarea a adăugat politicii britanice o notă de precipitare. Crearea imediată a unui „front al păcii" le părea vitală britanicilor, iar în această privinţă totul depindea de Polonia. Dacă ea putea fi cîştigată de partea acestei idei, „frontul păcii" ar fi fost solid ; dacă stătea deoparte, acesta nici n-ar fi putut exista. Britanicii nu presupuneau că Polonia însăşi se afla într-un pericol iminent din partea Germaniei. Dimpotrivă, ei se temeau că statul polonez ar putea alege tabăra germană, în special dacă i se oferea Memel-ul. Nici polonezii nu se simţeau în pericol. Ei încă îşi propuneau să urmeze, în privinţa Germaniei, un curs independent, dar paralel, aşa cum făcuseră în timpul crizei de la München. În orice caz, erau dezamăgiţi că Hitler pusese bazele Slovaciei fără a-i consulta şi fără a le oferi vreun avantaj. Au hotărît să-şi afirme egalitatea. La 21 martie, Lipski s-a întîlnit cu Ribbentrop şi a protestat împotriva atitudinii germane în privinţa Slovaciei - ea „poate fi considerată doar ca o lovitură împotriva Poloniei". Ribbentrop se afla într-o poziţie nesigură, şi el ştia

205. Convorbire anglo-franceză, 22 martie 1939, *British Foreign Policy*, third series, IV, No. 484.
206. Halifax către Kennard, 27 martie 1939, *Ibidem*, No. 538.

asta. Pentru a se proteja, a făcut paradă de nemulţumirile sale. Ziarele poloneze, s-a plîns el, se comportau nesatisfăcător: „o înăsprire treptată a relaţiilor germano-poloneze ieşea la iveală". Danzig-ul trebuia să revină în cadrul *Reich*-ului, ceea ce va stabiliza Polonia în tabăra germană. Apoi vor putea fi posibile: o garanţie pentru „Coridor", un tratat de neagresiune pe 25 de ani şi o „politică comună" în privinţa Ucrainei[207]. Lipski a fost trimis să-i înainteze oferta lui Beck. Cooperarea cu Polonia era încă un ţel german, iar Danzig-ul doar un element de securitate pentru aceasta. Hitler însuşi gîndea astfel. La 25 martie, el a emis o directivă:

> „*Führer*-ul *nu* doreşte să rezolve chestiunea Danzig-ului prin forţă. El nu doreşte să conducă astfel Polonia în braţele Marii Britanii. O posibilă ocupare militară a Danzig-ului poate fi avută în vedere *doar dacă* L[ipski] va indica faptul că guvernul polonez nu ar putea justifica propriului popor cedarea voluntară a Danzig-ului şi că un *fait accompli* ar face soluţia mai uşoară"[208].

Obiectivul lui Hitler era alianţa cu Polonia, nu distrugerea ei. Danzig-ul era o chestiune preliminară deranjantă, care trebuia rezolvată cît mai repede. Ca şi pînă atunci, Beck nu dorea să se grăbească. Cît timp Danzig-ul stătea între Polonia şi Germania, el putea evita oferta stînjenitoare a unei alianţe germane – iar astfel, credea el, putea fi păstrată independenţa poloneză.

Calculele lui Beck au funcţionat, deşi nu atît de precis pe cît intenţionase. La 26 martie, Lipski s-a întors la Berlin, aducînd un refuz ferm de a ceda Danzig-ul, deşi nu un refuz al negocierilor. Pînă în acel moment totul se desfăşurase în secret, fără nici un fel de aluzie publică la răcirea relaţiilor germano-poloneze. Dintr-o dată, lucrurile au ieşit la iveală. Beck, pentru a-şi etala fermitatea, a mobilizat rezerviştii. Hitler, pentru a împinge evenimentele în direcţia pe care o dorea, a permis presei germane să scrie, pentru prima oară, despre minoritatea germană din Polonia. Existau zvonuri despre mişcări de trupe germane spre frontiera cu Polonia, ca şi în situaţia Cehoslovaciei, la 21 martie 1938. Aceste noi zvonuri erau la fel de lipsite de substanţă. Ele par a fi fost lansate de către polonezi, facilitate şi de către unii generali germani care se pretindeau a fi opozanţii lui Hitler. Aceşti generali au „avertizat" guvernul britanic. În ce scop? Pentru ca Marea Britanie să-l descurajeze pe Hitler prin ameninţarea cu războiul? Sau pentru ca britanicii să-i convingă pe polonezi să cedeze în privinţa Danzig-ului, astfel încît Hitler să nu mai aibă motiv să declanşeze războiul? Probabil că a fost o combinaţie a celor două variante, balanţa înclinîndu-se spre cea de-a doua. În orice caz, aceşti generali l-au informat pe corespondentul ziarului *News Chronicle*, care tocmai fusese expulzat din Germania, iar acesta, la rîndul său, la 29 martie, a dat alarma la Ministerul de Externe, unde a găsit persoane dispuse să-l asculte. După ocuparea Pragăi şi presupusa ameninţare faţă de România, britanicii erau dispuşi să creadă orice. Nu s-au gîndit nici o clipă la Danzig. Ei presupuneau că Polonia însăşi se afla într-un pericol iminent şi pe punctul de a sucomba. Nici un semnal de alarmă, este adevărat, nu a venit de la ambasadorul britanic la Berlin. Însă Ministerul de Externe fusese indus în eroare de către acesta în precedentele ocazii, sau cel puţin aşa s-a crezut. În consecinţă, acum s-au preferat rapoartele jurnaliştilor. Părea a fi necesară o acţiune imediată dacă se dorea ca nervii polonezilor să nu cedeze, iar „frontul păcii" să fie salvat.

207. Memoriul lui Ribbentrop, 21 martie 1939, *German Foreign Policy*, series D, VI, No. 61.
208. Directiva *Führer*-ului, 25 martie 1939, *Ibidem*, No. 99.

La 30 martie, Chamberlain a redactat el însuşi o asigurare către guvernul polonez :

„Dacă... se va întreprinde vreo acţiune care îi va ameninţa în mod clar independenţa, iar guvernul polonez se va simţi obligat, în consecinţă, să opună rezistenţă cu ajutorul forţelor sale naţionale, guvernul Majestăţii Sale şi guvernul francez vor face tot ce le va sta în putinţă pentru a oferi asistenţă".

În acea după-amiază, Beck discuta cu ambasadorul britanic despre cum s-ar fi putut transforma propunerea sa, făcută cu o săptămînă mai devreme, într-o declaraţie generală, cînd a sosit o telegramă de la Londra. Ambasadorul a dat citire asigurării lui Chamberlain. Beck a acceptat-o „între două scuturări ale scrumului ţigării sale". Două scuturări, iar grenadierii britanici vor muri pentru Danzig. Două scuturări, iar iluzoria „Polonie Mare", creată în 1919, şi-a semnat condamnarea la moarte. Asigurarea era fără condiţii : polonezii înşişi urmau să decidă dacă vor face apel la ea. Britanicii nu mai puteau cere concesii în privinţa Danzig-ului şi, în aceeaşi măsură, nu mai puteau pretinde Poloniei să coopereze cu Rusia sovietică. Germania şi Rusia erau considerate, în Occident, două Puteri periculoase, dictatoriale în guvernare şi barbare în metodele folosite. Însă, din acel moment, pacea se baza pe presupunerea că Hitler şi Stalin vor fi mai sensibili şi mai precauţi decît fusese Chamberlain, că Hitler va continua să accepte, în privinţa Danzig-ului, o situaţie pe care cei mai mulţi dintre englezi o consideraseră mult timp intolerabilă şi că Stalin va fi dispus să coopereze în condiţii de inegalitate evidentă. Era foarte probabil ca aceste presupuneri să nu se adeverească.

Mai exista o prejudecată în politica britanică : aceea că Franţa se va menţine în umbra Marii Britanii, fără să crîcnească, lăsîndu-i pe englezi să decidă. Asigurarea din 30 martie fusese de fapt comunicată lui Beck, atît în numele Franţei cît şi al Marii Britanii, înainte ca francezii să fi fost consultaţi. Ei nu puteau decît să consimtă, deşi au remarcat, deranjaţi, că, în opinia lor, Polonia nu era ameninţată de vreun pericol imediat. Britanicii nu aveau la dispoziţie nici un mijloc prin care să-şi îndeplinească promisiunea : fusese doar o declaraţie. În termeni practici, putea fi doar o promisiune britanică în sensul că francezii nu vor mai da înapoi în privinţa alianţei lor cu Polonia, aşa cum făcuseră cu Cehoslovacia. Însă francezii aveau informaţii serioase, care i-au făcut să se îndoiască de capacitatea de luptă a armatei poloneze, iar ei aveau o obligaţie morală modestă faţă de Polonia, după rolul pe care aceasta îl jucase împotriva Cehoslovaciei. Cele două scuturări ale scrumului ţigării lui Beck au decis şi această problemă. În septembrie 1939, Franţa va lupta pentru aparenţa fostei sale măreţii, deoarece substanţa acesteia fusese sacrificată la München, cu un an înainte.

Britanicii îşi asumaseră deja angajamentul cînd au înţeles ce slăbiciuni erau în ceea ce făcuseră : nu exista nici o condiţie ca polonezii să fie rezonabili în chestiunea Danzig-ului, nici o promisiune poloneză de sprijin pentru România şi nici o perspectivă ca Polonia să coopereze cu Rusia sovietică. Ei au decis să remedieze aceste defecte atunci cînd Beck a venit la Londra, în primele zile ale lui aprilie. Speranţele lor nu s-au împlinit. Beck stătuse în faţa lui Hitler fără să clipească, deci nu avea cum să fie convins de imboldurile elegante ale lui Chamberlain şi Halifax. Cu aroganţa sa obişnuită de reprezentant al unei „Mari Puteri", el era pregătit să transforme garanţia unilaterală britanică într-un pact de asistenţă mutuală – „singura bază pe care o ţară ce se respectă o va accepta". În alte privinţe a fost extrem de încăpăţînat.

El „nu observase vreun semn de acţiune militară periculoasă din partea Germaniei", „nu se desfăşurau nici un fel de negocieri în privinţa Danzig-ului", „guvernul german nu contestase niciodată drepturile poloneze asupra Danzig-ului, iar recent le reconfirmase" şi „dacă s-ar lua după ceea ce spun chiar germanii, trebuie să afirme că cea mai gravă problemă este cea colonială". Astfel, el indica, în fond, că Polonia acorda o favoare Marii Britanii încheind o alianţă cu ea. Însă alianţa, a insistat el, trebuia să fie exclusiv între cele două ţări. „Frontul păcii" şi securitatea colectivă dispăruseră de pe scenă. Extinderea înţelegerii asupra României ar fi foarte periculoasă. Va conduce Ungaria în braţele Germaniei, iar „în cazul unui conflict între Polonia şi Germania, ajutorul pe care Polonia îl putea aştepta din partea României era mai degrabă neglijabil". Beck a fost chiar mai ferm în privinţa vreunei asocieri cu Rusia sovietică. „Există două lucruri pe care Poloniei îi este imposibil să le facă, şi anume, să depindă din punct de vedere politic de Berlin sau de Moscova... Orice pact de asistenţă mutuală între Polonia şi Rusia sovietică va determina imediat o reacţie ostilă la Berlin, grăbind, probabil, izbucnirea unui conflict." Britanicii puteau negocia cu Rusia sovietică dacă doreau, chiar îşi puteau asuma obligaţii faţă de ea. „Aceste obligaţii nu se vor extinde în nici un fel asupra obligaţiilor asumate de către Polonia."[209]

Chamberlain şi Halifax au acceptat această demonstraţie de virtuozitate fără măcar un protest. Declaraţiile lui Beck n-au fost tratate cu nimic din criticismul sceptic cu care fuseseră întîmpinate, anterior, declaraţiile lui Daladier. Nu s-a făcut nici o încercare de a se pune sub semnul întrebării forţa poloneză sau de a se realiza vreo conciliere. Alarma falsă din 30 martie grăbise guvernul britanic să garanteze Polonia. Acum Beck îşi putea impune termenii, ceea ce, de altfel, a şi făcut. Polonia nu s-a alăturat „Frontului păcii". Nu exista nici o promisiune de ajutor polonez pentru România. În schimb, exista un adevărat veto polonez în privinţa unor relaţii mai strînse cu Rusia sovietică. Britanicilor nu li se oferise nici o posibilitate pentru a putea media chestiunea Danzig-ului. Alianţa anglo-poloneză urma să fie o afacere izolată, fără asociaţi, cu excepţia Franţei, şi fără relevanţă generală. Beck nu credea că Polonia era ameninţată de Germania. El pur şi simplu a dorit să-şi întărească poziţia în tocmeala asupra Danzig-ului. Britanicilor nu le păsa de Danzig, sau, dacă le păsa, simpatizau cu cauza germană. Ei intenţionaseră doar să facă un gest vag şi generos, pentru a modera viteza de înaintare a Germaniei. Singura libertate de manevră care le rămăsese, una minusculă, deriva din faptul că alianţa anglo-poloneză era provizorie, „pactul formal" urmînd să fie convenit, existînd astfel, teoretic, posibilitatea ca şi alţii, inclusiv Rusia, să se alăture. Însă această libertate de manevră era doar aparentă, ea fiind, în fond, la discreţia lui Beck. Guvernul britanic se afla prins în capcană nu atît datorită garanţiei pentru Polonia, cît datorită relaţiilor sale anterioare cu Cehoslovacia. Acesteia din urmă el îi impusese concesii, şi nu-şi onorase garanţia faţă de ea. Nu-şi putea încălca din nou cuvîntul, dacă dorea să-şi păstreze respectul în lume şi în faţa propriului popor. Şansa unui succes în război era probabil mai mică, iar argumentaţia germană mai solidă în chestiunea Danzig-ului, decît fusese în problema germanilor sudeţi. N-a mai contat nimic. Guvernul britanic se angajase să reziste. Beck a cules ceea ce semănase Beneš.

209. Convorbirile britanice cu Beck, 4-6 aprilie 1939, *British Foreign Policy*, third series, V, No. 1, 2 şi 10.

CAPITOLUL 10

Războiul nervilor

Alianţa anglo-poloneză era un eveniment revoluţionar în relaţiile internaţionale. Britanicii se angajaseră pentru prima oară, pe timp de pace, faţă de o Putere continentală cu doar trei ani înainte, cînd realizaseră alianţa lor cu Franţa. Ei subliniaseră atunci că această legătură trebuia să fie singulară şi strict limitată la scopurile defensive ale Europei occidentale. Acum plonjaseră într-o alianţă cu o ţară din îndepărtata Europă răsăriteană, o ţară care, cu foarte puţin timp înainte, consideraseră că nu merită sacrificiul unui grenadier britanic. Politicile celorlalte Puteri au evoluat pornind de la acest fapt nou. Germanii au plănuit să dizolve alianţa anglo-poloneză, iar sovieticii să o exploateze. Francezii şi italienii s-au înspăimîntat de implicaţiile – care îi afectau – ale acestui angajament britanic şi au căutat, zadarnic, o cale de scăpare. Europa a început să vuiască de activitate diplomatică, iar Londra era centrul său. Politica britanică, fără a avea această intenţie, făcuse din Danzig chestiunea decisivă a anului 1939, tot aşa cum, atunci în mod deliberat, problema germanilor sudeţi fusese prezentată ca fiind chestiunea decisivă a anului 1938. Exista însă o diferenţă. Problema germanilor sudeţi fusese pusă de către cehi şi francezi. Ei fuseseră cei presaţi să facă concesii sau să accepte riscul unui război. În 1939, britanicii erau ei înşişi în centrul problemei, trebuind să facă faţă alegerii între rezistenţă şi conciliere. Miniştrii britanici preferau cea de-a doua opţiune, fiind încă oamenii păcii care se bucuraseră de înţelegerea de la München. Ei încă mai urau perspectiva războiului şi sperau să găsească o cale de ieşire prin negocieri. În plus, datorită presiunii japoneze crescînde din Extremul Orient, le sporea dorinţa de a întoarce spatele Europei. Mai mult decît atît, poziţia lor în privinţa Danzig-ului se plasa pe un teren nesigur. Danzig-ul era cea mai justificată dintre nemulţumirile germane: un oraş cu populaţie exclusiv germană, care dorea în mod manifest să se întoarcă în cadrul *Reich*-ului, şi pe care însuşi Hitler o descurajase cu mare greutate. Soluţia, de asemenea, părea deosebit de uşoară. Halifax n-a încetat niciodată să sugereze că Danzig-ul trebuie să se reîntoarcă sub suveranitate germană, cu garanţii pentru comerţul polonez.

Şi Hitler dorea acest lucru. Distrugerea Poloniei nu făcuse parte din proiectul său original. Dimpotrivă, el aspirase să rezolve chestiunea Danzig-ului în aşa fel încît Germania şi Polonia să poată rămîne în termeni amicali. Era obstinaţia poloneză singurul lucru care stătea între Europa şi un final paşnic? În nici un caz. Anterior s-ar fi putut aranja problema Danzig-ului fără vreo agitaţie internaţională. Acum, acest oraş devenise un simbol al independenţei Poloniei şi, datorită alianţei anglo-poloneze, chiar al independenţei britanice. Hitler nu mai dorea doar împlinirea aspiraţiilor naţionale germane sau să-i mulţumească pe locuitorii Danzig-ului. El şi-a

propus să demonstreze că îşi putea impune voinţa în faţa britanicilor şi polonezilor. Aceştia, la rîndul lor, trebuiau să-i refuze această demonstraţie. Toate părţile îşi propuseseră o înţelegere prin negocieri, dar numai după ce ar fi obţinut victoria într-un război al nervilor. Aceasta este, bineînţeles, o explicaţie alternativă. Unele dintre taberele aflate în competiţie, sau poate chiar toate, ar fi putut dori în mod deliberat război. Este improbabil să creadă cineva astfel despre Polonia. De asemenea, există foarte puţini, chiar în Germania, care consideră că britanicii plănuiau „încercuirea" Germaniei pentru a-i impune din nou „sclavia" Versailles-ului. Oricum, cei mai mulţi consideră că Hitler era un Attila modern, care iubea distrugerea în sine şi, de aceea, era hotărît să declanşeze războiul fără a-şi mai bate capul cu politica. Nu există nici un fel de argumente pentru asemenea dogme. Hitler a fost un om neobişnuit, iar aceste prejudecăţi ar putea fi foarte bine adevărate. Însă politicii sale i se poate da o explicaţie raţională, aceasta fiind modalitatea prin care noi construim istoria. Evadarea în iraţional este, fără îndoială, mai uşoară. Responsabilitatea războiului poate fi pusă pe seama nihilismului lui Hitler, în locul greşelilor şi eşecurilor oamenilor de stat europeni, greşeli şi eşecuri pe care opiniile publice din ţările lor le-au împărtăşit. În orice caz, erorile umane au, de obicei, un mai mare rol în istorie decît amoralitatea. Oricum, aceasta este o dogmă rivală care merită dezvoltată fie şi numai ca exerciţiu academic. Bineînţeles că natura şi obiceiurile lui Hitler au jucat rolul lor. Pentru el era uşor să ameninţe şi greu să accepte compromisuri. Dar asta nu înseamnă că el a prevăzut sau a plănuit în mod deliberat dominaţia europeană pe care părea că o realizase în 1942. Toţi oamenii de stat îşi propun să învingă, iar amploarea victoriilor îi surprinde adeseori.

S-au găsit cauze raţionale pentru declanşarea deliberată, de către germani, a războiului în 1939. Una dintre acestea este de natură economică: o altă dogmă, de data aceasta de tip marxist brut. Refacerea industrială, s-a sugerat, punea Germania în faţa unei crize de supraproducţie. Datorită zidurilor tarifare ale celorlalte Puteri, ea trebuia să cucerească noi pieţe sau să sucombe. Există puţine dovezi în sprijinul acestei dogme. Problema Germaniei era inflaţia creditului, nu supraproducţia, aşa cum Schacht atenţionase atunci cînd a demisionat, în 1938. Erau prea mulţi bani de hîrtie şi prea puţină forţă productivă pentru a-i absorbi. Producţia făcea faţă cu greu efortului, nu gîfîia datorită propriului exces. Cînd a venit războiul, cuceririle Germaniei – departe de a furniza pieţe de desfacere – au fost exploatate cu lăcomie pentru maşina de război. Fiecare ţară-satelit, cu excepţia Ungariei, avea mari sume de primit de la Berlin la sfîrşitul războiului – cu alte cuvinte, germanii importaseră prea mult şi exportaseră prea puţin. Chiar şi aşa, producţia germană de armament a fost micşorată în 1940 şi, din nou, în 1941. Constrîngerile erau prea mari. Din acest motiv, argumentul economic era împotriva războiului, nu în favoarea acestuia. Sau, în cel mai bun caz, argumentul se autoanula. Germania avea nevoie de prada de război doar pentru a duce războiul cu mai mult succes.

Înarmarea germană în sine reprezintă un al doilea motiv posibil pentru care Germania trebuia să declanşeze războiul. Germania avea o preponderenţă asupra celorlalte state în această privinţă, primordialitate care, treptat, avea să fie însă pierdută. Hitler însuşi a folosit acest argument, dar numai în vara lui 1939, cînd se angajase deja pe drumul războiului. Acest motiv nu era mai serios decît celălalt argument al lui Hitler: dorea încheierea războiului pentru a se putea dedica creaţiei

artistice. Anterior, el susţinuse, cu mai mult temei, că preponderenţa germană va atinge nivelul său maxim între 1943 şi 1945; dar, ca şi celelalte numere, acestea însemnau de fapt „anul acesta, anul următor, cîndva...". Generalii germani cei mai calificaţi să judece au argumentat vehement împotriva războiului în 1939, pe motive tehnice; cu cît erau mai calificaţi, cu atît opoziţia lor era mai fermă. Hitler nu le-a negat argumentaţia, ci a respins-o ca irelevantă. El intenţiona să reuşească fără război sau, în orice caz, doar cu un război fără însemnătate, care cu greu să poată fi deosebit de diplomaţie. El nu intenţiona un război major. Din această perspectivă, nu conta dacă Germania nu era echipată pentru confruntare. Hitler a eliminat deliberat „înarmarea în profunzime", pentru care existau presiuni din partea consilierilor săi tehnici, nefiind interesat să pregătească un război îndelungat împotriva Marilor Puteri. El a ales în schimb „înarmarea la suprafaţă" - o armată de prima linie, fără rezerve, potrivită doar pentru o lovitură rapidă. Sub conducerea lui Hitler, Germania era echipată pentru a cîştiga un război al nervilor - singurul război pe care îl înţelegea şi îi plăcea -, nu pentru a cuceri Europa. Marea Britanie şi Franţa erau deja asigurate din punct de vedere strict defensiv - şi, o dată cu trecerea anilor, ar fi devenit din ce în ce mai asigurate. Însă şansa Germaniei, în condiţiile unei atac imediat, rămînea. Nu se pierdea nimic prin trecerea timpului, iar din punct de vedere diplomatic erau multe de obţinut. Cînd analizăm înarmarea germană, trebuie să ieşim din zonele mistice ale psihologiei lui Hitler şi să găsim un răspuns în domeniul realităţii. Şi acesta este limpede. Starea înarmării germane în 1939 ne oferă dovada decisivă că Hitler nu se gîndea la un război general, ba chiar, probabil, nu se gîndea la nici un fel de război.

Rămîne un motiv profund pentru care Germania ar fi putut căuta războiul în 1939. Balanţa mondială se deplasa într-o direcţie contrară intereselor germane, nu atît de mult în planul imediat al armamentelor, cît în privinţa rezervelor de forţă economică. Germania era o Putere mai mare din punct de vedere economic decît Marea Britanie sau Franţa, ba chiar uşor mai mare decît amîndouă puse laolaltă. Marea Britanie era considerată încă o Mare Putere, iar Franţa era pe punctul de a intra într-o categorie inferioară. Această balanţă urma a se înclina din ce în ce mai clar în favoarea Germaniei. Imaginea era diferită dacă se lua în considerare şi restul lumii. Statele Unite aveau resurse ecomonice mai mari decît cele trei Mari Puteri europene la un loc, iar această poziţie urma a se consolida o dată cu trecerea timpului. Ar fi fost logic dacă Hitler ar fi încercat să unească Europa împotriva „pericolului american". Însă el nu a procedat astfel. Din motive obscure - probabil datorită ignoranţei sale încăpăţînate de austriac născut în centrul continentului -, el nu a luat niciodată Statele Unite în serios, în domeniul economic sau în cel politic. A presupus că, la fel ca Puterile occidentale, America era subminată de democraţie, iar exhibiţiile morale ale lui Roosevelt i-au sporit dispreţul. Îi părea de neconceput că aceste exhibiţii ar fi putut fi vreodată transpuse în realitate. Hitler nu a avut nici cea mai mică idee ce inamic formidabil a adus împotriva Germaniei atunci cînd a declarat război Statelor Unite, în decembrie 1941.

Pe de altă parte, dezvoltarea economică a Rusiei sovietice îl obseda pe Hitler. Era într-adevăr fulminantă. De-a lungul a zece ani, între 1929 şi 1939, în timp ce producţia industrială a Germaniei crescuse cu 27%, iar a Marii Britanii cu 17%, cea a Rusiei sporise cu 400%, iar procesul era doar la început. Pînă în 1938, Rusia

sovietică devenise a doua Putere industrială a lumii, fiind devansată doar de Statele Unite. Drumul era încă lung: populaţia ei era încă săracă, iar resursele abia se prefigurau. Însă Germania nu avea prea mult timp la dispoziţie dacă dorea să nu fie copleşită, şi încă mai puţin dacă spera să cucerească Ucraina sovietică. Şi aici, din nou, ar fi fost logic ca Hitler să plănuiască un mare război împotriva Rusiei sovietice. Însă, deşi a vorbit adesea despre un asemenea război, el nu l-a plănuit. Înarmarea germană nu a fost concepută pentru un asemenea război. Înarmarea superficială a lui Hitler fusese gîndită doar pentru a întări poziţia germană într-un război diplomatic al nervilor. Chiar înarmarea profundă pe care o doreau generalii germani ar fi dat Germaniei posibilitatea să lupte doar într-un război epuizant pe frontul apusean, aşa cum se desfăşurase confruntarea în timpul primului război mondial. Germanii au fost nevoiţi să improvizeze precipitat atunci cînd au pornit războiul împotriva Rusiei sovietice în iunie 1941 şi nu au reuşit să obţină o victorie rapidă decisivă în mare măsură pentru că neglijaseră complet pregătirea unui sistem de transport adecvat unui război de asemenea natură. În final, este greu de spus dacă Hitler a luat în serios proiectul războiului împotriva Uniunii Sovietice sau dacă aceasta a fost o iluzie atractivă prin care el a sperat să-i hipnotizeze pe oamenii de stat occidentali. Dacă l-a luat în serios, atunci războiul declanşat în 1939 – unul nu împotriva Rusiei sovietice, ci împotriva Puterilor occidentale, cu Germania şi Rusia cvasi-aliate – nu mai poate fi explicat. Sau, mai exact, reapare vechea explicaţie simplă. Războiul din 1939, departe de a fi premeditat, a fost o greşeală, rezultatul erorilor diplomatice ale ambelor părţi.

Hitler a contribuit puţin la evoluţiile diplomatice din perioada aprilie-august 1939. La fel ca în ocaziile anterioare, el s-a mulţumit să se pregătească şi să aştepte, încrezător că obstacolele se vor dezintegra cumva dinaintea sa. Exemplul crizei cehe i-a stat tot timpul în minte. Trebuise să facă faţă unei armate cehești puternice şi unei alianţe aparent ferme între Franţa şi Cehoslovacia. În final francezii au cedat, la fel şi cehii. Urma ca lucrurile să se desfăşoare asemănător şi în privinţa Poloniei. El le-a spus liderilor occidentali: „Opozanţii noştri sînt nişte biete creaturi [mici viermi]. I-am văzut la München". Nu-şi mai făcea probleme în privinţa francezilor. Ştia că aceştia vor merge unde îi vor conduce britanicii, acţionînd totuşi ca o piedică în calea războiului. De această dată britanicii trebuiau să decidă mai direct, iar el se aştepta ca hotărîrea lor să fie în favoarea concesiilor. S-a aşteptat ca şi polonezii să renunţe fără război? La această întrebare este mai greu de răspuns. La 3 aprilie, forţelor armate li s-a comunicat să fie pregătite pentru a ataca Polonia în orice moment după 1 septembrie, însă cu asigurarea că aceasta se va întîmpla numai dacă Polonia ar fi fost izolată – o asigurare pe care Hitler a repetat-o într-o formă şi mai explicită la 23 mai[210]. Însă aceste pregătiri erau necesare indiferent de modul în care Hitler urmărea să-şi croiască drum, prin război sau ameninţări. Ele nu ne spun nimic despre intenţiile sale reale, asta în cazul cînd acestea erau deja stabilite. Pregătirile se potriveau perfect pentru războiul nervilor. Aceasta este provocarea pe care Hitler a făcut-o în mod clar. La 28 aprilie, el a repudiat, în acelaşi timp, pactul de neagresiune cu Polonia din 1934 şi înţelegerea navală anglo-germană din 1935. În aceeaşi zi el s-a adresat *Reichstag*-ului. A reamintit ofertele sale pentru Polonia şi a denunţat

210. Vezi nota de la p. 191.

provocarea poloneză: germanii doreau să reglementeze chestiunea Danzig-ului prin negocieri libere, iar polonezii au răspuns bazîndu-se pe forţă. El era gata să facă o nouă înţelegere, dar numai dacă polonezii îşi schimbau atitudinea, adică dacă renunţă la Danzig şi la alianţa lor cu Marea Britanie. A vorbit despre britanici în termeni foarte diferiţi: a lăudat Imperiul Britanic ca un „factor de o valoare inestimabilă pentru întreaga viaţă economică şi culturală umană", a respins ideea de a-l distruge ca fiind „nimic altceva decît emanaţia unei dorinţe umane de distrugere cu totul arbitrară" şi aştepta cu căldură o nouă înţelegere atunci cînd britanicii vor reveni la intenţii mai bune. Şi în acest caz, preţul era acelaşi: concesii referitoare la Danzig şi abandonarea alianţei cu Polonia. Stabilindu-şi condiţiile, Hitler s-a retras în tăcere. Ambasadorii nu puteau ajunge pînă la el, situaţie oarecum similară şi cu cea a lui Ribbentrop. N-au mai existat contacte diplomatice ulterioare cu Polonia pînă la izbucnirea războiului, iar cu Marea Britanie nici unul nemijlocit pînă la mijlocul lunii august.

În consecinţă, decizia trebuia luată de britanici. Sau, mai exact, le era dictată de alianţa anglo-poloneză. Nu puteau scăpa de ea chiar dacă ar fi vrut. Nu erau doar prizonierii propriei opinii publice. Ei au recunoscut că, evitînd decizia, nu ar face altceva decît să se reîntoarcă la dificultăţile anterioare. Erau pregătiţi, chiar dornici să renunţe la Danzig, însă cu condiţia ca Hitler să convină asupra păcii. El ar fi fost satisfăcut doar dacă primea Danzig-ul fără condiţii. În orice caz, polonezii au refuzat să cedeze un centimetru. Britanicii au descoperit tardiv că Beck fusese „prea puţin sincer" cu privire la Danzig: el le dăduse impresia că nu era o problemă urgentă, cînd Hitler deja făcea presiuni în sprijinul pretenţiilor sale. Ei au folosit acest fapt ca o scuză pentru a-i cere lui Beck să-i informeze corespunzător în viitor şi i-au reamintit că garanţia va deveni operaţională numai „dacă guvernul polonez va decide să reziste în cazul în care independenţa poloneză era «în mod clar» ameninţată"[211]. Era o aluzie precaută că Marea Britanie nu se angajase să menţină *statu quo*-ul la Danzig. Beck era imperturbabil: „nici un *casus belli* nu va apărea în legătură cu chestiunea Danzig-ului, dacă germanii nu vor face apel la forţă"[212] – o perspectivă neplăcută din punctul de vedere britanic. De fapt, nici una dintre părţi nu a îndrăznit să discute deschis despre Danzig, de teama unui conflict. De aceea, nu s-a discutat nimic, fiecare tabără sperînd să izbîndească la momentul decisiv. Alianţa formală, prefigurată în aprilie, nu a fost încheiată pînă la 25 august.

Prin modalităţi mai puţin directe, britanicii au făcut tot posibilul pentru a determina reţinere în tabăra poloneză. În convorbirile pe teme militare dintre cele două ţări, britanicii n-au promis nimic, pentru că în acel moment nu aveau nimic de promis. Era evident că polonezii nu contau pe ajutor militar direct. Era un motiv cu atît mai temeinic pentru a căuta să obţină asistenţă financiară. Însă în acest domeniu britanicii erau deosebit de încăpăţînaţi. Polonezii au cerut un împrumut de 60 de milioane de lire în bani lichizi. Britanicii au replicat la început că nu aveau *cash* şi puteau oferi doar credite, apoi au insistat ca aceste credite să fie cheltuite în Marea Britanie. În cele din urmă, după ce au redus suma la 8 milioane, au explicat că, deoarece fabricile de armament britanice lucrau la capacitatea lor maximă, creditul nu putea fi utilizat în nici un caz. Nici un ban britanic nu a mers spre Varşovia pînă la izbucnirea războiului; nici o puşcă sau o bombă britanică nu a ajuns în Polonia. Este greu de

211. Halifax către Kennard, 3 mai 1939, *British Foreign Policy*, third series, V, No. 346.
212. Kennard către Halifax, 4 mai 1939, *Ibidem*, No. 355.

crezut că polonezii se mulţumeau cu explicaţia lui Halifax: „În eventualitatea unui război, una dintre cele mai puternice arme ale Marii Britanii trebuie să fie stabilitatea economică şi, în consecinţă, era esenţial ca aceasta să nu fie afectată"[213]. Acest comportament straniu a exprimat natura dual㠹 a politicii britanice. Britanicii erau la fel de interesaţi atît să-i modereze pe polonezi, cît şi să-l descurajeze pe Hitler. Speranţa lor era inutilă. Beck nu era Beneš. După părerea acestuia, un singur pas pe drumul concesiilor urma să conducă inevitabil către un nou München. De aceea, nu s-a făcut nici un pas. Lordul Runciman nu avea nici o şansă să-şi facă bagajele pentru o nouă excursie continentală în 1939.

Britanicii au făcut apel la un alt expedient, care se dovedise util în anul anterior. Ei încă mai sperau că Mussolini ar putea fi folosit, la un moment dat, pentru a-l influenţa pozitiv pe Hitler. Şi această încercare era una fără sorţi de izbîndă. Supărarea momentană a lui Mussolini atunci cînd Hitler a ocupat Praga a fost ultima manifestare a indignării sale. Acum el şi-a pus în practică propriul act de agresiune, transformînd protectoratul asupra Albaniei într-o anexare deschisă. Aceasta a dus la o mare activitate diplomatică – britanicii au garantat Grecia şi, fără vreun motiv special, România, iar negocierea unei alianţe cu Turcia a fost sortită să nu se materializeze niciodată. Asemenea acţiuni, deşi au sporit volumul de hîrtii al ministerelor de externe, au avut o relevanţă redusă pentru marea problemă a Germaniei. Italia, aidoma Franţei, se afla acum în linia a doua: soarta ambelor ţări era determinată de acţiunile marilor lor parteneri. Francezii s-au repezit să repudieze pretenţiile italiene privitoare la Africa de Nord. Italia reprezenta un oponent pe măsura lor, pe care erau pregătiţi să-l sfideze. Mussolini, la rîndul său, a făcut în cele din urmă pasul decisiv spre o alianţă formală cu Germania. „Pactul de Oţel" a fost semnat la 22 mai, cele două ţări angajîndu-se să ducă războiul în comun. Fără îndoială că Mussolini a sperat că Pactul îi va oferi un cuvînt de spus în privinţa acţiunilor germane. Din moment ce era rugat să sprijine Germania în război, el a sperat că va putea hotărî data izbucnirii războiului şi a încercat să insiste că Italia putea fi pregătită de război abia în 1942 sau 1943. Germanii au acordat puţină importanţă Pactului. Ei l-au încheiat aproape accidental, ca un premiu de consolare pentru eşecul realizării unei Triple Alianţe cu Japonia.

Extremul Orient reprezintă un factor încă dificil de estimat în diplomaţia anului 1939. În mod clar existau legături între situaţia din Europa şi cea din Extremul Orient. Însă care erau acestea? Japonezii se aflau în război cu China, ameninţau interesele străine în zonă, în special cele britanice. Evident că britanicilor le-ar fi plăcut să-şi încheie conturile cu Europa pentru a-şi apăra poziţia din China, însă este greu de stabilit cît de mult a influenţat acest aspect evoluţia practică a politicii lor. Pe de altă parte, germanii doreau să sporească dificultăţile britanicilor în Extremul Orient, iar japonezii – pe cele din Europa. A fost o încleştare de forţe între cele două Puteri „agresoare", cîştigată de japonezi. Germanii au încercat să transforme Pactul Anti-Comintern într-o alianţă împotriva tuturor inamicilor. Japonezii au fost de acord să coopereze doar împotriva Rusiei. Neîndoielnic că ei au sperat să obţină concesii de la britanici fără a recurge la război. Poate că erau descurajaţi de gîndul la flota americană. Mai presus de toate, s-au îndoit că o alianţă generală va fi urmată de un război în Europa, ci mai degrabă de un nou München pe seama Poloniei, iar ei ar

213. Halifax către Kennard, 1 iunie 1939, *Ibidem*, No. 692.

fi fost lăsaţi singuri împotriva britanicilor. Negocierile dintre Germania şi Japonia n-au dus la nici un rezultat. Japonezii au stors concesii de la britanici, care au acceptat imediat. Conflictul din Extremul Orient era amînat, ceea ce a făcut mai probabil conflictul din Europa.

Mai exista un obstacol în faţa cooperării dintre Germania şi Japonia, deşi nici una dintre părţi nu l-a scos în evidenţă. Japonezii doreau sprijin împotriva Rusiei sovietice. Germanii, altădată avocaţii cei mai fervenţi ai anti-comunismului, se îndreptau acum în direcţia opusă. Din momentul în care Polonia a devenit ţinta imediată a ostilităţii germane, Rusia sovietică era transformată în mod automat într-un posibil stat neutru, dacă nu chiar unul aliat. Ruşii nu erau importanţi doar pentru Germania. Orice Putere europeană trebuia să-i ia în considerare. Acesta a fost un eveniment epocal. Anul 1939 a adus cu el izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Dintr-o perspectivă mai lungă, ar putea părea chiar mai semnificativ faptul că acest an a adus cu sine recucerirea de către Rusia a statutului de Mare Putere, pentru prima dată după 1917. După revoluţia bolşevică, Rusia sovietică reprezentase adesea o „problemă", iar comunismul internaţional fusese un pericol politic, în orice caz unul potenţial. Însă Rusia sovietică nu contase ca Mare Putere. Cînd Litvinov a înaintat propuneri la Liga Naţiunilor, el avea aerul unui purtător de cuvînt al altei planete. Puterile occidentale nu s-au gîndit nici o clipă în mod serios la cooperarea cu Rusia sovietică, în ciuda Pactului franco-sovietic. Nici occidentalii, şi nici germanii nu se aşteptau la o intervenţie sovietică în timpul crizei cehe din 1938. Rusia sovietică părea extrem de îndepărtată. Acest fapt se datora în mare măsură clivajului politic şi tradiţiei îndelungate, de ambele părţi, a nerecunoaşterii *de facto*. De asemenea, exista o bază practică. Rusia sovietică fusese cu adevărat îndepărtată din Europa cît timp existase „cordonul sanitar". Cînd ea a acţionat, a părut a o face din exteriorul continentului, dintr-o poziţie asemănătoare cu a Japoniei sau a Statelor Unite. Acest lucru s-a schimbat din momentul în care s-a pus problema Poloniei. Europa ajunsese la uşa Rusiei. Indiferent dacă îi plăcea sau nu, aceasta din urmă devenise din nou o Putere europeană.

Ce rol urma să joace Rusia acum că se reîntorsese în Europa, sau Europa se reîntorsese la ea? Toate ţările şi-au pus această întrebare fundamentală. Britanicii s-au întrebat, la fel francezii, polonezii şi germanii. Ruşii înşişi s-au întrebat în mod persistent. Era imposibil să se prevadă de la început răspunsul, sau chiar să se formuleze variante. Multe chestiuni politice au antecedente îndelungate. Oamenii de stat îşi pot utiliza experienţa anterioară şi pot acţiona în funcţie de direcţiile deja stabilite. În această privinţă existau cîteva antecedente, însă ele erau de o asemenea manieră încît au condus într-o direcţie greşită – înapoi către momentul izolării şi retragerii ruseşti. Aceste precedente înşelătoare au avut oarecare influenţă. Britanicii nu puteau scăpa de obişnuinţa de a trata Rusia sovietică drept o Putere de importanţă redusă. Ruşii erau încă tentaţi să presupună că puteau întoarce spatele Europei atunci cînd doreau. Avantajul era de partea germanilor. Ei aveau un precedent, ca să spunem aşa, sub forma tratatului de la Rapallo şi a prieteniei ulterioare sovieto-germane. Însă vremurile se schimbaseră. La Rapallo, două Puteri înfrînte şi temătoare au convenit să nu fie împinse una împotriva celeilalte. Era greu de folosit acest exemplu pentru a înţelege relaţiile dintre ţările care acum erau cele mai Mari Puteri de pe continentul european. Încă o dată, Hitler s-a mulţumit să aştepte pentru ca evenimentele să-i

ofere o politică de urmat. Anti-comunismul a fost atenuat în Germania, locul său fiind luat de anti-semitism. S-au făcut aluzii că germanilor le-ar fi plăcut să-şi sporească comerţul cu Rusia sovietică sau chiar să-şi îmbunătăţească relaţiile politice. Însă partea germană nu a făcut nici o încercare de a oferi detalii în privinţa formei pe care o putea lua această îmbunătăţire, iar ruşii erau chiar şi mai reticenţi. Iniţiativa a rămas pe seama altcuiva.

Francezilor, la celălalt capăt al scalei, le era clar ceea ce doreau: trebuia să existe o alianţă militară directă între Rusia sovietică şi Puterile occidentale. Francezii nu credeau că Hitler se va linişti şi, de aceea, nu-şi făceau probleme că alianţa cu sovietele ar putea constitui un motiv de provocare. Ei considerau că Hitler ar putea fi descurajat doar printr-o demonstraţie copleşitoare de forţă, iar alianţa cu sovieticii ar fi contribuit la realizarea unui asemenea act. Dacă demonstraţia eşua şi se ajungea la război, ameninţarea rusească ar fi divizat din nou forţele germane, aşa cum făcuse în 1914. Iar dacă atacul german era îndreptat împotriva Rusiei, francezii ar fi rămas în siguranţă în spatele liniei Maginot. Francezii nu s-au gîndit la obiecţiile poloneze, sau mai degrabă acestea i-au determinat şi mai mult. Obligaţiile franceze faţă de Polonia erau la nivelul lor cel mai scăzut. Trădarea Poloniei distrusese orice posibilitate pentru un front răsăritean în timpul crizei cehe, iar francezii erau acum gata să plătească ingratitudinea poloneză cu aceeaşi monedă. Gamelin avea o părere proastă despre armata poloneză şi a înclinat, deşi după multe ezitări, să o considere sub nivelul celei sovietice. Dacă Polonia folosise scuza alianţei franco-sovietice pentru a repudia propria sa alianţă cu Franţa, cu atît mai bine din punctul de vedere francez. Scăpaseră de o povară şi obţinuseră un avantaj. La 10 aprilie, Bonnet i-a spus ambasadorului sovietic că ar trebui stabiliţi termenii unei cooperări militare şi a adăugat: „Va trebui atunci să stabilim atitudinea pe care să o adoptăm în cazul în care România sau Polonia refuză acest ajutor"[214]. Era o soluţie simplă, dar, din nefericire pentru francezi, imposibilă. Ei puteau desconsidera alianţa lor cu Polonia, însă nu o puteau desconsidera pe cea cu Marea Britanie, de care depindea întreaga lor poziţie în lume. Alianţa anglo-poloneză era o catastrofă pentru Franţa. Deoarece britanicii nu aveau vreo forţă proprie disponibilă pentru un război continental, alianţa era de fapt o garanţie britanică, în sensul că Franţa nu-i va părăsi pe polonezi aşa cum făcuse cu cehii. Însă exact asta voiau francezii să facă. O dată ce calea de scăpare le era blocată, singura lor speranţă era aceea de a-i trage pe britanici într-o alianţă şi cu Rusia sovietică.

Impulsurile nu au venit numai din partea Franţei. Necesitatea unei alianţe cu sovieticii era evidentă pentru orice observator britanic competent, imediat după ce s-a acordat garanţia pentru Polonia. Churchill a subliniat acest lucru în Camera Comunelor, la 3 aprilie:

> „A ne opri aici, cu o garanţie pentru Polonia, ar însemna să ne blocăm într-un teritoriu al nimănui, sub focul ambelor linii de tranşee şi fără nici un fel de refugiu... Dacă am început să creăm o Mare Alianţă împotriva agresiunii, nu ne putem permite să eşuăm... Cea mai mare greşeală, pe care nimeni nu presupune că am putea-o face, ar fi să descurajăm şi să înlăturăm orice cooperare naturală pe care Rusia sovietică simte, ţinînd cont de propriile sale interese, că este necesar să o permită"[215].

214. Bonnet, *Fin d'une Europe*, p. 178.
215. *Hansard*, fifth series, 345, 2500-2.

Lloyd George a vorbit chiar mai răspicat:

„Dacă înaintăm fără ajutorul Rusiei, vom intra într-o capcană. Ea este singura ţară ale cărei arme pot fi utile acolo... Dacă Rusia nu a fost introdusă în chestiune datorită unor sentimente pe care le au polonezii, în sensul că ei nu-i doresc pe ruşi acolo, atunci trebuie să ne declarăm condiţiile ; şi dacă polonezii nu sînt pregătiţi să accepte singurele condiţii prin care noi îi putem ajuta cu succes, atunci responsabilitatea trebuie să le revină"[216].

Aceste argumente au venit în repetate rînduri şi de pe băncile opoziţiei. Grupurile conflictuale din Partidul Laburist se puteau reuni în special pe principiul alianţei cu Rusia sovietică - unii din motive militare practice, alţii datorită principiului socialist. Argumentul practic era într-adevăr aproape irezistibil. El se găsea pe hartă pentru toţi cei care doreau să-l vadă, iar criticii lui Chamberlain au început pentru prima oară să capteze efectiv atenţia opiniei publice. Anterior, ei păreau a susţine un război ideologic împotriva lui Hitler, iar acum Chamberlain părea a practica o distanţare ideologică faţă de Uniunea Sovietică. Acest criticism din partea opoziţiei l-a împins neîndoielnic pe Chamberlain spre negocieri cu Moscova, dar în acelaşi timp i-a sporit neîncrederea. Guvernul britanic urma să fie discreditat oricum, indiferent de rezultat. Dacă negocierile eşuau, guvernul urma să poarte responsabilitatea. Dacă reuşeau, Churchill, Lloyd George şi laburiştii aveau să fie reabilitaţi. Chamberlain era un adversar redutabil, cel puţin în politica internă, iar cînd îşi arunca privirea înspre Kremlin, vedea acolo feţe care îi reaminteau de cele din primele bănci ale opoziţiei.

Există şi alte considerente care au determinat ezitarea guvernului britanic. Cu moralismul vehement al unui beţiv dezalcoolizat, cei care nu avuseseră scrupule în a-l părăsi pe Beneš se simţeau acum obligaţi să observe fiecare capriciu al lui Beck. Britanicii garantau drepturile unor naţiuni mici. Cum puteau ei să înlăture obiecţiile polonezilor, care nu doreau să se implice în relaţii cu Rusia sovietică? Halifax a subliniat acest aspect în Camera Lorzilor: „Politica noastră este întemeiată pe principiul că drepturile statelor mai mici nu pot fi date la o parte de către cele mai puternice, că forţa nu trebuie să fie factorul decisiv în relaţiile dintre popoare şi că negocierile nu trebuie minimalizate sau reprimate prin constrîngere"[217]. Guvernul britanic nu gîndea, precum criticii săi, în termenii unui război inevitabil, nici măcar nu urmărea să-l „descurajeze" pe Hitler printr-o copleşitoare demonstraţie de forţă. El căuta să facă o demonstraţie morală, iar efectul moral al alianţei cu Rusia sovietică ar fi fost pierdut dacă aceasta era însoţită de protestele statelor mai mici. Efectul moral favorabil ar fi putut chiar să-i revină lui Hitler. Acuzaţia de „încercuire" ar fi fost justificată. „S-ar spune că - abandonînd orice încercare de a rămîne imparţiali - ne aliniem deliberat pentru un război între grupuri rivale de Puteri." Italia, Spania şi Japonia ar fi ofensate, şi „nici nu trebuie uitat că Vaticanul consideră Moscova, chiar într-o mai mare măsură decît Berlinul, ca fiind Antichristul"[218].

Guvernul britanic lupta să menţină pacea în Europa, nu să cîştige un război. Politica sa era determinată de moralitate, nu de calcule strategice. Însă chiar moralita-

216. *Ibidem*, 345, 2507-10.
217. 19 aprilie 1939, *Hansard*, fifth series, 112, 697-8.
218. Memoriu al Ministerului de Externe, 22 mai 1939, *British Foreign Policy*, third series, V, No. 576.

tea sa era strîmbă. El a recunoscut forţa nemulţumirilor germane împotriva înţelegerii de la Versailles. Însă nu s-a gîndit că Rusia sovietică ar putea fi prea puţin înclinată să menţină în Europa răsăriteană un *statu quo* care se baza în mod esenţial pe cele două tratate umilitoare de la Brest-Litovsk şi Riga. Ezitările ruseşti de a susţine un front de pace i-a iritat pe britanici, însă orice dorinţă sovietică de a merge la război împotriva Germaniei i-ar fi alarmat şi mai mult. Ceea ce doreau ei era ca ajutorul rusesc să poată fi disponibil în orice moment, ca un robinet, şi numai ei, sau poate polonezii, să-l poată deschide. Halifax i-a explicat această atitudine lui Gafencu[219], ministrul de externe român: „Este de dorit să nu înstrăinăm Rusia, dar să o menţinem permanent în aşteptare"[220]. În acel moment, liderii sovietici îi suspectau pe britanici că plănuiesc să implice Rusia într-un război cu Germania, în timp ce ei ar fi rămas neutri, iar acuzaţia a fost repetată de către istoricii sovietici. Aceasta reprezintă o înţelegere eronată a punctului de vedere britanic. Britanicii nu doreau deloc război: nici din partea lor împotriva Germaniei, nici din partea acesteia împotriva Rusiei. Rezultatul unui război general în Europa ar fi fost dezastruos din perspectiva britanicilor. Pentru că indiferent cine cîştiga, Germania sau Rusia, şi orice se întîmpla, poziţia Marii Britanii ca Mare Putere ar fi ieşit diminuată sau chiar distrusă. Exista un singur element comun în alianţa anglo-poloneză. Ambele ţări profitaseră de circumstanţele extraordinare în care se încheiase primul război mondial, cu Germania şi Rusia înfrînte. Polonia datora acestor circumstanţe independenţa ei iluzorie, iar Marea Britanie – măreţia şi autoritatea care, deşi nu la fel de iluzorii, puteau fi menţinute cu efort minim. Ambele ţări doreau ca lumea să rămînă în nemişcarea statuată în 1919. Polonia refuza să meargă alături de Germania sau de Rusia. Britanicii refuzau să se gîndească la victoria vreuneia dintre cele două ţări. O cucerire bolşevică era respingătoare pentru cei mai mulţi dintre englezi. În această privinţă, suspiciunile sovietice erau justificate. Dar această eventualitate părea îndepărtată. Britanicii se aşteptau ca germanii să învingă într-un război împotriva Rusiei singure, iar acest lucru, deşi poate mai puţin respingător, era chiar şi mai alarmant. O Germanie care să domine Europa de la Rin pînă la Urali s-ar fi întors brusc, credeau britanicii, împotriva imperiilor britanic şi francez. De aceea, cînd conducătorii sovietici i-au acuzat pe britanici de plănuirea unui război sovieto-german, aceştia s-au amăgit în două privinţe. În primul rînd, britanicii erau prea puţin afectaţi de „pericolul roşu" pentru a-i dori distrugerea într-un război, iar în al doilea rînd, erau convinşi că germanii vor învinge prea uşor şi prea periculos.

Exista un motiv de teamă în privinţa Rusiei sovietice, care dădea frisoane oamenilor de stat britanici atunci cînd luau în considerare evoluţii posibile: teama că ar putea sta deoparte în timp ce celelalte Puteri europene s-ar sfărîma între ele. „Este esenţial, dacă trebuie să fie război, să se încerce implicarea şi a Uniunii Sovietice, pentru că altfel, la sfîrşitul războiului, Uniunea Sovietică, cu armata intactă şi cu Anglia şi Germania în ruine, va domina Europa."[221] Era o altă versiune a politicii robinetului care putea fi închis sau deschis după dorinţă (cea britanică). Însă s-a presupus vreo clipă că sovieticii ar putea refuza rolul care li se atribuia? Britanicii

219. Grigore Gafencu (1892-1957), om politic şi ziarist român, unul dintre conducătorii Partidului Naţional-Ţărănesc, ministru de externe (1938-1940) (n.tr.).
220. Discuţie între Halifax şi Gafencu, 26 aprilie 1939, *Ibidem*, No. 280.
221. Memoriu al Ministerului de Externe, 22 mai 1939, *Ibidem*, No. 576.

au fost avertizaţi de nenumărate ori că Rusia sovietică şi Germania ar putea ajunge la o înţelegere. Sau că, în cel mai bun caz, Rusia sovietică ar putea sta deoparte în timp ce restul Europei dă de necaz. Au fost avertizaţi de către Seeds, ambasadorul lor la Moscova, au fost avertizaţi de către Daladier şi chiar, indirect, de către Göring, căruia îi displăcea perspectiva unei linii prosovietice în politica germană. Chamberlain, Halifax şi specialiştii din *Foreign Office* au rămas imperturbabili. Avertismentele au fost înlăturate în repetate rînduri ca „extrem de improbabile"[222]. Nu au văzut britanicii că, datorită alianţei anglo-poloneze, ei se angajaseră deja să lupte în apărarea frontierelor Rusiei sovietice? Atunci cum au putut presupune că ajutorul sovietic era altceva decît un beneficiu neconvenit? Este imposibil de găsit un răspuns raţional la aceste întrebări. Dacă diplomaţia britanică a aspirat în mod serios să realizeze o alianţă cu Rusia sovietică în 1939, atunci negocierile purtate au fost cele mai incompetente tranzacţii după cele prin care lordul North a pierdut coloniile americane. Probabil că incompetenţa este o explicaţie prea simplă. Britanicii erau copleşiţi de dificultăţile poziţiei lor – conceperea unei politici potrivite pentru o Putere mondială: pe de o parte doreau să întoarcă spatele Europei, iar pe de altă parte trebuiau să preia conducerea în afacerile europene. Ei au împărţit garanţii în Europa răsăriteană şi au aspirat să realizeze alianţe militare. Însă ceea ce doreau în Europa era pacea şi revizuirea paşnică pe seama statelor pe care le garantaseră. Nu aveau încredere în Hitler şi Stalin, însă au luptat pentru a obţine pacea cu unul şi o alianţă cu celălalt. Nu este surprinzător că au eşuat în ambele privinţe.

Confuzia a fost accentuată prin diferenţele personale de abordare. Chamberlain nu a dorit niciodată asocierea cu Rusia sovietică, decît în nişte condiţii imposibile. El a fost împins de către Halifax, care – el însuşi sceptic – fusese împins de către Ministerul de Externe. Chiar şi specialiştii erau mai degrabă neîncrezători în privinţa lui Hitler decît aveau încredere în Stalin; şi, în timp ce vedeau cu rapiditate defectele alianţei cu Rusia, rareori i-au văzut şi avantajele. Puţine lucruri s-ar fi întîmplat dacă n-ar fi existat o presiune constantă în Camera Comunelor şi din partea opiniei publice, iar miniştrii au cedat în faţa acestei presiuni nu pentru că au crezut că era bine, ci pentru că nu au putut concepe vreo alternativă. Însă opinia publică nu se afla în consens. Dorinţa unei alianţe cu sovieticii era mai zgomotoasă, dar ostilitatea faţă de Rusia sovietică, deşi mai puţin zgomotoasă, era probabil mai puternică, în special printre conservatorii din eşalonul al doilea. A existat o uşurare larg răspîndită în momentul eşecului final – într-adevăr, se înlăturase un obstacol psihologic din calea războiului. Consecinţa logică a politicii britanice, dacă poate fi imaginat un asemenea lucru, era neutralitatea sovietică, deşi britanicii au fost foarte indignaţi atunci cînd s-a concretizat această consecinţă.

Au avut liderii sovietici, de partea lor, un ţel logic, clar de la început? Nimeni nu cunoaşte răspunsul, cu excepţia, poate, a exilatului uitat, Molotov[223] – însă este puţin probabil ca el să-l dezvăluie. Nu avem nici un fel de dovadă despre mecanismul

222. Rezumat al Ministerului de Externe la o telegramă a lui Henderson către Halifax, 8 mai 1939, *Ibidem*, No. 413.

223. Veaceslav Mihailovici Molotov (1890-1980), om politic sovietic, membru al Biroului Politic (1926-1953) şi al Prezidiului C.C. al P.C.U.S. (1953-1957), preşedinte al Consiliului Comisarilor Poporului (1930-1941), ministru al afacerilor externe al URSS (1939-1949, 1953-1956) (n.tr.).

intern al politicii sovietice. Nu ştim ce au raportat ambasadorii sovietici la Moscova şi dacă guvernul sovietic a citit rapoartele lor. Nu ştim ce şi-au spus unii altora liderii sovietici şi ce le-au spus experţii lor tehnici. Acolo unde documentaţia lipseşte, istoricul poate face doar speculaţii pornind de la aparenţe sau de la propriile sale prejudecăţi. Istoricii sovietici (care par la fel de prost informaţi ca şi noi) afirmă corectitudinea propriului lor guvern şi imoralitatea celorlalte. Din punctul lor de vedere, Rusia sovietică a luptat din toată inima pentru un front al păcii, Marea Britanie şi Franţa au plănuit să o ademenească într-un război izolat împotriva Germaniei, iar Stalin a scăpat de acest pericol în ultimul moment, printr-o lovitură genială. Istoricii apuseni, luptînd loial în războiul rece, văd lucrurile exact invers. Potrivit versiunii lor extreme, guvernul sovietic a fost hotărît tot timpul să încheie o înţelegere cu Germania şi a negociat cu Marea Britanie şi Franţa doar pentru a provoca o propunere germană. Alternativ, Rusia sovietică negocia cu ambele tabere, privind cum ofertele îşi sporesc valoarea, pînă cînd a ales-o pe cea mai satisfăcătoare. În prima teorie, conducătorii sovietici căutau în mod deliberat să provoace un război în Europa, iar în cealaltă ei erau hotărîţi, în cel mai bun caz, să nu fie atraşi în război. Deşi poate că există o undă de adevăr în aceste teorii, ele au un defect comun: atribuie liderilor sovietici prefigurarea evenimentelor ulterioare şi, oricît de ticăloşi au putut fi aceşti lideri, este îndoielnic că Diavolul şi-a împărţit cu ei prerogativele într-o asemenea măsură. Spre exemplu, se susţine că guvernul sovietic ştia de la început că Hitler va porni războiul la 1 septembrie şi, de aceea, ruşii şi-au programat acţiunile pornind de la această dată. Poate că Hitler ştia asta, însă liderii sovietici nu. În această privinţă, ca şi în altele, istoricii ar trebui să ţină minte vorbele înţelepte ale lui Maitland: „Este foarte greu să ne reamintim că evenimente care acum sînt departe în trecut au aparţinut cîndva viitorului".

Unele dintre planurile atribuite liderilor sovietici nu rezistă unei examinări atente. Spre exemplu, se susţine în general că ruşii au tergiversat negocierile cu Puterile occidentale astfel încît să provoace o ofertă atractivă din partea lui Hitler, la momentul decisiv. Schimbul de mesaje diplomatice ne arată că întîrzierile au venit din partea Occidentului şi că guvernul sovietic a răspuns cu o viteză aproape incredibilă. Britanicii au făcut prima lor sugestie tentantă la 15 aprilie, iar contrapropunerile sovietice au venit două zile mai tîrziu, la 17 aprilie. Britanicii au avut nevoie de trei săptămîni înainte de a trimite un răspuns (la 9 mai); întîrzierea sovietică a fost atunci de cinci zile. Britanicii au revenit după 13 zile, sovieticii din nou după cinci. Încă o dată britanicii au răspuns după 13 zile, iar guvernul sovietic a replicat în 24 de ore. După aceea ritmul s-a iuţit. Britanicii au încercat din nou după cinci zile, iar guvernul sovietic a răspuns în 24 de ore. În continuare, britanicii au avut nevoie de nouă zile, iar sovieticii de două. Încă cinci zile pentru britanici şi numai una pentru ruşi. Opt zile de partea britanică; răspuns sovietic în aceeaşi zi. Întîrziere britanică de şase zile; răspuns sovietic în aceeaşi zi. Cu aceasta schimbul de mesaje s-a încheiat. Dacă aceste date înseamnă ceva, atunci britanicii erau cei care doreau să tergiverseze lucrurile, ruşii fiind dornici să încheie înţelegerea. Există şi o altă dovadă că britanicii au tratat negocierile într-un mod accidental, mai mult pentru a linişti opinia publică decît pentru a realiza ceva. Anthony Eden s-a oferit să meargă la Moscova cu o misiune specială, însă Chamberlain i-a respins oferta. Un diplomat din Ministerul de Externe care a fost trimis la Moscova cu nişte scopuri obscure (cu certitudine nu

pentru a încheia o alianţă) a scris cu inima uşoară o scrisoare către casă, la 21 iunie: „Îndrăznesc să spun că nu vom ajunge la nici un rezultat în final. Cînd spun «în final», mă gîndesc la remarca lui Naggiar [ambasadorul francez], din această după-amiază, că el probabil va atinge vîrsta limită şi va fi pensionat înainte ca eu să fiu rechemat de la Moscova"[224]. Ar fi scris diplomatul în acest mod iresponsabil dacă el şi superiorii săi ar fi considerat alianţa cu sovieticii ca fiind cea care făcea diferenţa dintre pace şi război?

Există şi un alt aspect curios legat de aceste negocieri. Ele s-au desfăşurat cu o lipsă de confidenţialitate remarcabilă chiar şi pentru o perioadă cînd diplomaţia secretă de modă veche dispăruse pretutindeni. Toate negocierile – mai mult sau mai puţin oficiale – dinaintea celui de-al doilea război mondial erau o chestiune publică. Trebuiau folosiţi trimişi ciudaţi şi nepotriviţi atunci cînd se dorea ca secretul să fie păstrat cu adevărat. Însă detaliile de obicei nu ies brusc la iveală. În negocierile anglo-sovietice, în orice caz, ele ajungeau în presă înainte de a ajunge la cealaltă parte – iar cînd nu ajungeau în presă, le parveneau germanilor. Scurgerile de acest gen sînt aproape imposibil de trasat cu acurateţe şi este riscant să deduci prea mult din ele. Se pare că, atît cît ne putem da seama, guvernul sovietic era sursa de la care presa primea informaţiile, în mare măsură spre supărarea părţii britanice. Ofertele sovietice erau întotdeauna publicate imediat, iar propunerile britanice – numai după ce erau comunicate Moscovei. Pe de altă parte, ministrul german de externe a primit informaţii de la o „sursă de încredere", uneori înainte ca acestea să ajungă în presă şi adeseori înainte ca ele să fie cunoscute la Moscova. De aceea, această sursă de încredere trebuie să fi fost cineva din cadrul Ministerului de Externe britanic, acţionînd la ordin sau trădînd germanilor secrete din proprie iniţiativă. Din aceste fapte se pot extrage, cu precauţie, anumite concluzii. Guvernul sovietic nu putea fi interesat să informeze sau să influenţeze propriul popor; opinia publică sovietică putea fi manevrată printr-o simplă înclinare a capului. Scurgerile de informaţii vizau atunci opinia publică britanică, probabil cu intenţia de a forţa mîna guvernului britanic. Acest lucru ar implica faptul că guvernul sovietic dorea cu adevărat alianţa. El ar fi putut să joace într-un joc politic mai elaborat, sperînd să provoace în Marea Britanie o răsturnare care ar fi adus stînga la putere. Însă chiar şi acest eveniment ar fi fost de dorit pentru a asigura alianţa. „Sursa de încredere" din Londra, pe de altă parte, trebuie să fi căutat să îi alarmeze pe germani şi să determine astfel un compromis anglo-german, asta dacă exista vreo intenţie politică în această acţiune. Bineînţeles că ar putea fi şi explicaţii mai cinice. Poate că ruşii au dorit doar să-şi demonstreze propria rectitudine, aşa cum au făcut adeseori în ocazii ulterioare, iar informatorul din Londra poate că acţiona doar din motive de interes personal. Singurul lucru pe care îl putem afirma cu certitudine este că erorile nu au fost făcute toate de către o singură tabără.

Speculaţiile pot prolifera dacă uităm finalul poveştii şi încercăm să reconstruim imaginea sovietică despre lume. Fără îndoială, oamenii de stat sovietici erau foarte suspicioşi în privinţa tuturor Puterilor străine şi erau gata să fie, la rîndul lor, lipsiţi de scrupule. Ei au apreciat, semiconştient, că erau angajaţi pentru prima dată într-o serioasă luptă diplomatică. Politica externă fusese lăsată în seama unor comunişti din

224. Strang către Sargent, 21 iunie 1939, *Ibidem*, VI, No. 122.

eşalonul al doilea – la început Cicerin[225], apoi Litvinov (nici unul dintre ei membru al Biroului Politic) – în permenenţă după ce Troţki încetase să mai fie comisar al afacerilor străine la începutul anului 1918. La 3 mai 1939, Molotov l-a înlocuit pe Litvinov. Aceasta este considerată uneori o decizie în favoarea Germaniei. Este mai probabil să fi fost doar o recunoaştere a faptului că afacerile externe începuseră să conteze. Molotov era al doilea om după Stalin în Uniunea Sovietică. El a abordat relaţiile externe nu numai cu suspiciune, dar şi cu acea grijă pedantă pentru acurateţe verbală care i-a distins pe bolşevici în disputele lor interne. Oricum, fără îndoială că el le-a luat pe acestea în serios. Nici nu pot exista prea multe îndoieli în privinţa motivaţiei primordiale a politicii sovietice: dorinţa Rusiei sovietice de a fi lăsată în pace. Sovieticii erau conştienţi de propria lor slăbiciune, se temeau de o coaliţie ostilă a statelor capitaliste şi erau dornici să-şi continue expansiunea economică. Erau de acord cu guvernul britanic în privinţa dorinţei de menţinere a păcii, diferenţele situîndu-se în domeniul modalităţilor de realizarea a acesteia. Ei nu credeau că Hitler putea deveni paşnic dacă i se făceau concesii, ci susţineau că el ar putea fi descurajat doar printr-o etalare fermă a unei opoziţii unite.

Existau şi alte motive de divergenţă. Deşi, spre deosebire de Hitler, sovieticii nu aveau o dorinţă arzătoare de a răsturna *statu quo*-ul, ei nu-l priveau nici cu mulţumire, şi nici cu entuziasm. Invitaţia de a acţiona în favoarea situaţiei existente i-a făcut să-şi dea seama cît de mult le displăcea aceasta. Ei ezitau să acţioneze în vreun fel; dar dacă urmau să intervină – în special dacă participau la un război –, n-ar fi făcut-o pentru a menţine înţelegerile de la Brest-Litovsk şi Riga. S-ar fi reîntors în afacerile mondiale doar ca o Mare Putere, egală a Marii Britanii şi dominatoare a Europei răsăritene. Cele două părţi aveau păreri diferite şi în privinţa estimării forţei fiecăreia. Britanicii au presupus că Rusia sovietică va fi înfrîntă decisiv în eventualitatea unui război cu Germania. De aceea, erau aproape la fel de dornici de a evita un război între Rusia sovietică şi Germania, ca şi de a evita un război între Germania şi ei înşişi. Ruşii au presupus că Marea Britanie şi Franţa îşi vor putea menţine poziţiile defensive, aşa încît un război în Occident îi va epuiza în egală măsură pe toţi combatanţii. Din acest motiv, dacă pacea generală preconizată eşua, ei puteau paria şi pe război, spre deosebire de britanici. Britanicii trebuiau să-i reziste lui Hitler dacă nu reuşeau să-l concilieze; ruşii puteau alege între pace şi război, sau cel puţin aşa şi-au imaginat. Libertatea de alegere sovietică exista şi într-un mod mai formal. Britanicii se angajaseră deja în favoarea rezistenţei prin alianţa lor cu Polonia. Ruşii trebuiau să fie atraşi de una dintre tabere, însă era improbabil ca Anglia să izbutească asta prin tratamentul pe care Londra l-a utilizat în relaţiile bilaterale, pentru a nu mai vorbi de obstinaţia cu care polonezii au refuzat să se gîndească la asistenţa sovietică. Enumerarea acestor divergenţe face ca negocierile să pară de la bun început sortite eşecului. Însă probabil că nici una dintre părţi nu a apreciat asta de la început, nici chiar, poate, pînă aproape de sfîrşit. Ruşii au presupus că Puterile occidentale aveau o nevoie disperată de ajutor, ceea ce era adevărat. Britanicii au contat în sinea lor pe conflictul ideologic dintre fascism şi comunism, închipuindu-şi că guvernul sovietic se va simţi flatat de orice semn de bunăvoinţă apuseană.

225. Gheorghi Vasilievici Cicerin (1872-1936), om politic şi diplomat sovietic, comisar al poporului pentru afacerile externe (1918-1930) (n.tr.).

Modelul divergenţei a fost stabilit încă de la început. Guvernul sovietic propusese o conferinţă a Puterilor doritoare de pace imediat după ce germanii au ocupat Praga. Britanicii au respins propunerea ca „prematură" – unul din cuvintele lor favorite. În schimb au distribuit garanţii statelor presupus ameninţate. Guvernul britanic s-ar fi limitat la atît dacă ar fi fost lăsat în pace. Dar nu s-a întîmplat aşa. Miniştrii britanici au fost hărţuiţi în Camera Comunelor. Erau chiar şi mai alarmaţi de ştirile privitoare la încercările guvernului francez de a încheia cu Rusia sovietică un pact de asistenţă mutuală. Aceasta era reacţia franceză la modul în care se comportaseră britanicii în privinţa garanţiei acordate Poloniei. Britanicii se aflau în pericolul de a fi împinşi în alianţa cu Rusia sovietică exact aşa cum francezii fuseseră forţaţi, în mare măsură împotriva voinţei lor, să subscrie la independenţa Poloniei. Din acest motiv, britanicii erau nevoiţi să preia conducerea dacă doreau să scape de pericol, iar negocierile lor cu Rusia erau, în mare parte, concepute pentru a preveni alianţa directă pe care o doreau francezii. La 15 aprilie, guvernul britanic i-a abordat cu reticenţă pe liderii comunişti de la Moscova: el a cerut o declaraţie în sensul că, dacă era atacat vreunul din vecinii Rusiei, „asistenţa guvernului sovietic va fi disponibilă, dacă va fi dorită, şi va fi acordată în maniera considerată a fi cea mai convenabilă". Şi aici, deşi cuvintele par uşor diferite, era vorba de acelaşi principiu unilateral aşa cum apăruse el în pactul cehoslovaco-sovietic şi care subminase politica sovietică în 1938. Atunci sovieticii puteau acţiona numai dacă Franţa acţiona prima; acum ei urmau să acţioneze numai dacă Polonia sau România sau unele state baltice binevoiau să-i invite. În 1938, probabil că sovieticilor le convenise scuza de a nu face nimic, însă după şase luni atitudinea lor se schimbase[226]. Deoarece „cordonul sanitar" se prăbuşise, ei s-au simţit dintr-o dată în centrul evenimentelor. Nu erau interesaţi să susţină Polonia sau să ofere vreo manifestare morală împotriva lui Hitler. Ei doreau să-şi asigure din partea Puterilor occidentale un sprijin militar precis şi statornic în caz că Hitler ar fi atacat Rusia (prin Polonia sau mai direct[227]).

La 17 aprilie, Litvinov a trimis contrapropunerea sa: trebuia semnat un pact de asistenţă mutuală între Anglia, Franţa şi Uniunea Sovietică pe o perioadă de cinci sau zece ani şi, în plus, pactul trebuia să ofere „toate modalităţile de ajutorare, inclusiv cele de natură militară, pentru toate statele est-europene situate între Marea Baltică şi Marea Neagră şi învecinate cu URSS, în cazul unei agresiuni împotriva acestor state"[228]. Era destul de neplăcut, din punctul de vedere al britanicilor, că guvernul sovietic îşi propunea să ajute Polonia fără o invitaţie preliminară – iar propunerea de a ajuta statele baltice era chiar şi mai deranjantă. Britanicii au crezut că ruşii încercau doar să disimuleze ambiţia lor „imperialistă", acuzaţie repetată adeseori de atunci. Însă neliniştea sovietică în privinţa acestor state era reală. Ruşii se temeau de un atac german asupra Leningradului, iar datorită superiorităţii navale a Germaniei în Marea Baltică, aceasta era o variantă plauzibilă. De aceea, au urmărit să-şi întărească poziţia militară terestră prin controlarea statelor baltice; şi, ştiind foarte bine că aceste ţări vor prefera probabil Germania Rusiei dacă erau supuse presiunilor, au

226. Este greu de justificat de ce istoricii „războiului rece" care condamnă Uniunea Sovietică pentru respectarea acestei restricţii în 1938 o condamnă cu aceeaşi vehemenţă pentru respingerea oricărei restricţii similare în 1939.
227. Din Prusia orientală (n.tr.).
228. Seeds către Halifax, 18 aprilie 1939, *British Foreign Policy*, third series, V, No. 201.

dorit să se stipuleze că „asistenţa" sovietică ar trebui oferită fără invitaţie. Acest dispreţ la adresa statelor mici era, fără îndoială, lipsit de scrupule – însă, dat fiind faptul că Rusia manifesta ostilitate faţă de Germania, el decurgea din temeri reale. Marea Britanie garantase Polonia şi România; de aceea, dacă îşi ţinea promisiunile, atunci în caz că Germania ataca Rusia sovietică, ea trebuia să meargă la război traversînd una dintre aceste două ţări. Nu exista nici un fel de angajament britanic faţă de statele baltice, aceasta fiind spărtura necesară unui atac german direct asupra Rusiei sovietice, cu Puterile occidentale rămase neutre. Respingerea de către britanici a propunerii sovietice i-a convins pe liderii sovietici că suspiciunile lor erau bine întemeiate. Aveau dreptate. Britanicii aveau un adevărat respect pentru independenţa statelor mici. Într-adevăr, în privinţa Belgiei ei şi-au manifestat acest respect în asemenea măsură încît au ajuns, alături de francezi, să suporte dezastrul strategic din mai 1940. Cu toate acestea, principalul motiv al opoziţiei lor era ezitarea de a lăsa decizia între pace şi război în mîinile sovieticilor. Polonezii puteau avea această decizie, statele baltice la fel, însă guvernul sovietic niciodată. „Guvernul Majestăţii Sale ar putea fi atras în război nu pentru apărarea vreunui stat mic european, ci pentru a sprijini Uniunea Sovietică împotriva Germaniei. În această chestiune, opinia publică din ţara noastră... ar putea fi divizată."[229] Exact de acest lucru se temeau ruşii. Cu cît britanicii apărau mai mult independenţa statelor baltice, cu atît ruşii exercitau presiuni contrare, iar suspiciunea britanică devenea din ce în ce mai puternică. Nici o înţelegere nu a fost convenită vreodată în această problemă, iar acest aspect a fost cel care, din punct de vedere tehnic, a blocat negocierile. Nu pentru că el ar fi fost atît de important în sine, ci pentru că reprezenta diferenţa fundamentală dintre cele două părţi: britanicii doreau un pact care i-ar fi apărat pe alţii şi l-ar fi descurajat pe Hitler fără război, în vreme ce ruşii doreau o alianţă care să-i apere pe ei înşişi.

Britanicii s-au frămîntat două săptămîni după ce au primit răspunsul lui Litvinov. Ei au întrebat Polonia şi România ce înţelegere ar permite să se realizeze cu Rusia sovietică. Răspunsul a fost că pot face orice înţelegere doresc, cît timp aceasta nu implică Polonia sau România. Britanicii au mai încercat să facă apel la ingenuitatea diplomatică franceză. Bonnet, oricum, i-a liniştit. „În focul conversaţiei", el i-a dezvăluit ambasadorului sovietic că Franţa favoriza un pact de asistenţă mutuală. Britanicii au etalat în continuare o perseverenţă demnă de o cauză mai bună. La 8 mai, ei au propus ca, din perspectiva garanţiilor britanice faţă de Polonia şi România, „guvernul sovietic să dea asigurări că, în eventualitatea implicării Marii Britanii şi Franţei în ostilităţi ca urmare a îndeplinirii acestor obligaţii, asistenţa guvernului sovietic va fi disponibilă imediat, dacă era de dorit, într-o manieră şi în termeni care ar putea fi convenţi". Din nou era vorba de concepţia robinetului care putea fi deschis, „dacă era de dorit", de către britanici, dar nu sub control sovietic. Primirea acestei propuneri a coincis cu prima apariţie a lui Molotov în funcţia de comisar pentru afacerile externe, din nefericire nu o ocazie care să inspire încredere reciprocă. Atmosfera era schimbată, deşi Molotov a pretins că politica sovietică nu se modificase. Nu mai era nimic din comentariile de un umor fin ale lui Litvinov, nimic din zîmbetele largi sau pauzele voioase cînd era menţionat numele lui „Beck" sau al altui

229. Memoriu al Ministerului de Externe, 22 mai 1939, *Ibidem*, No. 576.

polonez. În schimb, s-a produs o „chestionare fără răgaz", ambasadorul britanic trebuind să treacă prin „cele mai ofensatoare momente". La 14 mai, Molotov a respins formal propunerea britanică şi a pretins „reciprocitate" : trebuia să fie un pact de asistenţă mutuală, o garanţie pentru toate statele est-europene, indiferent dacă doreau sau nu, şi „încheierea unei înţelegeri concrete privitoare la formele şi mărimea asistenţei".

În acel moment, guvernul britanic a fost pe punctul de a renunţa, din disperare sau din motive principiale. Nu este clar de ce s-a decis să încerce din nou. Bineînţeles, era în continuare ţinta criticilor în Camera Comunelor. Lloyd George a spus, la 19 mai : „De luni de zile ne holbăm la dinţii acestui splendid cal de dar... De ce nu ne hotărîm, şi asta fără a mai pierde vremea, să ajungem cu Rusia în aceiaşi termeni în care ne aflăm cu Franţa ?"[230]. Asemenea argumente, deşi convingătoare, aveau puţină importanţă pentru Chamberlain şi conservatorii din eşalonul al doilea. Sau, mai exact, aveau efect contrar. Resentimentele împotriva Germaniei - care urmaseră ocupării oraşului Praga - se risipeau, iar mai vechea ostilitate faţă de Rusia sovietică îşi recăpăta vigoarea, mai ales după ce conducătorii sovietici nu s-au lăsat impresionaţi de condescendenta cerere britanică a ajutorului lor. „Încăpăţînarea" sovietică a eclipsat agresivitatea lui Hitler. Pe de altă parte, problemele încă nu erau rezolvate. Nemulţumirile şi plîngerile franceze au constituit probabil factorul decisiv în împingerea britanicilor înainte. Francezii au fost împovăraţi cu responsabilitatea privitoare la Polonia, însă au reuşit, datorită scrupulelor britanice, să nu se înregimenteze în tabăra sovietică. Pentru a face lucrurile şi mai rele din punctul francez de vedere, polonezii încercau cu insistenţă să extindă şi să actualizeze obligaţiile alianţei. Ei îşi propuseseră să obţină de la francezi acel angajament precis în privinţa Danzig-ului pe care britanicii îl evitaseră atîta timp. De asemenea, au cerut, îndeajuns de plauzibil, ca alianţa pe termen lung să fie completată şi întărită printr-o convenţie militară. Daladier şi Bonnet s-au menţinut pe poziţie în privinţa amînării primului punct : chiar mai mult decît britanicii, ei considerau că era perfect rezonabil ca Danzig-ul să se reîntoarcă sub suveranitate germană. În schimb, aparent au fost de acord cu cel de-al doilea punct. Daladier i-a cerut lui Gamelin să negocieze o convenţie militară, care a fost gata la 19 mai. Această convenţie era frauduloasă. Ea urma să devină operantă numai după ce se realiza o înţelegere politică, iar aceasta din urmă a fost tergiversată. Promisiunile franceze ipotetice erau ele însele imperfecte. Gamelin a convenit ca „grosul" trupelor franceze să înainteze dacă Germania ataca Polonia. Polonezii au înţeles că „grosul" însemna întreaga armată franceză - cu alte cuvinte, promisiunea unei ofensive franceze ; Gamelin, cel puţin aşa s-a exprimat, înţelegea să angajeze doar acele forţe care se întîmplau să fie pe linia Maginot, adică o operaţiune de frontieră.

Este ciudat că polonezii s-au mulţumit cu atît de puţin. Însă, plini de iluzii despre ei înşişi, au fost înşelaţi cu uşurinţă de către alţii. Sau poate că nu s-au aşteptat niciodată că va izbucni un conflict pe scară largă, ei rămînînd încrezători, pînă la sfîrşit, că vor învinge în războiul nervilor. Bonnet era încîntat de această acţiune evazivă. Daladier, ca de obicei, era ruşinat şi iritat de ceea ce făcuse. Exact în acel moment, Halifax a ajuns la Paris în drumul său către Geneva. El l-a găsit pe Daladier

230. *Hansard*, fifth series, 347, 1815-19.

exasperat de polonezi şi gata de acţiune. Daladier dorea un pact direct de asistenţă mutuală cu Rusia sovietică. Cînd Halifax a obiectat că Marea Britanie şi Franţa vor fi atunci angajate într-un război chiar dacă Germania atacă Rusia cu ajutorul sau cu aprobarea poloneză sau românească, Daladier a replicat: „Într-un asemenea caz, Franţa va deveni implicată datorită pactului franco-sovietic, şi atunci ar fi cu certitudine imposibil pentru noi [inclusiv Marea Britanie] să stăm deoparte"[231]. Nu era o perspectivă plăcută din punctul de vedere britanic. Ultimul lucru pe care ei îl doreau era să fie o a treia parte într-o alianţă franco-rusească renăscută. Singura cale de scăpare era să accepte în principiu un pact de asistenţă mutuală, însă apoi să impună limite aplicării sale. Cabinetul britanic a convenit asupra acestui curs al acţiunii la 24 mai.

Negocierile cu Moscova îşi schimbaseră acum caracterul. Anterior britanicii negociaseră singuri, francezii aşteptînd nerăbdători în culise. Din acel moment, fiecare pas a fost convenit mai întîi cu francezii, cu preţul unor întîrzieri interminabile. În ciuda acestui lucru, francezii au sprijinit obiecţiile sovietice de cîte ori au fost ridicate. Britanicii erau împinşi dintr-o concesie în alta. Ei au înghiţit aproape fiecare bucăţică a frazeologiei sovietice, de fiecare dată cu indecizie manifestă. Însă în chestiunea esenţială nu au cedat. Au respins orice definiţie a „agresiunii indirecte" care ar fi permis Rusiei sovietice, şi nu statului ameninţat, să decidă că aceasta avusese loc: statele baltice nu urmau să fie ajutate împotriva voinţei lor. Aparent, aceasta era o asigurare a independenţei statelor mici. Diferenţa reală era mai profundă: britanicii ar coopera cu Rusia sovietică numai dacă Polonia ar fi atacată şi ar fi de acord să primească asistenţa sovietică – altfel ruşii vor trebui să lupte singuri. Aceste negocieri brutale şi încăpăţînate au durat două luni – de la 27 mai pînă la 23 iulie. Punctul mort nu a putut fi depăşit. Apoi Molotov a schimbat abordarea, sugerînd că ar trebui să înceapă discuţii militare şi exprimîndu-şi speranţa că problema „agresiunii indirecte" se va rezolva de la sine. Francezii au acceptat imediat. Ei fuseseră întotdeauna pregătiţi să accepte condiţiile politice sovietice dacă obţineau în schimb o cooperare militară fermă. Britanicii au cedat încă o dată fără a protesta. Însă nu au renunţat la chestiunea esenţială. Într-adevăr, dacă discuţiile militare progresează, „simţim că ne putem permite să adoptăm o linie cumva mai inflexibilă în vreo problemă căreia i-am ataşat întotdeauna o importanţă capitală"[232]. Această linie mai inflexibilă nu s-a dovedit a fi necesară. Negocierile politice au fost suspendate şi nu au mai fost reluate niciodată în mod serios. Proiectul de tratat, atît de laborios conceput, era sortit să nu fie semnat niciodată. Misiunile militare britanică şi franceză au fost reunite fără grabă; apoi, cu aceeaşi relaxare, au plecat la Leningrad pe mare. S-a susţinut că nu puteau traversa Germania cu trenul, iar o întîmplare ciudată a făcut ca avioanele să nu fie disponibile. Britanicii s-au comportat ca şi cum ar fi avut tot timpul din lume. Pînă cînd misiunile militare au ajuns la Moscova, criza finală se declanşase.

A existat vreun sens sau vreo bază în aceste negocieri interminabile? Este tentant să se considere că nu. Cu certitudine că evoluţia lor a sporit la cote enorme suspiciunea reciprocă. Pînă la sfîrşitul lui iulie, ruşii au devenit ferm convinşi că britanicii şi francezii încercau să-i atragă într-un război cu Germania, în timp ce ei ar fi rămas

231. Halifax către Cadogan, 21 mai 1939, *British Foreign Policy*, third series, V, No. 576.
232. Halifax către Seeds, 28 iulie 1939, *Ibidem*, VI, No. 474.

neutri. Îndeajuns de ciudat, britanicii, la rîndul lor, nu au anticipat înţelegerea dintre Moscova şi Berlin. Ei au continuat să presupună că bariera ideologică era prea mare pentru a putea fi depăşită: chiar dacă liderii sovietici nu mai erau comunişti sinceri, Hitler, s-a crezut, nu-şi va atenua niciodată anticomunismul. Halifax a telegrafiat la Moscova, la 28 iulie: „Acum nu există pericolul unui colaps iminent în următoarele săptămîni critice". Era această orbire scuzabilă? Ar fi trebuit să fie britanicii la fel de suspicioşi în privinţa unei eventuale înţelegeri ruseşti cu Germania, precum erau ruşii în privinţa unei eventuale apropieri engleze de Hitler? În această chestiune, erau suspiciunile ruseşti justificate? Nu există chestiuni mai controversate şi mai confuze, şi asta datorită „înţelepciunii" căpătate după evenimente. Cînd s-au publicat documentele germane, păreau a exista dovezi că şi Marea Britanie şi Rusia sovietică păstraseră legătura cu Germania. Strigăte de jubilaţie s-au auzit din ambele părţi, în sensul că acuzaţiile reciproce de dezonoare erau bine întemeiate. Însă dovezile nu prea pot susţine structurile elaborate care au fost construite pe baza lor. Iniţiativele, cele care au fost, au venit din partea germanilor. Reprezentanţii britanici şi sovietici nu au făcut altceva decît să asculte critic ceea ce li se comunica. Trebuie admis că nici una dintre părţi nu a atenţionat-o pe cealaltă că tocmai fusese invitată să trădeze cauza comună şi poate că propriul lor comportament ar fi înlăturat orice motiv de nemulţumire. În acelaşi timp, discuţiile lor cu Germania aveau un rol asigurator suplimentar, nu reprezentau tema principală a diplomaţiei lor.

Această afirmaţie se verifică în special pentru partea sovietică. Se pare că au existat întotdeauna unele elemente „progermane" printre experţii sovietici – oameni care anterior organizaseră înfloritorul comerţ ruso-german, marxişti dogmatici cărora le displăcea asocierea cu „criminalii Antantei", ruşi de modă veche care se gîndeau doar la Asia şi doreau să întoarcă spatele Europei. Aceşti oameni erau receptivi la aluziile despre îmbunătăţirea relaţiilor ruso-germane, fiind gata să facă ei înşişi asemenea aluzii. Este puţin probabil că aceştia au aşteptat directive de la Kremlin, iar afirmaţiile lor accidentale ne spun puţine lucruri despre politica sovietică. Evenimentele ne relevă probabil mai mult. Extremul Orient era un factor care, probabil, a cîntărit mult în stabilirea opţiunilor ruseşti, deşi, îndeajuns de ciudat, el nu a fost menţionat niciodată în timpul negocierilor cu Marea Britanie şi Franţa. Aceasta nu era o problemă cumva ipotetică, pentru viitor: Extremul Orient era în fierbere chiar în acel moment. În vara lui 1939, forţele sovietice şi cele japoneze s-au ciocnit la frontiera dintre Manciukuo şi Mongolia Exterioară. Incidentul s-a dezvoltat rapid într-un război pe scară largă, pînă cînd japonezii au fost înfrînţi, în august, la Nomunhan, suferind aproximativ 18.000 de pierderi. Nu putea să fi fost convenabil pentru guvernul sovietic atunci cînd britanicii, interesaţi în acel moment de Europa, au recepţionat impasibili umilinţa administrată de japonezi la Tientsin. În schimb, liderii comunişti ar fi primit foarte bine – dacă le-ar fi aflat – ştirile privitoare la eşuarea negocierilor dintre Germania şi Japonia. Sovieticii căutau securitate în Europa, nu cuceriri. Este surprinzător că nu au căutat-o mai devreme printr-o înţelegere cu Germania. Explicaţia este la îndemînă: conducătorii sovietici se temeau de puterea germană şi nu aveau încredere în Hitler. Alianţa cu Puterile occidentale părea un curs sigur atît timp cît sporea securitatea Rusiei sovietice, şi nu doar sporea obligaţia de a sprijini o Polonie refractară. Lipsindu-ne dovezile directe pentru a susţine contrariul – într-adevăr lipsa oricărei dovezi privitoare la politica sovietică –,

putem bănui cu oarecare certitudine că guvernul sovietic s-a întors către Germania doar atunci cînd alianţa cu vesticii s-a dovedit imposibilă.

Acesta a fost punctul de vedere împărtăşit chiar şi de către acei germani care susţinuseră realizarea unor relaţii mai bune cu Rusia sovietică. Şi ei erau oameni de modă veche – presupuşii urmaşi ai lui Bismarck, generalii şi diplomaţii care construiseră sistemul de la Rapallo. Ei au recunoscut că singurul lucru pe care îl puteau face era să aştepte o ocazie favorabilă. În plus, trebuiau să se mişte cu mare grijă în propria tabără. Hitler rupsese efectiv relaţiile cu Rusia sovietică în 1934, iar după aceea nimeni nu îndrăznise deschis să pună sub semnul întrebării poziţia anti-Comintern. În schimb, „proruşii" au încercat să sublinieze atractivitatea comerţului cu sovieticii. Acesta se revitalizase cumva în perioada deziluzionării sovietice în privinţa Occidentului după Conferinţa de la München. Însă după ocuparea Pragăi, relaţiile comerciale sovieto-germane au cunoscut un nou declin. Experţii comerciali din cele două ţări doreau încă să coopereze şi s-au mai întîlnit ocazional. Fără îndoială că fiecare a atribuit iniţiativa celorlalţi, astfel încît să nu stîrnească mînia stăpînilor lor. Prima acţiune serioasă s-a realizat abia la începutul lunii mai şi s-a datorat, fără îndoială, părţii germane. Schulenburg, ambasadorul la Moscova, şi Weizsäcker, secretarul de stat, tînjeau amîndoi după vechea politică de la Rapallo şi doreau să facă o „ofertă politică" majoră. La 26 mai 1939, Ministerul german de Externe a stabilit condiţiile: Germania va media între Rusia şi Japonia şi va „acorda o atenţie specială intereselor ruseşti" privitoare la Polonia[233]. Însă proiectul a fost anulat imediat, poate chiar la instrucţiunile lui Hitler: orice abordare „ar putea fi primită cu un hohot de rîs homeric".

A urmat o prelungă perioadă de linişte. La 29 iunie, Schulenburg a încercat o abordare proprie. Nu a obţinut nimic de la Molotov, cu excepţia unei asigurări că Rusia sovietică dorea bune relaţii cu toate ţările, inclusiv cu Germania. Apoi Ribbentrop a comunicat că era îndeajuns. Discuţiile comerciale oricum se reluaseră, iar spre sfîrşitul lui iulie, Ribbentrop a folosit pretextul acestor discuţii pentru a ridica şi subiecte politice. La 2 august, el i-a spus însărcinatului cu afaceri sovietic: „Nu există nici o problemă de la Marea Baltică la Marea Neagră care să nu poată fi rezolvată între noi"[234]. În ziua următoare, Schulenburg l-a găsit pe Molotov „neobişnuit de deschis" şi gata de cooperare economică. Din punct de vedere politic, Molotov era la fel de înverşunat ca întotdeauna: Germania, s-a plîns el, încuraja Japonia; o soluţie paşnică la chestiunea poloneză depindea de Germania; „lipseau încă dovezile în privinţa schimbării de atitudine". Schulenburg a tras concluzia:

> „Impresia mea generală e, în acest moment, că guvernul sovietic este hotărît să încheie o înţelegere cu Marea Britanie şi Franţa, dacă acestea îndeplinesc toate dorinţele sovieticilor... Va fi necesar un efort considerabil din partea noastră pentru a determina o inversare a cursului politicii guvernului sovietic"[235].

Nu exista un alt *outsider* mai bun decît Schulenburg care să poată judeca politica sovietică, iar la 4 august el încă mai credea că se puneau bazele unei alianţe cu

233. Weizsäcker către Schulenburg, schiţă, 26 mai 1939, *German Foreign Policy*, series D, VI, No. 441.
234. Ribbentrop către Schulenburg, 3 august 1939, *Ibidem*, No. 760.
235. Schulenburg către Ribbentrop, 4 august 1939, *Ibidem*, No. 766.

Puterile occidentale. Bineînţeles că Hitler poate deja aranjase totul printr-o relaţie personală cu Stalin, care scăpase detectării publice. Însă, dacă documentele au vreo semnificaţie, reconcilierea dintre Rusia sovietică şi Germania, departe de a fi plănuită pe termen lung, era în bună măsură o improvizaţie din partea sovieticilor şi aproape la fel din partea germanilor.

De asemenea, „conciliatorismul" britanic era în mare măsură improvizat, deşi exista o diferenţă: o înţelegere paşnică cu Hitler, cu preţul unor concesii considerabile, a fost întotdeauna ţelul declarat al politicii britanice. Însă pentru a urmări acest obiectiv, oamenii de stat britanici au aşteptat să-şi îmbunătăţească poziţia de negociere fie prin asigurarea alianţei cu Rusia sovietică, fie prin convingerea polonezilor că trebuie să renunţe la Danzig. Nu se obţinuse nimic pînă la sfîrşitul lunii iulie. De aceea, Chamberlain şi Halifax n-au întreprins nici o acţiune, exceptînd generalităţile privind politica lor pe care le rosteau în discursuri. Şi Hitler aştepta tînjind după situaţia în care speranţele britanice în privinţa Rusiei sau Poloniei s-ar fi dovedit zadarnice. Astfel ar fi putut şi el să negocieze în condiţii mai favorabile. Nu au existat nici un fel de contacte diplomatice oficiale anglo-germane de la sfîrşitul lui martie pînă la mijlocul lui august. Henderson nu s-a întîlnit niciodată cu Ribbentrop, ca să nu mai vorbim de Hitler, iar cele cîteva discuţii cu Weizsäcker n-au mers prea departe, în special pentru că diplomatul german nu a îndrăznit. Ribbentrop s-a dovedit un obstacol aproape de netrecut. Ca ambasador la Londra înainte de a deveni ministru de externe, el îşi propusese bombastic realizarea reconcilierii anglo-germane. Eşuase, iar acum era hotărît să nu lase pe altcineva să reuşească acolo unde el fusese învins. Dirksen, succesorul său, nu a primit nici un fel de instrucţiuni, rapoartele sale erau ignorate, asta cînd nu erau chiar condamnate. Ribbentrop nu a ezitat niciodată să-i spună lui Hitler că britanicii vor ceda numai în faţa ameninţărilor, nu prin conciliere – iar Hitler l-a crezut.

Aceste idei nu erau în general agreate în cercurile înalte naziste. Göring, deşi îi intimida pe mulţi, dorea să evite războiul dacă acest lucru era în vreun fel posibil. El avusese destulă glorie în primul război mondial, iar acum trăia viaţa încîntătoare a unui împărat roman din ultima perioadă a Imperiului. Îi plăcea să se considere purtătorul de cuvînt al generalilor germani, ei înşişi temători de război; şi, poate în presupusa lui calitate de conducător al economiei germane, el a înţeles că ţara nu era pregătită să facă faţă unui război general. Contactele germane cu Rusia sovietică şi Marea Britanie au fost realizate de către experţi economici – o dovadă pregnantă că al doilea război mondial nu a avut cauze economice. Göring i-a abordat pe britanici în prima fază prin intermediul unor oameni de afaceri suedezi, pe care îi cunoscuse în timpul exilului său în Suedia. Răspunsul oamenilor de afaceri englezi a fost prompt. Aceşti intermediari se aflau pe un teren necunoscut, ei exagerînd dorinţa de compromis a ambelor părţi, aşa cum se întîmplă adesea cînd amatorii îşi încearcă şansele în ale diplomaţiei. Răspunsurile refractare ale lui Halifax au definit destul de clar poziţia britanică: vor fi puţine dificultăţi în îndeplinirea dorinţelor germane o dată ce Hitler îşi va manifesta dorinţa de pace. Aceasta semăna cu ceea ce spusese Halifax cu mult timp înainte, în noiembrie 1937, şi definea în fond conflictul de bază dintre cele două părţi. Ambele tabere aveau argumentaţii plauzibile. Britanicii puteau susţine că nu mai avea nici un rost să-i facă concesii lui Hitler – ba chiar ar fi fost extrem de periculos –, de vreme ce el doar îşi înăsprea ameninţările după fiecare

compromis. Hitler putea replica, la fel de îndreptăţit, că i se făcuseră concesiile „rezonabile" de care vorbea Halifax numai atunci cînd începuse să ameninţe, iar cazurile Austriei, Cehoslovaciei şi Danzig-ului erau relevante în acest sens. „Revizuirea paşnică", la care aspirau teoretic ambele părţi, era o contradicţie în termeni. Revizuirea era utilizată ca o cale de evitare a războiului, însă putea fi realizată doar prin metode care făceau războiul mai probabil.

Mediatorii suedezi neoficiali aveau puţine de făcut, în ciuda eforturilor lor, deşi unul dintre ei, Dahlerus, a ţinut să joace un rol important în criza finală. Wohltat, unul din principalii agenţi economici ai lui Göring, a adus negocierile la un nivel mai practic. Wohltat era o personalitate importantă, care asigurase controlul economic german asupra statelor balcanice. El era oricînd gata să discute despre nevoia Germaniei de materii prime şi despre penuria ei de capital, iar discuţiile sale se potriveau perfect cu viziunea multor englezi care acceptaseră doctrina momentului referitoare la cauzele economice ale războaielor. Wohltat a fost la Londra între 18 şi 21 iulie şi i-a întîlnit pe Sir Horace Wilson şi pe Hudson, secretar la departamentul comerţului exterior. Ambii englezi au subliniat avantajele pe care le-ar obţine Germania dacă şi-ar schimba atitudinea agresivă şi ar realiza un tîrg cu Marea Britanie. Hudson i-a sugerat lui Wohltat perspectiva unui împrumut britanic considerabil – un miliard de lire, potrivit unei relatări – pentru a uşura dificultăţile de dezarmare ale Germaniei. El a adăugat: „Danzig-ul într-o Europă mobilizată înseamnă ceva, iar Danzig-ul într-o Europă dezarmată şi angajată în colaborarea economică înseamnă altceva"[236]. Wilson a realizat un memoriu, pe o hîrtie cu antetul „Downing Street 10", care, deloc surprinzător, a dispărut din arhivele britanice. Se propuneau un tratat anglo-german de neagresiune şi neintervenţie, o înţelegere în privinţa dezarmării şi cooperarea în comerţul internaţional. Un pact de acest gen „ar permite Marii Britanii să se elibereze de angajamentele ei faţă de Polonia"[237]. Se spune că Wilson era ignorant în privinţa relaţiilor externe. Nimeni nu l-a acuzat vreodată de lipsă de loialitate faţă de superiorii săi politici şi este de neconceput ca aceste propuneri să fi fost făcute fără cunoştinţa sau aprobarea lui Chamberlain. Nici nu este surprinzător. Propunerile reprezentau programul de colaborare anglo-germană la care sperase întotdeauna Chamberlain. Însă chiar şi Wilson a subliniat foarte limpede că exista o condiţie care trebuia îndeplinită mai întîi: chestiunile în dispută dintre Germania şi Polonia trebuiau reglementate prin negocieri paşnice.

Guvernul britanic poate fi iertat pentru continuarea accentuării avantajelor pe care Germania le-ar fi obţinut urmînd o politică de conciliere. Greşeala sa reală este alta: eşecul de a evidenţia propria fermitate în cazul în care Hitler urma o evoluţie în direcţia contrară. Discursurile lui Chamberlain şi Halifax nu erau consistente; Hitler auzise remarci similare în anii anteriori şi ştia cît contaseră atunci. Nici nu era impresionat de negocierile prelungite cu Rusia sovietică. Semnarea imediată a unei alianţe probabil că l-ar fi zguduit; însă cele trei luni de pertractări i-au sporit încrederea în sine. Nevile Henderson rămăsese la Berlin şi este greu de crezut că ostilitatea sa faţă de polonezi fusese exprimată doar în scrisorile personale trimise

236. Discuţie între Hudson şi Wohltat, 20 iulie 1939, *British Foreign Policy*, third series, VI, No. 370.

237. Discuţii între Wohltat şi Wilson, 24 iulie; consemnare a lui Dirksen, 21 iulie 1939, *German Foreign Policy*, series D, VI, No. 716, *Dirksen Papers*, No. 13.

acasă. Consilierii mai inteligenţi nu lipseau. La începutul lunii iulie, contele von Schwerin, de la Ministerul de Război german, se afla în Anglia. El a vorbit franc: „Hitler nu ia în considerare vorbele, ci doar faptele". Britanicii trebuiau să pună în scenă o demonstraţie navală în Marea Baltică, să-l introducă pe Churchill în Cabinet şi să trimită o Forţă Aeriană de Atac în Franţa[238]. Acest sfat a fost desconsiderat. Oamenii nu-şi pot schimba natura, oricît de mult şi-ar modifica vorbele. Oamenii de stat britanici încercau să obţină un echilibru între fermitate şi conciliatorism, însă, pentru că erau ceea ce erau, inevitabil au stabilit unul greşit.

Discuţiile dintre Wohltat şi Wilson au oferit o imagine corectă a punctului de vedere al lui Chamberlain, însă n-au avut un impact semnificativ în Germania. Poate că Göring a fost impresionat de ele. Ribbentrop doar l-a admonestat pe Dirksen pentru că a permis desfăşurarea acestor convorbiri, şi este puţin probabil că Hitler a auzit ceva despre ele. Discuţiile dintre Hudson şi Wohltat, deşi mai puţin importante, au creat mai multă agitaţie. Informaţii despre acestea au ajuns în presă, aparent dinspre partea britanică[239]. Scopul acestei scurgeri de informaţii a rămas necunoscut. Poate că a fost vorba doar de gura bogată a lui Hudson; poate că a fost o încercare deliberată de a submina negocierile cu Rusia sovietică – şi erau mulţi din tabăra guvernamentală care doreau acest lucru. Dezvăluirile au transferat discuţiile în Camera Comunelor, iar Chamberlain, cînd a trebuit să răspundă, şi-a declarat propria hotărîre de a rezista în faţa Germaniei într-un mod chiar mai puţin convingător decît pînă atunci. În acel moment, guvernul sovietic a ignorat povestea, iar mai tîrziu a scos-o la iveală ca o scuză convenabilă pentru propriile sale relaţii cu Hitler. Istoricul nu are nevoie să piardă timpul cu aceste acuzaţii reciproce. Britanicii şi ruşii priviseră cu simpatie abordările germane şi, pînă la sfîrşitul lui iulie, britanicii urmăriseră cu mai mult interes decît ruşii tatonările germane. Însă negocierile pentru alianţa dintre ei nu erau subminate de tentaţiile oferite de germani, ci de neputinţa de a cădea de acord. Britanicii doreau o demonstraţie morală care le-ar fi permis să ajungă la o înţelegere cu Hitler în nişte condiţii mai favorabile. Ruşii doreau o alianţă militară precisă de asistenţă mutuală, care sau l-ar fi descurajat pe Hitler, sau i-ar fi asigurat înfrîngerea. Britanicii se temeau pentru Polonia, iar ruşii pentru ei înşişi. O invazie germană în Rusia – nu doar o înclinare a echilibrului european în favoarea Germaniei – era coşmarul lor. Ei căutau aliaţi şi li se oferea doar pierderea libertăţii de acţiune de care încă dispuneau.

Ar fi contat oare atît de mult încheierea unei anume înţelegeri anglo-sovietice? Alianţele reprezintă ceva semnificativ dacă pun în cuvinte o comunitate reală de interese, altfel nu duc decît la confuzie şi dezastru, aşa cum au făcut alianţele Franţei. Era de neconceput, în circumstanţele anului 1939, ca britanicii să se angajeze ei înşişi, în mod decisiv şi fără a putea da înapoi, în favoarea Rusiei sovietice şi împotriva Germaniei. De asemenea, era la fel de neconceput ca ruşii să se angajeze ei înşişi în apărarea *statu quo*-ului. În ultimă instanţă, Marea Britanie şi Rusia sovietică au devenit aliate, însă nu din convingere. Hitler le-a obligat, pur şi simplu, să se alieze. Pînă în 1941, Hitler şi-a pierdut vechiul său dar al răbdării, pornind în

238. Discuţii între Schwerin şi Marshall-Cornwall şi Jebb, 7 şi 8 iulie 1939, *British Foreign Policy*, third series, VI, No. 269 şi 277.

239. Dirksen a spus că scurgerea de informaţii nu a venit de la Wohltat sau de la ambasada germană. Minută a lui Sargent, 24 iulie 1939, *Ibidem*, No. 426.

urmărirea unui al doilea ţel înainte de a-l fi atins pe primul. În 1939, el era încă maestru în arta aşteptării. Unii germani ar fi putut să cedeze neliniştii şi să facă propuneri atractive Moscovei sau Londrei. Hitler a rămas liniştit. Negocierile anglo-sovietice nu au fost blocate de ofertele germane, ci de lipsa ofertelor. Negocierile fuseseră iniţiate ca mişcare elaborată în cadrul războiului nervilor. Ele ar fi trebuit să zdruncine hotărîrea lui Hitler. În schimb, i-au întărit-o. Hitler a pariat că negocierile vor eşua şi s-a dovedit încă o dată că avea dreptate. El nu s-a bazat pe cunoştinţe sau informaţii raţionale, ci, ca întotdeauna, pe al şaselea simţ, care nu l-a trădat. Războiul nervilor era specialitatea sa şi, o dată cu luna august a anului 1939, se părea că a cîştigat încă o victorie în acest război. Este inutil de făcut speculaţii dacă o alianţă anglo-sovietică ar fi prevenit cel de-al doilea război mondial. Însă eşecul încheierii acestei alianţe a contribuit mult la declanşarea acestuia.

Notă pentru p. 171 : Acest discurs al lui Hitler, discutat pe larg la p. 193, contrazice alte declaraţii ale sale din acea perioadă, iar eu am avut îndoieli în privinţa sa de la început. Acum el este un fals dovedit, conceput probabil de unii membri ai Comandamentului General german pentru a-i înspăimînta pe britanici. Hitler nu a rostit nici un discurs la 23 mai, iar mulţi dintre cei care au pretins că erau prezenţi nici măcar nu se aflau la Berlin.

CAPITOLUL 11

Război pentru Danzig

Criza din august 1939 care a condus la cel de-al doilea război mondial, cel puţin aparent, a fost o dispută asupra Danzig-ului. Această dispută a fost formulată în ultimele zile ale lui martie, cînd Germania şi-a emis pretenţiile referitoare la Danzig şi la „Coridor", iar polonezii le-au respins. Din acel moment, toată lumea aştepta ca Danzig-ul să fie următorul mare subiect de conflict internaţional. Însă, contrastînd ciudat cu crizele precedente, n-au fost nici un fel de negocieri în privinţa Danzig-ului, nici încercări de a se descoperi o soluţie, şi nici măcar încercări de a detensiona atmosfera. Acest calm paradoxal a fost parţial cauzat de situaţia locală din Danzig. Acolo, şi Germania, şi Polonia aveau o poziţie inexpugnabilă atît timp cît nu acţionau ; un pas al oricăreia dintre ele ar fi pornit avalanşa. Din acest motiv, nu putea exista nimic din manevrele şi tîrguielile ce marcaseră criza cehoslovacă. Naziştii sudeţi, ca şi cei austrieci înaintea lor, au sporit tensiunea treptat, fără coordonarea lui Hitler. La Danzig tensiunea era deja la cele mai înalte cote, iar Hitler, în măsura în care a făcut ceva, i-a ţinut pe loc pe naziştii locali. Ei deja cîştigaseră Danzig-ul din punct de vedre intern : Senatul Oraşului Liber era ferm controlat. Însă Hitler nu putea folosi avantajul acestei situaţii. Dacă naziştii din Danzig sfidau deschis tratatul de pace votînd unirea cu Germania, polonezii ar fi fost liberi să intervină cu aprobarea aliaţilor lor occidentali, iar intervenţia ar fi fost efectivă, deoarece Danzig-ul era separat de Prusia orientală, singurul teritoriu german vecin, prin Vistula, un fluviu fără poduri. Iar polonezii controlau căile de acces : trei căi ferate şi şapte şosele. Nu puteau exista jumătăţi de măsură referitoare la ajutorul german pentru Danzig, ci doar un război pe scară largă ; iar Hitler ar fi fost gata pentru un asemenea război abia cînd şi-a încheiat pregătirile militare, la sfîrşitul lui august.

Pînă în acel moment, Danzig-ul a stat la mila Poloniei. Însă nici polonezii nu puteau folosi această poziţie în avantajul lor. Deşi aveau alianţe cu Marea Britanie şi Franţa, n-au reuşit să obţină vreo promisiune fermă de sprijin în privinţa Danzig-ului. Într-adevăr, polonezii ştiau că ambii lor aliaţi simpatizau cu doleanţa germană. Ei puteau reţine favorurile aliaţilor lor doar dacă se menţineau pe poziţii şi aşteptau o „ameninţare clară" la adresa independenţei poloneze. Trebuia să pară că au fost obligaţi să acţioneze, ceea ce, în cazul Danzig-ului, nu fusese cazul. În circumstanţe similare, adversarii precedenţi ai lui Hitler, Schuschnigg şi Beneš, căutaseră cu disperare o cale de scăpare, concepînd la nesfîrşit compromisuri care ar fi putut evita ceea ce se prefigura. Polonezii au făcut faţă imperturbabili crizei care se apropia, încrezători că Hitler va fi considerat agresorul şi că nemulţumirile justificate în privinţa Danzig-ului vor fi apoi uitate. Ei nu au răspuns provocării naziste, însă, în acelaşi timp, au ignorat pledoariile în favoarea concesiilor care veneau dinspre Occident.

Şi în domeniul mai cuprinzător al marii politici, Hitler şi polonezii şi-au menţinut poziţiile rigide în războiul nervilor. După 26 martie, Hitler nu a mai formulat pretenţii referitoare la Danzig pînă în ziua premergătoare izbucnirii războiului. Acest fapt nu este surprinzător, era metoda sa obişnuită. În acest fel aşteptase ofertele lui Schuschnigg în privinţa Austriei; în acest fel aşteptase oferte privitoare la Cehoslovacia de la Beneš, de la Chamberlain şi, în cele din urmă, din partea Conferinţei de la München. Şi nu aşteptase în zadar. De această dată considera, oare, că nu va veni nici o ofertă din partea polonezilor? Aşa pare să reiasă din documente. La 3 aprilie, el a emis instrucţiuni în sensul că pregătirile pentru un atac asupra Poloniei „trebuiau făcute în aşa fel încît operaţiunea să poată fi pusă în practică în orice moment începînd cu 1 septembrie 1939"[240]. Însă o directivă suplimentară, emisă după o săptămînă, explica faptul că aceste pregătiri urmau să fie făcute pur şi simplu din precauţie, „în caz că Polonia şi-ar schimba politica... şi ar adopta o atitudine ameninţătoare faţă de Germania"[241]. Oricum, la 23 mai, el a vorbit cu mai puţine rezerve la o reuniune a generalilor: „Va fi război. Sarcina noastră este să izolăm Polonia... Nu trebuie să se ajungă la o confruntare simultană cu Occidentul"[242]. Aceste vorbe sună destul de clar. Însă planurile reale ale lui Hitler nu sînt atît de uşor de detectat. El discutase cu aceeaşi bravură despre un război împotriva Cehoslovaciei, în 1938; însă atunci, aproape sigur, jucase pentru o victorie în războiul nervilor. Şi acum, trebuiau făcute pregătiri de război, indiferent dacă plănuia să învingă prin forţă sau prin diplomaţie. Cînd Hitler a discutat cu generalii săi, el era interesat să-i impresioneze, nu să le dezvăluie gîndurile sale ascunse. Ştia că generalii nu-l plăceau şi nu aveau încredere în el; ştia că unii dintre ei plănuiseră să-l înlăture în septembrie 1938; probabil ştia că ei sunau mereu alarma la ambasadele britanică şi franceză. Dorea să-şi impresioneze generalii şi, în acelaşi timp, să-i înspăimînte. Din acest motiv, la 23 mai, el a discutat nu numai despre războiul împotriva Poloniei, pe care ar fi intenţionat să-l declanşeze, ci şi despre un mare război împotriva Puterilor occidentale, ceea ce cu siguranţă nu făcea parte din planurile sale. Calculul lui Hitler a funcţionat: abia s-a încheiat conferinţa din 23 mai, că generalii, de la Göring în jos, au început să implore Puterile occidentale să aducă Polonia la sentimente mai bune cît timp mai exista această posibilitate.

Comportamentul ulterior al lui Hitler sugerează că nu era atît de ferm convins de ceea ce are de făcut, pe cît a indicat la 23 mai. Pînă în ultima clipă, el s-a pregătit să primească oferta poloneză, care nu a mai venit niciodată. Poate că nu s-a aşteptat ca nervii polonezilor să cedeze de la sine, dar s-a aşteptat ca Puterile occidentale să-i facă să cedeze, aşa cum făcuseră, în mare măsură, cu Beneš în 1938. El nu a prevăzut exact cum vor ceda nervii occidentalilor sau ce efect va avea acest fapt asupra polonezilor. Nici nu-l interesa prea mult dacă polonezii vor capitula fără război sau erau lăsaţi să fie distruşi în izolare: oricum, rezultatul ar fi fost acelaşi. În privinţa celuilalt punct - cedarea nervilor occidentalilor - nu s-a îndoit nici o clipă. De asemenea, există şi indicii că, pe măsură ce trecea vara, el a început să intuiască felul în care se va realiza acest fapt. Un colaps al negocierilor anglo-franco-sovietice,

240. Directiva lui Keitel, 3 aprilie 1939, *German Foreign Policy*, series D, VI, No. 149.
241. Directiva lui Hitler, 11 aprilie 1939, *Ibidem*, No. 185.
242. Minute ale conferinţei, 23 mai 1939, *Ibidem*, No. 433.

credea el, ar fi dat lovitura de grație. Siguranța lui Hitler că aceste negocieri vor eșua reprezintă un element extraordinar chiar în cadrul acestei povești extraordinare. Cum de putea fi atît de sigur? De ce nu a făcut un efort mai mare de a contacta Rusia și a fost convins că rușii vor veni de partea sa din proprie inițiativă? A avut la dispoziție informații secrete – care nu au ajuns niciodată la cunoștința istoricilor – din partea vreunui agent de la Whitehall sau de la Kremlin, sau poate avea o legătură directă chiar cu Stalin? A fost vorba, oare, de o analiză socială profundă, înțelegerea faptului că oamenii de stat burghezi și cei comuniști nu vor găsi o modalitate de înțelegere reciprocă? Posibil. Nu vom ști niciodată. Poate că era, pur și simplu, convingerea fermă a jucătorului că intuiția nu-l înșală – altfel, la urma urmei, nici n-ar juca. O frază întîmplătoare relevă mai mult din politica lui Hitler decît toată discuția sa grandilocventă cu generalii. La 29 august, Göring, dornic de compromis, a spus: „Este momentul să oprești această *va banque*". Hitler a replicat: „Este singura licitare pe care o fac"[243].

A fost ghinionul lui Hitler (și nu numai al lui) să se confrunte cu polonezii, aventurieri politici din aceeași școală. *Va banque* nu era numai singura licitare pe care au făcut-o, ci și singura licitare pe care o puteau face dacă doreau să-și mențină poziția lor iluzorie de Mare Putere independentă. Oamenii de stat echilibrați ar fi renunțat cu discreție dacă s-ar fi gîndit la pericolele ce amenințau Polonia și la insuficiența mijloacelor pe care le avea la dispoziție. Germania, puternică și agresivă, de o parte, Rusia sovietică, potențial ostilă, de cealaltă parte, iar la distanță, doi aliați reticenți, dornici de a face compromisuri cu Hitler și, din punct de vedere geografic, inacapabili să ofere un ajutor efectiv. Polonezii trebuiau să se mulțumească cu resursele de care dispuneau, și nici măcar pe acestea nu le utilizaseră eficient. Mai puțin de jumătate din oamenii capabili să poarte arme beneficiaseră de pregătire militară; chiar mai puțini puteau spera să primească echipament militar. Cehoslovacia, cu un an mai devreme, cu o populație de aproximativ o treime din cea a Poloniei, avusese o armată antrenată mai numeroasă, iar cehii fuseseră dotați cu armament modern. Din toate acestea polonezii nu aveau de fapt nimic: cam 250 de avioane de atac de un tip învechit și un batalion de tancuri, de asemenea nemodernizat. În asemenea circumstanțe, ce puteau face polonezii, cu excepția tratării amenințărilor lui Hitler drept bravadă? Era evident că orice mișcare din partea lor ar fi implicat o cedare. Așa încît nu au făcut nimic. În fond, a sta în expectativă reprezintă cea mai bună politică pentru cineva care favorizează situația existentă, poate chiar singura politică. Aliații occidentali ai Poloniei reprezentau, bineînțeles, o cauză suplimentară pentru imobilitatea ei diplomatică. Era evident că Marea Britanie și Franța se vor grăbi să renunțe la Danzig dacă polonezii vor deschide brusc ușa pentru negocieri. De aceea au ținut-o închisă. Umbra München-ului era încă vizibilă. Hitler a așteptat să se întîmple un nou München. Beck luase aminte de soarta lui Beneș.

Germania și Polonia și-au menținut pozițiile ferme. Cele trei Puteri occidentale – Italia, ca și Marea Britanie și Franța – au ezitat să ridice chestiunea Danzig-ului dintr-un alt motiv: pentru că pozițiile lor erau foarte instabile. Toate trei erau convinse că Danzig-ul nu merita un război; toate trei erau de acord că acel oraș trebuia să revină Germaniei, luîndu-se măsuri de siguranță pentru comerțul polonez.

243. Weizsäcker, *Erinnerungen*, p. 258.

Însă toate trei şi-au dat seama că Polonia nu va renunţa fără confruntare şi că Hitler nu va amîna rezolvarea problemei Danzig-ului pentru o perioadă mai paşnică. Italia se angajase faţă de Germania prin Pactul de Oţel, iar Marea Britanie şi Franţa erau angajate faţă de Polonia. Nici una din cele trei ţări nu dorea să lupte pentru Danzig; nici unul din adversarii principali nu dorea să cedeze. De aceea, singurul curs posibil era să se ignore chestiunea Danzig-ului, în speranţa că şi ceilalţi vor face la fel. Cele trei Puteri occidentale au făcut tot posibilul pentru a uita că există oraşul Danzig:

As I was going up the stair,
I met a man who wasn't there.
He wasn't there again today.
I do so wish he'd go away.[244]

Acesta era spiritul diplomaţiei europene în vara anului 1939. Danzig-ul nu era acolo, iar dacă toate Puterile doreau asta îndeajuns de mult, el va dispărea.

Cînd a venit luna august, era clar că Danzig-ul nu dispăruse. Naziştii locali şi-au sporit provocările faţă de polonezi, iar aceştia au răspuns cu fermitate ameninţătoare. Rapoartele despre mişcările de trupe germane au început să se înmulţească, iar de această dată zvonurile erau bine întemeiate. Hitler, era de aşteptat, urma să acţioneze în scurt timp. Însă cum? Şi, chiar mai important, cînd? Aceasta a fost chestiunea esenţială în ambele crize, cehă şi poloneză. De fiecare dată Puterile occidentale au presupus că Hitler va declanşa criza în public, la congresul Partidului Nazist de la Nürnberg. Şi de fiecare dată presupunerile s-au dovedit eronate; însă în criza cehă Puterile occidentale au greşit într-un sens, iar în criza poloneză – în celălalt sens. În 1938, congresul partidului s-a desfăşurat la 12 septembrie; planurile militare ale lui Hitler stabiliseră ca dată-limită 1 octombrie, existînd astfel o perioadă neaşteptată de două săptămîni în care „conciliatorismul" a putut opera. În 1939, congresul partidului fusese fixat pentru prima săptămînă a lui septembrie; de această dată Hitler era hotărît să obţină succesul înainte de reuniune. La „Congresul Păcii" el urma să anunţe victoria, nu să se pregătească pentru ea. Nimeni nu ar fi putut bănui că planurile militare germane erau programate pentru 1 septembrie. Data – ca şi 1 octombrie, în anul precedent – nu a fost aleasă prin prisma vreunui motiv raţional, meteorologic sau de altă natură, în ciuda aserţiunilor contrare ale comentatorilor ulteriori. Aşa cum se întîmplă de obicei în asemenea cazuri, la această dată s-a ajuns absolut din întîmplare. Perioada în care s-au putut desfăşura negocieri a fost acum foarte scurtă, iar planurile Puterilor occidentale au eşuat parţial şi datorită faptului că intervalul destinat diplomaţiei a fost cu aproximativ o săptămînă mai redus decît s-a crezut.

La începutul lui august, Puterile occidentale încă trăgeau de timp, în speranţa că relaţiile lor nedefinite cu Uniunea Sovietică îl vor descuraja pe Hitler. Alţii erau mai puţin încrezători. Un lung şir de oaspeţi la Berchtesgaden a încercat să ghicească intenţiile lui Hitler. Poate că impresiile iniţiale l-au făcut pe el să se decidă care erau de fapt acestea. Maghiarii au fost cei dintîi. La 24 iulie, Teleki, primul-ministru ungar, i-a scris două scrisori lui Hitler. În prima a promis că „în eventualitatea unui

244. În căutarea rimelor şi a ritmului, traducerea nu poate fi decît forţată: „În timp ce eu mergeam pe scări în sus,/ Am văzut un om ce nu era acolo./ Azi, din nou, el nu era acolo,/ Pe cînd, de nu plecase, eu să văd m-am dus" (n.tr.).

conflict general, Ungaria îşi va alege politica în funcţie de politica Axei", însă în cea de-a doua misivă a comunicat că „Ungaria nu poate fi, din motive morale, în poziţia de a acţiona armat împotriva Poloniei"[245]. La 8 august, Csáky, ministrul de externe maghiar, a primit la Berchtesgaden un răspuns nemilos. Hitler nu avea nevoie de ajutorul maghiar. Pentru că „Polonia nu reprezintă o problemă militară pentru noi... Este de sperat ca Polonia să devină raţională în ultima clipă... Altfel, nu numai armata poloneză, dar şi statul polonez vor fi distruse... Franţa şi Marea Britanie nu ne vor putea opri de la aceasta". Csáky s-a bîlbîit, şi-a cerut scuze şi a retras scrisorile lui Teleki, „deoarece, din nefericire, ele au fost aparent greşit înţelese"[246].

Trei zile mai tîrziu a fost rîndul lui Burckhardt, Înaltul Comisar al Ligii Naţiunilor la Danzig. Hitler a fost din nou belicos: „Voi lovi ca fulgerul cu forţa totală a unei armate mecanizate, ceva despre care polonezii nu au nici cea mai mică idee". Însă a arătat şi semne de conciliere: „Dacă polonezii păstrează la Danzig un calm absolut... atunci eu pot aştepta". A clarificat şi ceea ce aştepta. Încă se mulţumea cu condiţiile pe care le ceruse la 26 martie - „din nefericire, respinse în mod clar de către polonezi". Apoi, mai general: „Eu nu vreau nimic de la Occident... Însă trebuie să am mînă liberă în Răsărit... Vreau să trăiesc în pace cu Anglia şi să închei un pact definitiv, să garantez toate posesiunile engleze din lume şi să colaborăm"[247]. Cu Csáky şi cu Burckhardt, Hitler a discutat în mod clar pentru a-i impresiona - cînd belicos, cînd conciliator. Era exact tactica din anul anterior. De ce nu şi acum? Discuţiile sale despre pace erau dramatice, ca de altfel şi cele despre război. Ceea ce s-a concretizat a depins de evenimente, nu de vreo hotărîre luată înainte de Hitler.

La 12 august a apărut un vizitator mai important: Ciano, ministrul italian de externe. Italienii fuseseră dornici să lupte cît timp războiul păruse foarte îndepărtat, devenind temători cînd s-au înmulţit rapoartele care indicau apropierea războiului. Italia era epuizată de intervenţia sa prelungită în Spania, poate singurul efect semnificativ al războiului civil spaniol. Rezervele ei de aur şi materii prime se epuizau, iar modernizarea armatei abia dacă începuse. Ea putea fi pregătită de război abia în 1942, şi chiar şi această dată era una imaginară, care însemna doar „într-un oarecare viitor îndepărtat". La 7 iulie, Mussolini i-a spus ambasadorului britanic: „Spuneţi-i lui Chamberlain că dacă Anglia va lupta de partea poloneză în chestiunea Danzig-ului, Italia va lua partea Germaniei"[248]. Două săptămîni mai tîrziu el şi-a schimbat opinia şi a cerut să se întîlnească cu Hitler la Brenner. Şi-a propus să insiste că războiul poate fi evitat şi că Hitler putea obţine tot ce dorea prin intermediul unei conferinţe internaţionale. La început, germanii au respins varianta reuniunii, iar apoi au spus că ea trebuia să se desfăşoare doar pentru a se discuta atacul împotriva Poloniei. Poate că Mussolini nu avea încredere în capacitatea sa de a-i rezista lui Hitler. În orice caz, el a decis să-l trimită pe Ciano în locul său. Instrucţiunile lui Mussolini erau clare: „Trebuie să evităm un conflict cu Polonia, deoarece acesta va fi imposibil de localizat, iar un război generalizat va fi dezastruos pentru toată lumea"[249]. Ciano a vorbit ferm cînd s-a întîlnit cu Hitler, la 12 august, însă nu s-a acordat importanţă

245. Memorandumul lui Weizsäcker, 24 iulie 1939, *German Foreign Policy*, series D, VI, No. 712.
246. Memorandumul lui Erdmannsdorff, 8 august 1939, *Ibidem*, No. 784.
247. Minută a lui Makins, 14 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VI, No. 659.
248. Loraine către Halifax, 7 iulie 1939, *Ibidem*, No. 261.
249. *Ciano's Diary 1939-1943*, p. 123.

observaţiilor sale. Hitler a anunţat că şi-a propus să atace Polonia dacă nu i se acorda satisfacţie completă pînă la sfîrşitul lui august; „era absolut sigur că democraţiile occidentale... se vor speria de un război general"; întrega operaţiune urma să se finalizeze pînă la 15 octombrie. A fost cea mai precisă dintre declaraţiile de pînă atunci ale lui Hitler – însă îndoiala persistă. El ştia că orice le spunea italienilor urma să ajungă la Puterile occidentale, iar el era interesat să le zguduie acestora nervii, nu să-i prezinte lui Mussolini planurile sale reale.

Un scurt episod ciudat a demonstrat care erau aceste planuri. În timp ce Ciano discuta cu Hitler, „*Führer*-ul a primit un telefon de la Moscova". Lui Ciano i s-a spus despre ce era vorba: „ruşii au fost de acord ca un negociator politic german să fie trimis la Moscova". Potrivit lui Ciano, „ruşii au cerut trimiterea la Moscova a unui plenipotenţiar german care să negocieze un pact de prietenie"[250]. Nu s-a găsit în arhivele germane o asemenea telegramă, şi poate că nu a existat niciodată. Pentru că ruşii au fost de acord cu trimiterea unui negociator german doar la 19 august, nu la 12 august[251]. Bineînţeles că Stalin ar fi putut să-i transmită lui Hitler decizia sa, prin anumite metode ascunse, cu o săptămînă înainte de a o adopta oficial. Însă este o ipoteză fantastică, pentru care nu există dovezi. Este mult mai probabil că telegrama era un fals, conceput pentru a-l impresiona pe Ciano şi a-i înlătura îndoielile. Dar, deşi un fals, telegrama nu era fără fundament. Iar acest fundament era „intuiţia" lui Hitler, convingerea că ceea ce dorea să se întîmple se va întîmpla. Şi nu s-a înşelat niciodată prea mult. De această dată s-a bazat aproape în totalitate pe flerul său, fiind sigur dinainte că negocierile anglo-franco-sovietice vor eşua şi că apoi Puterile occidentale se vor prăbuşi.

La 12 august, negocierile anglo-franco-sovietice nu fuseseră anulate. De fapt, ele erau reluate. Misiunile militare britanică şi franceză ajunseseră în sfîrşit la Moscova. Daladier le spusese reprezentanţilor francezi să obţină o convenţie militară cît mai curînd posibil. Britanicii, la rîndul lor, fuseseră instruiţi să „meargă foarte încet" pînă cînd se va realiza o înţelegere politică (deşi discuţiile în această direcţie fuseseră suspendate la 27 iulie, pînă la semnarea convenţiei militare): „Obţinerea consensului în privinţa multor puncte va necesita luni de zile"[252]. În fapt, guvernul britanic nu era interesat de o serioasă cooperare militară cu Rusia sovietică, urmărind doar să deseneze pe zid un drac roşu, în speranţa că asta îl va speria pe Hitler. Însă, cînd au început convorbirile, reprezentanţii britanici s-au trezit imediat atraşi, de către francezi şi Voroşilov, liderul sovietic, în discuţii serioase. S-au descris în detaliu planurile de război ale francezilor şi britanicilor, iar resursele celor două ţări au fost

250. Discuţie între Hitler şi Ciano, 12 august 1939, *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 43; *I documenti diplomatici italiani*, eighth series, XIII, No. 4.

251. Acum este general admis că nu a existat nici o telegramă de la Moscova, la 12 august. Dar se sugerează adesea că acceptul pentru vizita unui negociator german a fost dat prin intermediul lui Astakov, însărcinat cu afaceri sovietic la Berlin. Şi acest lucru este fals. Astakov a spus doar că „sovieticii erau interesaţi de o discuţie pe anumite chestiuni". El nu a menţionat un pact de prietenie şi „a lăsat chestiunea deschisă pentru cel care era aşteptat la Moscova să desfăşoare convorbiri, indiferent dacă era ambasadorul sau altcineva". *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 50. Astakov acţiona probabil din proprie iniţiativă, aşa cum adeseori făcuse anterior. În orice caz, nu există vreo dovadă că informaţia a ajuns la Hitler.

252. Instrucţiuni pentru Misiunea Militară Britanică, august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VI, appendix V.

catalogate cumva generos. La 14 august a venit rîndul sovieticilor. Atunci Voroşilov a întrebat: „Poate Armata Roşie să traverseze Polonia de Nord... şi Galiţia pentru a intra în contact cu inamicul? Li se va permite trupelor sovietice să traverseze teritoriul românesc?"[253]. Era întrebarea decisivă. Britanicii şi francezii nu puteau răspunde. Discuţiile au ajuns într-un punct mort, la 17 august ele au fost întrerupte, nemaifiind reluate niciodată în mod serios.

De ce au pus ruşii această întrebare atît de brutal şi abrupt? Doar cu scopul de a avea o scuză pentru negocierile cu Hitler? Poate. Însă întrebarea era una reală cînd a fost pusă şi i s-a răspuns. Polonia şi România reprezentaseră obstacole insurmontabile împotriva oricărei acţiuni sovietice în 1938. Aceste obstacole trebuiau înlăturate dacă se dorea ca Rusia sovietică să acţioneze acum ca un partener egal, şi doar Puterile occidentale le puteau înlătura. Întrebarea punea vechea dispută de principiu într-o nouă formă. Puterile apusene doreau ca Rusia sovietică să fie un aliat secundar obedient, iar ruşii erau hotărîţi să fie recunoscuţi ca egali. A existat şi o diferenţă de perspectivă strategică mai puţin remarcată. Marea Britanie şi Franţa gîndeau încă în termenii frontului vestic din timpul primului război mondial. Aşa încît au exagerat forţa poziţiilor defensive. Misiunii militare i se spusese: dacă Germania va ataca în Vest, chiar prin Olanda şi Belgia, „mai devreme sau mai tîrziu acest front se va stabiliza". În Răsărit, Polonia şi România vor încetini înaintarea germană, iar cu ajutoare ruseşti ele ar putea chiar să o blocheze complet[254]. În orice caz, Armata Roşie ar fi avut la dispoziţie timp suficient pentru a-şi construi linii de apărare după începerea războiului. Apoi, toţi vor rămîne asiguraţi în tranşee pînă cînd Germania se va prăbuşi sub presiunea unei blocade. Susţinînd aceste puncte de vedere, Puterile occidentale puteau vedea în cererea rusească de a avansa prin Polonia doar o manevră politică; ruşii, credeau ele, doreau să umilească Polonia sau poate chiar să-i distrugă independenţa politică.

Nimeni nu poate spune dacă acestea erau intenţiile ruşilor. Însă este clar că aveau concepţii strategice diferite, ele însele suficiente pentru a explica cererile lor. Ruşii îşi foloseau experienţa acumulată în timpul războiului civil şi al intervenţiei străine, nu aceea din precedenta conflagraţie mondială. Pe atunci ofensivele de cavalerie erau peste tot la ordinea zilei. Mai mult, în calitate de comunişti, ei favorizau automat o doctrină strategică mai dinamică şi mai revoluţionară decît cea susţinută de Occidentul capitalist decadent. Ruşii împărtăşeau opinia că ofensivele de cavalerie, acum în formă mecanizată, erau irezistibile, sau mai exact că nu li se pot opune decît ofensive similare într-o altă parte a frontului. Intenţia lor era ca în caz de război să pătrundă cu forţe motorizate în Germania, în pofida atacurilor germane din alte zone. Aceasta a rămas intenţia lor chiar pînă în 1941, şi nu au putut-o pune în practică doar pentru că Hitler i-a atacat înainte ca ei să fie pregătiţi. Doctrina lor era de fapt greşită, deşi nu mai mult decît aceea a Puterilor occidentale; iar în 1941, atacul surprinzător al lui Hitler i-a salvat de la un dezastru iremediabil. Aceste experienţe ulterioare sînt irelevante pentru jocul diplomatic din 1939. Atunci ruşii au cerut să treacă prin Polonia deoarece considerau, eronat, că era singura cale de a învinge în război. Poate că au existat şi obiective politice, însă ele erau subordonate necesităţilor militare reale.

253. Minuta reuniunii, 14 august 1939, *Ibidem*, VII, appendix II.
254. Instrucţiuni pentru Misiunea Militară, august 1939, *Ibidem*, VI, appendix V, para. 83.

Guvernele britanic şi francez nu au luat în considerare calculele sovietice, dar au înţeles că trebuiau să răspundă la această întrebare neplăcută, dacă ea a apucat să fie pusă. Ambele guverne s-au adresat, deşi fără prea multă speranţă, Varşoviei. Britanicii au folosit în continuare argumente politice: „înţelegerea cu Uniunea Sovietică va fi făcută în aşa fel încît să-l descurajeze pe Hitler în privinţa declanşării războiului". Dacă negocierile eşuau, „Rusia ar putea fie să-şi împartă interesele cu Germania... fie să devină principala ameninţare în momentul cînd războiul se va fi încheiat"[255]. Beck a dat tot un răspuns politic: înţelegerea în privinţa trecerii trupelor ruseşti prin Polonia nu numai că nu l-ar descuraja pe Hitler, dar „va conduce imediat la o declaraţie de război din partea Germaniei"[256]. Ambele argumente politice păreau plauzibile, însă amîndouă erau irelevante pentru situaţia militară. Francezii au gîndit în termeni mai practici. Ei erau interesaţi doar de implicarea Armatei Roşii în conflictul cu Hitler şi nu le păsa dacă această implicare se realiza pe seama Poloniei. Dacă ar fi contat doar părerea lor, ar fi abandonat bucuroşi Polonia în schimbul obţinerii cooperării sovietice. Londra a interzis asemenea ameninţări, aşa încît francezii trebuiau să facă apel la persuasiune. Bonnet a crezut că a descoperit soluţia. Ruşii insistau pentru semnarea unei înţelegeri de cooperare militară cu polonezii înainte de începerea războiului; polonezii ar fi acceptat ajutorul sovietic numai după declanşarea ostilităţilor. Din acest motiv, Bonnet a argumentat că momentul la care se ajunsese le părea ruşilor unul de pace, iar polonezilor unul de război. Manevra a eşuat. Beck era inflexibil: „Ni se cere să semnăm o nouă împărţire a Poloniei". La 21 august, francezii şi-au pierdut răbdarea. Ei au decis să ignore refuzul polonez şi să-şi continue demersurile, sperînd să-i angajeze pe polonezi vrînd-nevrînd. Doumenc, şeful misiunii militare de la Moscova, a fost instruit să dea întrebării ruseşti „un răspuns afirmativ în principiu". Apoi urma „să negocieze şi să semneze orice aranjament care putea servi cel mai bine interesului comun, act care trebuia să obţină aprobarea finală a guvernului francez". Britanicii au refuzat să fie asociaţi la această acţiune, deşi nu au luat atitudine împotriva ei.

În orice caz, şansa unei alianţe cu sovieticii, dacă existase vreodată, acum era deja pierdută. La 14 august, la cîteva ore după ce Voroşilov pusese întrebarea decisivă, Ribbentrop i-a trimis o telegramă lui Schulenburg, ambasadorul său la Moscova: „Nu există conflicte reale de interese între Germania şi Rusia... Nu există nici o problemă între Marea Baltică şi Marea Neagră care să nu poată fi soluţionată spre satisfacţia completă a ambelor părţi"[257]. Ribbentrop era pregătit să vină la Moscova, unde „să pună bazele unei înţelegeri definitive a relaţiilor germano-ruseşti". Acest mesaj a fost prima acţiune concretă în relaţiile sovieto-germane. Pînă atunci ele stagnaseră, iar discuţiile dintre subordonaţi, atît de comentate ulterior de către autorii occidentali, nu erau altceva decît reverberaţii inspirate de regretele faţă de dispariţia cooperării de la Rapallo. Acum Hitler lua în sfîrşit iniţiativa. De ce a ales exact acest moment? Oare abilitatea sa politică extraordinară a fost cea care i-a spus că discuţiile militare vor ajunge într-un punct mort la doar două zile după ce începuseră? Oare coincidenţa privitoare la întrebarea lui Voroşilov şi abordarea lui Ribbentrop a fost

255. Halifax către Kennard, 17, 20 august 1939, *Ibidem*, VII, No. 38, 39 şi 91.
256. Kennard către Halifax, 18 august 1939, *Ibidem*, No. 52.
257. Ribbentrop către Schulenburg, 14 august 1939, *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 56.

aranjată anticipat şi în secret între Stalin şi Hitler? Îi comunicase lui Hitler vreun agent necunoscut de la Kremlin că se ajunsese la momentul potrivit? Sau a fost o pură întîmplare? Hitler şi-a dezvăluit pentru prima dată planul său de atentat la nervii anglo-francezi prin realizarea unei înţelegeri cu Rusia sovietică atunci cînd s-a lăudat nejustificat în faţa lui Ciano cu invitaţia de la Moscova din 12 august, liniştind astfel temerile italiene. Poate că Hitler a conştientizat această strategie doar în momentul cînd a început să se laude. În fond, el a fost întotdeauna un om al improvizaţiilor îndrăzneţe; lua decizii pe moment, iar apoi le prezenta ca rezultatul unei politici pe termen lung. Ribbentrop a rămas la Berchtesgaden pînă la 13 august, întorcîndu-se la Berlin la 14 august. De aceea, respectiva zi era prima în care ar fi putut trimite mesajul la Moscova. Poate că răspunsul corect este şansa, însă aceasta este una din problemele pe care nu le vom putea rezolva niciodată.

Schulenburg a transmis mesajul lui Ribbentrop la 15 august. Molotov a refuzat sa se grăbească. Deşi a primit mesajul „cu cel mai mare interes", considera că negocierile vor fi de durată. A întrebat: „Care este opinia guvernului german despre ideea unui pact de neagresiune cu Uniunea Sovietică?"[258]. Răspunsul a venit în mai puţin de 24 de ore: Germania a oferit nu numai un pact de neagresiune, ci şi o garanţie comună asupra statelor baltice şi o mediere între Rusia sovietică şi Japonia. Lucrul esenţial era vizita lui Ribbentrop[259]. Ruşii îşi menţineau încă disponibilitatea faţă de ambele tabere. La 17 august, Voroşilov le-a spus membrilor misiunilor militare britanică şi franceză că o nouă reuniune nu avea nici un rost pînă cînd nu vor putea răspunde la întrebarea privitoare la Polonia; oricum, după cîteva îndemnuri, el a acceptat să se întîlnească din nou, la 21 august. În aproape exact acelaşi moment, Molotov i-a spus lui Schulenburg că îmbunătăţirea relaţiilor sovieto-germane va fi o chestiune de durată. Mai întîi trebuia semnată o înţelegere comercială, apoi un pact de neagresiune. Abia atunci se putea lua în discuţie o eventuală vizită a lui Ribbentrop, însă guvernul sovietic „prefera să facă treaba practică fără agitaţie"[260].

La 18 august, Ribbentrop a bătut mai tare ca niciodată la uşa sovieticilor. Relaţiile trebuiau clarificate imediat, „astfel încît să nu fie luate prin surprindere de izbucnirea unui conflict germano-polon"[261]. Încă o dată Molotov a ezitat. Vizita lui Ribbentrop „nu putea fi fixată nici măcar aproximativ". După o jumătate de oră, Schulenburg a fost rechemat la Kremlin. I s-a comunicat că Ribbentrop va putea veni după o săptămînă[262]. Nu putem şti ce a determinat această decizie bruscă. Schulenburg a crezut că Stalin intervenise personal, însă era doar o bănuială, ca multe altele mai tîrziu. Invitaţia sovietică nu era suficient de convenabilă pentru Hitler. El dorea ca Ribbentrop să fie primit imediat. Poate că această cerere a ilustrat pur şi simplu nerăbdarea care urma întotdeauna ezitărilor sale prelungite. Probabil că există o explicaţie mai profundă. Ziua de 26 august ar fi fost mulţumitoare dacă Hitler plănuia doar să deschidă calea pentru atacul asupra Poloniei de la 1 septembrie. Ea nu era însă suficient de timpurie pentru a-i oferi răgazul necesar realizării a două operaţiuni: mai întîi să calce pe nervi Puterile occidentale prin semnarea unei înţelegeri cu Rusia

258. Schulenburg către Ribbentrop, 16 august 1939, *Ibidem*, No. 70.
259. Ribbentrop către Schulenburg, 16 august 1939, *Ibidem*, No. 75.
260. Schulenburg către Ribbentrop, 18 august 1939, *Ibidem*, No. 105.
261. Ribbentrop către Schulenburg, 18 august 1939, *Ibidem*, No. 113.
262. Schulenburg către Ribbentrop, 19 august 1939, *Ibidem*, No. 132.

sovietică, iar apoi să calce pe nervii polonezilor cu sprijinul Puterilor apusene. Din acest motiv, graba lui Hitler sugerează îndeajuns de clar că el dorea un alt „München", nu un război.

În orice caz, Hitler a acţionat acum fără vreun intermediar diplomatic. La 20 august, el i-a trimis lui Stalin un mesaj personal, prin care accepta toate cererile sovietice şi solicita ca Ribbentrop să fie primit imediat[263]. Mesajul a constituit un punct de cotitură în istoria lumii, el marcînd momentul cînd Rusia sovietică s-a întors în Europa ca o Mare Putere. Nici un om de stat european nu i se adresase pînă atunci direct lui Stalin. Liderii occidentali îl trataseră de parcă ar fi fost un îndepărtat – aproape iluzoriu – *Bei de Buhara*[264]. Acum Hitler l-a recunoscut drept conducătorul unui mare stat. Se presupune că Stalin ar fi fost imun la sentimente personale, însă probabil că abordarea lui Hitler l-a flatat. Venise momentul deciziei. La 20 august s-a semnat tratatul comercial între Rusia sovietică şi Germania, prima condiţie sovietică fiind astfel îndeplinită. În dimineaţa zilei de 21 august, Voroşilov s-a întîlnit cu membrii celor două misiuni militare. Aceştia nu aveau nimic de comunicat, aşa încît reuniunea s-a amînat *sine die*. La orele 17^{00}, Stalin s-a declarat de acord ca Ribbentrop să vină la Moscova imediat, pe 23 august. Ştirile au fost anunţate în aceeaşi seară la Berlin, iar în dimineaţa următoare la Moscova. La 22 august, Doumenc s-a întîlnit neoficial cu Voroşilov. Urmînd instrucţiunile lui Daladier, s-a oferit să accepte cererea sovietică fără a mai aştepta răspunsul polonez. Voroşilov a respins oferta: „Noi nu dorim ca Polonia să pretindă că ne-a refuzat ajutorul, pe care nu avem intenţia de a i-l impune cu forţa"[265]. Negocierile anglo-franco-sovietice se încheiaseră. În ziua următoare, 23 august, francezii au smuls în cele din urmă de la polonezi o formulă reticentă. Francezii puteau spune ruşilor: „Am obţinut certitudinea că, în eventualitatea unei acţiuni comune împotriva unei agresiuni germane, colaborarea dintre Polonia şi URSS nu este exclusă (sau: este posibilă)"[266]. Formula nu a mai fost niciodată prezentată ruşilor. În orice caz, ea era frauduloasă. Beck a acceptat-o numai cînd a aflat că Ribbentrop era la Moscova şi nu mai exista pericolul unui ajutor sovietic pentru Polonia. Liderul polonez nici măcar nu era disperat. El încă mai credea că o Polonie independentă avea mai multe şanse de a încheia o înţelegere cu Hitler. Rusia sovietică, gîndea el, era pe punctul de a se retrage din Europa, ceea ce constituia o veste bună pentru polonezi. „Acum este rîndul lui Ribbentrop", a spus el cu suficienţă, „să experimenteze reaua-credinţă a sovieticilor"[267].

Ribbentrop era de altă părere. El venise la Moscova să ajungă la o înţelegere, şi a reuşit imediat. Tratatul public, semnat la 23 august, era unul de neagresiune reciprocă. Un protocol secret a exclus Germania din statele baltice şi din răsăritul Poloniei – teritoriul de la est de linia Curzon, locuit de ucraineni şi bieloruşi. Aceasta era, în fond, ceea ce ruşii încercaseră să obţină de la Puterile occidentale. Pactul sovieto-nazist era doar o altă cale de a-şi atinge obiectivul: nu era o variantă prea

263. Ribbentrop către Schulenburg, 20 august 1939, *Ibidem*, No. 142.
264. Buhara (Buchara) – important centru economic şi cultural medieval, capitala hanatului uzbek (sec. al XVI-lea) şi a Emiratului de Buhara (mijlocul secolului al XVI-lea – 1920) (n.tr.).
265. Discuţie între Voroşilov şi Doumenc, 22 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, appendix II, No. 10.
266. Kennard către Halifax, 23 august 1939, *Ibidem*, No. 176.
267. Noël, *L'Agression allemande*, p. 424.

bună, însă mai bună decît nimic. Înţelegerea de la Brest-Litovsk era în sfîrşit înlăturată, cu acceptul Germaniei în locul sprijinului occidental. Era, fără îndoială, dezonorant că Rusia sovietică trebuia să semneze un acord cu principalul stat fascist; însă acest reproş a venit exact de la oamenii de stat care au mers la München şi care atunci erau susţinuţi în propriile lor ţări de majorităţi confortabile. De fapt, ruşii au făcut doar ceea ce liderii apuseni speraseră să facă, iar resentimentele occidentale erau resentimentele frustrării, amestecate cu furia că declaraţiile comuniste nu erau mai sincere decît propriile lor declaraţii democratice. Pactul nu conţinea nici una din expresiile nesincere de prietenie pe care Chamberlain le pusese în declaraţia anglo--germană convenită a doua zi după Conferinţa de la München. Într-adevăr, Stalin a respins orice asemenea expresii: „Guvernul sovietic nu poate, dintr-o dată, să prezinte public asigurările germano-sovietice de prietenie după ce şase ani de zile a fost împroşcat cu noroi".

Pactul nu era nici o alianţă, nici o înţelegere de împărţire a Poloniei. München-ul fusese o adevărată alianţă de împărţire: britanicii şi francezii le-au dictat cehilor dezmembrarea. Guvernul sovietic nu a întreprins o asemenea acţiune împotriva polonezilor. El doar a promis să rămînă neutru, ceea ce polonezii îi ceruseră întotdeauna să facă, iar occidentalii presupuneau la fel. Mai mult decît atît, înţelegerea era în ultimă instanţă antigermană: ea limita înaintarea germană spre Răsărit în caz de război, aşa cum a subliniat Winston Churchill într-un discurs radiodifuzat, imediat după încheierea campaniei poloneze. În august ruşii nu se gîndeau la război. Ei au presupus, ca şi Hitler, că Puterile occidentale nu vor lupta fără alianţa sovietică. Polonia va fi obligată să cedeze şi, înlăturat fiind obstacolul polonez, o alianţă defensivă cu Occidentul ar fi putut atunci să fie realizată în condiţii corespunzătoare. Iar dacă polonezii rămîneau intransigenţi, ei urmau să lupte singuri, caz în care vor fi obligaţi, în fond, să accepte asistenţa sovietică. Aceste calcule au fost infirmate de rezultatul practic: un război la care au luat parte şi Polonia, şi Puterile occidentale. Chiar şi această variantă era un succes pentru liderii sovietici: înlăturaseră ceea ce îi înspăimîntase cel mai mult – un atac capitalist unit împotriva Rusiei sovietice. Însă nu aceasta era intenţia politicii sovietice; evenimentele din 1 şi 3 septembrie nu puteau fi prevăzute la 23 august. Hitler şi Stalin şi-au imaginat că evitaseră războiul, nu că îl declanşaseră. Hitler credea că va obţine un alt München în privinţa Poloniei, iar Stalin că scăpase în orice caz de un război pentru care nu era pregătit, dacă nu cumva îl evitase definitiv.

Dacă cineva roteşte un cristal şi încearcă să privească viitorul din punctul de vedere al zilei de 23 august 1939, este dificil de văzut ce alt curs ar fi putut să urmeze Rusia sovietică. Temerile sovietice în privinţa unei alianţe europene împotriva Rusiei erau exagerate, deşi nu lipsite de temei. Dar, lăsînd asta deoparte – datorită refuzului polonez de a primi ajutor sovietic, de asemenea, datorită politicii britanice de a tergiversa negocierile cu Moscova fără a încerca în mod serios să ajungă la o finalitate –, neutralitatea, cu sau fără un pact formal, era cel mai bun lucru pe care îl putea obţine diplomaţia sovietică, iar limitarea avantajelor germane în Polonia şi în zona Balticii era oferta care a făcut pactul formal atractiv. Această politică era corectă potrivit manualelor de diplomaţie. Ea conţinea exact aceeaşi eroare majoră: încheind o înţelegere scrisă, liderii sovietici, ca şi cei occidentali înaintea lor, au trăit cu iluzia că Hitler îşi va ţine cuvîntul. Era evident că Stalin avea îndoieli. În momentul cînd

a ciocnit un pahar cu Ribbentrop, el a spus: „Guvernul sovietic ia foarte în serios noul pact. Îmi dau cuvîntul de onoare că Uniunea Sovietică nu-şi va trăda partenerul". Implicaţia era clară: „Faceţi şi voi la fel". În acelaşi timp, Stalin a considerat în mod clar că pactul are valoare nu doar ca manevră imediată, ci şi pe termen lung. Este curios, dar nu neobişnuit. Oamenii, ei înşişi fără scrupule, se plîng adesea cînd sînt înşelaţi de alţii.

În orice caz, bomba explodase. Hitler era radios, convins că dăduse lovitura decisivă. La 22 august, el le-a ţinut generalilor săi de frunte cel mai sălbatic dintre discursurile sale: „Să nu aveţi milă. Acţionaţi brutal". Această bolboroseală nu era o directivă serioasă pentru acţiune - nu s-a concretizat în vreun document formal. Hitler se lăuda în stilul său caracteristic. Finalul discursului conţinea şi fraza-cheie: „Acum probabilitatea este mare ca Occidentul să nu intervină"[268]. Bineînţeles că Hitler vorbea pentru impresionarea auditoriului. Un raport despre discurs a ajuns aproape imediat la ambasada britanică[269]. Intenţionat sau nu, aşa-numita „rezistenţă" germană i-a făcut treaba lui Hitler. La 23 august, Hitler a mai făcut un pas. A fixat atacul asupra Poloniei la orele 4[40], în dimineaţa zilei de 26 august. Şi această măsură făcea parte din jocul actoricesc conceput pentru a-i impresiona pe generali şi, prin ei, pe liderii occidentali. Programarea germană devenea operaţională numai după 1 septembrie. Înainte de acea dată, un atac asupra Poloniei ar fi fost posibil numai dacă aceasta ar fi capitulat deja. Însă consideraţiile tehnice păreau a nu mai conta: se presupunea că Pactul sovieto-german deschisese calea pentru colapsul diplomatic al Puterilor occidentale.

Francezii aproape că s-au conformat aşteptărilor lui Hitler. Bonnet fusese întotdeauna dornic să-i trădeze pe polonezi. El era indignat de modul în care aceştia se comportaseră în timpul crizei cehoslovace, accepta punctul de vedere german cu privire la Danzig şi nu credea în forţa armatei poloneze. Ruşii, a argumentat Bonnet, au pretins că nu pot lupta împotriva Germaniei fără a avea frontieră comună cu aceasta. Cucerirea germană a Poloniei va furniza o asemenea graniţă, iar Pactul franco-sovietic va avea dintr-o dată aplicabilitate practică. La 23 august, cînd s-a aflat de călătoria lui Ribbentrop la Moscova, Bonnet i-a cerut lui Daladier să reunească Comitetul Apărării Naţionale. Acolo a făcut referiri indirecte la politica sa: „Trebuie să aplicăm orbeşte alianţa noastră cu Polonia? N-ar fi mai bine, dimpotrivă, să împingem Varşovia spre un compromis? Astfel vom putea cîştiga timp pentru a ne continua înarmarea, pentru a ne spori forţa militară şi pentru a ne îmbunătăţi poziţia diplomatică, în aşa fel încît să putem rezista Germaniei mai eficient dacă ea se va întoarce mai tîrziu împotriva Franţei". Însă Bonnet nu era un luptător, nici măcar pentru pace. El a lăsat decizia în seama altora. Generalii n-ar fi recunoscut slăbiciunea militară a Franţei pentru care ei erau responsabili. Poate că ei nici măcar nu erau de această părere. Gamelin a declarat că armata franceză era „pregătită" (orice ar fi putut însemna acest lucru). A spus în continuare că Polonia se va menţine pe poziţii pînă la primăvară, iar pînă atunci frontul occidental va deveni inexpugnabil[270]. Nimeni

268. Memorandum despre discursul lui Hitler, 22 august 1939, *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 192 şi 193.
269. Ogilvie-Forbes către Kirkpatrick, 25 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 314.
270. Bonnet, *Fin d'une Europe*, pp. 303-304.

nu a pus problema dacă era posibil, de fapt, ca polonezii să fie ajutaţi. Era evident că toţi cei prezenţi au presupus că armata franceză va apăra doar linia Maginot, în ciuda promisiunii de ofensivă pe care Gamelin o făcuse polonezilor. Nu a existat nici o discuţie despre politica de urmat, nici o propunere de a-i atenţiona pe polonezi că se aflau în pericol. Polonezilor li se oferea libertatea de a rezista în faţa lui Hitler sau de a ajunge la un compromis cu el, după cum doreau. Mai mult decît atît, nu a existat nici un contact cu britanicii, nici una din reuniunile anglo-franceze ale miniştrilor care marcaseră criza cehă. Şi britanicilor li se oferea libertatea de a se opune lui Hitler sau de a realiza un compromis, fără a li se comunica vreun indiciu despre dorinţele franceze sau despre forţa franceză. Însă decizia britanică urma să angajeze Franţa. Francezii sau ar fi renunţat în cele din urmă la Europa răsăriteană sau ar fi dus, aproape singuri, greul unui mare război european, decizia rămînînd în întregime la latitudinea Londrei. A fost tăcere faţă de britanici, tăcere faţă de polonezi şi chiar tăcere faţă de germani. Doar Daladier i-a trimis lui Hitler o scrisoare de atenţionare. Ceilalţi oameni de stat francezi n-au făcut nimic toată săptămîna care a hotărît, pentru mulţi ani, soarta Franţei.

A fost o pasivitate ciudată, însă nu mai ciudată decît politica franceză din anii precedenţi. Francezii nu ştiau în ce direcţie să se îndrepte. Nu ar fi abandonat în mod deliberat înţelegerea din 1919, însă au sesizat că erau incapabili să o menţină. La fel s-au comportat şi în privinţa reînarmării germane: nu au permis-o, dar nu au găsit modalitatea de a o evita. La fel au stat lucrurile în privinţa Austriei: s-a repetat un „Nu" hotărît pînă la înfăptuirea *Anschluss*-ului. Cehoslovacia s-ar fi încadrat în acelaşi tipar dacă nu ar fi fost impulsurile britanice. Atunci britanicii au cerut capitularea, iar francezii au consimţit. Acum britanicii nu mai spuneau nimic, iar Daladier, cel mai reprezentativ dintre politicienii francezi, a revenit pe o poziţie de rezistenţă resemnată. Francezilor nu le păsa de Danzig mai mult decît le păsase de teritoriile de limbă germană din Cehoslovacia, însă nu ar fi anulat singuri ceea ce făcuseră odată. Ei doreau ca totul să se sfîrşească, într-un fel sau altul. *„Il faut en finir"* era starea de spirit generală franceză în 1939. N-aveau nici o idee despre cum va arăta acest final. Extrem de puţini francezi au prevăzut înfrîngerea militară, iar victoria asupra Germaniei părea la fel de îndepărtată. Există unele dovezi vagi că serviciul secret francez a exagerat opoziţia din interiorul Germaniei. Însă nu a existat vreun calcul raţional înainte de decizia din 23 august. Francezii nu ştiau ce să facă, aşa încît s-au hotărît să lase evenimentele la voia întîmplării.

Astfel, decizia a rămas exclusiv în seama guvernului britanic. Şi politica acestuia părea compromisă. Varianta alianţei anglo-sovietice dispăruse definitiv. Acest aspect a reprezentat o neînţelegere fundamentală a poziţiei britanice – o neînţelegere care, într-adevăr, a contribuit la fel de mult ca orice altceva la izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Alianţa cu Rusia sovietică era politica opoziţiei – politica laburiştilor, a lui Winston Churchill şi a lui Lloyd George. Ei au fost cei care au insistat că rezistenţa în faţa lui Hitler era posibilă numai dacă Rusia sovietică era de partea Aliată. Guvernul nu împărtăşea acest punct de vedere. El nu a atribuit niciodată o valoare practică alianţei cu sovieticii, iar la masa tratativelor ajunsese după multe reticenţe, obligat de agitaţia din Parlament şi din ţară. Miniştrii britanici s-au simţit eliberaţi cînd negocierile au eşuat, încîntaţi să le poată spune criticilor: „V-am spus noi!" şi se bucurau că scăpaseră dintr-o situaţie stînjenitoare. Simpatizanţii

conservatorilor au mers chiar mai departe. Mulţi dintre ei îl simpatizaseră pe Hitler în calitatea sa de pavăză împotriva bolşevismului. El a devenit acum, în ochii lor, un trădător al cauzei civilizaţiei occidentale. În timp ce conservatorii s-au întors împotriva lui Hitler, laburiştii, cu resentimente aproape identice, s-au întors împotriva lui Stalin, hotărîţi să demonstreze că, în orice caz, ei erau sinceri în antifascismul lor, chiar dacă asta însemna să-l sprijine pe Chamberlain. Conform unor calcule raţionale, Pactul sovieto-nazist ar fi trebuit să descurajeze poporul britanic. Lloyd George a fost aproape singurul care a făcut asemenea calcule. Altfel spus, Pactul a determinat o fermitate pe care britanicii nu o mai dovediseră de douăzeci de ani. La 22 august, în aplauzele generale, Cabinetul britanic a hotărît să-şi îndeplinească obligaţia faţă de Polonia.

Nu s-a discutat nimic despre felul în care putea fi îndeplinită această obligaţie. Într-adevăr, nu exista o asemenea modalitate. Nu s-a apelat la consilierii militari decît în problema apărării civile de la Londra. Guvernul britanic gîndea încă în termeni de politică, nu de acţiune. Politica sa a rămas neschimbată: pe de o parte, atenţionări ferme adresate lui Hitler cum că va trebui să facă faţă unui război general dacă ataca Polonia, iar pe de altă parte, asigurări la fel de clare că i se vor acorda concesii dacă acţiona paşnic. Guvernul britanic era inflexibil în privinţa acestei politici. De aceea, el nu i-a consultat pe francezi dacă războiul era practic posibil, nici nu i-a întrebat pe polonezi ce concesii puteau fi făcute. Într-adevăr, britanicii erau hotărîţi să facă concesii peste capetele polonezilor, dacă Hitler era rezonabil. Guvernul britanic era încă de acord cu Hitler în privinţa Danzig-ului. Însă nici măcar acum această chestiune nu a fost ridicată în mod formal. Hitler a aşteptat oferte pe care să le poată maximaliza, iar englezii au aşteptat cereri pe care să le poată minimaliza. Oricine ar fi făcut prima mişcare, ar fi pierdut; de aceea, nici una dintre părţi nu a făcut-o. Guvernul britanic a găsit o cale de mijloc: l-a atenţionat pe Hitler în privinţa războiului şi, în acelaşi timp, a făcut aluzii la recompensele pe care pacea i le-ar fi putut aduce. Intenţia sa iniţială fusese să trimită un emisar special – de această dată nu Chamberlain, ci probabil generalul Ironside. Datorită precipitării ce a urmat semnării Pactului sovieto-nazist, acest lucru a fost imposibil. Mesajul a trebuit să fie transmis de către ambasador, Nevile Henderson, care s-a dus la Berchtesgaden la 23 august.

A fost o alegere nefericită. Fără îndoială că Henderson a încercat să vorbească ferm, însă nu din inimă. Cu o perseverenţă demnă de o cauză mai bună, el a rămas convins că polonezii greşeau. El dorea ca aceştia să fie forţaţi să cedeze, aşa cum fuseseră cehii cu un an mai înainte. Cu cîteva zile mai devreme, el îi scrisese unui prieten din Ministerul de Externe: „Istoria va judeca presa, în general vorbind, de a fi fost principala cauză a războiului... Dintre toţi germanii, chiar dacă pare de necrezut, Hitler este cel mai moderat în privinţa Danzig-ului şi a «Coridorului»... Noi nu l-am dezaprobat pe Beneš anul trecut decît atunci cînd am avut în faţă abisul războiului. Şi nu-l putem dezaproba pe Beck acum"[271]. Evident că nu a reuşit să-l dezaprobe pe Hitler. Deşi a transmis loial mesajul, el a continuat să accentueze conciliatorismul britanic. I-a spus lui Hitler adevărul gol-goluţ: „Dovada prieteniei lui Chamberlain derivă din faptul că a refuzat să-l includă pe Churchill în Cabinet",

271. Henderson către Strang, 16 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 37.

adăugînd că atitudinea ostilă din Marea Britanie era opera evreilor şi a inamicilor nazismului, ceea ce credea şi Hitler[272]. Avînd în faţă un oponent lipsit de convingere, Hitler s-a înfierbîntat şi a început să ameninţe. După ce Henderson a plecat, Hitler şi-a pus mîinile în şolduri şi a spus: „Chamberlain nu va supravieţui acestei conversaţii; Cabinetul său va cădea în această seară"[273]. Henderson s-a comportat exact aşa cum bănuia Hitler. Imediat după ce s-a întors la Berlin, el i-a scris lui Halifax: „Am susţinut de la început că polonezii sînt complet vinovaţi şi lipsiţi de înţelepciune" şi încă o dată: „Eu personal nu mai văd nici o speranţă de a se evita războiul dacă ambasadorului polonez nu i se ordonă să ceară astăzi, sau cel mai tîrziu mîine, o întrevedere personală cu Hitler"[274].

În Anglia, oricum, evenimentele nu s-au ridicat la aşteptările lui Hitler. Ba chiar au evoluat în sens contrar. Parlamentul s-a reunit la 24 august şi a aplaudat în unanimitate ceea ce se presupunea a fi poziţia fermă a guvernului. Hitler a început să aibă îndoieli: era evident că era nevoie şi de altceva pentru a smulge guvernului britanic concesiile pe care încă mai conta. La 24 august Hitler s-a dus la Berlin. Conform instrucţiunilor sale, Göring l-a chemat pe Dahlerus, suedezul, şi l-a trimis la Londra cu un apel neoficial pentru o mediere britanică. Era o capcană ingenioasă: dacă britanicii refuzau, Hitler putea pretinde că iniţiativa nu îi aparţinuse, iar dacă aceştia cedau, ar fi fost obligaţi să facă presiuni asupra Poloniei. În aceeaşi seară Hitler a convocat o şedinţă cu Göring, Ribbentrop şi principalii generali. Trebuia declanşat atacul asupra Poloniei, programat să înceapă în 24 de ore? Hitler a declarat că va mai face o încercare de a desprinde Puterile occidentale de aliatul lor polonez. Încercarea a luat forma unei „ultime oferte", comunicată lui Henderson la 25 august, imediat după prînz. Germania, a declarat Hitler, era hotărîtă „să desfiinţeze condiţiile draconice de la frontiera ei răsăriteană". Problema Danzig-ului şi a „Coridorului" trebuia rezolvată - deşi încă nu putea spune în ce fel. O dată depăşită această problemă, Germania va face o „ofertă majoră, binevoitoare"; ea va garanta Imperiul Britanic, va accepta o limitare de comun acord a armamentelor şi va reînnoi asigurarea că frontiera apuseană era definitivă[275]. Ca de obicei, Henderson a fost impresionat. Hitler, a raportat el, a vorbit „cu multă seriozitate şi cu aparentă sinceritate"[276]. Ulterior, toţi istoricii au considerat că oferta lui Hitler era frauduloasă - şi, într-un fel, chiar era. Obiectivul imediat era izolarea Poloniei. Însă oferta reprezenta, de asemenea, politica permanentă a lui Hitler: el dorea mînă liberă pentru a distruge condiţiile din Răsărit, pe care şi opinia occidentală progresistă le considera intolerabile; el nu avea ambiţii direcţionate împotriva Marii Britanii şi a Franţei.

Însă ce putea spera Hitler să realizeze prin această ofertă, în circumstanţele acelui moment? Henderson a promis să plece la Londra în dimineaţa zilei de 26 august, dar pînă atunci atacul asupra Poloniei ar fi trebuit, în mod normal, să fi început. Se gîndea Hitler doar la imaginea sa - să se justifice în ochii posterităţii sau chiar în faţa propriei sale conştiinţe? Sau a uitat de programarea pe care o făcuse, incapabil

272. Memorandum al lui Loesch, 24 august 1939, *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 200.
273. Weizsäcker, *Erinnerungen*, p. 252.
274. Henderson către Halifax, 24 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 257 şi 241.
275. Henderson către Halifax, 25 august 1939, *Ibidem*, No. 283.
276. Henderson către Halifax, 25 august 1939, *Ibidem*, No. 284.

să înţeleagă că ordinele, o dată pronunţate, vor fi în cele din urmă îndeplinite? A doua variantă pare explicaţia cea mai probabilă. În după-amiaza zilei de 25 august, Hitler s-a agitat la Cancelaria *Reich*-ului, nesigur în privinţa a ceea ce avea de făcut. La orele 15 a ordonat ca atacul asupra Poloniei să fie declanşat. Trei ore mai tîrziu, Attolico, ambasadorul italian, a ajuns cu un mesaj din partea lui Mussolini: deşi Italia era necondiţionat de partea Germaniei, ea nu putea „interveni militar" dacă Germania nu îi livra imediat materialul militar necesar; iar cînd a venit lista, acesta era – după spusele lui Ciano – „suficient pentru a omorî un bou, dacă boul ar şti să citească". Mussolini acţionase ca un om puternic pînă în ultimul moment; însă acum, cînd războiul părea iminent, a dat bir cu fugiţii. Imediat după această lovitură a venit alta. Ribbentrop a raportat că alianţa formală dintre Marea Britanie şi Polonia tocmai fusese semnată la Londra. Hitler l-a convocat pe Keitel, şeful de stat-major: „Opriţi totul numaidecît, aduceţi-l pe Brauchitsch [comandantul armatei de uscat] imediat. Am nevoie de timp pentru negocieri". Au fost emise noi ordine, la puţin timp după orele 19. Ofensiva prematură a fost anulată cu precipitare.

Acesta a fost un alt episod misterios. De ce Hitler a dat înapoi în ultimul moment? Şi-a pierdut cumpătul? L-au luat cele două evenimente – neutralitatea lui Mussolini şi alianţa anglo-poloneză – realmente prin surprindere? El însuşi, cu tendinţa firească a oamenilor de stat de a arunca responsabilitatea pe seama altora, s-a plîns imediat că totul era din vina lui Mussolini: veştile despre decizia italiană de a nu lupta i-au întărit pe britanici chiar în momentul în care erau pe punctul de a capitula. Era un nonsens. Britanicii nu cunoşteau decizia lui Mussolini cînd au semnat alianţa cu Polonia, deşi ar fi putut să o bănuiască. Iar alianţa nu a fost programată să devină efectivă chiar în acel moment. Încheierea acestui act a fost tergiversată cît timp au durat negocierile cu Rusia sovietică; o dată ce acestea eşuaseră, nu exista nici un motiv pentru o amînare suplimentară, iar britanicii au semnat de îndată ce formalităţile au putut fi îndeplinite. Ei nu erau conştienţi că Hitler fixase data de 25 august ca fiind ziua crizei. Ei se gîndeau la prima săptămînă din septembrie, tot aşa cum Hitler considerase mult timp că ziua-cheie era 1 septembrie. Probabil că aceasta este explicaţia ezitării sale aparente de la 25 august. Stabilirea ofensivei pentru acea dată era mai curînd o nouă încercare, suplimentară, de a obţine o victorie pe căi diplomatice, similară cu obstinaţia sa exagerată de la Godesberg, din anul precedent. Lăsînd deoparte evenimentele diplomatice de la 25 august, existau raţiuni militare serioase pentru revenirea la programarea iniţială. La 25 august, frontiera apuseană era încă efectiv neapărată. Poate că de aceea Hitler a luat în considerare faptul că un anume tip de război cu Puterile occidentale nu era foarte îndepărtat. Însă este mai probabil că el i-a spus adevărul lui Keitel: avea nevoie de timp pentru negocieri.

Şi britanicii intenţionau să negocieze. Semnarea alianţei anglo-poloneze era un element preliminar pentru această acţiune, nu o decizie fermă în favoarea războiului. Există dovezi clare că britanicii nu au luat alianţa complet în serios. Versiunea iniţială a textului fusese concepută pentru a se potrivi cu eventuala alianţă anglo-sovietică, acum ieşită din calcule. În agitaţia care a urmat Pactului sovieto-nazist, au fost introduse şi clauze dintr-o variantă a polonezilor, iar una dintre acestea conţinea un angajament pe care britanicii îl evitaseră pînă atunci: o extindere completă a alianţei, pentru a cuprinde şi chestiunea Danzig-ului. Însă aproape în momentul semnării alianţei, un membru al Ministerului de Externe a redactat nişte „contrapropuneri

posibile pentru Herr Hitler" care stabileau că Danzig-ul va avea „dreptul să-şi determine apartenenţa politică", cu condiţia recunoaşterii drepturilor economice ale Poloniei[277], iar Halifax însuşi i-a spus ambasadorului polonez că „guvernul polonez va face o mare greşeală dacă va căuta să adopte o poziţie în care discuţia privitoare la modificările paşnice ale statutului Danzig-ului ar fi anulată"[278]. Astfel, guvernul britanic şi Hitler erau aproape de o înţelegere în privinţa modului în care trebuia finalizată criza, iar polonezii erau în afara jocului. Oricum, problema nu era aceea a modului în care trebuiau încheiate negocierile, ci a felului în care trebuiau începute. Iar acestei probleme fundamentale nu i s-a găsit nici o soluţie.

Pregătirile în vederea negocierilor s-au desfăşurat, cu furie, între 26 şi 29 august: britanicii sugerînd ceea ce ar putea oferi, iar Hitler ceea ce ar putea pretinde. Ambele părţi au ezitat să declanşeze negocierile adevărate. O altă sursă de confuzie era aceea că tatonările s-au realizat pe două niveluri. Nevile Henderson a acţionat ca intermediar oficial, iar Dahlerus a pendulat între Berlin şi Londra chiar cu mai multă asiduitate. S-a dus la Londra la 25 august şi s-a întors la Berlin la 26 august; s-a deplasat la Londra şi înapoi la 27 august şi, în sfîrşit, a procedat la fel la 30 august. La Berlin el s-a întîlnit cu Göring şi uneori cu Hitler. La Londra a fost primit cu toate precauţiile necesare confidenţialităţii şi s-a întîlnit cu Chamberlain şi Halifax. Britanicii puteau susţine că ceea ce îi spuseseră lui Dahlerus era „neoficial". În acelaşi timp, Hitler era îndreptăţit să considere că i se pregătea un al doilea München. Poate că a fost luat într-adevăr prin surprindere de semnarea alianţei anglo-poloneze, însă efectul acesteia a dispărut deoarece Henderson şi Dahlerus şi-au multiplicat eforturile. Dar, în acelaşi timp, ascultîndu-l pe Dahlerus, britanicii şi-au închipuit că poziţia lor se îmbunătăţea. Un diplomat britanic a comentat activităţile lui Dahlerus: „Aceasta arată că guvernul german oscilează... În timp ce putem şi trebuie să fim conciliant în formă, trebuie să fim absolut fermi în substanţă... Ultimele indicaţii dovedesc că avem o şansă neaşteptat de mare". Acest document conţine şi un comentariu pe margine: „Văzut de S.S. [secretarul de stat - n.tr.], care afirmă că este de acord cu el"[279]. Cu ingenuitate maximă, Halifax chiar credea că un al doilea München l-ar fi discreditat pe Hitler, şi nu guvernul britanic. El a scris: „Cînd vorbim despre München, trebuie să ne reamintim schimbarea care a intervenit de atunci în atitudinea şi forţa acestei ţări, şi în multe alte direcţii - Italia şi, să sperăm, Japonia etc. Iar dacă Hitler va fi obligat să accepte o soluţie moderată acum, probabil că nu este iluzoriu să credem că poziţia sa va suferi o anumită diminuare în cadrul Germaniei"[280].

Astfel, cele două părţi se învîrteau una în jurul celeilalte, precum luptătorii de greco-romane, căutînd să obţină un avantaj înainte de contactul propriu-zis. Britanicii s-au oferit să aranjeze negocieri directe între Germania şi Polonia dacă Hitler va promite să aibă un comportament paşnic; Hitler a promis că nu va fi război dacă se va rezolva chestiunea Danzig-ului. Unii istorici au argumentat că replica lui Hitler era lipsită de onestitate, că el era interesat să izoleze Polonia, nu să evite războiul. Ar putea fi adevărat. Însă şi oferta guvernului britanic era lipsită de onestitate: nu

277. Memorandum al lui Makins, 25 august 1939, *Ibidem*, No. 307.
278. Halifax către Kennard, 25 august 1939, *Ibidem*, No. 309.
279. Minută a lui Kirkpatrick, 27 august 1939, *Ibidem*, No. 397.
280. Minută a lui Halifax despre telegrama lui Henderson către Halifax, 29 august 1939, *Ibidem*, No. 455.

exista nici o şansă de a smulge concesii polonezilor dacă s-ar fi înlăturat pericolul războiului, iar britanicii ştiau asta. În anul precedent Beneš apelase la sprijinul britanic. Englezii sugeraseră că şi l-ar putea asigura dacă era îndeajuns de conciliant, iar el muşcase momeala. Acum britanicii se angajaseră deja – mîinile le erau legate nu atît datorită alianţei lor formale cu Polonia, cît datorită fermităţii opiniei publice britanice. Ei nu-i puteau obliga pe polonezi să facă concesii şi nu-şi puteau permite să-l lase pe Hitler să-i oblige. Însă nu puteau exista concesii dacă cineva nu le impunea. La 23 august, Sir Horace Wilson, acţionînd în numele lui Chamberlain, s-a întîlnit cu Kennedy, ambasadorul american. După discuţie, Kennedy a telefonat la Departamentul de Stat: „Britanicii doresc un singur lucru de la noi, şi anume să exercităm presiuni asupra polonezilor. Ei simt că, în virtutea obligaţiilor lor, nu pot face aşa ceva, însă noi am putea"[281]. Preşedintele Roosevelt a respins ideea fără a sta prea mult pe gînduri. Chamberlain – din nou potrivit lui Kennedy – şi-a pierdut atunci ultima speranţă: „El a spus că inutilitatea oricărei acţiuni este lucrul cel mai înspăimîntător; în fond, ei nu-i pot salva pe polonezi, ci doar să ducă un război revanşard care va presupune distrugerea întregii Europe"[282].

Blocajul diplomatic a durat pînă la 29 august, cînd a fost înlăturat de către Hitler. El se afla în poziţia mai slabă, deşi britanicii nu erau conştienţi de acest fapt. Nu mai rămăsese, pînă la 1 septembrie, timpul necesar pentru a putea obţine un succes diplomatic. La orele 19[15] el i-a făcut lui Henderson o ofertă formală şi o cerere formală: va negocia direct cu Polonia, dacă un plenipotenţiar polonez va ajunge la Berlin în ziua următoare. Era o retragere de pe o poziţie pe care Hitler o susţinuse cu rigurozitate după 26 martie, aceea că nu va mai discuta niciodată direct cu polonezii. Deşi Henderson s-a plîns că cererea aducea a ultimatum, era dornic să o accepte; cerinţa germană constituia, în opinia sa, „singura şansă de a evita războiul". Henderson a susţinut cererea în faţa propriului guvern, a solicitat guvernului francez să recomande o vizită imediată a lui Beck şi a fost cel mai insistent, dintre toţi, cu ambasadorul polonez Lipski[283]. Acesta din urmă a părut neinteresat de problemă – aparent, nici nu a raportat cererea lui Hitler la Varşovia. Guvernul francez a avut un altfel de răspuns: i-a spus lui Beck să meargă imediat la Berlin. Însă decizia rămînea în sarcina guvernului britanic. Aceasta era propunerea pe care el o dorise întotdeauna şi pe care i-o sugerase în repetate rînduri lui Hitler: negocieri directe între Polonia şi Germania. Hitler îşi îndeplinise sarcina care-i revenea, însă britanicii nu şi-o puteau realiza pe-a lor. Ei aveau cele mai serioase îndoieli că polonezii se vor prezenta astfel la Berlin, la ordinul lui Hitler. Kennedy a raportat la Washington dilema lui Chamberlain: „Vorbind deschis, el este mai preocupat de a-i face pe polonezi rezonabili, decît pe germani"[284]. Britanicii au întors problema pe toate părţile de-a lungul zilei de 30 august. În cele din urmă au părut a găsi o soluţie. Ei

281. *Moffat Papers. 1919-1943* (1956), p. 253. Cordell Hull a indicat numele lui Wilson în *Memoirs*, I, p. 662.

282. Kennedy către Hull, 23 august 1939, *Foreign Relations of the United States*, 1939, vol. I, General.

283. Henderson către Halifax, 29 şi 30 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 493 şi 510.

284. Kennedy către Hull, 30 august 1939, *Foreign Relations of the United States*, 1939, vol. I, General.

au trimis cererea lui Hitler la Varşovia la orele 00^{25}, în noaptea de 30/31 august, adică 25 de minute după expirarea ultimatumului german (dacă despre aşa ceva a fost vorba). Britanicii estimaseră corect obstinaţia poloneză. Cînd a fost informat de cererea lui Hitler, Beck a replicat imediat: „Dacă este invitat la Berlin, evident că nu va merge, deoarece nu are intenţia să se lase tratat asemenea preşedintelui Hácha"[285]. Astfel, acţionînd tardiv, britanicii puteau încă pretinde că oferiseră ceva pe care ştiau că nu-l pot da: un plenipotenţiar polonez la Berlin.

Anticipările lui Hitler nu luaseră această formă. El se aşteptase ca negocierile să înceapă, iar apoi să se blocheze datorită încăpăţînării poloneze. Au fost pregătite, în cele din urmă, conform instrucţiunilor sale, pretenţiile detaliate. Aceastea erau, în principal, retrocedarea imediată a Danzig-ului şi un plebiscit în „Coridor"[286] – chiar termenii pe care guvernele britanic şi francez îi favorizeseră de mai mult timp. Însă, neavînd la dispoziţie un plenipotenţiar polonez, germanii aveau dificultăţi în a-şi face cunoscute condiţiile. La miezul nopţii din 30/31 august, Henderson i-a adus lui Ribbentrop ştirea că un plenipotenţiar polonez nu va veni în acea zi. Ribbentrop avea la el doar ciorna condiţiilor germane propuse, cu amendamentele lui Hitler. Nu-i putea arăta aşa ceva lui Henderson şi, în plus, primise indicaţii de la Hitler să nu procedeze astfel. De aceea, i-a citit rar condiţiile. Mai tîrziu s-a spus că ministrul german de externe le-ar fi „bolborosit", înşelîndu-l în mod deliberat pe Henderson. De fapt, ambasadorul englez a recepţionat mesajul foarte clar şi a fost impresionat. La prima vedere, a considerat el, condiţiile nu erau „nerezonabile". Cînd s-a întors la ambasada britanică, el l-a convocat pe Lipski, la ora 2^{00} noaptea, şi i-a cerut să încerce să se întîlnească imediat cu Ribbentrop. Lipski nu a dat importanţă faptului şi s-a reîntors în pat.

Germanii erau acum neliniştiţi că propunerile lor nu o luaseră pe drumul cel bun datorită lui Henderson. L-au mai folosit o dată pe Dahlerus, chipurile, ca emisar neoficial. Göring, pretinzînd a acţiona împotriva lui Hitler, i-a arătat condiţiile lui Dahlerus, care, la rîndul său, le-a comunicat prin telefon la ambasada britanică în jurul orei 4 dimineaţa. Din moment ce Göring ştia că toate convorbirile telefonice erau „monitorizate" de cel puţin trei organisme guvernamentale (unul dintre ele fiind cel pe care îl conducea), opoziţia sa faţă de Hitler era, bineînţeles, o ficţiune. În dimineaţa următoare, Göring a abandonat-o. Lui Dahlerus i s-a înmînat o copie a condiţiilor germane, pe care a dus-o direct la ambasada britanică. Henderson l-a convocat din nou pe Lipski, dar acesta a refuzat să vină. Dahlerus şi Ogilvie-Forbes, consilierul britanic al ambasadei, au fost trimişi să se întîlnească cu Lipski. Acesta a rămas neclintit, refuzînd să se uite la condiţiile germane. Cînd Dahlerus a ieşit din cameră, Lipski a protestat împotriva introducerii acestui intermediar şi a spus: „Sînt convins – şi îmi pun la bătaie reputaţia – că moralul german este la pămînt şi că regimul actual se va prăbuşi în curînd... Oferta germană este o capcană şi un semn de slăbiciune din partea nemţilor"[287]. Într-un efort suplimentar de a sparge crusta încăpăţînării, Dahlerus i-a telefonat lui Horace Wilson la Londra. Condiţiile germane, a spus el, sînt „extrem de liberale"; este „*evident pentru noi* [Dahlerus? Göring?

285. Kennard către Halifax, 31 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 575.
286. Schmidt, telegramă circulară, 30 august 1939, *German Foreign Policy*, series D, VII, No. 458.
287. Henderson către Halifax, 31 august 1939, *British Foreign Policy*, third series, VII, No. 597.

Henderson?] că polonezii obstrucţionează posibilitatea unor negocieri". Wilson şi-a dat seama că germanii ascultau pe fir, i-a spus lui Dahlerus să tacă şi a pus receptorul în furcă[288].

Precauţia era tardivă. Toate mişcările din precedentele cîteva ore fuseseră la fel de publice ca şi cum ar fi fost anunţate în ziare. Convorbirile telefonice dintre Henderson şi Lipski, cele dintre Dahlerus şi Henderson, sosirile şi plecările de la ambasadele britanică şi poloneză, toate acestea erau cunoscute germanilor. Aceste informaţii ajunseseră, neîndoielnic, şi la Hitler. Ce concluzie putea trage? Doar că izbutise să deschidă o prăpastie între Polonia şi aliaţii ei occidentali. Afirmaţia era adevărată în privinţa guvernului francez. Era adevărată în privinţa lui Henderson. Acesta a scris, în după-amiaza zilei de 31 august: „Prin prisma ofertei germane, războiul va fi complet nejustificabil... Guvernul polonez trebuie să anunţe mîine, în lumina propunerilor germane care au devenit acum publice, intenţia sa de a trimite un plenipotenţiar pentru a discuta în termeni generali aceste propuneri"[289]. Hitler nu avea de unde să ştie că opinia lui Henderson nu mai avea la Londra aceeaşi greutate pe care o avusese cu un an înainte. Însă pînă şi guvernul britanic îşi pierdea răbdarea cu polonezii. Tîrziu, în noaptea de 30/31 august, Halifax a telegrafiat la Varşovia: „Nu înţeleg de ce guvernul polonez ar avea dificultăţi în a-l autoriza pe ambasadorul polonez să accepte un document din partea guvernului german"[290]. În 24 de ore ruptura ar fi fost completă. Însă Hitler nu a acordat aceste 24 de ore. El era prizonierul propriei sale programări. Avînd de înfruntat scepticismul din privirile generalilor săi, el nu putea anula din nou atacul asupra Poloniei fără o motivaţie solidă, iar aceasta îi fusese refuzată de către polonezi. Ruptura dintre Polonia şi aliaţii ei i-a acordat o şansă. Trebuia să parieze pe ea.

La 31 august, orele 12^{40}, Hitler a decis că atacul trebuie să înceapă. La orele 13^{00}, Lipski a telefonat, solicitînd o întrevedere cu Ribbentrop. Germanii, care interceptaseră instrucţiunile pe care le primise, ştiau că i se spusese să nu intre în „nici un fel de negocieri concrete". La orele 15^{00}, Weizsäcker i-a telefonat lui Lipski pentru a-l întreba dacă se prezenta în calitate de plenipotenţiar. Lipski a replicat: „Nu, în calitatea mea de ambasador". Era suficient pentru Hitler. Se părea că polonezii erau în continuare încăpăţînaţi. Putea să-şi continue operaţiunea de a-i izola pe aceştia în război. La orele 16^{00}, ordinele de război au fost confirmate. La orele 18^{30}, Lipski s-a întîlnit în sfîrşit cu Ribbentrop. Lipski a spus că guvernul său „lua favorabil în considerare" propunerea britanică pentru negocieri directe polono-germane. Ribbentrop l-a întrebat dacă era un plenipotenţiar. Lipski a răspuns din nou „Nu". Ribbentrop nu i-a comunicat condiţiile germane. Dacă ar fi încercat să facă asta, Lipski ar fi refuzat să le primească. Astfel s-a încheiat singurul contact nemijlocit dintre Germania şi Polonia după 26 martie. Polonezii nu clacaseră nervos pînă la sfîrşit. La orele 4^{45}, în dimineaţa zilei de 1 septembrie, atacul german asupra Poloniei a început. La orele 6^{00}, avioanele germane au bombardat Varşovia.

Era un *casus foederis* clar şi pentru Marea Britanie, şi pentru Franţa. Aliatul lor fusese atacat fără motiv. Nu le rămînea decît să declare război agresorului. Nu s-a

288. Minută a lui Cadogan, 31 august 1939, *Ibidem*, No. 589.
289. Henderson către Halifax, 1 septembrie 1939, *Ibidem*, No. 631.
290. Halifax către Kennard, 1 septembrie 1939, *Ibidem*, No. 632.

întîmplat nimic de acest gen. Ambele au adresat un protest îndurerat lui Hitler, atenţionîndu-l că vor fi obligate să declare război dacă nu-şi înceta acţiunea. Între timp, cele două ţări au aşteptat să se schimbe ceva, ceea ce s-a şi întîmplat. La 31 august, Mussolini, urmînd cu atenţie precedentul din anul anterior, a propus o conferinţă europeană: trebuia să se reunească la 5 septembrie şi să se discute toate cauzele conflictului european, cu precondiţia ca Danzig-ul să fie retrocedat Germaniei anticipat. La prima vedere, cele două guverne occidentale erau favorabile propunerii. Însă Mussolini făcuse o programare nereuşită. În 1938 avusese trei zile pentru a evita războiul; în 1939 avea mai puţin de 24 de ore, ceea ce nu era suficient. Pînă la 1 septembrie, cînd guvernele occidentale i-au răspuns lui Mussolini, ele au stabilit ca precondiţie faptul că lupta trebuia mai întîi să fie oprită în Polonia. Ceea ce nici măcar nu era totul. În timp ce Bonnet era încîntat de propunerea lui Mussolini, în Marea Britanie opinia publică şi-a impus punctul de vedere. Camera Comunelor era într-o stare de spirit rebelă atunci cînd Chamberlain a explicat că Germania fusese doar „atenţionată"; se aştepta o reacţie mai semnificativă în ziua următoare. Halifax, sensibil ca de obicei la starea de spirit naţională, a insistat asupra faptului că o eventuală conferinţă se putea desfăşura numai dacă Germania se retrăgea din întreg teritoriul polonez. Italienii ştiau că a-i cere lui Hitler aşa ceva era o operaţiune fără speranţă. În consecinţă, au renunţat definitiv la ideea convocării unei conferinţe.

Însă ambele guverne – britanic şi francez, în special cel francez – au continuat să creadă în această conferinţă care dispăruse înainte de a se naşte. Iniţial, Hitler îi replicase lui Mussolini că, dacă era invitat la o conferinţă, va da răspunsul la 3 septembrie, la prînz. De aceea, Bonnet, avîndu-l alături şi pe Chamberlain, s-a luptat cu disperare să amîne declaraţia de război pînă după acel moment, chiar dacă italienii nu mai intenţionau să-l invite pe Hitler sau pe oricine altcineva. Bonnet a invocat scuza că liderii armatei doreau amînarea pentru a realiza mobilizarea fără a fi deranjaţi de atacurile aeriene germane (ceea ce ei ştiau că oricum nu se putea întîmpla, forţa aeriană germană fiind utilizată în întregime în Polonia). Chamberlain nu a invocat nici o scuză, cu excepţia faptului că francezii doreau întîrzierea şi că întotdeauna era dificil de colaborat cu aliaţii. În seara zilei de 2 septembrie el încă întreţinea, în Camera Comunelor, ideea unor negocieri ipotetice: „Dacă guvernul german ar fi de acord să-şi retragă forţele, atunci guvernul Majestăţii Sale va fi gata să considere situaţia ca fiind identică cu aceea dinainte de pătrunderea forţelor germane pe teritoriul polonez. Ceea ce înseamnă a deschide calea unor discuţii între guvernele german şi polonez în privinţa chestiunilor de interes comun". Era prea mult chiar şi pentru conservatorii loiali. Leo Amery a făcut apel la Arthur Greenwood, liderul activ al opoziţiei: „Vorbiţi în numele Angliei", o sarcină de care Chamberlain era incapabil. Miniştrii, conduşi de către Simon, l-au atenţionat pe Chamberlain că guvernul va cădea dacă nu va trimite un ultimatum lui Hitler înainte ca Parlamentul să se reunească din nou. Chamberlain a cedat. Obiecţiile francezilor au fost respinse. Ultimatumul britanic a fost înmînat germanilor la 3 septembrie, orele 9^{00} dimineaţa. El a expirat la orele 11^{00}, fiind urmat de starea de război. Cînd Bonnet a înţeles că britanicii vor intra oricum în război, preocuparea sa prioritară a fost aceea de a-i ajunge din urmă. Momentul ultimatumului francez a fost devansat, în ciuda presupuselor obiecţii ale Statului-Major: a fost înmînat la prînz, pe 3 septembrie, şi a expirat la orele 17^{00}. În acest fel curios, francezii, care pledaseră 20 de ani pentru rezistenţă

în faţa germanilor, au părut a fi atraşi în război de către britanici, care 20 de ani pledaseră pentru conciliere. Ambele ţări au intrat în război din cauza acelei părţi din tratatul de pace pe care o consideraseră mult timp cea mai dificil de apărat. Poate că Hitler a plănuit un mare război în toată această perioadă. Însă, din documente pare a reieşi că el a fost implicat în război datorită lansării la 29 august a unei manevre diplomatice pe care ar fi trebuit să o declanşeze la 28 august.

Acestea au fost originile celui de-al doilea război mondial, sau mai exact ale războiului dintre cele trei Puteri occidentale datorat înţelegerii de la Versailles, un război care fusese implicit din momentul încheierii primului război. Se va discuta mult timp dacă acest nou război ar fi putut fi evitat printr-o mai mare fermitate sau printr-un mai mare conciliatorism, însă fără a găsi vreun răspuns la aceste speculaţii ipotetice. Poate că una din cele două variante ar fi fost încununată de succes dacă ar fi fost urmată cu insistenţă; însă mixtura celor două, practicată de către guvernul britanic, avea toate şansele să eşueze. Aceste chestiuni par acum mult prea îndepărtate. Deşi Hitler a făcut o greşeală serioasă cînd a presupus că cele două Puteri occidentale nu vor intra deloc în război, în schimb aşteptările sale privind faptul că ele nu vor trata războiul cu seriozitate s-au dovedit a fi corecte. Marea Britanie şi Franţa nu au făcut nimic pentru a-i ajuta pe polonezi şi puţin pentru a se ajuta pe ele însele. Confruntarea europeană care a început în 1918, cînd delegaţii germani veniţi pentru semnarea armistiţiului s-au prezentat în faţa lui Foch în vagonul de la Rethondes, s-a încheiat în 1940, cînd delegaţii francezi veniţi pentru semnarea altui armistiţiu s-au prezentat în faţa lui Hitler, în acelaşi vagon. Era o „nouă ordine" în Europa, şi aceasta era dominată de către Germania.

Poporul britanic s-a hotărît să-i reziste lui Hitler, deşi îi lipsea forţa de a-i submina opera. Dictatorul german a venit el însuşi în ajutorul britanicilor. Succesul său depindea de izolarea Europei de restul lumii. El a distrus fără rost sursa acestui succes. În 1941, el a atacat Rusia sovietică şi a declarat război Statelor Unite, cele două Puteri mondiale care nu voiau altceva decît să fie lăsate în pace. În acest fel a început un adevărat război mondial. Trăim şi astăzi în umbra lui. Războiul început în 1939 a devenit o problemă de curiozitate istorică.

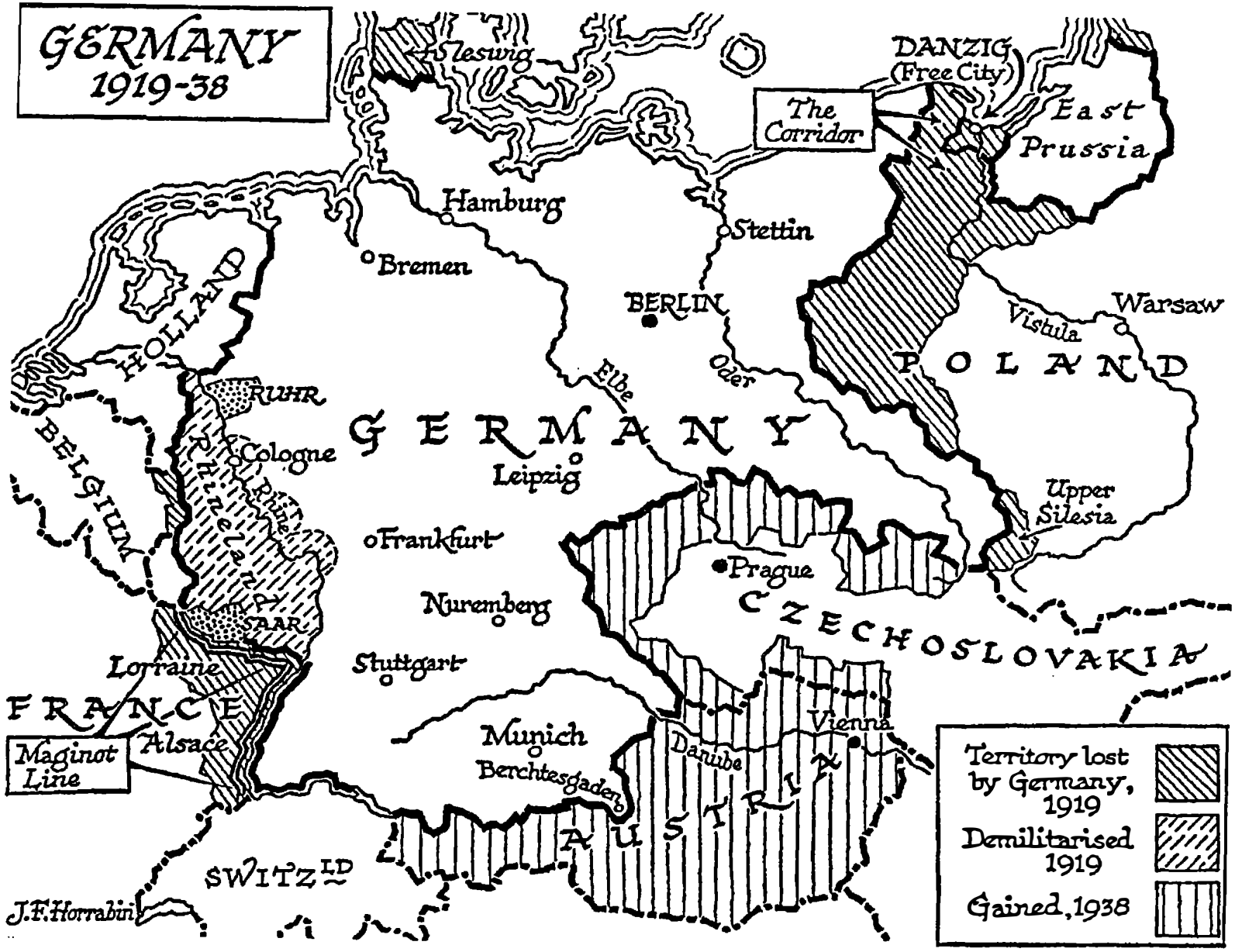
GERMANY
1919-38
Flesvig
DANZIG
(Free City)
The
Corridor
East
Prussia
Hamburg
Stettin
Bremen
BERLIN
Warsaw
Vistula
POLAND
HOLLAND
Elbe
Oder
RUHR
GERMANY
BELGIUM
Cologne
Rhine
Leipzig
Upper
Silesia
Frankfurt
Prague
Nuremberg
SAAR
CZECHOSLOVAKIA
Lorraine
Stuttgart
FRANCE
Munich
Vienna
Maginot
Line
Alsace
Danube
Berchtesgaden
AUSTRIA
SWITZLD
J.F. Horrabin
Territory lost
by Germany,
1919
Demilitarised
1919
Gained, 1938

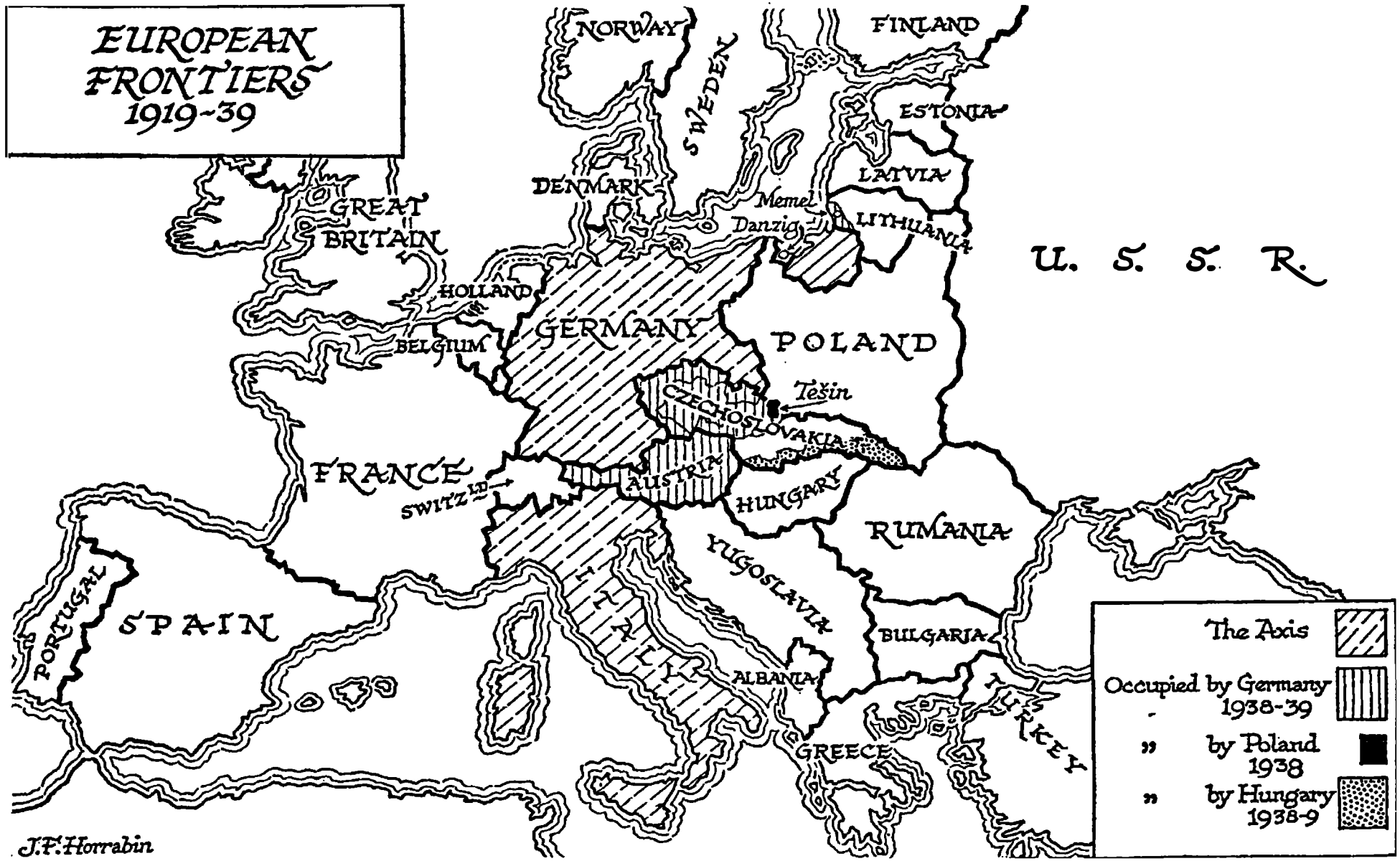
EUROPEAN FRONTIERS 1919-39
NORWAY
SWEDEN
FINLAND
ESTONIA
LATVIA
LITHUANIA
U. S. S. R.
DENMARK
Memel
Danzig
GREAT BRITAIN
HOLLAND
BELGIUM
GERMANY
POLAND
Těšin
CZECHOSLOVAKIA
FRANCE
SWITZLD
AUSTRIA
HUNGARY
RUMANIA
YUGOSLAVIA
ITALY
BULGARIA
PORTUGAL
SPAIN
ALBANIA
GREECE
TURKEY
The Axis
Occupied by Germany 1938-39
" by Poland 1938
" by Hungary 1938-9
J.F. Horrabin

Bibliografie

Această listă, ca şi cartea mea, este selectivă pentru prima parte a perioadei de care m-am ocupat şi devine mai detaliată spre partea a doua. Ea cuprinde doar cărţile pe care le-am considerat utile într-un moment sau altul. Lucrarea lui Mario Toscano, *Storia dei trattati e politica internazionale*, I (ediţia a doua, 1963), oferă o listă mai completă, inclusiv comentarii amănunţite.

IZVOARE:
I. PUBLICAŢII OFICIALE

O selecţie de documente care au fost făcute publice în perioada respectivă apare în fiecare an în *Documents on International Affairs* (1928 şi anii ulteriori). Volumul din 1939 nu a fost publicat decît după război, iar el conţine şi fragmente din documente publicate ulterior.

Documents on German Foreign Policy. 1919-1945 (1948 *et seq.*), cu numeroşi editori americani, britanici şi francezi. Această serie conţine documentele oficiale ale Ministerului german de Externe care au căzut în mîinile Aliaţilor la sfîrşitul războiului. Unele documente au fost distruse. În orice caz, cele publicate ne spun mai multe despre diplomaţii din Ministerul de Externe decît despre Hitler, căruia nu i s-a dat ocazia să se dezvăluie pe hîrtie. Editorii sînt cumva precauţi în reproducerea telegramelor. Din acest motiv, volumele oferă o impresie probabil greşită de politică coerentă în locul aceleia a unor oameni dezorientaţi care acţionează cu precipitare. Această serie este incompletă şi cred că nu va fi completată niciodată. Am utilizat: seria C, vol. I-III, care acoperă perioada 30 ianuarie 1933 – 31 martie 1935; seria D, vol. I-VII, care acoperă perioada septembrie 1937 – 3 septembrie 1939, cu cîteva documente anterioare.

Documents and Materials relating to the Eve of the Second World War; vol. I: noiembrie 1937-1938 (1947), vol. II: *Dirksen Papers, 1938-1939* (1948). Aceste volume conţin documentele germane care au căzut în mîinile sovieticilor. Volumul I a fost înlocuit de seriile mai cuprinzătoare amintite mai sus. Volumul al doilea are cîteva documente care nu mai pot fi găsite în altă parte.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939 (1946 *et seq.*), editate de Rohan Butler şi Sir E.L. Woodward, locul celui din urmă fiind luat ulterior de J.P.T. Bury. Aceste documente sînt luate aproape exclusiv din arhivele oficiale ale Ministerului de Externe, iar minutele miniştrilor de externe şi ale altor oficiali sînt rareori tipărite. Sînt în curs de publicare trei serii, însă numai cea de-a treia este completă. Am utilizat: seria întîi, vol. I-IX, 1 iulie 1919-1920; seria a doua, vol. I-VIII, 23 mai 1929-1934; seria a treia, vol. I-IX, 9 martie 1938 – 3 septembrie 1939.

I documenti diplomatici italiani (1952). Această colecţie va acoperi în cele din urmă documentele oficiale ale diplomaţiei italiene de la înfiinţarea Regatului Italiei în 1861 pînă

la căderea lui Mussolini, în 1943. Documentele apar în nouă serii. Pentru perioada acoperită de această carte am utilizat: seria a şasea, editată de R. Mosca, vol. I, 4 noiembrie 1918 – 17 ianuarie 1919; seria a şaptea, editată de R. Moscati, vol. I-III, 11 octombrie 1922 – 14 mai 1925; seria a opta, editată de M. Toscano, vol. XII-XIII, 23 mai 1939 – 3 septembrie 1939.

New Documents on the History of Munich (1958). Acest volum conţine documente cehești şi cîteva sovietice din 1938. Altfel, pentru Rusia sovietică există doar documentele publice selectate de către Jane Degras în *Soviet Documents on Foreign Policy*, 3 vol. (1953 *et seq.*).

Papers relating to the Foreign Relations of the United States. Aceste documente apar anual, cu două suplimente pentru perioada 1931-1939. Publicarea lor timpurie, alături de accesul aproape liber permis istoricilor de către Departamentul de Stat, face ridicolă pledoaria tuturor celorlalte guverne în sensul că sînt necesari 50 de ani înainte de ridicarea confidenţialităţii.

II. DOCUMENTE PERSONALE ŞI MEMORII

Germania: G. Stresemann, *Diaries, Letters, and Papers*, 3 vol. (1935-1940). Această selecţie exagerează orientarea „occidentală" a politicii lui Stresemann. J. Curtius, *Sechs Jahre Minister der deutschen Republik* (1947).

Pentru perioada nazistă: Hitler nu a dat explicaţii. Ribbentrop a scris în apărarea sa nişte *Memorii* (1954), pe cînd era în închisoare. Papen oferă o versiune ingenioasă a evenimentelor în *Memoirs* (1952). E. von Weizsäcker, director permanent în Ministerul de Externe în ultimii ani, a scris o prezentare deculpabilizantă în *Erinnerungen* (1950). H. von Dirksen este moderat apologetic în *Moskau – Tokio – London* (1949). E. Kordt, *Nicht aus den Akten* (1950), a fost depăşit de documente. P. Schmidt, *Statist auf diplomatischer Bühne* (1949), conţine povestiri ale interpretului lui Hitler. *The Last Attempt* a lui B. Dahlerus (1947) este o sursă importantă pentru medierea sa neoficială între guvernele britanic şi german.

Franţa: G. Suarez, *Briand, sa vie, son œuvre*, vol. V şi VI (1940-1941), conţine anumite chestiuni referitoare la politica sa externă. *Jadis 1914-1936* de E. Herriot (1953) este prea vagă pentru a fi utilă. *Entre deux Guerres*, 3 vol., de J. Paul-Boncour (1945-1947), pe de altă parte, este aproape prea consistentă. P.E. Flandin, *Politique française. 1919-1940* (1947) este utilă doar pentru criza privitoare la reocuparea zonei renane în 1936. G. Bonnet, *Defense de la paix,* vol. I: *De Washington au Quai d'Orsay* (1946) şi vol. II: *Fin d'une Europe* (1948), este un izvor de o valoare imensă, în absenţa documentelor oficiale. Bonnet a fost intens criticat pentru caracterul evaziv şi lipsa de acurateţe, însă memoriile sale sînt deasupra standardului obişnuit al lucrărilor de gen ale celorlalţi miniştri de externe. Gamelin, *Servir*, vol. II (1947), este, de asemenea, de mare valoare pentru politica văzută prin intermediul şefului de stat-major. Trei ambasadori francezi şi-au scris memoriile: A. François-Poncet, *Souvenirs d'une ambassade à Berlin* (1946); R. Coulondre, *De Staline à Hitler* (1950) şi L. Noël, *L'agression allemande contre la Pologne* (1946).

Marea Britanie: Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties*, 2 vol. (1938), conţine un material considerabil despre anii imediat postbelici. C. Petrie, *Austen Chamberlain*, 2 vol. (1934-1940), cuprinde cîteva scrisori. D'Abernon, *An Ambassador of Peace*, 3 vol. (1929-1931), este importantă pentru perioada conferinţei de la Locarno. Nu există nimic

scris de MacDonald şi nimic de valoare scris de Baldwin. K. Feiling, *Neville Chamberlain* (1946) oferă cîteva scrisori şi citate din jurnalul lui Chamberlain. S. Hoare, *Nine Troubled Years* (1954) este o lucrare valoroasă, deşi mai mult ca o apărare personală decît ca importanţă documentară. Contribuţiile lordului Halifax şi ale lordului Simon sînt trecute sub tăcere. N. Henderson, *Failure of a Mission* (1940) este o carte onestă, care merita o primire mai bună decît cea de care s-a bucurat. Nu am reuşit să extrag ceva util din scrierile lui Vansittart, Strang şi Kirkpatrick. W.S. Churchill, *The Second World War*, vol. I: *The Gathering Storm* (1948), este un punct de vedere criticist, cu elemente ocazionale de informaţie serioasă. Tom Jones, *A Diary with Letters. 1931-1950* (1954) oferă cea mai bună imagine a „conciliatorilor". *The History of the Times*, vol. IV (1952), este, de asemenea, important pentru acest subiect.

Italia: Nu există nimic scris de Mussolini. Cea mai importantă sursă este Ciano, *Diary. 1937-1938* (1952) şi *Diary. 1939-1943* (1947). *Ciano's Diplomatic Papers* (1948) va fi depăşită în timp de documentaţia oficială. Aloisi, conducătorul delegaţiei italiene la Geneva, a publicat *Journal (25 iulie 1932 - 14 iunie 1936)* (1957). Acesta arată că diplomaţii profesionişti se situau pe alte poziţii decît Mussolini, dorind o înţelegere negociată în chestiunea abisiniană. Raffaele Guariglia, *Ricordi* (1950) nu dezvăluie prea multe, deşi este utilă pentru situaţia relaţiilor franco-italiene din Marea Mediterană. M. Magistrati, *L'Italia a Berlino. 1937-1939* (1956) suplimentează prezentarea lui Attolico cu documente oficiale.

Polonia: Beck a scris o apărare a politicii sale, în timpul refugiului său în România: *Dernier rapport* (1951). Szembek, *Journal. 1933-1939* (1952) oferă o imagine a Ministerului de Externe polonez.

România: G. Gafencu, *Last Days of Europe* (1948), descrie vizita sa în principalele capitale în aprilie 1939 şi foloseşte documente ce au ca sursă pe Bonnet.

Rusia sovietică - nimic.

Statele Unite: Foarte multe aspecte privitoare la afacerile Extremului Orient, însă prea puţine referitoare la Europa. Cele mai consistente sînt Cordell Hull, *Memoirs*, 2 vol. (1948). W. Dodd (ambasador în Germania), *Diary* (1945). Joseph E. Davies, *Mission to Moscow* (1941) conţine puţin în materie de documente, însă este neobişnuită prin faptul că autorul este favorabil guvernului sovietic.

LUCRĂRI SECUNDARE:

Prezentări generale

W.N. Medlicott, *British Foreign Policy since Versailles* (1940).

E.H. Carr, *International Relations between the Two World Wars* (1947).

A.M. Gathorne-Hardy, *Short History of International Affairs. 1920-1939* (1950).

W.P. Potyomkin (ed.), *Histoire de la diplomatie*, vol. III. Utilă doar pentru că prezintă un punct de vedere sovietic.

M. Baumont, *La faillite de la paix*, 2 vol. (1951).

P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, vol. VII: *Les crises du XXe siècle - de 1914 à 1929* şi vol. VIII: *Les crises du XXe siècle - de 1929 à 1945* (1958).

F.P. Walters, *History of the League of Nations*, 2 vol. (1951).

Diferite aspecte ale chestiunii germane sînt discutate în:

E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis* (1938) este o argumentaţie excelentă în favoarea conciliatorismului.

L. Schwarzschild, *World in Trance* (1943) este o argumentaţie la fel de reuşită în favoarea fermităţii.

W.M. Jordan, *Great Britain, France and the German Problem. 1919-1939* (1943).

R.B. McCallum, *Public Opinion and the Last Peace* (1944).

Étienne Mantoux, *The Carthaginian Peace* (1946), un atac împotriva punctelor de vedere susţinute de Keynes privitoare la reparaţii şi la sistemul de pace.

H.W. Gatzke, *Stresemann and the Rearmament of Germany* (1948).

Relaţiilor sovieto-germane li s-a acordat o atenţie mai mare decît ar fi meritat:

E.H. Carr, *German-Soviet Relations between the Two World Wars* (1952), cea mai bună prezentare succintă.

L. Kochan, *Russia and the Weimar Republic* (1954).

G. Hilger şi A.G. Meyer, *The Incompatible Allies. A Memoir-History of the German--Soviet Relations. 1918-1941* (1953).

G. Freund, *Unholy Alliance* (1957), o versiune moralistă ciudată.

Despre politica sovietică în general există doar:

M. Beloff, *Foreign Policy of Soviet Russia. 1929-1941*, 2 vol. (1947-1949). Inevitabil, în cea mai mare parte este vorba de presupuneri.

Lucrările referitoare la relaţiile internaţionale din perioada imediat anterioară izbucnirii celui de-al doilea război mondial au fost în general scrise înainte ca marile colecţii de documente să-şi înceapă apariţia. Cele mai importante sînt:

Alan Bullock, *Hitler* (1952), cu un bun capitol despre politica externă a lui Hitler.

E. Wiskemann, *The Rome-Berlin Axis* (1949).

J.W. Wheeler-Bennett, *Munich, Prologue to Tragedy* (1948).

Idem, *The Nemesis of Power* (1953) include o încercare de prezentare a rezistenţei militare eşuate faţă de Hitler.

M. Toscano, *Le origini del Patto d'Acciaio* (1948).

W.L. Langer şi S.E. Gleason, *The Challenge of Isolation* (1952). Primele capitole se referă la diplomaţia europeană interbelică, dintr-o perspectivă antisovietică.

L.B. Namier, *Diplomatic Prelude* (1948).

Idem, *Europe in Decay* (1950).

Idem, *In the Nazi Era* (1952), 2 volume de eseuri adiţionale.

W. Hofer, *War Premeditated* (1954), o analiză a ultimelor zece zile de pace.

Survey of International Affairs (publicată anual după 1925) prezintă o versiune contemporană a relaţiilor internaţionale. Volumul întîi pe anul 1938 a fost ultimul de acest gen. Seria a fost apoi suspendată. Cînd a fost reluată după război, volumele au avut un mai pronunţat caracter istoric. Volumul al doilea pentru 1938, redactat de G.D. Laffan (1951), se ocupă de criza cehoslovacă. Volumul al treilea (1953) acoperă următoarele şase luni, pînă la ocuparea oraşului Praga de către Hitler. *World in March 1939* (1952) cuprinde eseuri generale de valori inegale, cel mai bun dintre ele, realizat de H.C. Hillman, fiind o examinare comparativă a forţei Marilor Puteri. *The Eve of War 1939* (1958) descrie diplomaţia ultimelor şase luni de pace într-un mod detaliat şi cumva confuz.

Index

A

Abisinia: ambiţiile italiene referitoare la A. 77; atacată de Italia 79-80; criza privitoare la A. 44; cucerită de Italia 83; Eden şi A. 105-106, 119; în Liga Naţiunilor 77-79; SUA şi A. 107; urmările crizei 83-85, 92, 101
Adowa, bătălia de la (1890) 7
Albania: anexată de Italia 173; nu pune în practică sancţiunile împotriva Italiei 80
Alexandru, rege al Iugoslaviei: asasinat 74
Alianţa anglo-franceză (1936) 96, 168
Alsacia-Lorena: anexarea 17; nerevendicată de Hitler 64; pretenţiile franceze faţă de A.-L. 28, 43, 45; recucerită de Franţa 32; renunţarea germană la A.-L. 53-54
Amery, Leo, om de stat britanic 212
Andrássy, om de stat maghiar 120
Angell, Norman 47
Alianţa anglo-franceză (1936) 96, 168
Alianţa anglo-poloneză: antecedente, garanţie britanică 166-169; consecinţe catastrofale pentru Franţa 175; element de legătură 177; încheierea unei alianţe formale 207-208; urmările 172-173
Armistiţiul (11 noiembrie 1918): condiţiile 30-31; motive pentru a. 29-30
Astakov, diplomat sovietic 197
Attlee, om de stat britanic 95
Attolico, diplomat italian: oferă condiţiile germane lui Mussolini 146; prezintă cererile italienilor lui Hitler 207
Austria: acordul cu Germania (1936) 93-94; criza provocată de Schuschnigg 114-116; criza şi Schuschnigg 6; Halifax dorind să cedeze A. 113; influenţează politica asupra Abisiniei a lui Mussolini 78; interdicţia de a se uni cu Germania 33; înţelegerea asupra A. (12 februarie 1938) 117-118; nemulţumirile germane referitoare la A. 112; nu pune în practică sancţiunile 80; propunerea în vederea unei uniuni economice cu Germania 59; punctul de vedere al lui Hitler 63; *Putsch*-ul din 1934 72-74; războiul austro-prusac 6; reţinerile lui Hitler privitoare la A. 114; tentativa de plebiscit 119-120; unirea cu Germania 109, 121-122
Austro-Ungaria: intră în război (1914) 28; îşi încetează existenţa 29, 31; publicarea documentelor 24; urmările alianţei cu A.-U. 10
Axa (Roma-Berlin) 95, 105, 119, 131, 160

B

Badoglio, general italian: cucereşte Abisinia 83
Baldwin, Stanley, om de stat britanic: apreciază corect reînarmarea germană 12-13, 67; B. şi planul Laval-Hoare 82, 84; B. şi reocuparea germană a Renaniei 84-86; demisia 105; devine prim-ministru 79; „Mai bine Hitler decît B." 95; opinia proastă a lui Neville Chamberlain despre B. 111; produce probleme laburiştilor 81; se pronunţă împotriva înfiinţării unui Minister al Înzestrării Armatei 99; spune că „bombardierul va trece întotdeauna" 98
Balfour, A.J.: despre Polonia 40; despre Locarno 54
Barthou, Louis, om de stat francez: devine ministru de externe 69; este asasinat 74
Baumont, Maurice 20, 217
Beck, Joseph, ministru de externe polonez: acceptă garanţia britanică 166; acceptă o formulă tardivă referitoare la ajutorul sovietic 201; britanicii nu-l pot dezaproba 205; cartea sa 217; cedarea britanică faţă de 176; face o vizită la Londra (aprilie 1939) 166-167; Litvinov şi B. 183; nu era Beneš 173; „prea puţin sincer" 172; rămîne ferm în privinţa Danzig-ului 165; rămîne intransigent 194; refuză ajutorul sovietic 199; refuză să meargă la Berlin 210; respinge „frontul păcii" 163; revendicări faţă de Ucraina 155; se întîlneşte cu Hitler (ianuarie 1939) 155; semnează pactul de neagresiune cu Germania 71-72
Beck, Ludwig, general german, şeful Statului-major german: şi Memorandumul Hossbach 14-15
Belfort 75
Beneš, Edward, preşedintele Cehoslovaciei: apelurile către guvernul sovietic 147; B. acceptă propunerile anglo-franceze 143; B. şi ajutorul sovietic 141-142; B. demisionează

159; Beck este diferit de B. 167, 173, 176, 209; B. încăpăţînat 135; B. şi misiunea Runciman 135-136, 140; şi chestiunea germană 6; şi epurările sovietice 95; Halifax nerăbdător cu B. 128; Hitler împărtăşeşte punctul de vedere al lui B. 153, 158; influenţa pretenţiilor poloneze 154-155; mesajul lui Chamberlain către B. 146; negociază cu sudeţii 130; nu se baza pe Rusia sovietică 125; planurile sale diplomatice 124-125
Berchtesgaden: Ciano la B. 196; Csáky şi Burckhardt la B. 196; Halifax la B. 113-114, 128; modul de viaţă al lui Hitler 65; Nevile Henderson la B. 205-206; Neville Chamberlain la B. 139-140; Papen la B. (februarie 1938) 117; Schuschnigg la B. 117, 119
Berlin: Beck refuză să meargă 210; Hácha la B. 159; Hitler convoacă generalii la B. (martie 1938) 120
Bethmann-Hollweg, cancelar german: intenţiile sale 16; luat prin surprindere de izbucnirea războiului 89
Birmingham: discursul lui Neville Chamberlain la B. 161
Bismarck, Otto, cancelar german 6, 20, 30, 39, 108, 187; Stresemann comparat cu B. 51
Björkö, tratatul de la 20
Bloch, Camille 20
Blomberg, general german: la „şedinţa Hossbach" 14-15, 109-111; se căsătoreşte cu o prostituată 116
Blum, Léon, om de stat francez: căderea guvernului său 127; despre München 150; „Mai bine Hitler decît B." 95; promovează principiul neintervenţiei în Spania 91, 102
Bonnet, Georges, ministru de externe francez: are nevoie de Polonia 163; B. despre ocupaţia germană a Pragăi 160; B. şi Litvinov 132; consideră un fals declaraţia lui Halifax 145; despre Danzig 184; dezaprobă mobilizarea cehoslovacă 133; doreşte alianţa cu sovieticii 183; doreşte să accepte oferta lui Mussolini în privinţa unei conferinţe 212; doreşte să abandoneze Polonia 203; doreşte să trădeze Polonia 175; întîrzie declaraţia de război 212; în vizită la Londra (aprilie 1938) 129-130; în vizită la Londra (18-19 septembrie 1938) 140-141; la Londra (25 septembrie 1938) 144; memorii 216; nu caută ajutor sovietic 138; politica sa 127-128; renunţă la Austria 113-114; se întreţine cu Ribbentrop 157; se pronunţă împotriva garantării Cehoslovaciei 156; se pronunţă împotriva războiului 145; susţine capitularea 139; trimite cehilor un ultimatum 142
Brailsford, H.N.: despre germanii din Cehoslovacia 150; despre situaţia din 1914 43
Brandenburg, Erich 20
Brauchitsch, general german 207
Brenner: Hitler recunoaşte frontiera la B. 120; Mussolini doreşte să-l întîlnească pe Hitler la B. 196
Brest-Litovsk, tratatul de la 29; înlăturarea urmărilor 202; punctul de vedere al lui Hitler despre 64; resentimentele sovietice împotriva 177, 181; urmările 29-30
Briand, Aristide, om de stat francez: biografia 216; B. şi Lloyd George 49; despre alianţa propusă cu britanicii 36; negociază Tratatul de la Locarno 53-54; realizările lui B. 55-56
Bright, John, om de stat britanic 112
Brüning, Heinrich, cancelar german: B. şi criza economică 58-59; este înlocuit 62
Bruxelles, conferinţa de la (1937) 106-107; Chamberlain se teme de repetarea 118-119
Bullock, Alan 63, 218
Bülow, Bernard, diplomat german: despre Tratatul de la Rapallo 70-71
Burckhardt, Carl, Comisarul Ligii Naţiunilor la Danzig: face o vizită la Berchtesgaden 196

C

Caligula, împărat roman: calul lui C., devenit consul 99
Carlsbad, programul de la, anunţat de Henlein 130
Cavour, Camille, om de stat italian 115
Cehoslovacia: abandonată 149; acceptă ultimatumul franco-britanic 143; alianţa cu Franţa 41, 57, 125; asigurări date C. 121; cehoslovacii n-au participat la Conferinţa de la München 147; C. şi Liga Naţiunilor 83; C. şi Renania 86; C. şi Rusia sovietică 131-132; criza cehoslovacă 123-125; garanţii pentru C. 150, 156; germanii din C. după cel de-al doilea război mondial 6; germanii din C. în 1919 33; Halifax despre C. 113; Hitler despre C. 109; împărţirea C. 147; încetează să existe 159; mobilizarea cehoslovacă (mai 1938) 133; mobilizarea cehoslovacă (septembrie 1938) 143; Neville Chamberlain despre C. 112; neutralitatea lui Franco în criza cehoslovacă 104; nu se dezintegrează din interior 138; presiuni asupra C. 130; problema cehoslovacă 89, 93; se dezintegrează 159; tratatul de arbitraj cehoslovac-german 53; urmările celui de-al doilea război mondial pentru C. 18; urmările crizei cehoslovace 150-152, 167, 171
Chamberlain, Austen, ministru de externe britanic: biografia 216; C. despre „Coridorul" polonez 53; la Liga Naţiunilor 54; şi Mussolini 55, 106; negociază tratatul de la

Locarno 52-53; nu este numit ministru al înzestrării armatei 99; simpatizează cu Franţa 61
Chamberlain, Neville, prim-ministru britanic: anunţă misiunea Runciman 135; apără înţelegerea de la München 150-152; atenţionează Germania 212; biografia 217; caracterul său 128; caută să scape de îndeplinirea garanţiei faţă de Cehoslovacia 156; consideră imposibilă ajutorarea Cehoslovaciei 129; consideră sancţiunile ca fiind „apogeul nebuniei" 92; criticat în Camera Comunelor 212; C. şi alianţa cu sovieticii 176-178; C. şi Austria 120-121; despre ocuparea germană a Pragăi 161; despre Rusia sovietică 163; devine disperat 209; devine prim-ministru 105; dominat de Beck 166-167; face o vizită la Roma 158; iniţiază conciliatorismul 111-113; îl controlează pe Eden 84; îl obligă pe Eden să demisioneze 119; îl trimite pe Horace Wilson la Hitler 145; îl umbreşte pe Eden 105; îşi pierde interesul faţă de alianţa cu sovieticii 184-185; la Berchtesgaden 139-140; la Conferinţa de la München 146-148; la Godesberg 143; „mai bine Hitler decît C." 95; mai îngrijorat de polonezi decît de germani 209; negociază cu germanii prin Horace Wilson 189-190; nu era keynesian 99; nu-l abordează pe Hitler 188; oferă garanţii Cehoslovaciei 141; promovează cheltuieli modeste pentru înarmare 58; redactează o declaraţie de securitate colectivă 163; redactează o garanţie pentru Polonia 166; refuză să-l trimită pe Eden la Moscova 179; se întîlneşte cu Dahlerus 208; simpatizează apropierea de Italia 118; temător în privinţa Pactului franco-sovietic 155; vorbeşte în Camera Comunelor 146; vorbeşte la Birmingham 161
Chaplin, Charles, îl descrie pe Hitler în filmul „The Great Dictator" 63
Chautemps, om de stat francez 113
Chiang Kai Shek, om de stat chinez 103
Chilston, diplomat britanic 128
China: atacată de Japonia 106, 132; şi criza manciuriană 59-60; Hitler şi C. 94
Churchill, Winston, om de stat britanic: atrage atenţia împotriva lui Hitler 12; ca scriitor 19; cere o poziţie fermă 145; C. şi războiul civil spaniol 104; denunţat de Hitler 156; despre Germania 151; despre Hitler 161; evită a se pronunţa în chestiunea abisiniană 80; figură solitară 84; greşeşte în privinţa reînarmării germane 11-12, 67; Halifax recomandă numirea lui C. ca ministru 148; îl apreciază pe Mussolini 55; îl condamnă pe Hitler pentru declanşarea războiului 22; împotriva conciliatorismului 112; înşelat de Henlein 131; lucrările sale 217; nu a fost numit ministru al înzestrării armatei 99; privea binevoitor înaintarea sovietică în Polonia 202; Schwerin recomandă numirea lui C. ca ministru 190; susţine alianţa cu sovieticii 175, 204
Ciano, ministru de externe italian: despre cerinţele italiene 207; i se plînge Mussolini 160; îi atrage atenţia lui Mussolini 115; jurnalul său 217; la Berchtesgaden 196; reticent faţă de Hitler 118; se întîlneşte cu Ribbentrop la Viena 153-154
Cicerin, comisar sovietic pentru afacerile externe 181
Clemenceau, om de stat francez: despre garanţia anglo-americană 36, 39; despre statele succesoare 41
Concordatul german cu papalitatea 93
Constantinopol, pretenţia rusească faţă de 28, 40, 43
Cooper, Duff, om de stat britanic: demisionează 151, 156
Corfu, acţiunea Ligii Naţiunilor în privinţa insulei 83
Corsica, pretenţia italiană faţă de 90, 158
Coulondre, diplomat francez: cartea sa 216; cere convorbiri militare cu Rusia sovietică 132; C. şi politica sovietică 152
Csáky, ministru de externe maghiar: la Berchtesgaden 196
Curtius, ministru de externe german 59; cartea sa 216

D

Dahlerus, om de afaceri suedez folosit ca intermediar anglo-german 189, 206; comunică pretenţiile germane 208; cartea sa 216
Daladier, prim-ministru francez: apelează la Neville Chamberlain 138-139; aprobă ultimatumul faţă de Cehoslovacia 142; convoacă Comitetul Apărării Naţionale 203; D. şi convorbirile militare cu Rusia sovietică 197; despre Danzig 184; despre reînarmarea germană 68; îi atrage atenţia lui Hitler 167, 175; îl numeşte pe Bonnet ministru de externe 127; la Conferinţa de la München 146-147; la Londra (aprilie 1938) 129-130; la Londra (18 septembrie 1938) 140-141; la Londra (25 septembrie 1938) 144; punctul de vedere al lui D. 127; tratat cu mai mult scepticism decît Beck 167
Danemarca 87
Danzig, Oraş Liber: atitudinea britanică referitoare la D. 188-190; Beck despre 163; Beck se menţine ferm în chestiunea D. 172; crearea sa 33, 48; Halifax despre D. 113;

Hitler despre D. 165; Neville Chamberlain despre D. 112; nici o promisiune franceză în privinţa D. 184; polonezii nu cedează în chestiunea D. 165-169; posibil compromis în chestiunea D. 154-155; pretenţia lui Hitler asupra D. 171-172; promisiunea britanică referitoare la D. 207-208; provoacă divergenţe între Germania şi Polonia 71, 73; Ribbentrop despre D. 164-165; situaţia de la D. 192, 195
Datoriile interaliate 33
Davies, Joe, diplomat american: cartea sa 217; opinie favorabilă despre Stalin 96
Dawes, planul 37, 45, 52, 56
Declaraţia anglo-germană (1938) 147-148, 156, 202
Declaraţia franco-germană (decembrie 1938) 157
Delbos, ministru de externe francez 91
Delcassé, ministru de externe francez 92
Dezarmarea: comisia de control a d. 55; conferinţa d. 61-62; d. germană 33-34, 44, 48; Hitler şi d. 66-69; Hitler părăseşte Conferinţa pentru d. 68
Dirksen, diplomat german 188; cartea sa 215
Al doilea război mondial: acum îndepărtat 19; adevăratul început al d.r.m. 213; cauzele d.r.m. 89; comparat cu p.r.m. 27; exterminarea oamenilor 18; Franţa învinsă în d.r.m. 97; Marea Britanie învinge Italia în d.r.m. 81; politica spaniolă în timpul d.r.m. 104; Polonia şi Cehoslovacia 6, 18; sfîrşitul d.r.m. 109; studierea d.r.m. 20-23
Dollfuss, cancelar austriac 73; asasinat 74, 93
Doumenc, general francez: la Moscova 199, 201

E

Eden, Anthony, ministru de externe britanic: demisionează 119; denunţat de Hitler 156; E. şi nonintervenţia 91; este numit ministru de externe 82; Halifax recomandă numirea lui E. ca ministru 148; în conflict cu Neville Chamberlain 119; în contradicţie cu Neville Chamberlain 113; la Roma 79-80; ostil faţă de Italia 105-106; se oferă să meargă la Moscova 179; vizita în Germania din 1935 13
Egipt 17, 43-44
Elveţia, temerea britanică în privinţa unui atac german asupra E. 158
Estonia: anexată de Rusia sovietică 27
Extremul Orient 43-44; influenţa asupra politicii britanice 168, 173-174; influenţa asupra politicii sovietice 70, 95, 106, 132, 186

F

Fay, S.B. 20
Finlanda 83
Flandin, prim-ministru francez: cartea sa 216; la Stresa 75; şi reocuparea Renaniei 84-86
Foerster, W., autor al lucrării *Ein General kämpft gegen den Krieg* 15
Franco, dictator spaniol 103-104
Franţa: Arthur Henderson şi F. 61; atitudinea agresivă a Germaniei faţă de F. 10-11, 16; convenţia militară cu Polonia 184; devine o putere de rang inferior 170; documente privitoare la politica F. 24; doreşte alianţa cu sovieticii 175, 185; F. declară război Germaniei 212; F. nu-i este teamă de Italia 158; F. şi alianţa cu sovieticii 70; F. şi anexarea Austriei 121; F. şi armistiţiul 30; F. şi Belgia 96; F. şi Cehoslovacia 124-126, 138-140; F. şi Conferinţa de la München 146-147; F. şi Conferinţa pentru dezarmare 66-69; F. şi Frontul de la Stresa 75; F. şi Locarno 53-55; F. şi MacDonald 51-53; F. şi Pactul Anti-Comintern 95; F. şi Pactul celor patru Puteri 69-70; F. şi Pactul sovieto-german 203; F. şi Polonia 167; F. şi războiul civil spaniol 101-103; F. şi reocuparea germană a Renaniei 84-87; F. şi reparaţiile 45-47; F. şi Rusia 28-29; Hitler aşteaptă un război civil în F. 109; învinsă de Germania (1940) 13, 17, 53, 64, 97; misiune militară a F. la Moscova 185; nu-i ajută cu nimic pe polonezi 213; politica după primul război mondial 7, 9, 31, 33, 39-40; reînarmarea F. 13-14; reînarmare întîrziată 98; strategia defensivă a F. 56-57; ultimatumul F. pentru Cehoslovacia 142
Franz Ferdinand, arhiduce austriac, asasinat 28, 115
Fritsch, general german: demis 116; la „reuniunea Hossbach" 15, 109-111

G

Gafencu, ministru de externe român 177; cartea sa 217
Gamelin, general francez: cartea sa 216; despre Cehoslovacia 127; despre perspectivele de succes în 1938 144-145; G. şi ajutorul sovietic 144; G. şi reocuparea Renaniei 85; părere proastă despre armata poloneză 175; pierde războiul 97; realizează o convenţie militară cu Polonia 184; spune că armata franceză este pregătită 203
Gdynia 154-155
Geneva: centrul Europei 29; displăcută de amiralii britanici 81; displăcută de Mussolini 69; Hoare la G. 79; picturile spaniole la G. 83; protocolul de la G. 52, 54
Genova, conferinţa de la 50
George VI, rege al Angliei, doreşte să-l numească pe Halifax prim-ministru 113

George, David Lloyd, prim-ministru britanic: cartea sa 216; conferinţa de la Stresa 75; la Versailles 5; pierde puterea 50; politica sa faţă de Germania 33; susţine alianţa cu sovieticii 176, 204; şi alianţa cu Franţa 36; şi Beneš 136; şi conferinţa de la Genova 49-50; şi Danzig-ul 33; şi generalii 19; şi Pactul sovieto-nazist 205; şi reparaţiile 45, 47
Germania: acordul naval cu Marea Britanie 77, 80; atacă Polonia 211; devine puterea europeană dominantă 149, 151; în căutarea puterii 7-9, 11, 17; înfrîngerea G. 28-29; marea criză economică în G. 58-59; mişcări de trupe în G. 165; problema G. 21-23, 31, 43; publicarea documentelor referitoare la G. 24-25, 215; recunoaşterea existenţei G. 31; reînarmarea G. 9, 11-14, 67-68, 169-170; reocupă Renania 84, 87; sistemul economic al G. 89-91; şi armistiţiul 30; şi Belgia 13, 16-17; şi coloniile 48; şi Locarno 53-54; şi ocuparea Ruhr-ului 50-51, 53; şi Polonia 12-13, 16; şi războiul civil spaniol 101-102; şi reparaţiile 47-49; şi sancţiunile 80; şi Tratatul de la Versailles 32-35; ţelurile G. în primul război mondial 16, 28
Gibraltar: neameninţat de Franco 104
Godesberg, reuniunea de la 143, 153, 207
Goebbels, Joseph, ministru german al propagandei 8
Gooch, G.P. 20
Göring, Hermann, om de stat german: atrage atenţia guvernului britanic 178; doreşte pacea 188; indică pretenţiile germane 210; îi reasigură pe cehi 121; încearcă să-l liniştească pe Hitler 194; la „reuniunea Hossbach" 109-111; martor la căsătoria lui Blomberg 116; negociază prin intermediul lui Wohltat 189-190; şi Dahlerus 206, 208; şi incendierea *Reichstag*-ului 8; şi reînarmarea 11
Gottwald, om de stat cehoslovac: consultat de Beneš 141-142
Grandi, diplomat italian: asistă la demiterea lui Eden 118-119
Grecia: garanţia britanică pentru Grecia 173
Greenwood, Arthur, om de stat britanic: vorbeşte în numele Angliei 212
Grey, Edward, ministru de externe britanic 20; criticii lui Grey 21; Locarno în spiritul lui Grey 52; nu s-ar fi dus la München 92
Grimm, Hans, autorul lucrării *Volk ohne Raum* 6
Guadalajara, bătălia de la 105

H

Hácha, preşedinte al Cehoslovaciei: îi predă Cehoslovacia lui Hitler 159-160, 210; în vizită la Berlin 6
Haile Selassie, împăratul Abisiniei 77, 83
Halifax, ministru de externe britanic: acceptă argumentaţia germană în privinţa Danzig-ului 168; bulversat de Beck 166-167; cartea sa 217; despre garanţia pentru Cehoslovacia 156; despre mobilizarea cehoslovacă 133; despre ocuparea germană a Pragăi 160; despre Polonia 163-164; despre puterea economică britanică 173; doreşte o schimbare în privinţa Danzig-ului 208; doreşte să se înţeleagă cu Germania 211; după München 148; este nemulţumit de politica franceză 135; este numit ministru de externe 119; face o ofertă Germaniei 188-189; insistă asupra retragerii germane din Polonia 212; îl trimite pe Runciman în Cehoslovacia 135; împotriva războiului 129; în vizită la Berchtesgaden 113-114; la Paris 184-185; mustrări de conştiinţă 161; nu se teme de întreruperea negocierilor cu sovieticii 186; politica lui Halifax 128-129; redactează o declaraţie politică britanică 145; se întîlneşte cu Dahlerus 208; se opune politicii lui Chamberlain 143; şi Austria 120-121; şi Maisky 146; şi Rusia sovietică 174, 176, 178; şi şansele de război 138, 140; şi Ucraina 155
Hassell, diplomat german: demis 116
Henderson, Arthur, ministru de externe britanic: prezidează Conferinţa pentru dezarmare 61
Henderson, Nevile, diplomat britanic: cartea sa 217; cere acceptarea condiţiilor germane 210-211; chemat la Londra 161; crede că Hitler nu are planuri 158; despre Beneš 135; despre Cehoslovacia 128; despre război 140; doreşte să se înţeleagă cu Germania 209; merge la Londra 206; neagă mobilizarea germană 133; negociază cu Hitler 208; nu este convins că Polonia trebuie sprijinită 205; nu se întîlneşte cu Ribbentrop 188; oferă concesii Germaniei 131; se întîlneşte cu Hitler 205-206; se întîlneşte cu Ribbentrop 210; şi anexarea Austriei 120
Henlein, liderul sudeţilor: la Londra 131; primeşte instrucţiuni de la Hitler 124; pune condiţii la Carlsbad 130
Herriot, om de stat francez: cartea sa 216; şi MacDonald 52; şi planul Hoare-Laval 82
Hessa, prinţul de: îi duce un mesaj lui Mussolini 120, 121
Himmler, om de stat german: aduce dovezi false împotriva lui Fritsch 116
Hitler, Adolf, dictator german: anexează Austria 121-122; anulează atacul asupra Poloniei 207; atitudinea faţă de Anglia şi Franţa 9, 17; cere un plenipotenţiar polonez 209; contacte cu Rusia sovietică 197, 199; controversa în privinţa responsabilităţii pentru declanşarea celui de-al doilea război mondial 6-18; despre Danzig 155; despre *Lebensraum*

15-16, 90-91; devine cancelar 17, 26, 63; face o ultimă ofertă Marii Britanii 206; Halifax despre Hitler 128-129; Henderson nu reuşeşte să-l dezaprobe pe Hitler 205; intenţiile lui Hitler 171-172, 193-194; îi descurajează pe germanii din Danzig 168; îi trimite o scrisoare lui Stalin 201; îl primeşte pe Beck 155; îl primeşte pe Hácha 6, 159-160; îl primeşte pe Horace Wilson 145; îl primeşte pe Neville Chamberlain la Berchtesgaden 139-140; îl succede pe Hindenburg ca preşedinte 72; la Conferinţa de la München 146-148; la Godesberg 143; la Memel 164; la Nürnberg 137; la „reuniunea Hossbach" 109-111; licitarea *va banque* 194; „lovit în moalele capului" 133; mort 19; negociază cu Schuschnigg 117-118; nu are nici un plan după München 152-153; oaspeţii lui Hitler la Berchtesgaden 195-196; opiniile britanice despre Hitler 160-161; ordonă atacarea Poloniei 211; politica de înarmare a lui Hitler 169-170; politica lui Hitler 6, 62-67; radios 203; realizările economice ale lui Hitler 100; realizează tratatul de neagresiune cu Polonia 71-72; reintroduce serviciul militar obligatoriu 75; reocupă Renania 84; se adresează *Reichstag*-ului 118; se aştepta ca Hitler să fie mai precaut 166; se întîlneşte cu Halifax 113-114; şi America 9; şi Austria (1934) 72-74; şi Austria (1936) 93-94; şi Cehoslovacia 124-126; şi Conferinţa pentru dezarmare 66-67; şi Franco 103-104; şi Japonia 94-95; şi Pactul celor patru Puteri 69; şi Polonia 154; şi războiul civil spaniol 91; şi Rusia sovietică 9, 13-14, 17, 70-71, 181, 187; şi sancţiunile 80, 92; şi slovacii 159; unicul responsabil pentru declanşarea celui de-al doilea război mondial 22-23

Hoare, Samuel, ministru de externe britanic: cartea sa 217; despre „Epoca de aur" 160; despre politica britanică în 1939 162; la Liga Naţiunilor 79, 81; şi planul Hoare-Laval 82-84

Hodza, prim-ministru cehoslovac: cere un ultimatum anglo-francez 142

Hoover, preşedinte al Statelor Unite: propune un moratoriu 45-46

Hore-Belisha, om de stat britanic: preocupat de lipsa de apărare a frontierei belgiene 97

Hossbach, ofiţer german, cel care a făcut procesul-verbal la „reuniunea Hossbach" 14-15, 109-111

Hudson, Robert, om de stat britanic: face o ofertă Germaniei 189-190

I

Ialta, conferinţa de la 20

India 112

Inskip, Thomas, om de stat britanic, este numit ministru pentru coordonarea apărării 99

Irak 17

Irlanda 112

Ironside, general britanic: intenţia de a-l vizita pe Hitler 205

Istria 27

Italia: convorbiri militare italo-germane 9; epuizată 31; în Liga Naţiunilor 54-55; în primul război mondial 27; nemulţumirile Italiei 37; publicarea documentelor referitoare la Italia 24, 215-216; sărăcia Italiei 90; se menţine în afara războiului 207; şi Abisinia 77-83; şi Austria 72-74; şi Danzig-ul 194-195; şi Iugoslavia 43; şi Locarno 53-54; şi Pactul celor patru Puteri 69-70; şi războiul civil spaniol 101, 102, 196

Iugoslavia: şi Cehoslovacia 125; şi Hitler 158; şi Italia 43; Mussolini şi I. 160

Izvolski, ministru de externe rus 20

Î

Înţelegerea anglo-italiană: ianuarie 1937 105; aprilie 1938 130, 158

J

Japonia: ar fi deranjată de o alianţă anglo-sovietică 176; intră în conflict cu forţele sovietice 186; intră în stare de război cu China 106, 132; politica Japoniei în 1939 173-174; şi Manciuria 59-60; şi Pactul Anti-Comintern 94-95; şi Statele Unite 23; temerile sovietice referitoare la Japonia 70

K

Keitel, general german 9, 10, 134, 207

Kennedy, diplomat american: despre Neville Chamberlain 209; Horace Wilson apelează la Kennedy 209

Keynes, J.M., economist britanic 32, 46, 47, 49, 99

Kirchbach, conte, ofiţer german: şi „memorandumul Hossbach" 15

Kirkpatrick, diplomat britanic: cartea sa 217; îi oferă sprijin britanic lui Hitler 131

Klein, Burton H., autor al lucrării *Germany's Economic Preparations for War* 8, 11, 12

L

Lausanne, conferinţa de la 46

Laval, ministru de externe francez 74; acceptă planul Hoare-Laval 82; în vizită la Roma 78; părăseşte Ministerul de Externe 84; regretă Frontul de la Stresa 80; şi Italia 75

Law, Bonar, om de stat britanic 50
Lebensraum 15, 16, 90-91, 109
Lebrun, preşedinte al Franţei: aprobă ultimatumul adresat Cehoslovaciei 142
Leeper, diplomat britanic: redactează o declaraţie politică britanică 145
Lenin, om de stat sovietic: despre cauzele războiului 89; despre revoluţia rusă 57; nu ar fi semnat Pactul sovieto-nazist 92
Leopold, nazist austriac: convocat de Hitler 118
Letonia: anexată de Rusia sovietică 27
Liga Naţiunilor: Beneš şi Liga Naţiunilor 125; China face apel la Liga Naţiunilor 106; distrugerea influenţei Ligii Naţiunilor 83-84, 88-89; Germania părăseşte Liga Naţiunilor 68; Germania se alătură Ligii Naţiunilor 54; Litvinov la Liga Naţiunilor 132; Neville Chamberlain şi Liga Naţiunilor 111; punctele de vedere britanic şi francez despre Liga Naţiunilor 42; Rusia sovietică intră în Liga Naţiunilor 70; Rusia sovietică în Liga Naţiunilor 95; supervizează Danzig-ul 33; şi criza abisiniană 77-83; şi criza manciuriană 59-60; şi Renania 85
Linz: Hitler face planuri pentru Linz 153; Hitler îl aprecia mai mult decît Berlinul 93; Hitler la Linz 121-122
Lipski, diplomat polonez: Henderson îi cere să negocieze cu germanii 208; i se plînge lui Ribbentrop 164; se întîlneşte cu Ribbentrop 155; se întoarce la Berlin 165; ultima sa întîlnire cu Ribbentrop 209-211
Lituania: anexată de Rusia sovietică 27; pierde Memel-ul în favoarea Germaniei 164
Litvinov, comisar sovietic pentru afaceri externe: despre reocuparea germană a Renaniei 86; după München 152; este înlocuit 181, 183; face o vizită la Washington 62; Halifax îl consultă pe Litvinov 143; la Liga Naţiunilor 95; negociază cu britanicii 182-183; şi Bonnet 132, 138
Locarno, tratatul de la: Hitler confirmă Locarno 75; realizare 53-56; semnificaţia 61, 69; şi reocuparea zonei renane 85-88, 91, 92; un înlocuitor britanic pentru Locarno 96, 150
Londra: apărarea civilă a Londrei 205; Beck la Londra 166-167; Bonnet şi Daladier la Londra (aprilie 1938) 129-130; Bonnet şi Daladier la Londra (18 septembrie 1938) 140-141; Bonnet şi Daladier la Londra (25 septembrie 1938) 144; conferinţa navală de la Londra 56, 60; Henlein la Londra 131; temerea în privinţa distrugerii Londrei 98; vizitele lui Dahlerus la Londra 208
Lytton, comisia 60

M

MacDonald, Ramsay, prim-ministru britanic: devine premier 51; este înlocuit 52, 79; favorizează conciliatorismul 55; la Stresa 75; realizează un guvern naţional 59; şi Abisinia 78; şi Germania 51-52; şi Mussolini 105; şi Pactul celor patru Puteri 69; vorbeşte prin intermediul lui Baldwin 61
Madrid: îi rezistă lui Franco 101
Maginot, linia 57, 85-87, 96-97, 150, 175
Maisky, diplomat sovietic: şi Halifax 104, 146
Maitland, F.W. 13, 179
Manciukuo 186
Manciuria, criza privitoare la 44, 59-60, 78, 79, 83
Mantoux, Étienne 46, 218
Marea Britanie: acordul naval cu Germania 77, 80; alegerile generale din Marea Britanie 81; atitudinea agresivă a Germaniei faţă de Marea Britanie 9-10; continuă războiul împotriva Germaniei 213; declară război Germaniei 212; doreşte un armistiţiu 30; exagerează forţa Italiei 74; flota Marii Britanii nu poate lupta cu cea italiană 80-81; garanţia Marii Britanii faţă de Cehoslovacia 141; misiunea militară a Marii Britanii la Moscova 185-186, 197-199; oferă garanţii Poloniei 166, 168-169; oferă o garanţie Franţei 96; oferta lui Hitler către Marea Britanie 172; ofertele Marii Britanii către Germania 188-189; politica Marii Britanii 6, 9-12, 17-18; publicarea documentelor referitoare la Marea Britanie 20, 25, 215; reînarmarea în Marea Britanie 13, 97-101; renunţă la etalonul-aur 47; singura Putere mondială din Europa 44; şi anexarea Austriei 120-121; şi Cehoslovacia 6, 126, 129, 135; şi Conferinţa pentru dezarmare 61-63; şi criza abisiniană 77-80; şi criza manciuriană 59-61; şi dezarmarea 38; şi Extremul Orient 106; şi înţelegerea de la München 17, 150-151; şi Locarno 51-54; şi ocuparea germană a Pragăi 160-162; şi Pactul sovieto-nazist 204-205; şi războiul civil spaniol 102-104; şi refacerea germană 39; şi reocuparea germană a Renaniei 86-87; şi reparaţiile 45-47; şi Rusia sovietică 175-179, 181, 183-184, 185-186; şi Statele Unite 106-107; teama de slăbiciunea franceză 157; ultima ofertă a lui Hitler către Marea Britanie 206
Marea Criză Economică 58
Maroc 43, 78
Marsilia, asasinarea regelui Alexandru şi a lui Barthou 74
Marx, Karl: despre cauzele războaielor 89
Masaryk, preşedinte al Cehoslovaciei 125, 153

Matteoti, om de stat italian: asasinat de fasciști 55
Meinck, G., autor al lucrării *Hitler und die deutsche Aufrüstung* 15
Mein Kampf: cînd a fost scrisă 63; nu a fost tradusă în limba engleză 161; și ideile lui Hitler 15-16; și Italia 73; și Versailles 92
Memel: anexat de Germania 164
Metternich, cancelar austriac: Beneš îl imită pe Metternich 124; ecourile lui Metternich după München 151; epoca lui Metternich 108; Schuschnigg împărtășește perspectiva lui Metternich 114; și nonintervenția 102
Miklas, președinte al Austriei: refuză să-l numească pe Seyss-Inquart 121
Milner, om de stat britanic: favorizează Brest-Litovsk-ul 64
Molotov, comisar sovietic pentru afacerile externe: devine comisar al afacerilor externe 183; menține tăcerea 178; negociază cu Schulenburg 200; propune convorbiri militare 185; respinge propunerea britanică 184; și Germania 187
Morley, John, om de stat britanic 69
Mosley, Oswald 95
München: Conferința de la München 149-153; geopolitician la München 64; Halifax dorește încă un München 208; Hitler dorește un al doilea München 201, 202; revolta nazistă de la München 124; semnificația înțelegerii de la München 5, 17, 23, 91, 124, 145, 160-161, 168, 171, 173, 193
Mussolini, dictator italian: și Abisinia 77-83; acceptă planul Hoare-Laval 82; așteaptă izbucnirea războiului în 1943 67; și Austria (1936) 94; și Axa 95, 100-101; condamnă plebiscitul din Austria 120; la Conferința de la München 146-147; cucerește Abisinia 83; și dezarmarea germană 67; și Eden 79; evită războiul 137; face apel la Hitler 145; glorifică războiul 89; este indignat de ocuparea germană a Pragăi 160; influența corupătoare a lui M. 55; îl încurajează pe Dollfuss 73; se întîlnește cu Hitler la Veneția 73-74; și Laval 80; mort 19; nu sprijină Austria 114-115; propune o conferință privitoare la Polonia 212; rămîne nebeligerant 89; și războiul civil spaniol 101-102; recunoaște anexarea Austriei 121-122; refuză să intre în război 196, 207; speranța britanică în privința unui apel la M. 173; îi șantajează pe britanici 158; tăcut 25; temerile britanice în privința lui M. 80-81

N

Naggiar, diplomat francez: citat de Strang 180
Namier, L.B. 20, 22, 218
Napoleon al III-lea: și Italia 115
Națiunile Unite 83
Nelson, amiral britanic: are urmași lași 81
Neurath, ministru german de externe: demis 116; despre Rapallo 70; rechemat temporar 120; la „reuniunea Hossbach" 15, 109-111
Newton, diplomat britanic: îi condamnă pe cehi 128; despre cererile sudeților 130; raportează discuția cu Beneš 125
Nisa, pretenția italiană privitoare la 90, 158
Noël, diplomat francez: cartea sa 216; susține părăsirea Cehoslovaciei 129
Nomunhan, conflictul de la 186
North, prim-ministru britanic: guvernul lui Chamberlain mai incompetent decît cel al lui N. 178
Nürnberg: congresul Partidului Nazist (1938) 134; congresul Partidului Nazist (1939) 195; procesul criminalilor de război 15, 23, 25, 110
Nyon, conferința de la 106

O

Ogilvie-Forbes, diplomat britanic: se întîlnește cu Lipski 210

P

Pactul Anti-Comintern 95, 155, 173
Pactul celor patru Puteri 69-70
Pactul de neagresiune (Polonia-Germania): denunțat de Hitler 171; realizat 71-72; urmările 93, 123, 154
Pactul de Oțel 173, 195
Pactul franco-sovietic: Daladier amenință să facă apel la 185; făcut inoperant de Polonia 154; Halifax despre 156; ineficiența 174; Neville Chamberlain despre 156; ratificat 84, 95; semnat 70
Pactul sovieto-nazist 23, 91; semnarea lui 201-202
Papen, om de stat german: îl aduce pe Hitler la putere 8, 63, 65; ca ambasador în Austria 93; cere egalitate de înarmare pentru Germania 59; și Conferința pentru dezarmare 62; demis 116; se întîlnește cu Hitler 116-117; memorii 216; și Schuschnigg 115-116
Paris: Baldwin și Simon la P. 68; Chamberlain și Halifax la P. 156; Halifax la P. 184-185; Hoare la P. 82; Papen la P. 113-114; Ribbentrop la P. 157; Tratatul de la P. 67
Partidul Laburist, britanic: favorizează alianța cu sovieticii 176; opus lui Hitler 112; simpatizează cu Germania 52-53; și coloniile germane 49; și criza abisiniană 81-82; și criza manciuriană 59-60; și dezarmarea 60-61, 69; și Liga Națiunilor 81; și Pactul

sovieto-nazist 204; şi puterile nesatisfăcute 90; şi războiul civil spaniol 102-104; şi reînarmarea britanică 17, 99-100; şi Versailles 5
Pašić, prim-ministru al Serbiei 123
Passchendale, bătălia de la 20
Paul-Boncour, ministru de externe francez: cartea sa 216; este înlocuit 127; promovează linia dură 127
Pershing, general american: se opune armistiţiului 29
Persia 40, 43
Phipps, Eric, diplomat britanic: şi Bonnet 133; şi Halifax 155-156; şi Paul-Boncour 127; raportează că francezii erau împotriva războiului 144-145; subliniază slăbiciunea franceză 128
Piłsudski, dictator polonez: realizează un pact de neagresiune 71-72
Poincaré, Raymond, om de stat francez 20; şi Conferinţa de la Genova 49; criticii lui P. 21; şi ocuparea Ruhr-ului 50
Pokrovsky 20
Polonia: agresiunea germană împotriva P. 12-13, 16; alianţa cu Franţa 57; ameninţată de Rusia sovietică 144; ameninţă Liga Naţiunilor la Danzig 154; aparitia P. 32; atacată de Germania 211; atacul german plănuit asupra P. 203; Bonnet, Ribbentrop şi P. 157; britanicii încearcă să modereze P. 173, 181; evoluează între Germania şi Rusia sovietică 155; şi Danzig 192-194; şi Franţa 33; frontiera cu Germania 44, 47, 51, 53; Germania nu poate lupta cu P. 44; Hitler abordează P. 154; Hitler nu doreşte să distrugă P. 168, 171-172; Hitler se bazează pe neutralitatea P. 110; îndoielile franceze referitoare la P. 163; se opune unui Locarno oriental 74; şi Pactul celor patru Puteri 70; pactul de neagresiune cu Germania 71-72; şi politica britanică 6; pregătirile P. pentru război 194; se presupunea că era capabilă să-l oprească pe Hitler 198; pretinde regiunea Tešin 143; şi Rusia sovietică 182-183; schimbările de frontieră după al doilea război mondial 27; semnal de alarmă britanic în privinţa P. 163; suferinţele P. 18; şi reocuparea germană a Renaniei 86; tratatul de arbitraj cu Germania 53; Treviranus porneşte agitaţia împotriva P. 59
Potsdam, conferinţa de la 109
Potyomkin, diplomat sovietic 152
Praga: nici o cedare la P. 138; ocuparea germană a P. 10, 153, 159-160; salvată de Beneš 147; Strang la P. 133; urmările ocupaţiei germane la P. 160, 165, 173, 182, 184, 187
Pribram, A.F. 20
Primul război mondial: Beneš în timpul p.r.m. 124-125; cauzele economice ale p.r.m. 89; cauzele profunde ale p.r.m. 89; cauzele p.r.m. 27-28; comparativ cu al doilea război mondial 23, 27; folosirea forţei în p.r.m. 112; Italia în p.r.m. 90; se încheie la Locarno 53; lecţia militară a p.r.m. 97; Marea Britanie şi Franţa ca învingătoare 7, 10; Marile Puteri zguduite de p.r.m. 11; studierea p.r.m. 19-22, 24, 25; şi ţelurile germane 16

R

Raeder, amiral german: la „reuniunea Hossbach" 15, 109-111
Rapallo, tratatul de la: anulat 71; nu oferă vreo îndrumare 187; regretele germane pentru R. 70-71; realizat 49; reînnoit 54
Războiul burilor 19
Războiul civil spaniol: Beneš învaţă din r.c.s. 125; continuă 149; şi Eden 119; şi Hitler şi Mussolini 91; Italia epuizată de pe urma r.c.s. 196; izbucnirea 101; şi Liga Naţiunilor 83; nonintervenţia 102, 106; reducerea ajutorului sovietic 132
Referendum pentru pace 78-79
Reichstag: incendierea R. 8-9
Remarque, autorul lucrării *Nimic nou pe frontul de vest* 56
Renania: demilitarizată 53, 57, 58; ocupaţia Aliată a R. 31, 33, 46; reocupată de Germania 17, 84-87; trupele Aliate o părăsesc 56; urmările ocupării germane a R. 88, 92-93, 96-97, 100-101, 105, 109, 128 149
Renouvin, P.: cartea sa 217
Reparaţii: disputele privitoare la r. 45-49, 55-56; încheierea problemei r. 62; pacea şi r. 31; Renania şi r. 33; Statele Unite şi r. 37
Ribbentrop, ministru de externe german: îl admonestează pe Dirksen 190; îi citeşte condiţiile germane lui Nevile Henderson 210; devine ministru de externe 116; doreşte să meargă la Moscova 199-200; şi Eden 113; evaziv 172; face o vizită la Paris 157; face o vizită la Varşovia 155; invitat la Moscova 200; se întîlneşte cu Ciano la Viena 153-154; se întîlneşte cu Lipski 211; şi Keitel 9; la Londra 120; Lipski se plînge lui R. 164; şi Marea Britanie 188; *Memoriile* sale 216; negociază cu Stalin 202-203; realizează Pactul Anti-Comintern 94; şi Rusia sovietică 187
Riga, tratatul de la: deranjant pentru Rusia sovietică 177, 181
Roma: Chamberlain şi Halifax la R. 158; Eden la R. 79; Hitler la R. 130-131; Laval la R. 78

România: Beck refuză să coopereze cu R. 167; Cehoslovacia şi R. 123; garanţia britanică pentru R. 183; germanii din R. 33; presupusa ameninţare germană faţă de R. 162-163, 165
Roosevelt, F.D., preşedinte al Statelor Unite: ajunge preşedinte 62; îl aplaudă pe Neville Chamberlain 152; şi cel de-al doilea război mondial 23; Eden şi R. 118-119; Hitler are o părere proastă despre R. 170; mort 19; şi *New Deal* 62, 107; nu îi va sprijini pe cehi 138; politica izolaţionistă a lui R. 58, 106-107; politica în Europa 9; refuză să facă presiuni asupra Poloniei 209
Rothfels, autorul lucrării *Die deutsche Opposition gegen Hitler* 15
Rowse, A.L., *All Souls and Appeasement* 6
Ruhr: ocuparea R. de către francezi 34, 45, 50, 54, 57; Hitler scrie *Mein Kampf* în timpul ocupaţiei franceze 63-64; ocupaţia nu poate fi repetată 54
Runciman, om de stat britanic: misiunea lui R. la Praga 135-137; nici o excursie continentală a lui R. în 1939 173; raportul lui R. 140, 142
Rusia sovietică: alianţa cu Cehoslovacia 124; Barthou şi R.s. 74; consecinţele Pactului celor patru Puteri asupra R.s. 70; contactează Germania 186-187; efectul înţelegerii de la München asupra R.s. 152; efectul Pactului Anti-Comintern asupra R.s. 94-95; epurările din R.s. 95; exclusă din Europa 40; exclusă din Liga Naţiunilor 83; Hitler atacă R.s. 213; Hitler intenţionează să atace R.s. 89; încheie Pactul sovieto-nazist 201; învinsă în primul război mondial 28-29; Lavel şi R.s. 75; negocierile cu britanicii 174, 179-180; nici un pericol 56; opinia britanică despre R.s. 166-167; perspectiva militară a R.s. 198; politica R.s. în timpul crizei cehoslovace 138, 141-142, 143-144, 147; şi poziţia în Europa 7, 9, 16, 17; pregătită să sprijine Cehoslovacia 132; propune o conferinţă 128; puţine documente referitoare la R.s. 24, 215; şi Rapallo 49-50; şi războiul civil spaniol 101, 103, 104, 105, 107-108; recunoscută de Statele Unite 62; respinge ofertele britanice 182; situaţia economică din R.s. 170-171; sprijină garanţia colectivă 163; şi statele baltice 182-183

S

Saar, plebiscitul din 75
St. Jean de Maurienne, înţelegerea de la 20
Sarajevo, asasinatul de la 115
Sarraut, prim-ministru francez: şi reocuparea germană a Renaniei 85
Sauer, Wolfgang, autor al lucrării *Die nationalsozialistische Machtergreifung* 10
Savoia, pretenţia italiană privitoare la 90, 158
Schacht, om de stat german: demisionează 100, 117; despre colonii 48; înlăturarea lui S. 12; se opune lui Hitler în privinţa reînarmării 110, 117, 169; realizările economice ale lui S. 68, 90, 100
Schmitt, B. 20
Schulenburg, diplomat german: şi ajutorul sovietic pentru Spania 103; favorizează contactele cu Rusia sovietică 187-188; propune o vizită a lui Ribbentrop 199-200
Schuschnigg, *vezi* Austria
Schwerin, general german: susţine o poziţie britanică tranşantă 190
Seeds, William, diplomat britanic: avertizează în privinţa Pactului sovieto-nazist 178
Seipel, cancelar austriac: despre antisemitism 65
Seyss-Inquart, om de stat austriac: şi anexarea germană a Austriei 121-122; impus de Hitler 117
Shanghai: britanicii la S. 59, 106
Siegfried, linia: pregătirile germane modeste în privinţa liniei S. 127, 134, 150
Silezia 44
Simon, John, om de stat britanic: şi Abisinia 78; cartea sa 217; devine ministru de externe 61; îl consideră pe Hitler înfricoşător 66; şi garanţia pentru Cehoslovacia 160; îl interoghează pe Daladier 144; este înlocuit 79; întîlnirea cu Hitler (1935) 13; ca om de stat cu experienţă 84; şi Pactul celor patru Puteri 69; la Paris 68; la Stresa 75
Singapore 59
Siria 43
Sleswig: partea de nord cedată Danemarcei 32
Slovacia: cererile susţinute de Ribbentrop 154; devine independentă 159; nemulţumirea poloneză privitoare la S. 164; pretenţia maghiară privitoare la S. 143
Smuts, om de stat sud-african: favorizează Brest-Litovsk-ul 64; şi Versailles 5
Spania: ar fi ofensată de alianţa britanicilor cu Rusia sovietică 176
Stalin, dictator sovietic: britanicii nu aveau încredere în S. 178; şi Cehoslovacia 131-132; era de aşteptat să fie precaut 166; face epurări 95-96; Hitler îi scrie lui S. 201; laburiştii britanici împotriva lui S. 205; mort 19; părerea lui Hitler despre S. 188, 194, 197; punctul de vedere al lui Stalin 179; şi războiul civil spaniol 103; realizează Pactul sovieto-nazist 201-202; respinge exprimările amicale 202; sprijină apărarea naţională în Franţa 75; tăcut 26

Statele baltice: pretenţiile sovietice 182; refuzul britanic de a le ajuta împotriva voinţei lor 185; ofertele germane referitoare la 200-201
Statele Unite ale Americii: nu acordă garanţie Franţei 36; şi creditele interaliate 33; Eden şi S.U.A. 118; şi Europa 11, 36; şi Extremul Orient 44; Hitler atacă S.U.A. 213; intră în primul război mondial 29; inutile 128; izolaţionism 62; şi Manciuria 59; marea criză economică în S.U.A. 58; nereprezentate la Conferinţa de la München 152; şi războiul din Extremul Orient 106-108; recunosc Rusia sovietică 62; şi reparaţiile 45-46; şi sancţiunile 80; situaţia economică din S.U.A. 170-171; n-ar sprijini o acţiune împotriva Germaniei 66
Strang, William, diplomat britanic 133; cartea sa 217; la Praga şi Berlin 133
Stresa, reuniunea liderilor britanici, francezi şi italieni de la 75, 77; ruperea frontului de la S. 77-78, 84, 92
Stresemann, ministru de externe german: ambiţiile lui S. 10; cartea sa 216; comparat cu Hitler 64; şi Locarno 53-54; la Liga Naţiunilor 54, 55-56; şi ocuparea Ruhr-ului 51
Sudeţii germani: încercarea eşuată de revoltă 137-138; negociază cu Beneš 129; obţin mai mult teritoriu decît merită 153, 167, 168, 192; oferta lui Chamberlain pentru Hitler 139-140; pretenţii acceptate 146-147; problema s. 123-125; le sînt satisfăcute toate cererile 136

T

Teheran, conferinţa de la 20
Teleki, prim-ministru maghiar: îi scrie lui Hitler 195-196
Tešin: pretenţia poloneză referitoare la T. 123, 143, 147, 154
Thimme, F. 20
Tientsin, slăbiciunea britanică la T. 186
Tilea, diplomat român: face apel la ajutorul britanic 162
The Times: şi coridorul pentru cămile 82; simpatizează cu Germania 69
Tirol: abandonat de Hitler 71, 154; ameninţarea pentru Italia 72; trupe franceze promise pentru T. 75
Tobias, Fritz, autorul lucrării *Reichstagbrand* 8
Tout, T.F. 21
Tratatul naval anglo-german (1936): semnat 77; denunţat de Hitler 171
Treviranus, om de stat german: revendică Danzig-ul 59
Trevor-Roper, H.R. 63
Troţki, om de stat sovietic 92, 181
Tuhacevski, general sovietic: împuşcat 95
Turcia: alianţa Marii Britanii cu T. 173; în primul război mondial 28

U

Ucraina: Hitler şi U. 91; Polonia, Germania şi U. 154-155, 164, 171; presupusa ameninţare asupra U. 152; temerile sovietice cu privire la U. 70; şi ţelurile de război germane 16
Ungaria: germanii din Ungaria 33; Hitler nu sprijină Ungaria 159; Hitler şi Ungaria 71; în cel de-al doilea război mondial 169; Mussolini susţine Ungaria 160; Mussolini şi Ungaria 94; nu acţionează împotriva Cehoslovaciei 137, 146, 153; nu aplică sancţiunile 80; nu va sprijini pe Hitler împotriva Poloniei 195-196; ostilă faţă de Cehoslovacia 123; Ribbentrop nu sprijină pretenţiile Ungariei 154; sprijină revizionismul 43;
Uniunea Ligii Naţiunilor 81

V

Vansittart, diplomat britanic: îl alege pe Nevile Henderson 128; cartea sa 217; considerat ca fiind cinic 112; îl consideră pe Henlein ca fiind sincer 131; doreşte o alianţă cu Italia 105; şi Liga Naţiunilor 80; redactează planul Hoare-Laval 82
Varşovia: înfrîngerea sovietică în faţa V. 43
Vatican: consideră Moscova ca fiind Antichristul 176
Veneţia, Hitler şi Mussolini se întîlnesc la 73
Versailles, Tratatul de la 5, 12, 25; acceptat de Germania 30-31; Clemenceau şi V. 39; cooperarea germană necesară pentru aplicarea V. 50-51; distrus 75, 92-93; Hitler, considerat ca un produs al V. 18, 112; înţelegerea de la V., criticată 150, 154; prevederile privitoare la dezarmare repudiate de Hitler 75; prevederile referitoare la Renania 84-85; prevederile V. referitoare la reparaţii 45-46; termenii V. 31-34
Viena: Congresul de la V. 151; Hitler şi V. 93; *Putsch*-ul nazist 74; Ribbentrop şi Ciano se întîlnesc la V. 153-154
Voroşilov, general sovietic: şi ajutorul pentru Cehoslovacia 132; întreabă dacă Polonia va accepta ajutorul sovietic 197, 199, 200-201

W

Washington: Litvinov la W. 62; tratatul naval de la W. 56, 59
Waterloo, bătălia de la 45
Wegerer 20

Weizsäcker, diplomat german: favorizează contactele cu Rusia sovietică 187, 188; şi Lipski 211
Wheeler-Bennett, J.W. 20; cartea sa 218
Wilhelm al II-lea, împărat german 20; nu a fost judecat drept criminal de război 44
Wilson, Horace, funcţionar civil britanic: apelează la Kennedy 209; şi Dahlerus 210-211; îi face o ofertă lui Wohltat 189-190; îl însoţeşte pe Neville Chamberlain la Berchtesgaden 139; îl sfătuieşte pe Neville Chamberlain în chestiuni de politică externă 113
Wilson, Woodrow, preşedinte al Statelor Unite: „Cele 14 Puncte" ale lui W. 30; criticii lui W. 21; i se opune Senatul 36, 62; politica lui W. 19; şi Tratatul de la Versailles 34
Wiskemann, E. 20, 63; cartea sa 218
Wohltat, funcţionar civil german: la Londra 189-190

Y

Young, planul 37, 45, 56

POSTFAŢĂ

Origini *controversate* ale celui de-al doilea război mondial

Studiaţi probleme, nu perioade.
Lord Acton

Preocuparea pentru analiza cauzelor şi originilor celui de-al doilea război mondial se declanşează destul de timpuriu după terminarea ostilităţilor. Din 1947, bibliografiile înscriu titluri care includ cuvîntul-cheie „origini". Această insistenţă timpurie poate fi atît un semn al presiunii evenimentelor, cît şi al accelerării concomitente a ritmului istoriei şi al istoriografiei. Interesul persistă şi se concretizează în mai multe lucrări; ultima reperată de noi reuneşte în volum eseuri pe aceeaşi temă alcătuite în 1989[1].

Lucrarea lui A.J.P. Taylor, intitulată *Originile celui de-al doilea război mondial*, se înscrie în acest segment istoriografic complex şi apărea în 1961 în Marea Britanie, şi în 1962 în SUA.

Menţiuni speciale se cuvin formulate pentru opţiunea de a o traduce la 37 de ani de la apariţie. Aceste menţiuni privesc valoarea autorului, a cărţii, contextul publicării şi urmările ei.

Opţiunea s-a întemeiat pe folosul pentru publicul românesc amator de istorie de calitate şi mai ales pentru segmentul studenţesc al acestuia.

Autorul, A(lan) J(ohn) P(ercivale) Taylor (25 martie 1906, Birkdale – 7 septembrie 1990, Londra), este unul remarcabil în istoriografia britanică şi mai puţin cunoscut în România. Provenea dintr-o familie radical-liberală din Lancashire, familie ce reuşise să adune bogăţie în industria prelucrării bumbacului.

A absolvit Universitatea din Oxford (Oriel College) în 1927, cu cele mai înalte distincţii. A studiat istoria diplomatică cu profesorul A.F. Pribram. Întîlnirea, la Manchester, cu Lewis Namier îi va marca viaţa şi gîndirea; Sir Lewis Namier observase odată că „istoria ar trebui să fie pentru societate ceea ce psihanaliza este pentru individ. Societăţile, ca şi indivizii, pot deveni obsedate şi autodistructive prin fixare asupra experienţelor trecutului".

Poate că pentru prezenţa lui neobişnuită în istoriografia britanică este semnificativ faptul că la Oriel College era singurul membru al Clubului Laburist. Un gust deosebit pentru a face altfel? Se anunţa ca autor remarcat şi pentru stilul său încă din 1931, cînd scria articole şi recenzii pentru *Manchester Guardian* (ulterior *The Guardian*).

Aspirase la o carieră didactică, fără a reuşi propriu-zis în această privinţă. N-a reuşit să devină titularul unei catedre universitare. Concurase pentru a deveni Regius Professor la Oriel College, dar însuşi Sir Lewis Namier înclinase balanţa în favoarea lui Hugh Trevor-Roper. Între altele, se apreciase că prezenţa lui ca autor în revista *Sunday Express*

1. *Paths To War. New Essays on the Origins of the Second World War, Essays in English History*, Robert Boyce şi Esmonde Robertson (ed.), Macmillan, London, 1989.

şi oratoria politică la colţ de stradă ar fi fost în dezacord cu postura de profesor universitar. Este posibil ca acest dezacord să-i fi amplificat tendinţa dislocării a mai tot ce se considera stabilit şi general acceptat.

Între 1938 şi 1963 fusese profesor îndrumător la Magdalen College, apoi cercetător pînă în 1976 şi cercetător/profesor asociat după aceea; a ţinut conferinţe la diferite universităţi. Din 1956 este ales membru al Academiei Britanice. Se bucură de o bună reputaţie între studenţi, reputaţie care se baza mai ales pe cărţile publicate şi ea a fost sporită de controversa iscată în jurul *Originilor...*

Va dovedi o capacitate neobişnuită de a se adresa oamenilor nu numai în scris, ci şi oral; din 1950 devine membru al echipei de la Departamentul Actualităţi şi Analiză din BBC-TV. Are apariţii televizate constante de-a lungul cărora discursul său era receptat ca fermecător, dezinvolt şi consistent; *dezinvolt* în măsura în care s-a observat că este printre puţinii care înfruntă camerele de luat vederi fără nici un fel de note; *consistent* în măsura în care din unele emisiuni televizate au rezultat cărţi[2]. Să fi identificat el metode de a elimina din barierele tehniciste dintre istoric şi publicul larg, amator de istorie? Rezultatele ar indica drept adevărată o asemenea afirmaţie.

Timp de aproape o jumătate de secol, între 1934 şi 1983, scrie cărţi de istorie – aproape 30[3]; unele reeditate; toate fermecătoare şi incitante prin felul interogării domeniului, prin modul provocator al articulării răspunsurilor, prin evantaiul larg al preocupărilor, prin impresia pregnantă a unei experienţe vaste, livrescă şi de viaţă, concentrată în frază, prin stil. Funcţia de director onorific al Bibliotecii Beaverbrook (1967-1975) i-a putut favoriza cercetările.

Asemenea energie şi capacitate puse în slujba scrisului istoric, asemenea propensiune pentru sesizarea şi formularea problemelor fundamentale meritau dăruite prin traducerea fie şi a unei singure cărţi publicului românesc; nu orice carte, ci una privitoare la originile conflagraţiei sub ale cărei repercusiuni mai stă lumea încă.

Scrutînd din temeiurile opţiunii din perspectiva preocupărilor segmentului studenţesc al publicului cititor, să precizăm faptul că istoricul A.J.P. Taylor, la 55 de ani cît avea cînd a realizat *Originile...*, acumulase o experienţă remarcabilă în cercetarea problemelor de istorie modernă; venea asupra acelora de istorie contemporană după îndelungi meditaţii asupra duratei, cu sensibilitatea necesară perceperii problemelor prezentului şi a situării lor în perspectivă istorică. Ar fi interesantă analiza impulsurilor lăuntrice pentru scrierea cărţii. *Istoria personală,* publicată în 1983, nu conţine „chei" spre o asemenea focalizare a analizei. Ca urmare, vom încerca să sesizăm temeiuri ale opţiunii pentru traducerea *Originilor...* sugerate de contextul apariţiei lucrării.

O remarcă prealabilă se impune: lucrarea lui A.J.P. Taylor este una controversată. Însuşi faptul că a produs replici care adunate în volum[4] se apropie cantitativ de *Origini...* (calitatea se subînţelege) întemeiază opţiunea selectării pentru traducere. Poate n-ar fi fost

2. *The War Lords*, 1978; *How Wars Begin* (1979); *Revolutions and Revolutionnaries* (1980).
3. Dăm cîteva titluri (cu anul apariţiei în paranteză): *The Italian Problem in European Diplomacy (1847-1849)* (1934); *Germany's First Bid for Colonies. 1884-1885: A Move in Bismarck's Policy* (1938); *Lord Beaverbrook. A Biography* (1972); *The Struggle for Maztery in Europe (1848-1918)* (1954); *English History (1914-1945)* (1965); *The Course of German History* (1968); *The Habsburg Monarchy* (1970); *A Personal History* (1983). Mai menţionăm: *Europe: Grandeur and Decline*; *The Russian War. 1941-1945*; *The Second World War: an Illustrated History*; *The First World War: an Illustrated History*; *From Sarajevo to Potsdam.*
4. *The Origins of the Second World War: A.J.P. Taylor and His Critics*, Wm. Roger Louis (ed.), University of Texas, John Wiley and Sons, Inc., New York, London, Sydney, Toronto, 1972.

lipsită de interes reunirea şi traducerea celor două volume, dar aceasta ar fi implicat dificultăţi tehnice deocamdată insurmontabile. Rămîne speranţa că cel interesat va avea putere să citească a doua oară *Originile...* şi să nu reziste curiozităţii de a se apleca asupra replicilor reunite în volum; va dobîndi astfel satisfacţia gustării spectacolului fascinant al *scrierii* şi *rescrierii* istoriei; va conecta fulgerător cu observaţia că nu există istorie ca atare, ci numai istorici proiectînd asupra duratei viziuni diferite şi complementare (Ferdinand Braudel); că istoria „nu se mai prezintă ca un sistem de concluzii «definitive», ci mai mult ca o provocare continuă la meditaţie"[5].

De fapt, aici putem remarca un semn indubitabil al calităţii volumului semnat A.J.P. Taylor: a provocat rejudecarea probelor luate în considerare la explicarea alunecării Europei şi a lumii în marea conflagraţie a secolului XX; a zdruncinat din prejudecăţile aferente realităţii că puternicii lumii – la rigoare: Marile Puteri componente ale Coaliţiei Naţiunilor Unite – au tendinţa să scrie istoria pentru a se justifica politic şi a arăta adversarul într-o lumină cît mai nefavorabilă; a resuscitat discuţiile privitoare la libertatea autorului şi la responsabilităţile sale, la onestitatea sa în faţa probelor.

Nu este aşa de puţin şi de banal pe cît pare dacă luăm în considerare faptul că volumul apărea în plin război rece, într-o lume bipolară ce acumula tendinţe de intoleranţă.

Formulînd asemenea observaţii, regretăm încă o dată că anomaliile lumii postbelice concretizate şi în blocarea circulaţiei normale a oamenilor, a bunurilor şi mai ales a cărţii lipseau studentul român al anilor '60 de un asemenea spectacol intelectual care i-ar fi putut marca experienţa, cariera şi productivitatea. Din această perspectivă, traducerea dobîndeşte şi ipostaza de reparaţie tîrzie.

Aşadar, opţiunea pentru traducerea *Originilor...* lui Taylor se întemeiază şi pe realitatea că, o dată publicate, au şocat, au declanşat controverse. Contextul publicării poate fi luat în considerare la aprecierea magnitudinii şocului.

Volumul apărea în plin război rece şi mai ales într-o fază de intensitate maximă a acestuia, cu trimitere la perioada 13 august 1961 (data ridicării Zidului Berlinului – „zidul ruşinii", s-a spus) – octombrie 1962 (criza declanşată de prezenţa rachetelor sovietice în Cuba)[6].

Apariţia lucrării antrenează formularea de judecăţi într-un spectru neobişnuit de larg: de la aprecierea ei drept capodoperă, la deprecierea ei pînă la nivelul unui exerciţiu de o subiectivitate excesivă, de o interpretare perversă rezultată şi prin încălcarea regulilor meseriei. Această replică, cea mai dură, aparţinea lui Hugh Trevor-Roper şi pe marginea ei s-a putut observa că „rareori un istoric a criticat aşa devastator cartea unui coleg"[7].

Evident, ne propunem să semnalăm din elementele care au stîrnit controversa fără intenţia de a povesti cartea; nici un rezumat nu poate suplini lectura integrală a lucrării, tradusă foarte bine în măsura în care traducătorul recuperează impresionant din densitatea şi vioiciunea frazei lui A.J.P. Taylor. Ne mai propunem să semnalăm elemente ale strategiei alcătuirii replicii unora din oponenţii autorului.

Cum era şi firesc, A.J.P. Taylor încearcă să cuprindă panorama lumii şi mai ales a Europei în perioada interbelică; aceeaşi încercare – şi tot reuşită – o face opt ani mai tîrziu Maurice Baumont[8], în Franţa, fără a-l cita pe Taylor. Poate că nici nu l-a citit,

5. Al. Zub, *Istorie şi finalitate*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1991, p. 123.
6. Vezi şi I. Ciupercă, *Adolf Hitler şi planificarea războiului*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, Iaşi, 1994, pp. 335 şi urm.
7. John L. Snell (ed.), *The Outbreak of the Second World War. Design or Blunder ?*, D.C. Heath and Company, Boston, 1962, p. XIII.
8. Maurice Baumont, *Les Origines de la Deuxième Guerre mondiale*, Payot, Paris, 1969.

situîndu-se „suveran" „la capătul" propriilor investigaţii... Oricum, compararea celor două *origini* poate procura satisfacţii intelectuale dintre cele mai alese. Una din lucrări – a lui Taylor – a produs controverse ; cealaltă nu. Faptul că a doua a apărut într-o fază mai detensionată a războiului rece în raport cu prima nu explică totul.

Există afirmaţii în cartea lui Taylor care au atins sensibilităţile momentului. Aceste afirmaţii ar putea fi centrate mai ales pe problema responsabilităţii Germaniei naţional-socialiste şi în speţă a lui Hitler pentru declanşarea celui de-al doilea război mondial.

Interogarea probelor arăta lui Taylor că Hitler nu era un om care planifică războiul, ci un visător cu firea şi comportamentul unui jucător norocos gata să profite de şansă ; că ceea ce a obţinut s-a datorat mai mult ingeniozităţii, şireteniei, vicleniei sale şi stupidităţii partenerilor decît puterii militare. Dacă prin *plan* se înţelege *ceva elaborat în detaliu*, el nu găseşte la Hitler un plan al dobîndirii spaţiului vital, spre exemplu, adică o analiză a resurselor teritoriilor de cucerit şi o pregătire minuţioasă a personalului în stare să îndeplinească o asemenea misiune. Mai departe, el subliniază ideea că Hitler n-a fost mai rău şi mai lipsit de scrupule decît alţi oameni de stat contemporani lui ; că războiul izbucnit în 1939, „departe de a fi premeditat, a fost o greşeală şi rezultatul unor gafe diplomatice de ambele părţi".

Mai există un semn al rezonanţei acestor afirmaţii, al faptului că A.J.P. Taylor a constituit un centru de polarizare a opiniilor controversate. Doar un an mai tîrziu apărea lucrarea cu un titlu multiplu semnificativ : *Izbucnirea celui de-al doilea război mondial – act premeditat sau gafă ?*[9].

Lucrarea reunea puncte de vedere contradictorii cu intenţia de a impulsiona studentul american să-şi formeze unul propriu în „siajul" unor întrebări de tipul : Al cui act premeditat ? Ale cui gafe ? Dacă este vorba de un amestec de acte premeditate şi gafe, aşa cum deseori se întîmplă, care este proporţia lor reală şi cum se vede din unghiul propagandei şi cel al ştiinţei ?

Şocul produs de afirmaţiile lui Taylor presupune o sensibilitate a publicului cititor şi mai ales a specialiştilor ; sensibilitatea are explicaţiile ei. În esenţă, se percepeau similitudini între agresivitatea Germaniei naţional-socialiste, una care – era general admis – a dus la cel de-al doilea război mondial şi agresivitatea Uniunii Sovietice, gata să declanşeze pe al treilea.

A.J.P. Taylor se situa pe linia celor care, după război, scriseseră folosind argumente care, la limită, aveau ca rezultat diminuarea responsabilităţii Germaniei[10]. Astfel, Taylor contesta deciziile Procesului de la Nürnberg şi felul cum au fost selectate probele. El aprecia că la Nürnberg verdictul – de vinovăţie a Germaniei – a precedat tribunalul. Probele au fost selectate nu numai pentru a demonstra vinovăţia celor de pe banca acuzării, ci şi pentru a ascunde vina celor patru Puteri acuzatoare. „Dacă fiecare din cele patru Puteri care au organizat Tribunalul de la Nürnberg [Marea Britanie, Franţa, Statele Unite şi Uniunea Sovietică] ar fi fost singură răspunzătoare de proces, noroiul ar fi fost împrăştiat mai tare. Puterile occidentale ar fi pus în discuţie Pactul sovieto-german ; Uniunea Sovietică ar fi replicat cu Conferinţa de la München şi alte tranzacţii mai obscure."[11] Taylor foloseşte prilejul pentru a distinge între postura *avocatului* şi a *istoricului* în faţa documentelor : „Avocatul îşi propune să demonstreze ceva ; istoricul doreşte să înţeleagă o situaţie".

9. John L. Snell (ed.), *The Outbreak of the Second World War. Design or Blunder ?*, D.C. Heath and Company, Boston, 1962.
10. Vezi şi I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 338.
11. Cf. John L. Snell, *op. cit.*, p. 77.

Nu este de mirare că întrebări multiple s-au formulat în legătură cu autorul *Originilor...* : căuta efecte noi mergînd contra curentului interpretării istorice? Era pro-german, aşa cum apare la prima vedere?[12] Dacă este aşa, atunci este o atitudine de dată recentă a autorului. Era autorul favorabil lui Hitler? Absolvindu-l pe Hitler de responsabilitate, voia autorul să arunce responsabilitatea, fără rezerve, asupra întregului popor german? Era Taylor supărat pe premierul Chamberlain pentru că n-a cedat cererilor lui Hitler, sau pentru că n-a realizat Pactul Tripartit cu URSS şi Franţa? Justificarea conciliatorismului anilor '30-'40 acreditează cumva ideea concilierii Uniunii Sovietice în 1960?

Evident, fiecare întrebare ar merita o analiză detaliată. Ne limităm la a sugera aliniamentele de pe care ar putea porni o asemenea analiză. Astfel, autorul *Originilor...*, cunoscut pentru apetenţa cultivării paradoxului, nu credem că ar căuta efecte ; el constată oarecum contrariat faptul că originile celui de-al doilea război mondial nu sînt aşa de controversate ca ale primului, şi reuşeşte să le facă... Apoi, este greu de susţinut că ar fi pro-german. Afirmă constant că este preocupat să *explice*, nu să *justifice* sau să condamne ; impresionează şi merită luată în considerare afirmaţia lui că a pornit ancheta din pură curiozitate ştiinţifică. Dacă admitem că poate fi vreo anchetă total inocentă, cu trimitere la subiectivitatea de neevitat şi asumată de istoric, atunci am putea sesiza aici un reflex al istoricului la acumularea tendinţelor de intoleranţă aferentă războiului rece[13].

Taylor este suspectat că ar fi favorabil lui Hitler după modul în care-i desface mecanismele gîndirii şi ale comportamentului. Curios, dar rămîne oarecum pe un plan secund faptul că acest mod de a judeca, incluzînd şi afirmaţia, evident şocantă, că „cei mai mari oameni de stat sînt cei care nu ştiu ce fac", se articulase înaintea *Originilor...* de-a lungul explorării experienţei lui Bismarck. Unul din recenzenţii lui Taylor, David Marguand (în *The New Statesman*), cel care apreciază lucrarea drept o capodoperă, a sesizat nuanţa[14].

Cît priveşte aruncarea responsabilităţii asupra întregului popor german, două observaţii se impun : Taylor demonstrase încă din 1945-1946 că regimul naţional-socialist a fost unul dorit şi acceptat de poporul german în măsura în care şi-a însuşit nevoia îndepărtării „cătuşelor" Versailles-ului ; aceasta nu se putea realiza fără război ; războiul nu putea fi pregătit decît pe baze totalitare[15]. Să fi rămas el nereceptiv la distincţia care se opera în istoriografia britanică, după război, între problema germană şi cea a naţional-socialismului?[16]

Relevanţa şocului produs de lucrarea lui Taylor sporeşte prin racordarea mai riguroasă la contextul cultural vest-european, să zicem, al momentului apariţiei ; aici ne interesează acest context din perspectiva creată de prăbuşirea Germaniei în cel de-al doilea război mondial. Dimensiunea tragică a acestei părţi din istoria Germaniei năştea întrebări în prelungirea disputei mai vechi declanşate încă din 1919 în legătură cu articolul 231 din Tratatul de la Versailles, privitor la răspunderea pentru izbucnirea Marelui Război din

12. Reflexul acestui mod de apreciere persistă. Mai tîrziu şi în alte condiţii, alt autor se plînge că este suspectat de însuşirea punctului de vedere german, naţional-socialist (vezi Victor Suvorov, *Ziua „M". Cînd a început al doilea război mondial?*, Polirom, Iaşi, 1998, pp. 269 şi urm.).
13. Vezi şi Norman A. Graebner (ed.), *The Cold War. Ideological Conflict or Power Struggle?*, D.C. Heath and Company, Boston, 1968, *passim*.
14. Wm. Roger Louis (ed.), *op. cit.*, pp. 65 şi urm.
15. John L. Snell (ed.), *The Nazi Revolution. Germany's Guilt or Germany's Fate?*, D.C. Heath Company, Boston, 1965, p. 26 (excerpte din A.J.P. Taylor, *The Course of German History : A Survey of the Development of Germany since 1815*, New York, 1945).
16. Em. Bold, I. Ciupercă, *Ascensiunea nazismului (1919-1936). Cum a fost posibil?*, Editura Junimea, Iaşi, 1995, pp. 27-28, nota 76.

1914-1918; se ştie că în anii '60, o recrudescenţă a acestei dispute era cunoscută sub denumirea *Fischer-Kontroverse*. Menţionăm doar repere ale producţiei de carte rezultate din aceste întrebări.

Un Karl Jaspers (1883-1969), psiholog şi filosof existenţialist, scria în 1946 eseul intitulat *Conştiinţa culpei*[17] sub incidenţa întrebărilor corelative catastrofei Germaniei antrenate de prăbuşirea regimului naţional-socialist din faţa căruia se refugiase în Elveţia, în 1937. Lucrarea reuneşte prelegeri susţinute la Universitatea din Heidelberg în 1945, sub imboldul „de a promova, ca german între germani, claritate şi unanimitate şi de a participa, ca om între oameni, la străduinţa noastră pentru adevăr"[18]. El năzuia să incite la receptivitate şi dialog cu propria conştiinţă şi cu cea a semenului apropiat, astfel încît fiecare german să-şi devină propriul acuzator şi acuzat. Era convins deopotrivă că „fiecare om este co-responsabil pentru modul în care este guvernat" şi că „procesul (de la Nürnberg – n.n.) este consecinţa faptului că nu noi ne-am eliberat de sub criminalul regim nazist, ci că am fost eliberaţi de către Aliaţi". „Nu ne poate fi indiferent – scria Jaspers – ce gîndeşte lumea despre noi; ştim că aparţinem umanităţii, că înainte de toate sîntem oameni, şi apoi germani."

Pentru obiectivul nostru este multiplu semnificativă afirmaţia că „un popor în totalitatea sa nu poate fi vinovat sau nevinovat, nici în sensul culpei criminale, nici în al celei politice (pentru aceasta sînt răspunzători numai cetăţenii unui stat), nici al celei morale. Indicarea unui popor ca o totalitate omogenă este întotdeauna o nedreptate; ea presupune o falsă substanţializare şi are drept consecinţă înjosirea omului ca individ"[19]. Iată contextul în care se articula una din întrebările asupra autorului *Originilor...*, A.J.P. Taylor: vrea el să arunce vina asupra întregului popor german? Lucrarea lui Karl Jaspers, *Originea şi sensul istoriei* (1949)[20], era scrisă, de asemenea, sub impulsuri ale prezentului, marcat de catastrofa Germaniei, convins fiind că *cel învrăjbit cu prezentul său este învrăjbit cu sine însuşi* (s.n.).

Doar un an mai tîrziu apărea lucrarea lui Friedrich Meineke (1862-1954) intitulată *Catastrofa Germaniei*.

Fenomenul german preocupa firesc pe istoricii din ţările occidentale ce vor forma Europa Mică; notasem în alt context[21] lucrarea *Originile Germaniei moderne* a lui G. Baraclough (1962). Cîţiva ani mai tîrziu, în 1978, Helmut Diwald scrie acea istorie *regresivă* a poporului german. Dacă G. Baraclough explorase 1.000 de ani de istorie germană pentru a explica ce s-a întîmplat cu Germania prezentă şi o făcuse venind dinspre origini spre prezent, Helmut Diwald porneşte de la al doilea război mondial „tratat ca o ruptură dramatică şi urcînd *à rebours* pe cursul istoriei, pînă la origini"[22].

În iunie 1986, articolul lui Ernst Nolte din *Frankfruter Allgemeine Zeitung* isca o controversă între istorici în jurul holocaustului, aşa-numita „ceartă a istoricilor" (*Historikerstreit*) care a antrenat nume de rezonanţă ca Jürgen Habermas, Andreas Hillgruber, Michael

17. Karl Jaspers, *Texte filosofice*, selecţie şi traduceri de George Purdea şi Bruno Würtz, cu o prefaţă de Dumitru Ghişe şi George Purdea, Editura Politică, Bucureşti, 1986, pp. 34-80.
18. *Ibidem*, p. XXXIV.
19. *Ibidem*, p. 46. Îşi întăreşte afirmaţia trimiţînd la forţa colosală a opiniei bazate pe o eroare simplă şi evidentă că pentru răstignirea lui Iisus de vină sînt evreii.
20. *Ibidem*, pp. 147-335.
21. Em. Bold, I. Ciupercă, *op. cit.*, pp. 27-28.
22. Al. Zub, *op. cit.*, p. 107.

Stürmer. Problema de rezolvat era locul holocaustului într-o istorie universală în care frecvenţa violenţei este impresionantă şi, de aici, amplitudinea vinovăţiei regimului naţional-socialist şi a Germaniei[23].

Am vrut doar să jalonăm cadrul ideatic în care lucrarea lui A.J.P. Taylor devine una amplu controversată. Vom insista acum asupra unor elemente ale strategiei celor care i-au replicat. Din nou, nimic nu poate înlocui lectura integrală a recenziilor ; noi selectăm eşantioane din perspectiva preocupării de a oferi cititorului, mai ales studentului, prilejul de a medita asupra domeniului şi a propriei condiţii.

Cartea a atras atenţia mai tuturor mediilor intelectuale occidentale. În Germania, nume de rezonanţă şi publicaţii de prestigiu se angrenează în discuţie : *Der Spiegel* (22 noiembrie 1961) ; Golo Mann (*Der Monat*, 1, 1961) ; Hans Günther Seraphim (*Das historisch-politische Buch*, 10, 1962) ; Heinrich Bodensieck (*Neue Politische Literatur*, 7, 1962) ; Gothard Jasper (*Viertel - jahreshefte für Zeitgeschichte*, 10, 1962) ; Ulrich Mohl (*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 13, 1962) ; Joseph Engel (*Ibidem*, 1962) ; Wolfgang Bingeser (*Aussenpolitik*, 14, 1963).

În Franţa, de asemenea, F. Ryszka (*Histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, octombrie 1965) ; P.H.M. Bell (*Ibidem*, iulie 1967).

În Canada : Robert Spencer (*Canadian Historical Review*, iunie 1962).

În Statele Unite s-au formulat puncte de vedere critice care n-au fost introduse în volumul menţionat la început pentru că nu s-a reuşit obţinerea permisiunii autorilor. T.W. Manson (*Past and Present*, decembrie 1964) ; P.A. Raynolds (*History*, 1961-1962) ; Harry Elmer Barnes (*Annals of the American Academy*, mai 1962). Barnes este singurul recenzent american complet entuziasmat de lucrarea lui A.J.P. Taylor ; *The Observer*, 16 aprilie 1961.

Să remarcăm încă o dată faptul că *Originile...* lui A.J.P. Taylor au produs, pe de o parte, recenzii şi o perspectivă asupra acestora, la 10 ani de la apariţia cărţii, avem datorită volumului editat de Wm. Roger Louis (vezi *supra*). Pe de altă parte, au impulsionat cercetarea propriu-zisă în direcţiile tatonate de autor. Evident, ar fi hazardant să spunem că tot ce s-a publicat după apariţia cărţii s-a coagulat în raport cu ea. Există însă destule cazuri demonstrabile a căror serie se încheie, pentru noi, cu lucrarea editată de Robert Boyce şi Esmonde M. Robertson (vezi *supra*).

Astfel, Christophe Thorne a publicat la Londra, în 1967, *The Approach of War 1938-1939*. D.C. Watt publica sub titlul semnificativ : *Conciliatorismul : Ridicarea şcolii revizioniste ?* (*Political Quarterly*, aprilie 1965). Martin Gilbert şi Richard Goot dedicau cartea *Conciliatorii* (publicată în 1963, la Londra, tradusă şi în româneşte) lui A.J.P. Taylor. H. Russell Williams scrie un eseu despre A.J.P. Taylor în lucrarea *Historians of Modern Europe*, Hans A. Schmitt (ed.), Louisiana State Press, 1971.

Am mai remarcat faptul care merită repetat : recenzenţii sînt adesea, de cele mai multe ori, în dezacord ; acest element dă seama de amplitudinea controversei. Spectrul aprecierilor conţine la o extremă entuziasm pentru lucrare şi compararea autorului cu autorităţi ale istoriografiei britanice ca : Edward Gibbon (1737-1794), instruit tot la Magdalen College-Oxford şi autorul *Istoriei declinului şi prăbuşirii Imperiului Roman* şi Thomas Babington Macaulay (1800-1859), istoric şi poet, autor consacrat prin *Eseuri critice şi istorice* (1843). La cealaltă extremă găsim aprecierea lui ca om cu vederi provocatoare şi perverse (Gordon A. Craig) sau iresponsabil care poate stîrni confuzii în minţile studenţilor.

23. Controversele vor fi reunite în volum : *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartkeit der nationalsozialisttschen Judenvernichtung*, München/Zürich, 1987. Vezi şi Richard J. Evans, *In Hitler's Shadow. West German Historians and the Attempt to Escape from The Nazi Past*, Pantheon Books, New York, 1989.

Apoi, toţi recenzenţii – şi ne referim la cei ale căror lucrări au fost reunite în volum 10 ani mai tîrziu – sînt profesionişti, istorici sau ziarişti. Între ei se detaşează, şi nu numai prin virulenţă, Hugh Trevor-Roper, Elizabeth Wiskemann şi Alan Bullock, menţionaţi de A.J.P. Taylor în *Origini*... drept creatorii „sistemului" atribuit lui Hitler. Se mai detaşează, de asemenea, Edward B. Segel, care a scris sub titlul: *A.J.P. Taylor şi Istoria* o analiză echilibrată a carierei şi lucrărilor istoricului britanic. De regulă, A.J.P. Taylor n-a răspuns criticilor săi, ci, cu umor, le-a mulţumit pentru... publicitatea gratuită pe care i-o fac. Excepţia o constituie Edward B. Segel, căruia îi răspunde în scris la 21 noiembrie 1964. Scrisoarea ar merita tradusă integral, pentru exemplaritatea şi echilibrul ei şi pentru luminile proiectate pe descifrarea gîndurilor autorului *Originilor*... Nu avem aprobările necesare; vom da fragmente şi vom rezuma. Din această scrisoare aflăm că cea mai dragă şi mai reuşită lucrare a sa, nemenţionată de Segel, este *The Troublemakers* (titlul ar putea fi tradus şi prin *Revoluţionarii*, deşi în 1980 îi apărea lucrarea *Revoluţii şi revoluţionari*). Tot aici se plînge/recunoaşte că nu este bun în folosirea conceptelor de „forţe profunde" şi „tendinţe generale"; se recunoaşte mai bun în mînuirea detaliilor... Neagă faptul că ar avea vreun impuls de a-şi şoca cititorii. „Eu scriu ceea ce mi se pare adevărat, fără să mă gîndesc dacă este ortodox sau şocant. Cititorii care insistă în impresia că sînt şocaţi n-au decît să se blameze pe ei înşişi. Eu sînt şocat numai de lipsă de profesionalism. Şi, desigur, dacă aş dori notorietate (şi nu o doresc neapărat), am la îndemînă căi mai uşoare s-o dobîndesc decît prin deformarea adevărului istoric."

Edward B. Segel remarcase pătrunzător că la Taylor calităţile tind să se transforme în defecte prin exces. Astfel, zelos să nu accepte nimic din ce este deja stabilit şi recunoscut, ajunge să se contrazică şi dă exemple rezultate din lectura atentă a lucrărilor acestuia. Taylor răspunde că acolo unde apar asemenea contradicţii, şi probabil că sînt, ele se datoresc lecturii mai atente a surselor. Aşa s-a întîmplat şi cu *Originile*... „La început, n-aveam nici o idee despre ceea ce va rezulta. Treptat, am descoperit că cele mai multe cărţi erau contrariante: porneau de la premisa că Hitler este responsabil de toate. Eu n-am plecat de la o asemenea premisă."

Îl roagă pe Segel să-i explice de ce recenzenţii americani scriu despre el cu o asemenea asprime. „Interese legitime? Intoleranţă? Sau este ceva în scrisul meu care provoacă special pe americani? Dacă ar fi să răspund cu aceeaşi monedă, aş putea spune – lui Sontag, spre exemplu – că eu am pledat pentru război împotriva Germaniei cu mult înainte de 1939 şi că ţara mea a declarat război din voinţa ei. Cetăţenii unei ţări care a intrat în război numai cînd Hitler a catadicsit să declare război nu sînt îndreptăţiţi să formuleze reproşuri cuiva, ci numai lor înşile... Încerc să scriu fără să mă gîndesc la faptul că sînt englez, radical sau socialist. Veţi avea posibilitatea să judecaţi cît am reuşit cînd lucrarea mea, *Istoria engleză 1914-1945*, va fi publicată [apare în 1965]. Unul din colegi s-a plîns că sînt prea patriot."[24]

Merită, de asemenea, menţionată dezbaterea *Originilor*... publicată în *The Times Literary Supplement*. Participă nume cu autoritate în istoriografia britanică a secolului XX: David Thompson (Cambridge University); Isaac Deutscher, specialist în istoria Rusiei şi biograful lui Lev Troţki; Margaret Lambert, unul din editorii colecţiei britanice de documente (*Documents on British Foreign Policy*); W.N. Medlicott, profesor emerit de istorie diplomatică la London School of Economics; George Bonin, specialist în problemele aferente ascensiunii lui Hitler la putere; Elizabeth Wiskemann, scriitoare antifascistă cu o bogată experienţă; A.L. Rowse, istoric de reputaţie al Angliei elisabetane; H.R. Trevor-Roper, profesor la Oxford University.

24. Wm. Roger Louis (ed.), *op. cit.*, pp. 26-27.

O scrisoare a lui Isaac Deutscher, datată 2 iunie 1961, ne atrage atenţia în mod deosebit. Deutscher compară *Originile...* cu volumul de istorie a Germaniei, publicat de A.J.P. Taylor în 1945. Constatînd că în primul volum Taylor găseşte vinovaţi toţi germanii, fie ei naţional-socialişti sau nu, iar că în *Origini...* nici un german (nici chiar Hitler) nu este vinovat, Deutscher crede că asemenea simplificări n-au nimic cu profesiunea de istoric. Mai mult, afirmă că fiecare din cărţile de mai sus a procurat o justificare pseudo--academică pentru tendinţa prevalentă a politicii oficiale: *Evoluţia istoriei Germaniei* a justificat politica practicată la Yalta şi la Potsdam, ideea „capitulării necondiţionate" şi planurile, atunci la modă, de dezmembrare şi dezindustrializare a Germaniei. *Originile...* prezintă o izbitoare armonie cu disponibilitatea pentru alianţa Puterilor occidentale cu Germania şi pentru reînarmarea acesteia. Şi Deutscher încheie, întrebîndu-se dacă aceasta este „logică" à la Taylor, sau manieră à la Orwell de „rescriere" a istoriei.

Atacul cel mai virulent vine de la Hugh Trevor-Roper: un eseu de 8.000 de cuvinte publicat în *Encounter*, în iulie 1961, sub titlul *A.J.P. Taylor, Hitler şi războiul.*

Trevor-Roper ilustrează cel mai bine maniera celorlalţi recenzenţi de a-l combate pe autor cu propriile arme, de a-i converti punctele tari în slăbiciuni[25]. El găseşte lucrarea „complet greşită", acuză autorul de manipularea probelor pentru a-şi demonstra tezele; aceeaşi acuzaţie îi va aduce Raymond J. Sontag; teza că Hitler „a fost un om de stat tradiţional, cu scopuri limitate, răspunzînd simplu situaţiilor date, nu se sprijină pe nici o probă, ignoră probele principale şi este de un fals demonstrabil. Această apărare a politicii externe a lui Hitler nu va dăuna numai prin sprijinirea mitologiei neonaziste; va aduce daune, probabil daune ireparabile, reputaţiei domnului Taylor de istoric serios".

Timpul n-a validat această afirmaţie.

Ian F.A. Morrow[26] recenzează cartea în *International Affairs* (octombrie 1961) şi se detaşează de ceilalţi critici, încercînd să aprecieze lucrarea „din punctul de vedere al autorului"; consideră cartea ca fiind foarte controversată, provocatoare, stimulatoare şi bine scrisă; constată că recenzenţii l-au acuzat pe autor „de a fi comis toate păcatele cuprinse în decalogul istoricului".

O altă faţetă este iluminată subtil de David Marquand în *The New Statesman*: Taylor distruge miturile perioadei, distrugînd premisele lor de vinovăţie sau inocenţă. „În versiunea lui, nimeni nu este vinovat, ceea ce înseamnă un alt fel de a spune că nimeni nu este inocent."[27]

F.H. Hinsley[28] (Cambridge University), expert în cauzele războaielor, constată că A.J.P. Taylor „nu este un scriitor didactic" şi articulează aprecierea cărţii pe o „cheie" luată din *Origini...*: „războaiele se aseamănă mult cu accidentele de circulaţie. Ele au, în acelaşi timp, o cauză generală şi cauze particulare. Fiecare accident este determinat în ultimă instanţă de inventarea combustiei interne şi de dorinţa oamenilor de a se deplasa dintr-un loc în altul... Dar poliţia şi tribunalele nu iau în considerare cauzele profunde. Ele caută cauze specifice fiecărui accident – erori ale şoferului, viteză excesivă, consum de băuturi alcoolice, frîne defecte, şosele proaste. Aşa este şi cu războaiele. «Anarhia internaţională» face războiul posibil; nu-l produce cu adevărat...".

Louis Morton[29], specialist în istorie militară, apreciază că tezele lui A.J.P. Taylor sînt „puternic argumentate, strălucitor scrise şi totdeauna convingătoare. Dacă este vorba de

25. *Ibidem*, pp. 44 şi urm.
26. *Ibidem*, pp. 63-64.
27. *Ibidem*, p. 67.
28. *Ibidem*, p. 69.
29. *Ibidem*, pp. 86-104.

istorie bună, aceasta este altă problemă". Acuză pe autor în ipostaza de exponent al *revizionismului* în istorie. Înainte de a-i accepta tezele, putem discuta premisele şi metodele, dar „în ultimă analiză, forţa scrierii revizioniste depinde mai puţin de acurateţea istorică decît de nevoia profundă de a explica trecutul din perspectiva problemelor prezentului. Tezele lui Taylor ating aceeaşi coardă şi au aceeaşi morală şi implicaţii politice ca scrierile revizioniste de după primul război mondial". Concluziile eseului trimit la problemele prezentului într-o manieră care îl apropie de opinia lui Isaac Deutscher.

Frank Freidel[30], profesor de istorie la Harvard University, notează că modul cum judecă Taylor „este mai remarcabil ca inteligenţă decît ca precizie".

Am schiţat eşantioane din judecăţile atît de variate, de multe ori sclipitoare, de cele mai multe ori profunde declanşate de *Originile...* lui Taylor. Luînd toate precauţiile, mărturisim că străbaterea recenziilor ne-a incitat să comparăm *Originile...*, cu autorul lor cu tot, cu un impresionant cristal cu multiple faţete. Fiecare recenzent prinde unele faţete şi năzuieşte să cuprindă întregul... Înălţimea cea mai potrivită pentru o performanţă remarcabilă în această privinţă o dobîndeşte Alan Bullock[31] (St. Catherine's College--Oxford), biograful recunoscut al lui Hitler. Vom insista asupra cîtorva elemente ale strategiei acestui recenzent.

Motivul acestei insistenţe ţine de percepţia noastră asupra punctului de vedere al lui Alan Bullock. Mai mult decît alţi critici, el înţelege să suspecteze mai puţin pe autor; îl acceptă ca pe unul care a căutat o cale de a înţelege problemele Germaniei naţional--socialiste şi ale lui Hitler – şeful regimului. Ca urmare, recenzia lui se încadrează mai puţin în grupul celor „emoţionale"/înverşunate. Mai mult, el însuşi caută şi găseşte o modalitate de organizare a gîndului aptă să cuprindă fenomenele complexe aflate în discuţie; accentele lui se distribuie preponderent pe temă, şi nu pe autor.

Din comunicarea susţinută la Academia Britanică[32] sub titlul *Hitler şi originile celui de-al doilea război mondial* rezultă un studiu dens, împărţit în 11 secţiuni, notate de la I la XI. Desprindem o întrebare formulată la începutul acestui studiu: „Este domnul A.J.P. Taylor mesagerul unei noi generaţii de istorici revizionişti care va considera anacronic a susţine că Hitler – sau oricare altul – este responsabil pentru izbucnirea celui de-al doilea război mondial, aşa cum se susţinuse responsabilitatea Kaiserului pentru izbucnirea primului?".

Dintr-o dată, „revizionismul" vizat de Alan Bullock capătă o altă dimensiune; de unde criticii *Originilor...* au folosit adesea noţiunea cu sens peiorativ, însemnînd rescrierea istoriei în dezacord cu adevărul, Bullock se referă la un „revizionism" care are şi şansa unei mai bune apropieri de adevăr – idealul tuturor istoricilor şi al fiecăruia în parte.

Dintre reproşurile aduse lui A.J.P. Taylor, multe se vor centra pe ignorarea probelor sau manipularea lor. Alan Bullock probează a fi meditat asupra acestei componente din condiţia istoricului. Găseşte o soluţie ingenioasă, în opinia noastră, nu atît pentru a-l apăra pe Taylor – deoarece era în stare să se apere singur şi a dovedit-o –, cît pentru a îngusta riscul ignorării probelor. Şi el propune luarea în considerare a două versiuni controversate existente în politica externă a lui Hitler: una *fanatică* şi alta *oportunistă*. Oricine ia în considerare aceste versiuni ca fiind opuse – şi opinia implicită a lui Alan Bullock este că Taylor a făcut-o –, riscă să fie nevoit să ignore o parte din probe dacă adoptă una din versiuni. Politica externă a lui Hitler, conchide Bullock, „combina consistenţa [agresivitatea – n.n.] scopurilor cu oportunismul complet în probleme de

30. *Ibidem*, pp. 106-109.
31. *Ibidem*, pp. 117-148.
32. *Proceedings of the British Academy*, LIII (1967), în *Ibidem*, pp. 117-145.

metodă şi tactică". Demonstraţia este ingenioasă în continuare şi nimic nu poate suplini lectura ei integrală, una care procură satisfacţia unui spectacol intelectual comparabil cu acela al lecturii *Originilor...*, ambele oferind impulsuri spre performanţă în domeniu.

Există nenumărate exemple de sesizare într-o altă manieră a esenţialului, cu şansă cel puţin egală cu a preopinentului de apropiere de adevăr. Astfel, într-un memorandum din 1936[33], Hitler afirma că nu sînt importante stocurile de materii prime sau mărirea capacităţii de producţie, ci „armamentele gata de a fi folosite şi voinţa de a le folosi". Istoria anilor 1939-1941, comentează Alan Bullock, arată că Hitler a fost aproape de a-şi atinge scopul, reuşind, cu programe de înarmare limitate, să stăpînească cea mai mare parte a Europei şi aproape să învingă Rusia (p. 127).

Maniera de a evalua memorandumul Hossbach din noiembrie 1937 atrage fulgerele celor mai mulţi critici. Fără ostentaţie, Alan Bullock atrage atenţia că importanţa acelei conferinţe „nu rezidă în înregistrarea unei decizii, ci în reflectarea schimbării de atitudine la Hitler" (p. 129).

Iată o observaţie subtilă de natură a schimba perspectiva asupra raporturilor dintre Germania naţional-socialistă şi Puterile occidentale: opinia occidentală făcea o bună distincţie între pace şi război; Hitler umbrea această distincţie pînă la anularea ei. Acum, datorită războiului rece, observă Bullock, ştim ce înseamnă această răsturnare a aprecierii lui Clausewitz şi continuarea războiului în timp de pace; atunci era o noutate (p. 133).

Exemplară este şi discutarea calmă a modalităţii lui Taylor de a evalua garanţiile britanice date Poloniei în 1939. „Dacă dl. Taylor are dreptate în credinţa că Hitler a fost un simplu oportunist care reacţiona la iniţiativa altora, atunci el este îndreptăţit să aprecieze oferta britanică făcută Poloniei drept un eveniment revoluţionar. Dacă am dreptate că Hitler a fost un oportunist care a avut în minte scopuri clare [agresive – n.n.], atunci britanicii sînt cei care reacţionează la iniţiativa lui Hitler, şi nu invers" (p. 137).

În sfîrşit, cînd criticii reproşează lui Taylor că operează cu *istoria imaginabilă*, Bullock foloseşte ingenios istoria contrafactuală pentru a-şi apăra punctele de vedere şi a disloca ceea ce simte a fi un pericol de dogmatizare la preopinentul lui de o inteligenţă recunoscută şi, concomitent, stigmatizată pentru tendinţa de a deveni perversă (pp. 142, 145).

Destul de stranie pare respingerea de către A.J.P. Taylor a aprecierii recenziei lui Bullock drept una echilibrată. Într-o scrisoare citată de editor (Wm. Roger Louis)[34], A.J.P. Taylor se arată nemulţumit de faptul că Bullock, în biografia lui Hitler, a exprimat punctul de vedere tradiţional potrivit căruia Hitler ar fi planificat totul, iar în recenzie acceptă punctul lui de vedere. Pare o neînţelegere, pe de o parte; pe de altă parte, ne putem întreba dacă justificarea contrazicerilor cu o lectură mai atentă a surselor (cazul în speţă mărturisit de Taylor) nu poate fi translată şi la alţi confraţi de breaslă... Afirmaţia profesorului James Joll, citată de Taylor, potrivit căreia „este ingenios să-ţi faci o reputaţie afirmînd un punct de vedere şi să-ţi mai faci una distrugîndu-l", se poate aplica foarte bine contrazicerilor sesizate de mai mulţi critici între *Evoluţia istoriei Germaniei* (1945) şi *Originile...* (1961), cărţi semnate A.J.P. Taylor.

Este cazul să insistăm mai mult asupra poziţiei lui A.J.P. Taylor faţă de criticii lui. Se înţelege că „părţile" ţin la părerile lor, şi nu din încăpăţînare, ci din convingere; aceasta se vede foarte bine la un deceniu de la apariţia cărţii.

La 4 ani de la publicarea *Originilor...*, în lucrarea *English History, 1914-1945*, A.J.P. Taylor se pronunţă din nou într-o problemă ce se plasează pe una din „axele" fundamentale ale

33. Vezi şi I. Ciupercă, *Adolf Hitler şi planificarea războiului...*, pp. 345 şi urm.
34. Wm. Roger Louis (ed.), *op. cit.*, p. 7.

Originilor..., planurile de război ale lui Hitler: „Mi se pare mie că Hitler n-a avut planuri precise de agresiune, ci numai intenţia – comună cu a mai tuturor germanilor – de a face din nou Germania cel mai puternic stat din Europa şi o abilitate de a profita de împrejurări. Sînt convins că adevărul acestei interpretări va fi recunoscut de îndată ce problema va fi discutată în termenii curiozităţii istorice detaşate, şi nu ai angajamentelor politice".

Persistenţa autorului în susţinerea punctului său de vedere continuă să nască întrebări. Dar dacă va fi validată opinia lui Victor Suvorov în privinţa intenţiilor agresive ale Uniunii Sovietice asupra Europei de Vest? Este limpede că unele din argumentele lui sînt greu de dislocat. În ce ne priveşte, un detaliu ne contrariază în privinţa acestei opinii: dacă este general admis că „cea mai bună formă de apărare este atacul", de ce nu menţionează Suvorov cel puţin şi această perspectivă a structurării intenţiilor sovietice? Şi totuşi: dacă are dreptate, *Planul Barbarossa* va trebui rejudecat integral.

A.J.P. Taylor îşi recunoaşte o greşeală, şi anume aceea de a nu fi subliniat suficient faptul că în lucrare se ocupă de originile conflictului european izbucnit în 1939, şi nu de originile celui de-al doilea război mondial. Din perspectiva acestei recunoaşteri, găsim semnificativă apariţia la Londra, în 1987, a lucrării *Originile celui de-al doilea război mondial în Asia şi în Pacific*, semnată Akira Jrije.

Asumarea acestei greşeli se produce în contextul reevaluării surselor şi a unei mobilităţi corelative a punctului de vedere al lui A.J.P. Taylor. Robert Boyce[35] a remarcat această mobilitate, menţionînd că Taylor a avansat în 1973 ideea că al doilea război mondial ar fi început în septembrie 1931 şi s-a extins gradual pînă în 1941, anul în care toate Marile Puteri sînt angrenate în război. Tot el a susţinut în 1981 că, de fapt, al doilea război mondial n-a început pînă în 1944 şi că n-a durat decît 11 luni; pînă în 1944 n-au existat decît mici războaie separate. Acesta este contextul în care se articulează afirmaţia că în *Origini...* s-a ocupat de fapt de originile micului război început în 1939, în Europa.

Se vede că el contribuie la aşezarea comunităţii istoricilor sub incidenţa întrebării: cînd a început cel de-al doilea război mondial? Mulţi autori focalizează efortul lor de cercetare în direcţia articulării acestui răspuns; din nou, Victor Suvorov, spre exemplu, răspunde: măsurile luate de I.V. Stalin la 19 august 1939 fac al doilea război mondial inevitabil; la 6 iulie 1941, o dată terminată mobilizarea secretă, Stalin urma să ordone atacarea Germaniei şi a României...[36]

Ne aflăm pe traseul afirmaţiei că *Originile...* şi autorul lor au contribuit la impulsionarea cercetării pentru recuperarea certitudinilor despre al doilea război mondial. Introducerea amplă la volumul *Paşi spre război. Noi eseuri asupra originilor celui de-al doilea război mondial*[37] probează indubitabil veracitatea acestei afirmaţii. Mai mult decît atît, în acest volum, Richard Overy scrie sub titlul semnificativ, în opinia noastră: *Planurile de război ale lui Hitler şi economia Germaniei*[38]. El afirmă existenţa acestor planuri şi scrie: „Sînt copleşitoare probele că Hitler a vrut să meargă mai departe [de îndepărtarea clauzelor teritoriale ale Tratatului de la Versailles – n.n.]; dacă a vrut aceasta prin război total sau printr-un război limitat, problema este încă în dispută"[39]. Şi în continuare: „Din punctul de vedere al pregătirilor militare şi economice germane, războiul izbucnit în 1939 a fost rău venit. Nu exista nici un plan serios de operaţii cu Puterile occidentale, nu exista un *Plan Schlieffen*".

---

35. Robert Boyce, *Introduction*, în *Paths to War...*, pp. 1-2.
36. Victor Suvorov, *op. cit.*, p. 284.
37. Vezi *supra*, nota 1.
38. *Ibidem*, pp. 96-127.
39. *Ibidem*, p. 108.

Două argumente i se par de nedislocat. Cînd, la 1 septembrie 1939, Birger Dahlerus[40] l-a prevenit pe Hitler asupra fermităţii britanice, răspunsul acestuia a fost spontan: „De va fi nevoie, voi lupta zece ani"; poate că A.J.P. Taylor ar fi fost înclinat să creadă că se lăuda, aşa cum a făcut şi în alte împrejurări. Dar dacă spunea adevărul? Apoi, Richard Overy arată că Hitler a semnat programe de înarmare impresionante în iarna anului 1939. În una din ultimele audienţe private acordate, în octombrie 1939, Hitler s-ar fi confesat astfel: „Noi, germanii, am învăţat mult din experienţele noastre din primul război mondial şi sîntem deplin pregătiţi, militar şi economic, pentru un război de durată"[41].

Se vede astfel că şi sub impulsul *Originilor...* istoria *se scrie* şi *se rescrie*, chemînd „la rampă" atît istorici de precizie, meşteri ai detaliului, cît şi minţi dăruite cu *puterea de sinteză*, cu puterea „de a-şi lua înălţimea necesară" după „vizitarea" detaliilor pentru conturarea de noi orizonturi.

Incontestabil, A.J.P. Taylor se înscrie mai bine în această ultimă categorie; încă un argument care pledează pentru traducerea în româneşte a lucrării lui celei mai controversate.

Spre amurgul vieţii, istoricul este receptat nu numai ca un „copil teribil" al istoriografiei britanice, ci şi ca *decanul* istoricilor englezi; controversat, strălucitor, plin de ambiguităţi şi paradoxuri – unele cultivate. Cît de cultivate? *Originile...* au fost caracterizate şi ca „un exerciţiu de înot contra curentului". Inteligenţa lui neobişnuită, invidiată şi recunoscută şi de adversari, amplifică impresia unor efecte comparabile cu cele din lumea prestidigitaţiei şi a hipnozei; un fel de magie. Cît a dorit A.J.P. Taylor ca *Originile...* să fie controversate? A gîndit asupra unor riscuri asumate? Nu vom şti niciodată.

Opţiunea pentru traducere însă se bazează pe fapte, pe exemplaritatea cărţii concretizată în realitatea că, între cărţi, are *o istorie* cu totul deosebită; că lucrarea se citeşte „în mai multe chei"; însuşi autorul a indicat, în 1963, două feluri de a citi cartea. În prima variantă, disculparea lui Hitler ar putea duce la ideea că războiul a fost o greşeală; în cea de a doua „cheie", ar putea rezulta că toţi germanii sînt responsabili de război. Lectura *Originilor...* pare să confirme observaţia lui Braudel că „cu cît te apropii mai mult de actualitate, timpul devine mai febril şi mai nesigur".

Peste toate contradicţiile, paradoxurile, voite şi nevoite, şi ambiguităţile, *Originile...* degajă o lecţie cu semnificaţii multiple. Ce rămîne din carte, peste timp? Pe lîngă afirmaţiile pertinente pe baza cărora se poate continua cercetarea, rămîne ceva din „laboratorul" istoricului Taylor: felul de a *organiza* informaţia care stă să copleşească pe orice istoric şi mai ales pe începător.

Lectura ne mai arată încă o dată că, între istorici, trebuie practicată *competiţia* care stimulează autodepăşirea şi toleranţa, şi nu *concurenţa* care elimină, că această competiţie nu se desfăşoară numai pe *cantitatea* de informaţii; ar fi numai o competiţie între harnici... Ingeniozitatea *organizării* informaţiei şi capacitatea de sinteză dau seama de inteligenţa partenerilor şi de vioiciunea istoriografiei, totdeauna mobilă, sondînd profunzimile, dincolo de valurile care se agită, aspirînd la cuprinderea adevărurilor fundamentale despre om şi viaţă. În această aspiraţie, respectul pentru probele dobîndite critic, pentru fapte, devine un reper sigur.

Rămîne ceva din nevoia de a lua în considerare realitatea că *istoria* fiind amestecată intim cu *mitul*, „datoria criticii e să o demistifice"[42]. Capacitatea lui A.J.P. Taylor de a demistifica, de a disloca legende, este cu totul remarcabilă, acuzată fiind de critici că ar fi excesivă.

---

40. Bancher suedez, în bune relaţii cu Hermann Göring. A lăsat memorii: *Last Attempt*, London, 1948.
41. Richard Overy, *op. cit.*, p. 121.
42. Al. Zub, *op. cit.*, p. 31.

Rămîne ceva din nevoia judecării documentului *în context*, dar şi o anumită „libertate de mişcare" ce i-a adus lui A.J.P. Taylor şi critici aspre, şi care libertate nu trebuie să contrarieze, mai ales pe începător. Necorelată cu o cultură vastă, tot mai atent clădită, această „distanţare" de document duce la erori şi la judecăţi arbitrare.

Originile... ne îmbie să gîndim asupra domeniului şi condiţiei istoricului; după atîţia ani, lectura lor degajă adevărul potrivit căruia calibrul istoricului se corelează strîns cu capacitatea lui de a interoga domeniul; de a alege cu *ştiinţă* şi *artă locul* şi *momentul* observării fenomenelor complexe ale istoriei; de a multiplica experienţa proprie de viaţă printr-o cît mai vastă experienţă livrescă şi cu o asemenea „construcţie de sine", de a se angrena în construcţia istoriografică, niciodată terminată; de a-şi dobîndi o statură morală pe temelia căutării cinstite a adevărului; de a echilibra judecăţile cu un umor declanşat cu măsură şi fără riscul diminuării excesive a dimensiunii tragice a istoriei umane.

Originile... lui A.J.P. Taylor au contribuit la „aşezarea" judecăţilor asupra celui de-al doilea război mondial. Ele constituie şi se menţin ca o veritabilă *provocare* atît pentru amatorul de carte de istorie de calitate, cît mai ales pentru istoricul profesionist.

I. Ciupercă

Cuprins

Cuvînt înainte 5
Capitolul 1 - Problema uitată 19
Capitolul 2 - Moştenirea primului război mondial 27
Capitolul 3 - Primul deceniu interbelic 43
Capitolul 4 - Sfîrşitul Versailles-ului 58
Capitolul 5 - Afacerea abisiniană şi sfîrşitul sistemului de la Locarno 77
Capitolul 6 - Pacea semiarmată, 1936-1938 88
Capitolul 7 - *Anschluss*-ul: Sfîrşitul Austriei 109
Capitolul 8 - Criza cehoslovacă 123
Capitolul 9 - Şase luni de pace 149
Capitolul 10 - Războiul nervilor 168
Capitolul 11 - Război pentru Danzig 192
Harta Germaniei în perioada interbelică 214
Harta Europei în perioada interbelică 215
Bibliografie 217
Index 221
Postfaţă - Origini *controversate* ale celui de-al doilea război mondial 233

POLIROM

HISTORIA

«Sînt mai interesat să descopăr de ce lucrurile n-au funcţionat aşa cum am dorit, decît să repet vechile denunţări. Oricum, nu intră în datoria istoricului să spună ce ar fi trebuit să se facă – singura sa obligaţie este să descopere ce s-a făcut şi de ce.

Hitler a reprezentat un puternic element dinamic, dar a fost combustibilul pentru un motor existent. El a fost, în parte, creaţia Versailles-ului, în parte creaţia ideilor comune ale Europei contemporane. Mai mult decît orice, el a fost creaţia istoriei germane şi a prezentului german. Hitler a fost placa de rezonanţă pentru naţiunea germană.» (A.J.P. Taylor)

Şi-a propus Hitler, în mod deliberat, să pornească un război? Aceasta este, în esenţă, problema abordată de A.J.P. Taylor în controversata şi provocatoarea sa lucrare, *Originile celui de-al doilea război mondial*. Iar concluzia la care ajunge pare să fie una paradoxală; căci, evidenţiind resentimentele, suspiciunile şi tensiunile internaţionale create de condiţiile încheierii primei conflagraţii mondiale, autorul demonstrează că vina declanşării celui de-al doilea război mondial aparţine tuturor, că, departe de a fi premeditat, războiul izbucnit în 1939 a fost o tragică eroare şi rezultatul unor gafe diplomatice de ambele părţi.

- **Moştenirea primului război mondial**
- **Sfîrşitul Versailles-ului**
- ***Anschluss*-ul: Sfîrşitul Austriei**
- **Criza cehoslovacă**
- **Războiul nervilor**
- **Război pentru Danzig**

Editura POLIROM
ISBN 973-683-189-2